КНЯЖЕСТВО
БЪЛГАРИЯ.

Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новѣйша история:

Jireček, Josef Konstantin

отъ

Конст. Иречекъ,

професоръ въ Виенския университетъ.

Въ 2 части:

Часть I. Българска Държава.
Часть II. Пѫтувания по България.

Пловдивъ

Издание и печать на Хр. Г. Дановъ

1899

ЧАСТЬ ПЪРВА

БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА.

Съ 20 картини и 1 карта.

Прѣвела отъ нѣмски

Ек. Каравелова.

Прѣдговоръ.

(Отъ съчинителя)

Прѣдлагаемата книга съдьржа опитъ на едно всестранно описанне на сѫществующето само отъ дванадесеть години насамъ Княжество България въ неговитѣ днешни граници.

Въпрѣки нейното положение между Цариградъ и най-голѣмийтъ воденъ пѫть на Срѣдня Европа, България принадлѣжи къмъ оние земи, изучаванието на които се намира още въ зачатъкъ. Редътъ на научнитѣ наблюдатели откриватъ двоица прочути пѫтешественници на 18-тъ вѣкъ, Дубровничанинътъ астрономъ Босковичъ (1762) и Нѣмецътъ Карстенъ Нибуръ (1767), които макаръ и да прѣминали бързо тука по пѫтьтъ отъ Цариградъ за Полша, но пакъ между друго сѫ дали опитъ за първитѣ астрономически опрѣдѣления на мѣстото. Слѣдъ единъ дългъ междулекъ, поради воениитѣ врѣмена, четворица лични специалисти отъ различни националности (1836—1845) ставатъ основатели на специалното изучавание на тие земи: геологътъ Буе, ботаникътъ Гризбахъ, економистътъ Бланки и русскийтъ филологъ Григоровичъ. Отъ-подирѣ най-голѣмъ напрѣдъкъ направи геологията, въ която изслѣдванията на Ами Буе бидоха продължавани особенно отъ Викенель, Шпраттъ, Хохштеттеръ, Тоула и Златарский. Цѣнни сѫ пѫтнитѣ отчети на двоицата всеизвѣстни, твърдѣ рано умрѣли африкански изслѣдователи, които сѫщо се занимавали и съ Балканский полуостровъ, д-ръ Хейнрихъ Бартъ († 1865) и Гилльомъ Лежанъ († 1871). Като подробно описание на българската Дунавска областъ въ навечерие на освобождението продължава да има цѣна произлѣзлото между 1860 — 1875 тритомно съчинение, прѣвъсходно иллюстрирано отъ самийтъ авторъ, виенскийтъ пѫтешественникъ Ф. Каницъ; но то обема само три петини отъ нинѣшното Княжество, съ исключение на шестьтѣ окрѫзи на бивша Източна Румелия (освѣнъ нѣкои гранични кѫтове) и окрѫзитѣ Софийский (освѣнъ столицата), Трънский и Кюстендилский. Напрѣдъкътъ въ изучаванието на България най-добрѣ се пояснява отъ сравнение картитѣ на полуостровътъ отъ Хейнриха Киперта, въ изданията отъ 1853 до 1885. До неотколѣ по-добрѣ бѣше извѣстна само Черноморската областъ отъ Силистра до Цариградъ, снемена отъ Русситѣ прѣзъ войната 1828 — 1829. Картата на останалитѣ части на страната

биде очистена около 1870 отъ най-значителни погрѣшки, бѣли петна и съмнителни рѣчни течения отъ Лежана, Каница и инженеритѣ, които бѣха прѣдприели прѣдварителното изучение на проектираната турска мрѣжа желѣзници. — Първото подробно изображение на земята дадоха появившитѣ се отъ 1877 г. листове на издадената отъ Импер. Крал. военно-географический Институтъ въ Виена генерална карта на централна Европа, за която бѣха се възползували съ обширнийтъ материалъ, събранъ въ Турция отъ австрийски офицери.

На всички съмнѣния и комбинации върху частноститѣ на образътъ на почвата най-сѣтнѣ тури край тригонометрическата съемка на цѣлата мѣстность отъ сръбската граница до Босфорьтъ и устието на Марица, извършена отъ Руситѣ 1877—1879; сега вече притежаваме двѣ издания на една подробна карта (1884 и слѣд.). Една научна експедиция по образътъ на французскитѣ експедиции въ Египетъ и Морея прѣзъ врѣме на войната и окупацията се тъкмеше въ Петербургскитѣ кржгове, но наврѣмнийтъ моментъ биде пропустнатъ. Русското оккупационно управление между това напечата едно прѣимуществено статистическо и юридическо събрание „Матеріялы для изученія Болгаріи“, отъ които, обаче, намъ е достжпенъ единъ томъ съ църковенъ и финанциаленъ списъкъ на мѣста.

Отъ освобождението Българетѣ сами прѣдставиха много цѣнни трудове за изслѣдването на страната. Обширнитѣ публикации на Статистическото бюро, на българското Книжовно дружество и на министерствата на Финанциитѣ и на Просвѣщението въ Княжеството даватъ първитѣ положителни основи за етнографическо и економическо описание. Економическитѣ данни за него станаха сжщо достжпни и на иностраненъ кржгъ читатели чрѣзъ съчинението на принцъ Францъ Иосифъ фонъ Баттенберъ; «Die volkswirthschaftliche Entwicklung Bulgariens». (Leipzig 1891).

Авторътъ на настоящата книга се занимаваше съ българската история и язикъ още по врѣмето, когато мѣстноститѣ на България бѣха още турски провинции, а по-късно почти въ продължение на петь години, отъ Ноемврий 1879 до Септемврий 1884, се намираше на служба въ юното Княжество, като Главенъ Секретарь въ Министерството на Просвѣщението, въ продължение на нѣкое врѣме като началникъ на това министерство, най-послѣ като прѣдсѣдатель на Учебнийтъ Съвѣтъ. Макаръ първото врѣме на държавнийтъ животъ, съ напорътъ на длъжноститѣ занятия и безпокойството на бързо слѣдующитѣ единъ подирь другъ прѣврати, не бѣше твърдѣ благоприятно за научни стремления, той се постара да добие колкото е възможно точно знание на земята и нейнитѣ жители, и въ свободнитѣ мѣсеци пропжтува нѣколко пжти както Княжеството, тъй и бившата Източна Румелия. Сжщо и по-късно, той внимателно слѣдеше за нататашното развитие на

страната. Слѣдъ единъ редъ отчети и изслѣдвания на български, нѣмски и чески, по-вечето съ археологическо, етнографическо и економическо съдържание[1], настоящата книга, като заключение на тие изучения, прѣдставлява една всеобща картина на страната въ всички отношения.

За една страна, която по своята повърхнина малко прѣвъсходи Португалия, Ирландия или Бавария и по-вече отъ два пѫти е по-голѣма отъ Швейцария, може да се напише многотомно съчинение. Ние се домогваме, обаче, да бѫдемъ колко се може кратки, още по-вече, понеже при недостатъчностьта на сѫществующийтъ материалъ и новизната на цѣлийтъ прѣдмѣтъ много работи трѣбваше да останатъ откѫслечни. Въ геологията и ботаниката радваме се, че можемъ да се похвалимъ съ сърдечна благодарность съ многоцѣнното сдѣйствие на двоица лични естествоиспитатели. Изъ подъ перото на нашийтъ уважаемъ другарь, профессоръ д-ръ Францъ *Тоула*[2] въ Виена, който 1875 — 1890 подложи особенно Балканскитѣ планини на точно изслѣдвание, произлиза главата върху геологическийтъ строй на страната. Ботаническийтъ очеркъ, който привождаме, е отъ д-ръ Иосифъ *Веленовский* въ Прага, чиято флора на България се намира тъкмо подъ печатъ[3]. Зоологията, за съжалѣние, е почти непокѫтната область. Сѫщо липсва до сега материалъ за климатология, антропометрия,

---

[1] Вънъ отъ дребнитѣ статии особенно слѣдующитѣ:

Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphik von Bulgarien und Rumelien. Monatsberichte der Kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Sitzung vom 12 Mai 1881 стр. 434 — 469.

Eine Reise durch Ost-Rumelien 1880 (чески въ писанието „Osvěta" 1882).

Пѫтни бѣлѣжки за Срѣдня Гора и за Родопскитѣ планини (въ Период. Спис. на бълг. Книж. дружество въ Срѣдецъ, книжка 8 — 11).

Археологически откѫслеци изъ България: I. Dacia mediterranea, II. Alte Bergwerke, III. Römische Strassen, IV. Das Pontusgebiet und der östliche Haemus. Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich — Ungarn, Wien 1886, X, 43 — 104, 129 — 209.

Пѫтувания по България (Cesty po Bulharsku) на чески Прага (издание на Ческийтъ музеумъ) 1888, XVI и 710 стр. Главно внимание къмъ нуждитѣ на славистиката; отъ пѫтешествията по-вечето тука сѫ дадени въ втората часть.

Einige Bemerkungen über die Ueberreste der Petschenegen und Kumanen sowie über die Völkerschaften der sogenannteu Gagauzi und Surguči im heutigen Bulgarien. Sitzungsberichte der Kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften 1889.

Ethnographische Veränderungen in Bulgarien seit der Errichtung des Fürstenthums. Oesterreichisch — ungarische Revue, Wien, Nov. und Dec 1890 стр. 173 — 192.

[2] Срав. Ф. Тоула, Reisen und geologische Untersuchungen in Bulgarien. Wien, Hölzel 1890 (Vorträge des Vereines, Zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse in Wien, XXX Jahrgang, Heft 16) съ 1 геологическа карта, профили и изображения.

[3] Flora bulgarica. Descriptio et enumeratio systematica plantarum vascularium in principatu Bulgariae spont nascentium. Съдържа около 2500 вида и се яви 1891.

углавна и медицинска статистика, статистика за добитъкъ и т. н. Така и въ останалото твърдѣ много нѣща сѫ само приблизителни, напр. даннитѣ за размѣрътъ на обработваната земя, въ неточнитѣ още стари туземни мѣри. По-старата история на Българетѣ въ свое врѣме (1876) ние изложихме въ отдѣлна книга, която сега въ всѣкий случай изисква нѣкои прѣработвания. Тука прѣдставляваме само единъ кратъкъ лѣтописенъ прѣгледъ на новѣйшата история, на която бѣхме отчасти очевидци и личноститѣ на която почти всички знаемъ отъ близу. При тойзи случай изрично трѣбва да се забѣлѣжи, че нашето рѫководство не е никаква официозна, подбудена отъ българското правителство публикация. То е частно прѣдприятие, гледната точка на което може да бѫде само оная на единъ любознателенъ пѫтешественникъ и наблюдатель.

Въ втората часть ние прѣдпочетохме намѣсто сухо едно описание на отдѣлнитѣ окрѫзи и тѣхнитѣ околии да дадемъ пѫтешествия, отъ една страна защото дѣлението на страната е още твърдѣ измѣнчиво, отъ друга защото пѫтешествията ни даватъ възможность да прѣдставимъ по-подробно нѣкоя малко извѣстна мѣстность. При това не всички мѣстности ние знаемъ равномѣрно по свое собственно наблюдение.

Числата за населението сѫ вземени отъ резултатитѣ на прѣброяванието отъ 1888, числата на височинитѣ отъ картата на русскийтъ генераленъ щабъ. Въ хронологическитѣ дати, въ цитатитѣ отъ мѣстни документи и вѣстници трѣбва да се разбира тамошнийтъ източенъ календарь, който спрямо западнийтъ закъснява на 12 деня; при всичко, че по възможность, се притуряше датата на новийтъ западенъ стиль. Изображенията сѫ вземени всички отъ български фотографи; при изборътъ отъ една голѣма коллекция техническата възпроизводимость отстѫпя твърдѣ често на научнийтъ интересъ. Прѣгледната малка карта (споредъ картата на Киперта), съ границитѣ на окрѫзитѣ, желѣзницитѣ и пѫтищата споредъ официални данни, трѣбва да служи само за първо ориентирание, понеже подробнитѣ австрийски и русски военни карти на България по настоящемъ сѫ и распространени, и достѫпни.

На свършекъ исказваме своята дѫлбока благодарность на българското Статистическо бюро, което ни испращаше всички свои публикации, и на многобройнитѣ приятели въ Балканската земя, които неуморно ни поддържаха съ писменнитѣ си съобщения и испращанието на печатни книги.

Прага, Февруарий 1891.

Съчинительтъ.

Прѣдговоръ.

(Отъ прѣводача)

Настоящата книга бѣше готова за печатъ още въ годината на нейното появявание на нѣмский язикъ, прѣзъ 1891. Но по причини, независящи нито отъ издательтъ, нито отъ мене, прѣводачътъ на тойзи томъ, нейното отпечатвание стана едва сега, слѣдъ четири години. Разбира се, отъ това забавяние съчинението на г. Иречка нищо не губи: съ него той дава здрава основа и скѫпоцѣнно упѫтвание, какъ и що да изучаваме въ отечеството си, съ което улеснява задачата на всички оние, които би пожелали да поработятъ на това благородно и благодарно поле. Истина, въ животътъ ни сѫ станали за това врѣме нѣкои промѣни, но тѣ сѫ до толкова извѣстни на всички, щото могатъ се отмина безъ бѣлѣжки; интересующитѣ се съ статистиката могатъ намѣри по-прѣсни данни въ изданията на Статистическото Бюро. Прѣдлагаемийтъ I-й томъ е прѣводъ на първата часть отъ нѣмското съчинение «**Das Fürstenthum Bulgarien**», а на мѣсто втората нѣмска часть, по инициативата на издателя и горѣщата прѣпорѫка на вѣщи лица, е прѣведено ческото съчинение отъ сѫщий авторъ «**Cesty po Bulharsku**» като по-пълно и по-цѣлесъобразно за българскитѣ читатели. Съ това издание тѣ иматъ възможность напълно да се запознаятъ съ обилнийтъ и скѫпоцѣненъ материалъ, който г. Иречекъ е събралъ прѣзъ нѣколкогодишното си прѣбивание въ България и който е изложилъ съ свойственната нему вѣщина: въ строга послѣдователность, съ язикъ понятенъ, съ издържано обективно отношение къмъ въпроситѣ, които разгледва. Отъ първа до послѣдня страница читательтъ черпи свѣдѣния, знание; въ негово изложение

дори картинитѣ на нашето най-близко минало не нарушаватъ ни на мигъ спокойното биение на сърдцето. За освѣтление на съдържанието къмъ съчинението сѫ приложени картини, изображающи разни български типове и мѣстности, и малка карта на Княжество България, колкото да даде общото очертание на страната. Който, обаче, желае да се запознае съ прѣдметътъ по-добрѣ и да извлѣче по-голѣма полза, — особенно отъ четението на втората часть, която исключително се занимава съ разни мѣстности въ отечеството ни, — трѣбва да има подъ рѫка прѣкрасната голѣма карта, издадена отъ г. Хр. Дановъ.

Априлий.
Руссе.

Е. Каравелова.

Забѣлѣженитѣ по-важни грѣшки.

Стр.	редъ		напечатано	чети
62	6	«	окрѫзи Казанлъшкий и Новозагорский	околии Казанлъшка и Новозагорска.
67	9	«	Кроати	Хървати
124	7	отдолу	(С —)	Стр. 100
138	14	«	питатия	питания
187	4	отгорѣ	(С —)	(Стр. 170).
187	13	отдолу	(С —)	(Стр. 177).
396	23	«	Хитровъ	Хитровб.
399	(бѣлѣжката редъ 3)		Копитковъ	Копиткинъ.

ЧАСТЬ ПЬРВА.

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА.

Книга първа.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПРѢГЛЕДЪ.

I. Граници, протежение и видове землище.

Княжество България заема, подирь извьршеното прѣзъ 1885 г. присъединение на прѣдишнята турска автономна область Источна Румелия, по-голѣмата часть отъ источната половина на Балканский полуостровъ. Границитѣ, слѣдъ заличаванието на пограничната линия между България и Источна Румелия, сѫ оние, що сѫ обозначени споредъ Берлинский договоръ 1878. Само на югъ въ Родопитѣ на-послѣдне сѫ останали въ полза на Турцитѣ два обьрнѫти къмъ сѣверъ обрѣзъци. България именно 1886 отстѫпи на Портата слѣдъ завземанието на Румелия прѣдѣлътъ на мухамеданскитѣ Българе между градецътъ Батакъ и изворитѣ на Арда, въ чието владѣние собствено Источно-румелийското Областно Правителство никога не е проникивало, и румелийската околия Кърджали при долня Арда.

Пространството на Княжеството въ начало се смѣташе съ 63,972, а Источно-румелийската Область съ 35.900 квадратни километра. Споредъ едно изчисление на българскийтъ миненъ инжинеръ Т. И. Каракашевъ върху основата на най-новата Русска Карта на Генералнийтъ Штабъ сегашнето Княжество, слѣдъ изваждание отстѫпенитѣ прѣдѣли въ Родопитѣ, има 99.276 квадратни километра.[1]

Княжеството съдьржа на своята повьрхнина всички степени на землище отъ значителни планински земи до обширни топли равнини, и то въ доста просто распо额ѣление.[2] Въ срѣдата между Дунавътъ

[1] Иванъ Славовъ (Директоръ на Статистическото бюро), Повьрхностьта на България, въ Сборникътъ на Министерството на Просвѣщението. София 1889, I. 313 стр.

[2] Единъ нагледенъ образъ на планинскитѣ отношения на Балканскийтъ полустровъ ни дава издадената хипсометрическа карта отъ Императорско-кралевскийтъ военно-географический институтъ съ бои: „Der Europäische Orient im Masse 1 : 1,200,000 (Wien 1887, 4 Bl).

и южната граница дългата лѫкообразно расположена верига на Балканътъ образува, тъй да се рече, гръбнакътъ на земята. Къмъ югъ Княжеството сключватъ Родопитѣ и тѣсно свързаната съ тѣхъ Рила-планина. На западъ, гдѣто тие двѣ голѣми планински системи се доближаватъ една до друга, при столицата София лѣжи една многообразна планинска земя съ високи върхове и отдѣлни котловини, характеръ на мѣстность, който отъ тамъ чрѣзъ планинскийтъ западъ на полуостровътъ се продължава до Адриатическо море. Голѣми равнини има двѣ, едната между Дунавътъ и Балканътъ, другата въ стара Тракия между Балканътъ и Родопитѣ. Тѣ сѫ най-голѣмитѣ въ полуостровътъ, обстоятелство, което прави България една по прѣимущество земледѣлческа страна, но въ цѣлото си протежение тѣ не влизатъ въ границитѣ на Княжеството.

България не е бѣдна съ живописни мѣста, особенно въ планинската земя на западъ и въ Тракийската равнина съ нейната величественна рамка; мѣстностьта между Дунавътъ и Балканътъ е по-вечето еднообразна.

2. Планинитѣ.

Балканскийтъ полуостровъ е много планинистъ, но неговитѣ възвишения не могатъ да се сравняватъ съ Алпитѣ или Кавказъ. Тѣ нѣматъ глетчери или ледници и най-високитѣ върхове не достигатъ дори до височината на Етна (3310 ^{м}). Въ България надъ лѣснийтъ поясъ винаги се распростиратъ голѣми пасища съ хлъзгава трѣва; надъ тѣхъ слѣдватъ каменисти поля, въ които снѣгъ се запазва само въ нѣкои затулени падини. Върховетѣ, по-вечето крѫгли, се издигатъ малко надъ гребеньтъ и всички относително сѫ лесно проходими.[1]

[1] Българската народна топографическа номенклатура е слѣдующата: планина (турс. балканъ); гора, лѣсъ (планина първоначално означавала Алпийскитѣ пасища и е истикала думата гора за означавание на планина само отъ 14-то столѣтие);. върхъ — най-високитѣ точки на гребеньтъ; чука — скалистий върхъ (въ Балканътъ); било — планинский гребень; бърдо (турс. баиръ); хълмъ или могила (турски тепе); прѣсѣка (въ Срѣдня Гора) водораздѣлъ; прѣслопъ (въ Балканътъ) спускъ; рътъ (на Западъ ридъ) отдѣленъ клонъ на планината, който се издава на навънъ отъ главната часть; брѣгъ е склонъ на планината (сѫщо се употрѣбява и за рѣкитѣ); сипей — гола урва отъ пѣсъкъ или глина; пещера; скала, македонски карпа (турс. канара); рѣка (турс. дере); долъ (умалително долчина) означава както една тѣсна долина, тъй и рѣченъ потокъ; суходолъ периодический потокъ; долина; падина; валогъ; скокъ (пръскало въ Балканътъ) водопадъ; виръ; завой; изворъ; кладенецъ (стубель на Дунавътъ); поляна (турски аланъ, яйла) пасище на планината; ливада; поле е широка равнина. Думата дѣлъ въ смисълъ на водораздѣлъ се срѣща въ живийтъ язикъ само при София; въ другитѣ мѣста се явява само въ многобройни собственни мѣстни имена; така сѫщо думата потокъ на Истокъ се срѣща въ мѣстнитѣ собственни имена; езеро; блато; търсина, търсище, потърсище.

Най-високата планина въ страната, Рила-планина се извишава надъ изворитѣ на Марица, Места и Искъръ.[1] Протежението на веригата отъ западъ къмъ истокъ брои само около 50 километра. Най-високийтъ върхъ е Мусалла, който цѣлъ лѣжи на българска земя, най-близу до прѣдишнийтъ трижгълникъ между България, Източна Румелия и Турция.[2] Тойзи планинский исполинъ за първъ пжть е внесенъ въ картитѣ прѣзъ послѣднето русско измѣрение на страната; той се вижда еднакво добрѣ както отъ Пловдивската равнина, тъй и отъ Софийската котловина. Съ своитѣ 2930 метра, подирь малко нѣщо съмнителнийтъ Люботрънъ (3050 м?) въ Шаръ и Олимпъ (2973 м), той е третий по височина отъ до сега измѣреннитѣ върхове на цѣлийтъ полуостровъ. На истокъ Рила непосрѣдственно се свързва съ Родопитѣ, на югъ съ Перинъ-планина (старийтъ Орбелосъ), въ долината на Струма, чиято величественна пирамида (2680 м), наистина най-прѣкраснийтъ планинский образъ по тие прѣдѣли, гледа далечъ прѣзъ границата къмъ България. Въ вилообразната точка на тие двѣ вериги лѣжи бассейнътъ на Места въ мѣстностьта Разлогъ, съвършенно на турска земя.

На западъ отъ Рила се издига отвадъ Струмската долина Осоговска планина.[3] сегашната погранична линия въ Кюстендилскийтъ окржгъ, съ върхъ Руенъ (2253 м). На югъ Осоговъ се присъединява къмъ още малко изслѣдванийтъ лабиринтъ на лѣснитѣ планини въ источна Македония.

Истинскийтъ признакъ на западна България е осамотената, отъ вси страни отъ далечъ видима Витоша[4] при столица София (2291 м). Къмъ СЗ отъ нея се распростира богато расчленената Трънска планинска земя; нейнитѣ най-високи върхове сж Руй (1712 м) при Трънъ съ неговийтъ великолѣпенъ окологледъ и Любатска планина (1932 м) на Сръбската граница къмъ сѣверъ отъ Кюстендилъ.

[1] По български сега се нарича Рила, старобългарски Рыла (у Бузбека 1554 Rulla), понеже българскийтъ язикъ е изгубилъ тая буква; слѣдователно формитѣ на западноевропейскитѣ карти Рилъ (мжж. родъ) и Рило (срѣд. родъ) не сж заимствувани отъ мѣстното употрѣбление

[2] Името Мусалла е турско, както по-вечето планински имена на съсѣднитѣ Родопи, единъ споменъ за туркоманскитѣ катунаре — пастири (Юруцитѣ).

[3] Думата *Осоговъ* е стара, добрѣ извѣстна отъ срѣдневѣковнитѣ источници. Названието „Дованица планина" на нѣкои карти е неизвѣстно въ страната и почива на недоразумѣние; къмъ СЗ отъ Кюстендилъ лѣжи едно село Доганица и при него на границата единъ незначителенъ гребень Догановска Планина.

[4] Името на български е така (жен. родъ), а не Витошъ (мжж. родъ), както се обозначава на нѣкои карти.

Между тие планини на западъ лѣжатъ многобройни плодовити котловини, по-вечето бассейни на нѣкогашни езера, раздѣлени една отъ друга съ високи проходи и по краищата одарени често съ топли извори. Тѣхнитѣ текущи води принадлѣжатъ къмъ бассейнитѣ на Струма, Искъръ и Нишава. Главнитѣ, земени споредъ височината имъ, сж Самоковската котловина (930 м), тъй нареченото Знеполе или Трънска котловина (770 м), Грахово или Брѣзнишка котловина (750 м), Радомирска котловина (най-джлбоки мѣста надъ 630 м), Дупнишката (550 м), Софийската (най-джлбоки мѣста 500 м) и Кюстендилската (470—500 м). Тъй сжщо и отвадъ границата въ Сърбия Пиротъ, Нишъ и Враня сж расположени въ подобни планински котловини.

Най-дългата планинска верига въ страната е древний Хемусъ, побългарски Стара Планина,[1] а въ странство отъ турскитѣ войни прѣзъ миналото столѣтие по-вечето е извѣстна подъ името Балканъ, което турски главно означава планина. Веригата се простира отъ долината на Тимокъ на Сръбската граница до Черно море, образува (освѣнъ при Враца) единъ единственъ гребень, а по височината на върховетѣ си не достига дори до лѣжащитѣ насрѣща Седмоградски Карпати. Искъръ е единственната рѣка, която разсича планината напрѣки чрѣзъ единъ малко достжпенъ тѣсенъ проходъ. Къмъ западъ отъ тойзи проломъ сѣверниятъ склонъ е стрьменъ, южниятъ е обгжрнатъ отъ много рътове, които улесняватъ искачванието на това значително разстояние. Къмъ истокъ отъ проломътъ чакъ до градъ Сливенъ южната страна пакъ си остава стрьмна и оголена, когато сѣверната прѣдставлява една широка, ниска, добрѣ заселена лѣсиста планина. Отъ проходътъ по пжтьтъ отъ Сливенъ за Търново планината почева да губи въ височина, и се раздѣля на три вериги, между които Камчия сбира водитѣ си, за да ги отнесе въ Черно море. Сѣверната отъ тие вериги образува прѣсѣката между Дунавътъ и текущитѣ въ Понтъ рѣки: Сакаръ-Балканъ при Османпазаръ, гжстолѣсистиятъ Прѣславский Балканъ съ проломътъ на Тича при развалинитѣ на старо-българската столица Прѣславъ и осамотеното Шумненско плато. Южната верига се свършва вече при Карнобатъ. Срѣдната достига до Черно море при носъ Емонъ (турс. Емине), въ чието име се е запазилъ споменъ за древниятъ Хемусъ, и се спуща съ стрьмни лѣсисти склонове къмъ морето.

Най-високитѣ върхове се намиратъ въ срѣдата на цѣлата ве-

---

[1] Прилагателнотото *старъ* означава тука, както въ често срѣщающето се име Стара-рѣка, по-вече голѣма отъ колкото стара.

рига, при Калоферъ възъ изворитѣ на Тунджа: Гюмрукчалъ 2374 ᵐ и Кадимлия 2279 ᵐ. Най-важнитѣ върхове отъ тамъ къмъ Срьбската граница сѫ: Амбарица 2134 ᵐ, Вѣженъ 2201 ᵐ, Баба 1793 ᵐ, Мургашъ 1693 ᵐ, Комъ 1966 ᵐ и Миджоръ 2166 ᵐ. На истокъ има само по-ниски върхове: Чемерна при Твърдица 1535 ᵐ, Чаталка при Сливенъ 1183 ᵐ. Височината на билото въ срѣднийтъ Балканъ често надминава 1500 ᵐ, близу до Черно море достига само 6—800 ᵐ.

Сѣвернитѣ клонове при незначителна височина притежаватъ достатъчно протежение. На западъ сѫ богатообразнитѣ живописни скали при Бѣлоградчикъ, отдѣлнитѣ Пастрински върхове (555 ᵐ) при Кутловица и редъ хълмове (785 ᵐ) на сѣверъ отъ Враца. Въ срѣдата най-далечнитѣ клонове между Витъ и Росица достигатъ на мѣста до по-вече отъ 200 ᵐ високитѣ хълмове при Никополь; между Осъмъ и Янтра лѣжи на 40 километра дългъ редъ базалтови конуси (до 480 ᵐ). Раздѣлена на много рѣчни долини, съ приятенъ изгледъ и добрѣ населена е почти чисто българската подбалканска хълмиста мѣстность при Търново. Нататакъ къмъ истокъ нейното продължение, вече въ чисто турска область, къмъ Османпазаръ носи мѣстното название Т у з л у к ъ. Названието не произлиза никакъ, както мислятъ Българетѣ, отъ турск. т у з — соль, която вслѣдствие на тая народна етимология тука усьрдно търсятъ, но нигдѣ не намиратъ. Споредъ нашето мнѣние, то не е нищо друго освѣнъ османското д ю з л ю к ъ — ниско мѣсто, поле, което споредъ грубото анадолско или както въ Турция го наричатъ «манафско» изговаряние, въ което Tenues (ясни к, с) и Mediae (тъмни ґ, з) често се мѣнуватъ и **о** и **у** оставатъ безъ смегчение, и се изговаря д у з л у к ъ или т у з л у к ъ. По-нататакъ къмъ истокъ отъ сѣверното подножие на Балканътъ до Дунавътъ при Силистра се простира лѣсисто издигнато землище съ многобройни плато, чиито страни тъй сѫщо достигатъ до морето на сѣверъ отъ Варна.

Най-главнитѣ прѣходи съ прокарани пѫтища прѣзъ Балканътъ, като се смѣта отъ З. къмъ И., сѫ слѣдующитѣ: проходътъ Св. Никола при Бѣлоградчикъ 1374 ᵐ, спускътъ отъ Петроханъ при Берковица 1442 ᵐ, спускътъ отъ Арабаконакъ при Орхание 988 ᵐ, прѣходътъ при Троянъ 1434 ᵐ (австр. карта), Шипка 1334 ᵐ, Хаинкьой около 650 ᵐ (споредъ профессоръ Тоула, не означенъ на Русск. Карта между височинитѣ), Твърдица 1097 ᵐ, Демиркапия или Вратникъ при Сливенъ 1069 ᵐ, водораздѣлътъ при спусковетѣ отъ Котелъ 624 ᵐ, отъ Върбица 474 ᵐ, отъ Чалѫкавакъ 402 ᵐ, проходътъ Акбоазъ по пѫтьтъ отъ Варна за Бургасъ 427 ᵐ.

Паралелно съ Балканътъ покрай голѣма една часть отъ неговата южна страна върви дългопроточената Срѣдня Гора.[1] Нейното начало лѣжи между изворитѣ на Искъръ и Марица на сѣверниятъ склонъ на Рила, а крайтъ въ завойтъ на Тунджа при Ямболъ. Южната часть се раздѣля на дълги рътове въ Тракийското поле. Веригата се распада на три части: 1. Западната Срѣдня Гора се простира отъ Рила до проломътъ на Тополница прѣзъ Срѣдня Гора. По тая часть на планината минува желѣзниятъ пжть за Цариградъ, който при това разсича Ихтиманската котловина, тъй сжщо корито на нѣкогашно едно старо езеро (610 м). 2. Централната Срѣдня Гора около градоветѣ Панагюрище и Копривщица, отъ срѣдня Тополница до срѣдня Стрѣма, 70 километра дълга и 35 широка, прѣкрасна, чисто българска лѣсиста мѣстность съ най-високитѣ върхове отъ цѣлата верига: Богданъ 1572 м, Буная, Братия. Въ Тракийското поле отъ къмъ нейното южно подножие върви редъ вулканически конуси Коюнъ-тепе (Овчья могила). 3. Източната Срѣдня Гора се нарича турски Караджа-дагъ (Сърнена планина). Най-високиятъ върхъ при Рахманлии достига до 1440 м. Източниятъ край е много нисъкъ.[2]

Между Срѣдня Гора и Балканътъ лѣжатъ три планински котловини, чиито съединени води се сливатъ на югъ къмъ Марица. Всички сж отъ сжщий типъ: между сивитѣ скалисти склонове на високий Балканъ и зеленитѣ лѣсисти полѣгатости на ниската Срѣдня Гора плодоносна, само намѣста съ пѣсъкъ или едри камъни покрита долина, съ островоподобни стари браница (кории) и високи могили. Отъ западъ къмъ истокъ тѣхната височина намалява: котловината на Златица е около 700 м, Гьопса или котловината на Горня Стрѣма 500 м, Туловско поле или Казанлъшката котловина 400 м. По-нататакъ между стрьмнинитѣ на Балканътъ и източниятъ край на Срѣдня Гора лѣжи котловината на Сливенъ (Сливенско поле 250 м) отъ сжщий характеръ. Още по-нататакъ слѣдва блатистата Карнобатска котловина между Балканътъ и расположената прѣдъ Странджа вулканическа верига хълмове.

Странджа е проточена лѣсиста планина отъ незначителна височина, отдѣлена отъ Балканътъ чрѣзъ Сливенската и Карнобат-

---

[1] Собственно Срѣдня Гора; тая смегчена форма се чуе по-рѣдко (въ Панагюрище). Турското Орта-дагъ е прѣводъ отъ българското име.

[2] Въ 1879 при Румелийското административно дѣление Коюнъ-тепе прѣведоха на български Овчий-хълмъ, Караджа-дагъ—Сърнена Гора, като имена на двѣ околии.

ска котловини; тя се издига при Ямболъ на Тунджа съ два еруптивни върха Голѣмий и Малий Бакаджикъ (500м.) и отива покрай морскийтъ брѣгъ до Босфорътъ. Най-высокийтъ върхъ Магиада между Агатополисъ и Бунаръ-Хиссаръ лѣжи на турска земя (1035м). Въ българскитѣ прѣдѣли най-високитѣ върхове на Странджа достигатъ на границата само до 630м.

На югъ отъ източнийтъ край на Срѣдня Гора отъ равнината се издигатъ два отдѣлни върха отъ еруптивно происхождение, отдалечъ видимитѣ планини на Монастирь (604м), къмъ които на сѣверозападъ се присъединява малката верига хълмове Текебаиръ (418м). На югъ отъ тѣхъ въ жгълътъ между устието на Марица и Тунджа се извишава Сакаръ-планина, една отъ СЗ къмъ ЮИ идуща, 12 километра дълга, гориста верига (824м), по чието било върви границата.

Мощнитѣ масси на Родопитѣ[1] напълнятъ голѣмото пространство между равнината на Пловдивъ, долня Марица и Егейскийтъ брѣгъ. Отъ Рила къмъ ЮИ при изворитѣ на Арда, чиято долина образува най-голѣмийтъ дѣлъ на тая планинска страна, планината се раздѣля на двѣ вериги, отъ които едната образува Българската граница, другата обгржща морскийтъ брѣгъ. Отъ най-високитѣ върхове Сютке 2188м и Карликъ 2081м лѣжатъ между Рила и изворитѣ на Арда. На истокъ отъ тѣхъ се извишаватъ по-горѣ отъ своитѣ съсѣди Персенкъ (2080м) и Переликъ (2194м) въ територията на мухамеданскитѣ Българе или Помаци, както и и Чилъ-Тепе (2001м) на южната граница на румелийската околия Рупчосъ. Сѣверната страна е стрьмна и прѣдставлява внушителенъ изгледъ. По-вечето отъ скотовъдци и дърводѣлци осждно населената вжтрѣшность е напълнена съ голѣми гори, часть съ платообразни планински поляни, които благоприятствуватъ на распространеното скитническо занимание на овчаритѣ. Отъ мѣстата сж забѣлѣжителни въ българскийтъ, часть християнский, часть мухамеданский западъ Чепинската котловина, Доспатскитѣ плато и котловина, планинската мѣстность Рупчосъ, долината Ахъръ-Челеби при изворитѣ на Арда, въ чисто османскийтъ истокъ кжтоветѣ Султанъ-Ери и Кърджали. Отъ тѣхъ Княжеството владѣе само Чепино и часть отъ старий Рупчосъ. По-богатъ и по-

[1] Античното име Родопа се е запазило въ страната чрѣзъ влиянието на литературата. Българетѣ го употрѣбяватъ споредъ новогрьцкото изговаряние Родопи, като множественно число отъ женский родъ (Родопитѣ), макаръ че трѣбваше да се пише и изговаря Родопа.

добрѣ населенъ отъ вѫтрѣшностьта е опоясанийтъ съ лозя сѣверенъ склонъ, и защитената Гюмюрджинска равнина на югъ при Егейскитѣ брѣгове. Тритѣ най-важни прѣходи сѫ само мѫчнитѣ пѫтеки: 1. прѣзъ Чепино за Разлогъ; 2. прѣзъ Батакъ, Доспатъ и Неврокопъ за Сѣръ или Кавала; 3. отъ Пловдивъ прѣзъ Рупчосъ и Ахъръ-Челеби за Лагоский Заливъ или за Гюмюрджина.

3. Равнинитѣ.

Отъ подножието на Балканътъ и неговитѣ клонове до Дунавътъ се разстила една отъ 10—50 километра широка ниска мѣстность, която къмъ Дунавътъ и морето се спуща по-вечето доста стрьмно. Въ частноститѣ тя се распада на три дѣла:

Западната часть отъ Тимокъ до Янтра, издигната надъ море-то 150—200 м, вънъ отъ многобройнитѣ потоци и малкитѣ редове хълмове, има по-вечето степенъ характеръ, безлѣсна, на мѣста (като напр. при Рахово) много ненаселена равнина въ далечна дѫлбочина съ очертанията на Балканътъ.

На истокъ отъ Янтра земята на мѣста се издига до 300 или 500 м, гориста е, но е безводна. Обширни промѣшени съ буки и букови кории дѫбрави, обвити по краищата съ павой и обрасли навсѫду съ храстье, образуватъ единъ широкъ поясъ, който, като се ниспуща отъ Балканътъ, между Русчукъ и Силистра достига до Дунавскийтъ брѣгъ. Тойзи лѣсенъ прѣдѣлъ между Шуменъ и Силистра се нарича Дели-Орманъ турс. луда, дива гора, първобитенъ лѣсъ.[1] Той по-вечето е заселенъ отъ Турци, и на истокъ отъ Русчукскийтъ Ломъ нѣма други рѣки, но само глинести падини съ периодически локви и потоци вода.

Источната лѣсна граница образува една извита линия отъ Силистра до морскийтъ брѣгъ при устието на рѣчица Батова. Отъ тамъ на истокъ се разстила Добруджа, истинска къмъ морето наведена (200—70 м) степь безъ гора и бърда, съ много могили и стрьмни брѣгове. Като южна граница на Добруджа народътъ смѣта терраситѣ при рѣката Батова, изворитѣ на Девна и хълмътъ Ясѫ-тепе на сѣверъ отъ Провадия.

Тракийската равнина се распада на двѣ части, които се раз-

---

[1] Въ 16 вѣкъ къмъ Дели-Орманъ се причислявали сѫщо и градоветѣ Шуменъ, Прѣславъ, Разградъ и Русчукъ. Това име се повтаря като Телеорманъ на румънскийтъ брѣгъ на Дунавътъ и може би да е отъ куманско происхождение. Сравни моитѣ Bemerkungen in den Sitzungsber. der kgl. böhm. Ges. d. Wiss. 1889 С. 11.

дѣлятъ отъ напълняющата междулекътъ между Родопитѣ и Странджа Сакаръ-планина съ клисурата на Марица при Харманлии.

Горне-тракийската равнина около Татаръ-Пазарджикъ и осамотенитѣ сиенитни Пловдивски хълмове образуватъ единъ трижгълникъ, за чиято основа служи сѣверното подножие на Родопитѣ отъ тѣснийтъ проходъ Момина Клисура, гдѣто Марица си пробива пжть прѣзъ планинитѣ, включително до градецътъ Хаджи-Елесъ, а върхътъ му пада въ проломътъ на Стрѣма прѣзъ Срѣдня Гора. Морската височита стига при Пазарджикъ 205 м., въ околностьта на Пловдивъ 150—170 м., въ най-нискитѣ мѣста при устието на Стрѣма 135 м. Опасана съ лозя, равнината е необикновенно плодоносна, съ раскошни ниви и оризови поля, а много отъ необработенитѣ й мѣста сж покрити съ храстье палиурусъ. На истокъ отвадъ достигающитѣ до Чирпанъ рътове (400—600) на Караджадагъ лѣжи Загорското поле, което къмъ Срѣдня Гора постепенно се издига, съ морска височина отъ 150—215 м.; къмъ него се присъединяватъ слѣдующитѣ едно до друго Ямболско (160 м.) и Сливенско поля.

Тая обширна ниска мѣстность още и днесь носи забѣлѣжително историческо име. Планинцитѣ отъ Ихтиманъ и Вакарель, въ Срѣдня Гора, къмъ Търново, Трѣвна и Елена, както и къмъ Котелъ, наричатъ Тракийското поле Романья, неговийтъ житель Романецъ, жената на послѣднийтъ Романка. Въ Трѣвна различаватъ Малка Романья при Стара-Загора и Нова-Загора отъ Голѣма Романья татакъ къмъ Ямболъ или Марица. Романия се е наричало Источно-римското царство у Гърцитѣ, Арабитѣ, Славянетѣ и Италиянцитѣ до неговото падение. Оставено за Тракия името Романия се срѣща вече въ нѣкои старобългарски писмена и пжтешествия отъ 16-то столѣтие; тъй сжщо и турското Румили (Румелия) е произлѣзло отъ тамъ.

Долне-тракийската равнина, много плодоносна, по настоящемъ доста пустинна земя, проиьстрена съ много вериги ниски хълмове и къмъ Марица само 40 м. и по-малко висока, се простира въ оттоманската область Одринъ; отъ своитѣ граници Българетѣ могатъ само да гледатъ на нея.

4. Води.

Единственната плавателна рѣка, въ която Българетѣ иматъ участие, е Дунавъ, на протежение отъ устието на Тимокъ до Силистра. Останалитѣ рѣки, като пжтища за съобщение, въ сегашното

си състояние сѫ безъ всѣкакво значение. Тѣ текатъ по-вечето между високи брѣгове, затова и наводнения ставатъ рѣдко. Въ потоци и бързеи недостатъкъ нѣма, но сѫщински водопади дори въ самийтъ Балканъ се срѣщатъ въ миниатюрни форми. Истински порои съ грамадно количество тлакъ (илъ) се виждатъ по склоноветѣ на всички планини. [1]

Въ бассейнътъ на Дунавътъ Княжеството има една малка часть отъ областьта на Морава, понеже въ него се намиратъ изворитѣ на Нишава. Името Нишава се почева отъ сливанието на Ежевица изъ Драгоманскийтъ проходъ и на Годечка Рѣка, която бере начало близу до Гинци, надъ пограничнийтъ градецъ Царибродъ. На истокъ отъ нея на южнийтъ склонъ на Балканътъ лѣжатъ изворитѣ на Височница, която подъ Пиротъ се влива въ Нишава. Нейната долина, мѣстностьта Високъ, се раздѣля отъ границата; Горний-Високъ принадлѣжи на Българетѣ, Долний-Високъ на Сърбитѣ. Собственната изворна рѣка на Нишава има по-голѣмо развитие отъ поименованнитѣ, но нѣма отдѣлно име; въ Трънската котловина тя се нарича Голѣма Рѣка, а при дивитѣ бездни на источната страна на Руй въ котловината на Пиротъ Суковска Рѣка. [2]

Отъ прѣкитѣ притоци на Дунавътъ долний Тимокъ, твърдѣ криволична, капризна рѣка, съставя часть отъ границата къмъ Сърбия. Не безъ значение е вливающий се при Ломъ-Паланка западний или Горний Ломъ. Нататакъ слѣдватъ Цибъръ и Огостъ; Скътъ извира не отъ самийтъ Балканъ, както послѣднитѣ три, но отъ Врачанскитѣ бърда. По-голѣма рѣка е Искъръ, който извира отъ Рила-планина, протича Самоковската и Софийската котловини и подирь проломътъ прѣзъ Балканътъ приема въ себе си Панегъ, който произлиза отъ единъ чуденъ изворъ. Близу единъ до другъ се вливатъ Витъ и Осъмъ. [3] Отъ многобройнитѣ изворни рѣки въ Търновскийтъ Балканъ се съставя Янтра, наричана въ горнето течение Етъръ, [4] съ свойтъ голѣмъ лѣвъ притокъ Русица.

[1] Падението на българскитѣ рѣки споредъ русскитѣ измѣрения въ метрове per 1 км.: Дунавъ 0·044 (Видинъ 34 м, Тутраканъ 15 м. морска височина). Ломъ 2·909, Искъръ 4·258 (Самоковъ-София на 48 км. 8·521, София-Враца на 69 км. 4·652), Витъ 1·791, Осъмъ 3·006, Янтра 1·495, Марица 1·536 (горнето течение Баня-Татаръ-Пазарджикъ на 53 км. дължина 7·924). Literaturbericht in Petermanns Mitth. 1889 С. 166.

[2] Името Ерма на по-новитѣ книги и карти е отъ скорошно съвсѣмъ забѣлѣжително происхождение. Виждь нашитѣ пѫтувания.

[3] Името на римскийтъ Asemus звучи на български Осъмъ (мѫжский родъ); формата Оема е турска.

[4] Янтра струва се да е по вече турската форма на името на старийтъ Jatrus. Епископъ Богданъ нарича въ 1640 цѣлата рѣка Етаръ (Acta Bulg. ecc. 78), митрополитъ Мелетий († 1714) въ своето ново-грьцко землеописание (Венеция 1728 с. 415 а) Ἰέτερ.

Надъ старата Русчукска крѣпость се влива источний или Долний Ломъ, чиито извори лѣжатъ срѣдъ лѣсистата хълмиста земя на сѣверъ отъ Балканътъ.

Въ Черно море се влива рѣчицата Батова съ своята гориста делта. Татакъ на югъ при Варна слѣдва устието на Провадийската рѣка; нейнитѣ извори лѣжатъ срѣдъ бърдата на сѣверъ отъ Шуменъ, обаче само слѣдъ вливанието въ нея на рѣката Девна, която се образува отъ удивително силни источници, тя добива по-голѣмо количество вода и образува при Варна двѣ сладководни езера. За това въ Варна тя се нарича съ името на послѣдната Девненска Рѣка. Най-голѣмийтъ прѣкъ притокъ на морето е Камчия (турс. Камчикъ); нейната сѣверна изворна рѣка (Акжлж-Камчикъ, «умний Камчикъ» у Турцитѣ) по български се нарича и сега, както въ Срѣднитѣ вѣкове, Тича (притокъ Врана). Южната Луда-Камчия у Българетѣ или Дели-Камчикъ у Турцитѣ носи това име вече подирь сливанието на нѣколко потоци при градецътъ Градецъ. Потоцитѣ, които хранятъ Бургасскитѣ лагуни, сж незначителни.

Голѣмъ е дѣлътъ на Егейската область. Изворитѣ на Струма лѣжатъ въ западната страна на Витоша; при вливание на многобройни притоци, особенно на Брѣзнишка Рѣка отъ мѣстностьта Грахово, на Пещерската (горѣ Трекленска) Рѣка и на Драговищица отъ мѣстностьта Краище, на Соволщица, Банщица и Елешница отъ Осоговъ, както и на Джерменъ и р. Рила отъ Рилската планина, тя минува по Радомирската и Кюстендилската котловини, както и по двѣ величественни дълги клисури и оставя Българската граница при Кочериново.

Марица извира въ Рила-планина близу до Мусалла и като пълноводна спокойна рѣка подъ Хебибчево прѣминава Турската граница. Отъ сѣвернитѣ притоци Тополница и Стрѣма идатъ отъ долинитѣ между Балканътъ и Срѣдня Гора съ проломъ прѣзъ послѣднята.[1] Водитѣ на Загорско поле сбира истекающата отъ Срѣдня Гора Сазлийка (притокъ Суютлийка). Значителна рѣка е Тунджа, която извира отъ склоноветѣ на най-високитѣ Балкански върхове, омива мѣстноститѣ Казанлъкъ, Сливенъ и Ямболъ и въ една тѣснина между рътоветѣ на Сакаръ-планина и Странджа оставя българската земя за да се съедини скоро съ Марица прѣдъ жилищата на Одринъ. Най-важнитѣ притоци на Марица отъ югъ сж три силни планински рѣки, които браздятъ странитѣ на Родопа съ тѣсни бързеи, Еллидере

[1] Името Гиопса тукъ-тамѣ се дава и на Стрѣма, но принадлѣжи собственно на нейната изворна котловина.

отъ Чепино, пълноводната Въча отъ високитѣ долини между Карликъ и Персенкъ (горнето течение наречено Крива Рѣка), която се влива съ два ржкава, отъ тѣхъ источнийтъ, по-многоводенъ и по-бързъ, обикновенно се нарича Кричимска Рѣка, и най-послѣ Чепеларската рѣка отъ Рупчосъ. По-кжсо е течението на Олудере при Хасково. Подирь отстжпванието на мѣстностьта Кърджали Арда, голѣма, пълноводна рѣка, образува границата само на нѣколко часа пжть въ южната часть на Харманлийската околия.

По-голѣми езера нѣма. Освѣнъ блатиститѣ Дунавски езера България има нѣколко прибрѣжни лагуни въ Добруджа при Шабла, понататакъ сладководното Девненско езеро при Варна, солената лагуна при Анхиало и тритѣ Бургасски лагуни. Около 70 малки високи езера лѣжатъ на купчини въ сгънкитѣ на Рила-планина; такива не липсватъ и на Перинъ, напротивъ Родопа притежава само едно малко езеро въ Доспатската котловина. Въ Балканската верига езера има рѣдко. Най-голѣмото е Каябашъ въ прѣдѣлътъ на Камчия. Русската карта обозначава едно малко безименно около върхътъ Остра-Могила на сѣверъ отъ Карлово и друго едно по име Саржгьолъ (турс. жьлто езеро) на югъ отъ Троянъ. За сжществуванието на четвьрто едно езеро въ Тетевенскийтъ Балканъ азъ се научихъ въ Пирдопъ; то ще е Карагьолъ (турс. черно езеро) на сѣверъ отъ Рахманлии, споредъ една турска карта.[1] Едно малко кржгло езеро се намира при Рабишъ всрѣдъ Видинската хълмиста мѣстность.

Блата има рѣдко: покрай Дунавътъ (особенно при Видинъ), по Провадийската рѣка, по долня Камчия и срѣдня Тунджа, по най-джлбокитѣ мѣста на котловинитѣ Софийска, Радомирска и Карнобатска, както и по неимущитѣ стокъ мѣста при политѣ на планинитѣ. По-голѣми търсища сж Езирлийско Блато и проточеното край южнитѣ поли на Балканътъ на истокъ отъ Сливенъ Стралджанско Блато, послѣ Баташкото Блато въ Родопитѣ между Чепино и Батакъ.

5. Климатътъ.

Климатътъ на Балканскийтъ полуостровъ при планинскийтъ характеръ на послѣднийтъ е несравненно по-суровъ отъ оня на Апеннинскийтъ и Пиринейскийтъ полуострови. Вече Римлянетѣ спомену-

---

1 Karte des Sandjak Filibe, aufgenommen nach Anordnung des Provinzialgouverneurs Mehemmed-Nusret-Pascha Herausg. von H. Kiepert. Berlin 1876.

вать за строгата и ранния зима на Хемусъ и въ провинциитѣ Moesia и Dacia mediterranea.[1]

Климатътъ на България се распада на области, които почти сж тождественни съ растителнитѣ пояси: Понтийскийтъ брѣгъ, нискитѣ мѣста по Дунавътъ, Тракийското поле и планинитѣ, особенно западната планинска земя. Научното изучение на климатическитѣ съотношения се намира въ най-ранне дѣтство. Първитѣ стжпки сж направени отъ австрийски и французски консулски чиновници, особенно отъ неуморимийтъ Австрийский Консулъ Лутеротти, Тиролецъ отъ Ровередо, който още отъ турско врѣме е билъ въ София, за метеорологическото Централно учреждение въ Виена.[2] Съставительтъ на тая книга, като българский Министръ на Просвѣщението 1881, се распореди да набавятъ инструменти за петьтѣ проектирани станции при държавнитѣ училища Варненско, Габровско, Ломпаланско, Софийско и Кюстендилско, но врѣмената не бѣха благоприятни за такива прѣдначинания. Само при Софийската Гимназия сж прѣдприети редовни наблюдения отъ учитель М. Бъчеваровъ.[3] Учительтъ С. Вацовъ даде 1888 въ Списанията на Софийското Литературно Дружество едно подробно ржководство за метеорологически наблюдения. По-успѣшни нежели при училищата би били тѣзи наблюдения по болницитѣ, гдѣто нѣма никакви установени часове и ваканции.

Най-главнитѣ свойства на климатътъ сж: кратко, горѣщо и бѣдно съ дъждове лѣто, кратка, суха зима, дъждовни пролѣть и есень, при това рѣзки прѣходи и голѣма разлика между най-високата лѣтня топлина и най-силнийтъ зименъ студъ, въ София отъ + 30° Ц. до — 19° Ц. Редовно е тъй сжщо «бабино лѣто» или сиромашкото лѣто прѣзъ Ноемврий, както и късенъ снѣгъ по планинскитѣ мѣста прѣзъ Априлий и въ начало на Май.

За климатътъ на Румелия нѣмаме никакви данни, лѣтото тамъ е толкова топло, щото даже памукътъ добрѣ успѣва, зимата е кратка, но подъ влиянието на Родопитѣ и на Балканътъ често бива остра. Интересно би било едно сравнение между климатътъ на крайдунав-

---

[1] Praematura montis Haemi et saeva hiems. Taciti Annales IV, 51. Провинциитѣ Мезия и Дакия съ градътъ Naissus, „frigora magna habentes“, въ едно описание на Империята отъ срѣдата на 4-то столѣтие. (Georgr graeci minores ed. C. Müller II., § 57.)

[2] Отъ неговитѣ наблюдения 1880—1882 се е въсползувалъ Директоръ И. Ханнъ, Ueber die klimatischen Verh von Bosnien. Sitzungber d. Wiener Akad. 1883, Bd. 88.

[3] Бъчеваровъ. Отчетъ върху климатътъ на София въ Сборникътъ на Мин. на Нар. Просвѣщение I., 1889, с. 291 и слѣд. (Първийтъ опитъ на Златарский за 7 мѣсеци 1881—2 въ Период. Списание, книжка I.).

ската земя и оня на Влашко; годишната температура на Русчукъ съставя 12·2° Ц., оная на Букурещъ 10·6° Ц. Дунавътъ цѣлъ не замръзва всѣка зима. За годишната температура на София имаме двѣ данни, и двѣтѣ основани само на двѣгодишни наблюдения: Лутеротти (1880—2) 9·4° Ц., Бъчеваровъ (1887—9) 9·7 Ц. (Цариградъ 14°2, Призренъ 11·8), а именно: пролѣть 12·2, лѣто 21, есень 7·8, зима —2·4.

Въ София господствуватъ Сѣверозападний и Югоисточний вѣтрове. Мѣстенъ вѣтъръ е прохладнийтъ вечерникъ, който прѣзъ обърнатитѣ къмъ сѣверъ Родопски долини редовно духа лѣтѣ отъ планината въ горѣщото Тракийско поле (при Станимака). При Бургасскийтъ заливъ чухъ за нѣкакъвъ си горѣщъ лѣтенъ вѣтъръ Самили, който по нѣкои години вѣе отъ вѫтрѣшностьта на страната (ЮЗ?) и поврѣжда сѣидбитѣ, сирѣчь нѣщо като Сирокко. [1]

Количеството на осадъцитѣ (Цариградъ 720) се смѣта въ Русчукъ съ 685^{мм}, въ София споредъ Лутеротти (1881) 731^{мм}, споредъ Бъчеваровъ (1888) 526^{мм}: пролѣть 187 (Май 89) лѣто 91 (Августъ 15), есень 138, зима 70—85. Снѣжни дни (1888) 26, дъждовни дни 72. Влагата на въздухътъ първийтъ дава съ 79, послѣднийтъ съ 70 проц.: пролѣть 65, лѣто 56 (Августъ 52), есень 77, зима 83 (Ноемврий 85·5). Споредъ Бъчеварова бури въ София имало прѣзъ пролѣтьта 11, прѣзъ лѣтото 17, прѣзъ есеньта 3. Облачни дни сѫщо така: 48, максимумъ въ Февруарий 66, въ Октомврий 61, минимумъ въ Юлий 23, въ Августъ 19. Срѣднето положение на барометрътъ споредъ Лутеротти 715·1 ^{мм}, споредъ Бъчеваровъ 712·9. Гѫсти мъгли особенно есень сѫ извѣстна спънка за параходството по Дунавътъ и по Черно море. Обилната утренна роса е добрѣ позната още отъ по-старитѣ русски походи.

Въ общность климатътъ е здравъ. При все това има и малария, по Дунавътъ особенно въ Видинъ, по Марица въ Пловдивската мѣстность, на Черно море при Бургасъ, дори въ самата София отъ влиянието на блатиститѣ пустоши при ближний Искъръ.

6. Геологический очеркъ.

Отъ проф. д-ръ Францъ Тоула въ Виена.

Дунавска България и Източна Румелия въ орографо-геологическо отношение могатъ да се раздѣлятъ приблизително на слѣдующий начинъ:

---

[1] Гърцитѣ покрай Бургасский заливъ употрѣбяватъ за вѣтроветѣ италиянски имена: поненде утренникъ отъ сушата, саракосъ вечерникъ отъ морето, бонатца затишьето по пладнѣ и по полунощь (итал. ponente, scirocco, bonazza).

1. Сѣверната прѣдбалканска земя, състояща отъ почти хоризонтално расположени младо мезозоически (Юра и Креда) каменни пластове, послѣ покрита съ терциарни образования и дилувиялни глинени наноси, а къмъ Дунавътъ, като се спуща въ видъ на терраси, образува изравнена трапезовидна массивна земя.

2. Набърчената Балканска система цѣла съ исключение на една малка западна часть отъ тая планина пада въ нашийтъ прѣдѣлъ.

3. Расположената на югъ отъ Балканътъ Срѣдня Гора съ Караджа-дагъ на западъ и

4. Еруптивнитѣ планини, Ямболска, Айтоска, Бургасска на истокъ.

5. Части отъ голѣмийтъ старъ кристаллиненъ македонский материкъ (Родопска планина) съ неговитѣ по-млади издигнати еруптивни планински масси въ генетическа свръзка съ сѣверната часть на по-малкийтъ Источно-Тракийский массивъ (или Странджа-планина).

6. Най-послѣ въ българскитѣ прѣдѣли тъй сжщо пѣсъчно-варовитийтъ клонъ, който се простира прѣзъ Източна Сърбия отъ ССЗ къмъ ЮЮИ и който отъ една страна допира съ южнийтъ си край до западнийтъ Балканъ, а отъ друга съ сѣвернийтъ си край до македонскийтъ материкъ.[1]

Едно описание на отдѣлнитѣ членове на формациитѣ въ хронологический редъ ще даде, може би, най-естественно материалътъ за една обща геологическа история на страната и ще поведе къмъ запознавание условията, въ които названнитѣ орографо-тектонически планински части стоятъ една спрямо друга.

Най-старитѣ образования излизатъ на-явѣ отъ една страна въ Тунджснскийтъ массивъ съ Странджа-планина между Марица, южно-балканската ниска мѣстность и крайбрѣжнийтъ прѣдѣлъ на Черно море и отъ друга страна въ Родопската масса.

---

[1] По старитѣ трудове, относящитѣ се къмъ геологията на България и Румелия, се намиратъ събрани у: Ф. Тоула, Materialien zu einer Geologie der Balkanhalbinsel. Jahrb geol. Reichsanstalt 1883 61—114 Забѣлѣжителни между тѣхъ сж съчиненията и изслѣдванията: Boué, die Europäische Türkei (1840). Neue deutsche Ausgabe. Wien 1889. Peters, Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudza, Wiener Denkschriften 1867. Hochstetter, Die geologischen Verhältnisse des östl. Theiles der Europäischen Türkei. Jb. geolog. Reichsanstalt 1870 und 1872. Toula, Geolog. Untersuchungen im westl. und centralen Balkan und in den angrenzenden Gebieten. Sitzungsb. d kais. Ak d. Wissensch LXXII Bd 1875, LXXV. 1877, 2 Abh, LXXVII 1878, 3. Abh., LXXXI 1880, LXXXVIII. 1883, Denkschriften XLIV. Bd. 1881, LV. 1889 Едно изслѣдвание върху източнийтъ Балканъ се намира подъ печатъ. Георгий Златарский, Zur Geologie des nörd.. Balcanvorlandes zw. den Flüssen Isker und Jantra Sitzber. 1886.

И двата сѫ съединени единъ съ другъ тоже и на повьрхностьта чрѣзъ Харманлийскийтъ провлакъ на Марица. Послѣднята (Родопа) се съединява чрѣзъ подобни планински мостове отъ една страна съ издигнатата масса на Витоша, отъ друга съ кристаллинната часть на Срѣдня Гора, и то близу до прѣдѣлътъ, гдѣто Искъръ й Марица зематъ своето начало.

Но Срѣдня Гора пакъ е въ съединение съ най-старитѣ планински части на южно-балканскитѣ поли, тъй въ изворнийтъ прѣдѣлъ на Стрѣма и Тунджа, наприм. при Клисура, Калоферъ, както и при Златица на западъ и при Твьрдица на истокъ, така щото ние дохождаме къмъ едно свьрзано цѣло и при това къмъ единъ пьрвобитенъ материкъ.

По тойзи начинъ, да се пустнехме дори къмъ западъ до Вардаръ, макаръ че сѫщитѣ скали и да достигатъ до прѣдѣлътъ на Охридъ, ние получаваме една основна планинска масса, която по величината си надминува оная на югоисточна и срѣдня Франция «массата на Централното плато,» и нея можемъ да обозначимъ като старийтъ румелийский материкъ. Това е било сѫщеврѣменно и приблизителното пространство на «балканскийтъ материкъ», отъ което Петерсъ излиза за да обясни появяването на морскитѣ и плитководнитѣ наслаги, отъ които често той се явява обиколенъ. Прѣди всичко тука трѣбвало би да бѫде отнесенъ материалътъ за образованието на кварцититѣ, пѣсъчницитѣ и конгломератитѣ на диадо-триадскийтъ периодъ; но така сѫщо пѣсъчницитѣ и конгломератитѣ на младитѣ периоди: Лиясъ, Доггеръ, Креда и Еоценъ. Петерсъ билъ заетъ прѣди всичко съ Лиясовитѣ отложения, съдьржащи вѫглища въ мѣстностьта на Фюнфкирхенъ и Банатъ («Забѣлѣжки вьрху значението на Балканскийтъ полуостровъ, като материкъ въ Лиясовийтъ периодъ» Sitzb. 19 Nov. 1863), при това той разгледвалъ Трансилванската висока планина, като «сѣверно крило» на тойзи материкъ. Приетийтъ отъ Мойсисовичъ «источенъ материкъ. (Grundlinien der Gelogie v. Bosnien-Herzegovina 1880), който даде поводъ на Тице за извънмѣрно остри «укори» (Zur Würdigung der theoretischen Speculationen über die Geologie von Bosnien". Deutsehe geol. Ges. 1881), прѣминува още по-вече границитѣ на «румелийскийтъ материкъ» и въ сѫщо врѣме, поне отчасти, обхваща прѣдѣлитѣ, които, при образованието на планинскитѣ вериги, сѫ били включени въ тѣхъ, и които, както вѣрваме, като «издигнати» вече масси трѣбва да се различаватъ отъ издигающитѣ се.

Що се касае до неговийтъ геологический съставъ, то прѣди

всичко трѣбва да се упомене появяванието на чисто кристаллиннитѣ каменни масси (гранитъ, сиенитъ, диоритъ и т. н.), които образуватъ по-голѣми и по-малки массиви и се явяватъ покрити отъ кристаллинни шиферни скали, и то послѣднитѣ завзематъ очевидно много по-голѣмо пространство. Това се срѣща, както въ централнийтъ Балканъ, така сѫщо и въ Срѣдня Гора и Родопитѣ. Въ Витоша се показватъ сиенитъ и хорнбленде-гранитъ. Най-високото възвишение на Рила (Еленинъ врьхъ) надъ монастирьтъ (по показанието на Златарский) се състои отъ сивъ гнейсъ, и тука гранититѣ се показватъ като подчинени. Сѫщото ще бѫде и въ централнийтъ Балканъ, гдѣто кристаллиннитѣ камьни заематъ по-голѣмо пространство, за което детализираната геологическа снимка ще покаже окончателнийтъ резултатъ за отлѫчванието на чисто кристаллиннитѣ масси, въ изолировани съ кристаллинни шисти затворени ганги, отъ гранитнитѣ скали.

Кристаллиннитѣ шистозни скали сѫ отъ голѣмо разнообразие: гнейсъ-гранити и гранитъ-гнейси едвамъ се различаватъ отъ массивнитѣ скали, сѫщински по-стари слюдни гнейси, слюдни и амфиболни шисти, но тъй сѫщо и хлоритни и серицитни шисти съ слойове отъ кристаллинно-зьрновиденъ варовикъ.

Колкото се относи до тектониката (строението), то за тая обширна и прѣстара область е прието като основна черта, че тя много пѫти е прорѣзвана чрѣзъ дислокационни линии, тъй щото може да бѫде обозначена като истинска массивна планина. Една отъ главнитѣ дислокационни линии, очевидно, отъ по-млада възрасть, може да се обозначи като южно-балканска термална линия. Тя се простира почти отъ западъ къмъ истокъ отъ Баня при Панагюрище до Лъджа при Айтосъ. Втора една дислокационна линия ясно се показва да върви отъ СЗ къмъ ЮИ прѣзъ Родопитѣ чрѣзъ термалната линия София-Бали-Еффенди, Баня между Ихтиманъ и Самоковъ, и Баня на ЮЗ отъ Татаръ-Пазарджикъ. На други подобни линии указватъ топлитѣ извори на Джумая, Кюстендилъ, Враня, както и оная приблизително по сѫщата посока ЮЮИ къмъ ССЗ слѣдующитѣ бани при Нишъ и при Алексинацъ, и т. н. [1]

[1] Банитѣ въ България, които всички сѫ сѣрни, сѫ слѣдующитѣ: А. Южнобалканската термална линия: Анхиалската баня (42° Ц.), двѣ бани при Сливенъ, три при Казанлъкъ, една при Стара-Загора. Карловската баня (44°), Хиссаръ (47°), Крастово (45°). Стрѣлча, Панагюрската баня (44°). В. Въ Родопитѣ: Хасковската баня. Беденската баня въ Помашката земя на Кричимската рѣка (сега въ турска територия), тритѣ бани на Баня (46°). Лъжене и Каменица (62°?) въ прѣдѣлътъ на Чепино, топлитѣ извори при Елидере и Варвара край сѣверното подножие на Родопитѣ. Костенецка Баня при сѣверното

Но тъй сѫщо и многобройнитѣ и распространенитѣ трахитни планини, които се явяватъ като купообразни върхове въздигнати врьхъ кристаллинни массиви, обозначаватъ сѫществуването на понататашни разломи между массивитѣ. Въ прѣдѣлътъ на Родопитѣ такива сѫ планинитѣ при Фереджикъ, при Арда, между Арда и Места, и между Места и Кричимска рѣка и т. н., групии и очертания на купообразни и конусообразни планини, които достигать до значителна височина и се състоятъ отъ кварцъ-трахити, истински трахити и андезити, и спородъ възрастьта си биха могли да се сравнятъ съ обширнитѣ прѣдѣли въ массивнитѣ планини, обемающи Еоценовитѣ наслаги, напр. оние при Хасково.

Като обвивка на основата, надъ кристаллиннитѣ массиви на широки пространства лѣжать и по-млади наслаги, които, като се сѫ спущали въ разни врѣмена все по-надѫлбоко, образували коритообразни падини, събития, които очевидно сѫ прѣдизвикали сѫщо и оние нахлувания на морета въ Еоценовийтъ периодъ, стоящи въ извѣстна врѣменна сврьзка съ избухването на еруптивнитѣ скали. По-вечето и най-обширнитѣ отъ тие котловини лѣжатъ въ прѣдѣлътъ на кристаллинната планина или край нейнитѣ поли. Отъ тие котловини въ нашата область подпада веригата на малкитѣ, понови долини покрай южнитѣ поли на Балканътъ: котловината на София, на Златица, оная на Гьопса и котловината на горня Тунджа, между Калоферъ и Тврдица, най-много оная на Казанлъкъ. Почти всички тие котловини сѫ отъ ново-терциарна или дилувиална възрасть. Аллувиитѣ на сегашнитѣ рѣки и отчасти расположенитѣ на терраси стари пѣсъчни и глинени масси сѫ изравнили почвата и образували лѣглата на рѣчнитѣ течения.

Нѣкои иматъ съвършенно изгледътъ на стари езера. Езерната котловина на София е била обезводена чрѣзъ Искрътъ къмъ сѣверъ, а Казанлъшката чрѣзъ Тунджа къмъ истокъ.

Подобно нѣщо се е случило съ котловината на Самоковъ по горнийтъ Искъръ и съ оние на Баня и Ихтиманъ на Марица, както и съ подножнитѣ котловини на Кюстендилъ, Дупница и Радомиръ. Обшир-

подножие на Рила (+68°). Освѣнъ тѣхъ въ вѫтрѣшностьта на планината, въ Разложскийтъ прѣдѣлъ и въ градоветѣ Джумая и Неврокопъ. С. На западъ: София (47·5°) и ближната Горня (Юкари) баня, сѫщо и топлата тинна баня Банкя, топлийтъ изворъ на Звонци при Трънъ (30°?), Кюстендилъ (75°?). Освѣнъ тѣхъ има два минерални термални извори: близу Панчерево и Желѣзница на источнитѣ поли на Витоша. Отвадъ границата слѣдватъ изворитѣ при Враня, Топлица, Нишъ, Алексинацъ, Свърлигъ и т. н. На сѣверъ отъ Балканътъ може да се укаже само на единъ топълъ изворъ, при Връшецъ (Берковишка околия) въ ложето на рѣка Ботуня; инакъ тамъ се намиратъ само студени по-вечето горчиви минерални извори, като при Кутловица и т. н. К. И.

ната котловина на Татаръ-Пазарджикъ-Пловдивъ, както що тя днесь се прѣдставлява, не е по-стара; цѣлийтъ изравниващъ материалъ е аллувиаленъ или дилувиаленъ; безъ съмнѣние, то е, както показва появяванието на Еоценови наслаги на югоистокъ, само часть на една много по-голѣма и въ първото си очертание много по-стара котловина.

Сѫщо е станало и съ котловинитѣ на Стара-Загора — Нова-Загора, въ напълванието на които сѫ зимали участие пакъ съ всѣмъ ново-терциарни пѣсъчни и чакълени (грамадачни) масси, гдѣто сѫ намѣрени остатъци на единъ ново-терциаренъ слонъ (Elephas meridionalis) и на единъ хипопотамъ (Hippopotamus major). Терциарни испълващи масси се узнавать сѫщо отъ подножнитѣ котловини; така напр. ново-терциарни хубави сури вѫглища се намиратъ въ котловината на Църква (на западъ отъ София). Къмъ горѣказаната материкова масса сега сѫ съчленени входоветѣ на названитѣ по-нови планини.

Балканътъ, чиито най-стари скали въ централнийтъ Балканъ ние узнахме като подножни массивни части на Румелийската масса, показва скоитѣ най-стари планински видове въ западната часть, гдѣто сѫщо намираме неговото строение най-заплѣтено, когато къмъ истокъ въ централната часть той прѣдставлява най-грамадно поддигание, и при това по своето тектоническо строение проявява сѫществено по-прости отношения, а въ источнийтъ Балканъ, сравнително единъ много по-нисъкъ грьбнакъ съ разгѫрнати дипли, тукъ-тамъ си показва по-старитѣ скали, като че енергията на образуванието на планината сѫществено е намалѣла. Въ западнийтъ Балканъ ние срѣщаме проникнати нѣкои чисто кристаллинни скали, които очевидно не стоятъ въ никаква непосрѣдственна свръзка съ оние на Румелийската масса и които на много мѣста се простиратъ до сѣверното подножие на планината, и ни дозволяватъ да се запознаемъ съ най-старитѣ елементи на планината. Тука се срѣщатъ гранититѣ, сиенититѣ и диорититѣ на Св. Никола, както и оние въ Берковишкийтъ Балканъ, на Ржана-връхъ и въ Етрополскийтъ Балканъ, които често сѫ прокѫсани отъ по-нови порфиро-андезитски скали (които най-разнообразно се срѣщатъ въ Искърското пробивание). Кристаллинни и полукристаллинни шисти прѣкриватъ много пѫти массивнитѣ скали. Въ Берковишкийтъ и Етрополскийтъ Балканъ тѣ лѣжатъ забулени съ филитъ и филитъ-гнейсъ. Най-поразителната между кристаллиннитѣ области е оная при сѣверното подножие на Бѣлоградчикската и Рабишка планини, гдѣто гранититѣ образуватъ основата на вълновидното и почти изравнено прѣдземелие.

На западъ се намиратъ пълни еквиваленти на каменновжглената формация, а именно Кулмскийтъ пластъ и горний Карбонъ („Farnenzone“ напрътний поясъ). Дали тука сжщо могатъ се постави извѣстнитѣ зелени шисти, остая нерѣшено. Диадски пѣсъчници съ отложения на каменни вжглища (при Бѣлоградчикъ) се явяватъ така исто само на западъ, а именно стрьмно се издигатъ надъ дискордантно положенитѣ отгорѣ имъ червени пѣсъчници и конгломерати.

Върху оние червени пѣсъчници, които образуватъ чуднитѣ скалисти форми при Бѣлоградчикъ, една отъ геологическитѣ забѣлѣжителности на страната, а сжщо и въ Чипоровскийтъ Балканъ се показватъ мощни масси, образующи силни стрьмнини къмъ сѣверъ, и които се намиратъ далечъ на истокъ, и пакъ се показватъ въ западний Балканъ съ плочестъ варовикъ и доломитский варовикъ, които отговарятъ на Триясъ и могатъ да се прослѣдатъ, макаръ и въ по-малко распространение, въ централнийтъ Балканъ, а именно както въ Тетевенскийтъ, тъй и въ Шипченскийтъ, Трѣвненскийтъ, Еленскийтъ и Сливенскийтъ Балканъ, а напротивъ съвършенно липсватъ въ источнийтъ Балканъ, сжщо както и въ Банатъ. Слѣдъ едно по-голѣмо прѣкжсвание въ послѣдователностьта на пластоветѣ въ Балканътъ се срѣща срѣдний и горний Лиясъ, който отчасти безъ строго дѣление прѣминува въ Доггеръ. По-джлбокийтъ уровень, който се срѣща въ Банатъ и който съдържа каменни вжглища, липсва въ Балканътъ. Въ Тетевенскийтъ Балканъ Лиясъ-Юрската формация е най-широко развита; когато единъ сравнително тѣсенъ поясъ се протака чрѣзъ Троянскийтъ Балканъ до прѣдѣлътъ на билото, за да се покаже раскжсанъ на истокъ и на западъ само въ изолировани случаи, като на югъ отъ Бѣлоградчикъ въ Берковишкийтъ, Прѣславскийтъ и Карнобатскийтъ Балканъ. Така сжщо Юра се показва съвсѣмъ спорадически въ западната часть на планината, само Кредата (мѣлъ) образува широкопространенъ и сврзанъ прѣдѣлъ, и то въ твърдѣ разновидно развитие, въ чието диплесто землище се издаватъ изолированитѣ по-стари формации Триясъ и Юра въ форма на пробивание, въ сжщото врѣме когато Мѣлътъ и тука прѣдставлява трансгрессия върху по-старитѣ образования.

Расчленението на Мѣлътъ въ западнийтъ Балканъ е слѣдующето: най-отдолу се показватъ и то само на западъ периейский, пентакринитский и кораловий варовикъ, които поразително напомнюватъ извѣстнитѣ образования въ скалистийтъ поясъ на Карпатитѣ (Титонийский стажъ?). Слѣдъ тѣхъ иде по-новъ плочестъ мергеловъ варовикъ, който съдържа доста много вкаменѣлости (разни форми

Аммонити, Crioceras Duvali и много други). Той се показва вече на западъ и върви, както се струва, по единъ непрѣкжснатъ поясъ отъ мѣстностьта на Кутловица, прѣзъ Ябланица, Троянъ, Елена (на югъ отъ Османъ-Пазаръ) до отвадъ Шуменъ. Това сж еквиваленти на обозначенитѣ въ источнитѣ Алпи като «Россфелдский пластъ», а въ Франция „Hauterive-étage"

На единъ по-високъ уровень принадлѣжи мергеловийтъ варовикъ, който при Разградъ се показва съ чудесно голѣмо богатство на форми, които най-добрѣ отговарятъ на югоисточнийтъ французский (Алпинский) „Barême-étage". Тая долня Креда, която вече се показва въ сѣверното подножие на планината и прѣминува въ сѣверно-балканското прѣдземелие, трѣбва поне да се намира въ источнийтъ Балканъ, а може би сжщо и въ южно-балканскийтъ склонъ въ форма на добрѣ напластованъ пѣсъчникъ и пѣсъчно зърнестъ плочестъ варовикъ.

Съвършенно други условия на происхождение прѣдставляватъ пѣсъчницитѣ, понеже тѣ се сж образували въ плитка вода, когато Криоцерскитѣ или Хотривски и Баремски пластове прѣдставляватъ образования въ джлбока вода. Но покрай тие се намиратъ пакъ и други варовици съ много дебелокори раковини, «Капротински варовици», които происхождатъ отъ рифоскалисти натрупвания. Тукъ-тамъ се попадатъ сжщо и междурифни образования, мергелови «Бриозойски и морско ехиниднп пластове, както тѣ се срѣщатъ между кораловитѣ рифове и въ нинѣшнитѣ морета, така особенно по сѣверното подножие на Врачанскийтъ Балканъ варовичната масса се състои отчасти отъ Капротинский варовикъ. Единъ по-обширенъ, макаръ че съвършенно отличенъ формационенъ членъ образуватъ пѣсъчницитѣ и мергеловитѣ скали съ корали и безбройни, отъ едната страна вдлжбнати, крж-гообразни колелца, Орбитолини. И тойзи хоризонтъ (уровень) се намира, както на най-крайнята западна граница, така и въ Врачанската область на сѣверъ отъ Ловечь, Търново и послѣ при Котелъ, гдѣто се показва съвършенно едновъзрастенъ мергелъ съ корали, който съдържа кълбообразни тѣла, Паркерии, хидрозои, които до сега ни бѣха извѣстни отъ Кембриджскийтъ Ценоменъ въ Англия и чрѣзъ Столичка отъ Каракорумскийтъ проходъ въ Хималаи. На западъ пакъ Ценоменскитѣ пластове се показватъ по-близу до сѣвернитѣ поли или поне далечъ отъ височината на билото, дори къмъ Сръбската граница, както на сѣверъ, тъй и на югъ, тѣ се показватъ въ срѣднийтъ прѣдѣлъ на планината, на истокъ достигатъ близу до прѣдѣлътъ на билото (при Котелъ). Пространственно най-

распространени сѫ пѣсъчницитѣ съ характерътъ на Виенскийтъ или Карпатский пѣсъчникъ, който много пѫти наричатъ Флишский пѣсъчникъ. Тѣ се попадатъ въ западнийтъ Балканъ, макаръ че не въ твърдѣ широки поясн и по двѣтѣ страни на по-старитѣ скали на водораздѣлното било, но въ централнийтъ Балканъ ставатъ вече много по-широки и образуватъ далечъ простиращи се широки поясн, които често се проявяватъ въ диплитѣ, за да достигнатъ вече въ Троянскийтъ, а още по-вече въ Еленскийтъ Балканъ до прѣдѣлътъ на билото. Тукъ-тамъ въ тѣхъ се показватъ обозначенитѣ за Креда Иноцерами, и това както въ пѣсъчницитѣ, така и въ лѣжащитѣ често размѣсено съ тѣхъ мергелови пластове. Отвадъ Сливенъ въ Карнобатский, Айтоский и Еминский Балканъ тѣ съставятъ наедно съ тѣхнитѣ дипли главната масса на планината, която при Черно море се състои само отъ тѣхъ.

Освѣнъ мѣловнийтъ Флишъ, който прѣдставлява горнийтъ отдѣлъ на Мѣловната формация, въ източнийтъ Балканъ при устройството на относително нискитѣ планински клонове е земала още участие Еоценовата формация съ Нуммулити. Това най-напрѣдъ ние сами наблюдавахме въ Сѣверна България (1884) при Търново и по-късно то биде потвърдено въ много и по-обширни мѣста въ областьта на набърчената планина, а особенно въ Сливенската мѣстность, гдѣто Еоценъ се срѣща въ много форми на образование и навѣрно може да се установи точно по врѣмето на пластоветѣ Ронка въ Вицентинийскитѣ. Едно малко инакво образование иматъ извѣстнитѣ още отъ 1856 Еоценови наслаги на западъ отъ Варна. Твърдѣ е вѣроятно, че съдържащата каменни вѫглища формация на Балканътъ принадлѣжи на Еоценъ, поне съ това се съгласяватъ находящитѣ се тамъ скойчести остатъци съ формитѣ на Циренский мергелъ, когато пакъ находящитѣ се на други мѣста оскѫдни растителни остатъци по-скоро говорятъ за горня Креда. Сходството на флишскитѣ скали съ ония на Апенинитѣ, Алпитѣ и Карпатитѣ е твърдѣ голѣмо и прѣди всичко би трѣбвало едно сравнение съ найблизу лѣжащитѣ флишови планини, които вървятъ по границата на източна Трансилвания и Молдавия. Наистина, чувствувамъ се прѣнесенъ въ нареченитѣ флишови планини. Петрографическийтъ характеръ и оскѫднитѣ органически части показватъ най-голѣмо сходство. На мѣста въ массата се срѣщатъ фукоиди, наприм. при Айваджикъ, а сѫщо хиероглифи и др. п. сѫ твърдѣ обикновенни въ пѣсъчницитѣ и мергеловитѣ повърхности, особенно на истокъ. И тука, както и въ другитѣ наречени флишово-пѣсъчни планини, отдѣлението на

принадлѣжащитѣ къмъ Кредата части отъ оние на Еоценътъ изисква дълга деталирана работа.

Горня Креда (Мѣлъ) отъ типътъ на оная на западна и сѣверо-западна Европа тъй исто не отсѫтствува. Въ прѣдѣлътъ на самий Балканъ горнята Креда се ограничава съ срѣщанието на Иноцерамска и Спатангидска Креда.

Образования отъ тойзи родъ вѫтрѣ въ балканската область азъ срѣщнахъ въ Трѣвненский Балканъ. Тука въ западнийтъ Балканъ се относятъ мергеловийтъ варовикъ при Челопечъ на ЮИ отъ Враца, образования, които къмъ сѣвероистокъ очевидно достигатъ до по-широко распространение, и най-послѣ Иноцерамовитѣ пластове въ флишскийтъ прѣдѣлъ на источний Балканъ.

Най-младитѣ отъ срѣщающитѣ се въ новата балканска область образования сѫ упоменатитѣ Еоценови наслаги, които играятъ твърдѣ значителна роля въ источнийтъ Балканъ.

Съ условията на вѫтрѣшнийтъ Балканъ трѣбва да бѫдатъ сравнени сѣвернитѣ и южнитѣ клонове, и желателно е да се иматъ прѣдъ очи по-напрѣдъ южнитѣ, които така тѣсно се съчетаватъ отъ една страна съ централнийтъ Балканъ и отъ друга съ Родопитѣ. Въ западната Срѣдня Гора, върху която притежаваме единъ прѣвъсходенъ трудъ на бившій мой другарь по пѫтуванието, Златарский, ние срѣщаме прѣди всичко сѫщитѣ кристаллинни скали, както въ централнийтъ Балканъ съ по-старийтъ характеръ (гранитъ, сиенитъ, диоритъ) и по-нови еруптивни скали (амфиболъ-андезитъ и аугитъ-андезитъ, трахитъ, риолитъ и т. н.). Освѣнъ това срѣщаме само доломитски варовици (Триясъ?), които падатъ на югъ и юго-западъ и мергелошистни камъни отъ Мѣловна формация.[1] Сѫщо и Караджа-дагъ или источната Срѣдня Гора на сѣверъ ни се показва кристаллинна основна планина (гнейсъ-гранитъ и гранитъ, кристаллинни шисти отъ различни видове и масиви отъ Триясовъ доломитъ), когато на югъ твърдѣ голѣмъ прѣдѣлъ заема единъ съвършенно своеобразенъ редъ отъ мергелошистни-пѣсъчни скали (отчасти удивително дискордантно наложени), камъни, които стоятъ въ най-тѣсна свръзка съ еруптивнитѣ скали, що отчасти се относятъ къмъ редътъ на порфиритътъ и порфирътъ, и часть къмъ андезитътъ, и пакъ трѣбва да сѫ отъ различна възрасть.

Туфове отъ еруптивни скали се изреждатъ також де въ много-

[1] G. N. Zlatarski. — Ein geologischer Bericht über die Srednja-Gora, zwischen den Flüssen Topolnica und Strema (mit 1 geologischen karte). Denkschriften d kais. Akademie d. Wissenchaften LVII. Bd. Wien 189).

бройни повторения съ поименованитѣ наслагани скали, отъ които по-голѣмата часть поне трѣбва да принадлѣжатъ къмъ Кредата, макаръ че тѣ вѣроятно отговарятъ на по-високъ хоризонтъ, отъ колкото се приемаше по-напрѣдъ.

Въ мѣстностьта на Айтосъ на истокъ, струва се, подобни отношения да господствуватъ. И тука се намиратъ наслагани туфове отъ Кредна възрасть (съдържащи Иноцерами) съ наслагани жилки на еруптивни скали.

На югъ отъ Айтоский и Карнобатский Балканъ, до кѫдѣ Ямболъ и въ едно продължение до самото Черно море, се простира обширнийтъ еруптивенъ прѣдѣлъ, въ който главната роля играятъ тъмнийтъ аугитъ-андезитъ и съединенитѣ съ него амигдалитни скали, сѫщеврѣменно не липсватъ и осамотени трахити.

Възрастьта на тие ерупции (избухвания) безъ мѫка може да се приведе въ извѣстни граници. Тѣ безъ-друго се сѫ почнали, както излиза изъ горнитѣ показания, вече въ Мѣловнийтъ периодъ. Срѣщанието на Нуммулити въ извѣстни туфове на тие избухвания ни дава възможность да заключимъ, че тѣ се сѫ продължавали още въ врѣмето на Еоценъ.

Удостовѣрението на условието между еруптивнитѣ камьни на истокъ, особенно при Айтосъ, оние па Срѣдня Гора и най-послѣ оние, образующи сѣвернийтъ склонъ на Витоша масси отъ андезитский изгледъ и особенно при Вискеръ и Лилинъ-планина въ западна България, що се показватъ въ съединение съ туфове, обозначени отъ Хохштетера като мелафирни скали, е въ висока степень интересна задача. Споредъ състоянието на нашитѣ сегашни знания, струва се, можемъ допустна, че и тритѣ принадлѣжатъ къмъ една и сѫща система; сѫщо, че великата верига на банитѣ и еруптивнитѣ мѣста се протака отъ Черно море до мѣстностьта на Трънъ и прѣдставлява една линия; че дѣятелностьта на ерупцията се е продължавала отъ горня Креда до Еоценъ и дори го е прѣминала, когато най-послѣднето възбуждение на термалната дѣятелность достига и до днесь. Еруптивнитѣ каменни планини на крайний истокъ се издигатъ отъ политѣ на обгрѫщающата Бургасскийтъ заливъ равнина и достигатъ на ЮИ до морето, като покриватъ едно широко пространство отъ старокристаллинни планини. Тази равнина прѣдставлява единъ заливъ отъ Терциарно море, по подобие на онзи, който на сѣверъ отъ Балканътъ, въ прѣдѣлътъ на Варна, се простира на западъ въ земята. Сѣвернийтъ заливъ въ всѣкий случай е сѫществувалъ въ Еоценово врѣме (Нуммулитска формация на

западъ отъ Варна), но е билъ напълненъ още въ Миоценовийтъ периодъ отъ едно море съ срѣдиземенъ характеръ, което по-късно е преживѣло една фаза на голѣмо богатство отъ соль и най-сетнѣ приело соленопрѣсенъ характеръ (Спаниодонски пластове и Сарматски наслаги). По-близки и по-точни подробности могатъ да ни дадатъ само многократни посѣщения на страната. Въ южнийтъ заливъ Еоценътъ и Сарматскийтъ етажъ сѫ по-вече развити. Спаниодонскитѣ пластове, напротивъ, тамъ не могатъ да бѫдатъ засвидѣтелствувани. Но еквиваленти на Конгерскитѣ пластове, струва се, да липсватъ и на сѣверъ, и на югъ.

Да разгледаме сега по-внимателно прѣдѣлътъ лѣжащъ въ крайна западна България.

Тука прѣминува, както казахме въ начало, единъ клонъ отъ Дунавътъ, между Морава и Тимокъ и по-нататакъ между Морава и Нишава, като върви на югоистокъ, който стои въ извѣстна свръзка съ на сѣверъ отъ Дунавътъ на югъ прѣминаваюши Банатски планини, но споредъ посоката си (въ нашийтъ прѣдѣлъ) може да се свърже съ динарската система.

Дѣлътъ на югъ отъ Нишъ показва два доста паралелно протекающи пояси, единъ западенъ отъ кристаллинни шисти (гнейсъ, микашистъ, хлоритошистъ и филлитъ) и единъ источенъ, състоящъ въ по-голѣмата си часть отъ Мѣловни варовици, които образуватъ обширно плато. Неринейски, коралови и капротински варовици прѣобладаватъ, но пакъ се развиватъ пѣсъчливи варовици и плочести варовици, както и Брекчиянски варовици, съдържащи варовитий оолитъ и криноиди. На много мѣста подъ тѣхъ се появяватъ наслаги отъ Юрска формация, които отъ своя страна пакъ притежаватъ членове отъ долний Триясъ: вълновиденъ варовикъ и червенъ пѣсъчникъ. Срѣщата на палеозойски наслаги е съмнителна. Наредъ съ варовичното развитие на Мѣловната формация могатъ да се прослѣдатъ въ тойзи прѣдѣлъ тъй сѫщо и пѣсъчницитѣ, които се характеризиратъ отчасти чрѣзъ орбитолини, часть чрѣзъ екзогири, брахноподи и белемнити, като срѣдний и горний Неокомъ. Но въ по-новитѣ врѣмена также и горнята Креда може да се докаже въ тоя прѣдѣлъ (между София и Трънъ) и то въ една образователна форма, която отговаря на Госавската формация и между другото показва органически остатъци, които се съгласяватъ съ находящитѣ се въ неморскитѣ горне-кретацейски наслаги на Айка въ Бакони и съ источно-алпинскийтъ Госавъ. Поразително явление образува осамотената, отдѣлена отъ шистнийтъ поясъ грамада на Руй-планина

на сѣверъ отъ Трънъ, която се издига до 1712 м. височина, чията идка е обрзована отъ амфиболъ-гнейсъ и забулена наоколо съ мезозоически наслаги.

Еруптивнитѣ камъни отъ андезитска природа на юго-истокъ сѫ вече споменати. Въ прѣдѣлътъ на филитътъ, обаче, а сѫщо и въ мѣловно-пѣсъчнийтъ прѣдѣлъ играятъ рола и много трахитни пробивания и на границата на седиментарната формация срѣщу филитътъ се наблюдава и една диябазовидна скала.

Трахититѣ на Власидица при Лѣсковецъ лѣжатъ на филитъ, но оние въ мѣстностьта Трънъ лѣжатъ близу до формационната граница, както и топлитѣ извори на Баня при Нишъ.

Ако се сравни редътъ на тие пластове съ оние на западнийтъ Балканъ, то ще се окажатъ нѣкои разлики. Точнийтъ Карбоновъ хоризонтъ на послѣднитѣ липсва, Валхиенскитѣ пѣсъчници до сега сѫ неизвѣстни. Червенитѣ пѣсъчници и вълновиднийтъ варовикъ се съгласяватъ, така сѫщо се намира и Лиясъ-доггеръ. Расчлененнето на Кредата стои въ близко съгласие съ параллелнитѣ пояси, които се показватъ на южнийтъ склонъ на Балканътъ при Нишава (Темска) и прѣдѣлътъ на Тимокъ, които обаче образуватъ непосрѣдственно продължение на юго-источно србский Мѣловенъ терренъ. Терциарни наслаги въ българската часть на тойзи клонъ не сѫ намѣрени освѣнъ осамотени чисто земни сури (кафеяни) каменновѫглени котловини. Съ това ние имаме прѣдъ насъ единъ планинский клонъ, който върви отъ една страна отъ Дунавътъ на ЮИ до политѣ на Софийската котловина, но отъ друга към югъ той се простира до прѣдѣлътъ на горнето течение на Струма и нейнитѣ извори, гдѣто при Дупница като да се свършва въ Коновската планина, заливообразно окрѫженъ отъ материковитѣ поли на по-старитѣ кристаллинни планини. Тойзи планинский клонъ види се като да е съвсѣмъ особенъ, състоящъ въ извѣстна генетическа свръзка съ Банатскитѣ планини, и притиснатъ отъ протекающийтъ западенъ Балканъ, той е билъ расчлененъ. Само старитѣ массиви, като оние на Берковица и Бѣлоградчикъ въ западнийтъ Балканъ, струва се да стоятъ въ извѣстна свръзка съ шистознитѣ планини, що вървятъ на югъ отъ тѣснинитѣ на Дунавътъ къмъ Тимокъ.

Упоменатата мѣловна планина по тойзи начинъ се явява съвършенно притисната и надиплена между два кристаллинни клона, макаръ че диплението на югъ не отива толкова на далечъ, както въ забѣлѣжителнитѣ Банатски надиплени планини.

Остава ни сега да поговоримъ за сѣверното балканско

прѣдземелие. Отъ даденитѣ до сега изложения ние можемъ да изведемъ, че Балканътъ, поне въ западната часть, до надъ Сливенъ на истокъ показва по-стари формации, върху които лѣжатъ пѣсъчници на Креднитѣ пластове, които въ централната часть на планината отъ Троянскийтъ Балканъ на истокъ достигатъ на югъ до прѣдѣлътъ на билото.

На западъ сѣверо-балканскийтъ Мѣловенъ поясъ има малка широчина, но вече подъ Врачанскийтъ меридианъ силно се расширява и поясъ прѣдъ поясъ лѣжи отъ сѣверниятъ склонъ на планината до равнината, а на истокъ обзема цѣлата широчина на планината.

Тѣзи пояси споредъ редътъ сж: поясътъ на прѣобладающийтъ мергеловъ шистъ съ аммонити и криоцерасъ (криоцерасъ или хоплитъ-криптоцерасъ пластове), които се простиратъ отъ Ябланица на западъ, гдѣто най-напрѣдъ ги е намѣрилъ Фетерле, чрѣзъ Троянъ и Елена къмъ Османъ-Пазаръ и Шуменъ. Вече въ тойзи поясъ се срѣщатъ отдѣлни клонове отъ Капротинский варовикъ, като на сѣверъ отъ Троянъ и на сѣверъ отъ Габрово. Единъ широкъ пѣсъченъ поясъ се простира на сѣверъ; послѣ слѣдва единъ обширенъ поясъ отъ Капротинский варовикъ, който върви отъ югъ на Ловечъ къмъ Търново и чрѣзъ стѣнообразни граници низпада на находящитѣ се тамъ трапезообразни планини и платообразни рътове. Особенно типически сж развити въ мѣстностьта Търново, гдѣто, разбити отъ цѣла система пукнотини, тѣ прѣдставляватъ граничащи една съ друга скалисти трапези, и въ сжщо врѣме на нѣкое мѣсто тѣ джлбоко пропадатъ, а пакъ на друго заематъ едно твърдѣ високо ниво̀. Сжществующийтъ единственъ отъ тойзи родъ характеръ на българската стара столица зависи на първо мѣсто отъ това тектоническо отношение.

На сѣверъ пакъ отъ тойзи поясъ върви поясътъ на Орбитолиновий пѣсъчникъ и мергелъ отъ западъ къмъ истокъ. Той може да се прослѣди отъ Враца, най-силно се разширява при Ловечъ и може още да се засвидѣтелствува при Котелъ. Надъ него въ неговото западно распространение лѣжатъ пѣсъчницитѣ и варовицитѣ на срѣдната Креда, отъ които се издигатъ Капротино-варовичнитѣ стѣни на Косматица, на западъ отъ Искъръ, които достигатъ на сѣверъ отъ Враца. Тѣзи срѣдни Мѣловни пластове потъватъ подъ новитѣ наслаги на широката равна ивица, която върви на югъ отъ Дунавъ, и отъ Бѣлоградчикъ чакъ до дѣснийтъ брѣгъ на Витъ не дозволява да се покажатъ никакви по-стари образования. Най-старитѣ образования въ областьта на сѣверо-българската равнина съставятъ

Миоценови наслаги, по които може да се познае, че обширната западна часть на Искърската котловина, отъ Тимокъ до Витъ, е била образовала единъ широкъ заливъ, който въ цѣлото дадено протежание навѣрно е билъ покритъ отъ Сарматското море, когато сега само на едно мѣсто може съ точность да се засвидѣтелствува Срѣдиземното море въ тая область, а именно при Плѣвенъ, гдѣто още Фетерле е намѣрилъ синь мергелъ, който напълно отговаря на Баденский тегелъ,, дори се срѣщатъ еквиваленти на Лейтанский варовикъ надъ Баденскийтъ тегелъ, които показватъ истински каралорифови видове. Колко надалечъ се е простирала тая по-стара котловина, не може да се опрѣдѣли, понеже относящитѣ се наслаги, съ исключение на Плѣвенскийтъ заливъ отъ дѣснийтъ брѣгъ на Витъ, лѣжатъ заровени подъ наслагитѣ на Сарматското море и подъ мощнитѣ глинени масси отъ дилувиална възрасть. Сарматскитѣ образования въ свързани масси тъй исто не могатъ се прослѣди на повърхностьта, но тѣ се появяватъ отъ Видинъ, гдѣто образуватъ стрьмнитѣ брѣгове на Дунавътъ, по-горѣ отъ Видинъ, въ многобройни изолировани случаи подъ Льосе-глиненийтъ покривъ, като при Арчаръ, при Ломъ и Огостъ, едно протежание при Скътъ и най-сѣтнѣ при Искъръ, при това при послѣдне наименованитѣ рѣки тѣ открито се появяватъ главно по стрьмно разрѣзанитѣ дѣсни источни брѣгове.

По дѣснийтъ брѣгъ на долний Витъ тѣ по-вече не се срѣщатъ и тука, съ исключение на споменатитѣ Срѣдиземноморски образования, на голѣмо протежение се показва горний Мѣлъ (Креда), като образува едно обнажение, което на югъ значително се расширочава. Тука се намиратъ бѣли варовици, които лѣжатъ почти хоризонтално и съдържатъ ископаеми, както що тѣ се срѣщатъ въ сѣверозападнийтъ европейский Мѣлъ. Къмъ истокъ тѣ пропадатъ подъ глиненийтъ покривъ и се появяватъ само на дѣснийтъ стрьменъ брѣгъ на долия Янтра на сѣверъ отъ Търново.

Почти въ срѣдата между Искъръ и Янтра лѣжи, — това е една отъ поразителнитѣ черти въ геологията на България, — цѣлъ единъ редъ базалтови еруптивни точки, които съставятъ около 40 километра дълга верига на конически планини, отъ които най-значителната надали достига до 110 метра относителна височина. Тѣ вървятъ отъ С. 15° И. къмъ Ю. 15° З. и указватъ на една дълбока пукнотина въ плоско-трапезообразната земя. Тука на югъ между Витъ и Янтра Орбитолиновитѣ пластове образуватъ сѣверната граница на лѣжащитѣ днесь подъ Льосовийтъ покривъ Мѣлови пояси. Но че тѣ се простиратъ далечъ на сѣверъ, произлиза отъ

фактътъ, че Орбитолиновитѣ пластове исчезватъ подъ горнята Креда и че по покритата съ базалтови конуси дислокационна линия на много мѣста се намиратъ включени варовно-Оолитски Орбитолинови пластове, на които отговарятъ сѫщо и варовицитѣ при Свищовъ и между Янтра и Дунавъ.

Къмъ почти непокѫтнато лѣжащата Креда принадлѣжатъ исто плато-планинитѣ при Шуменъ и Провадия, отъ които първитѣ стоятъ като мощна естественна крѣпость срѣщу лѣсистийтъ Балканъ, а пакъ послѣднитѣ сѫ забѣлѣжителни по своитѣ поетически форми, понеже се явяватъ раскѫсани на дѫлбоки долове и стръмни като стѣна долини, които въ малъкъ обемъ наумяватъ Канонскитѣ образования на далечнийтъ западъ въ Сѣверна Америка или урвитѣ въ Мѣловнийтъ прѣдѣлъ на южний Кримъ.

Подъ тие, само чрѣзъ вертикални движения раскѫсани части на сѣверна България, се появяватъ равно лѣжащи наслаги отъ срѣдня и долня Креда, които по-прѣди бѣха характеризирани. Върху нататашнийтъ все плоскоземенъ прѣдѣлъ между Руссе-Варненската желѣзница и геологически прѣди четвъртина вѣкъ изслѣдваната отъ Петерсъ Добруджа ние располагаме съ твърдѣ малки свѣдения, но можемъ да се надѣваме, че и тойзи прѣдѣлъ скоро ще получи нѣкои нови освѣтления. Едно е твърдѣ установено, че тука отъ Русчукъ на долу пластоветѣ на горня Юра, «дицератски варовици», образуватъ една твърдѣ обширна трапеза, която може да се прослѣди при Расово, Черна-вода и Хърсово, а сѫщо и при политѣ на Черно море близу до носъ Мидия, и така исто носи непокѫтнати Мѣловни пластове, които трѣбва да отговарятъ на Иноцерамовийтъ хоризонтъ въ Шумненската и Провадийската Креда. Изъ Кредата на канара-езеро (СЗ отъ Кюстендже) Петерсъ поне извадилъ изкопаеми, които се намиратъ както при Шуменъ, така и по-далечъ на западъ при Витъ. Надъ тѣхъ на много мѣста пакъ лѣжатъ съвършенно такива Сарматски наслаги, каквито твърдѣ ясно се показватъ въ Сѣверна България на западъ и въ срѣдата. Напротивъ въ изстѫпающийтъ сѣверно отъ горѣказаната трапеза планинский островъ, който се простира отъ Мачинъ на ЮИ до Черно море, се показва една по-стара основна планина, която въ сравнение съ България прѣдставлява чужди черти.

Най-распространени тука сѫ мощни зелени шисти, съединени съ диабази. пластове. които се показватъ на югъ отъ Бабадагъ и ми наумяватъ зеленитѣ шисти съ еруптивни камыни, които азъ самъ срѣщахъ въ Искърскийтъ проломъ и Берковишкийтъ Балканъ. Подъ

тѣхъ въ южнитѣ части на планината при Мачинъ лѣжатъ глинени шисти съ кварцитъ, гнейси съ гранитни и порфирни массиви и диоритни жилки, както и съ диорито-шистни наслаги въ кварцитни шисти, скали, които ни наумяватъ, както за западно-балканскитѣ, така сѫщо и за условията въ Караджа-дагъ.

На тие стари скали въ Мачинската планина на истокъ сѫ расположени шисти, пѣсъчници и тъмни варовици отъ Триясъ, които се прорѣзватъ отъ кварцъ-порфиръ и мелафиръ и които могатъ се сравни съ западно-балканскитѣ мѣстонахождения, съ исключение срѣщанието на Алпински еквиваленти, включающи въ себе си бѣлъ или свѣтлочервенъ варовикъ (варовични брекчи), които особенно въ

Параллелитѣ на наслагитѣ сравнително въ отдѣлнитѣ приведени роля, много по-добрѣ могатъ се обозря чрѣзъ

Банатски планини	Прѣдѣлъ между Морава и Тимокъ-Нишава (Източна Сърбия, Южна)	Западний Балканъ НА СЪ
Аллувий	Аллувий	Аллувий
Льосъ	Дилувий въ видъ на терраси	Льосъ и дилувий въ видъ на терраси
Конгерийски слойове	Кварцовъ пѣсъчникъ и грамадакъ (локаленъ) Каменновѫглищни котловини	—
Сарматский етажъ Медитеранский етажъ	(Трахитъ)	Сарматский етажъ
(Андезити)	(Андезити)	

источнитѣ скалисти островчета, на югъ отъ Тулча, стаятъ чести и се срѣщатъ заедно съ мергелови шисти, що наумяватъ алпинскитѣ Венгенерски шисти, хоризонти, които до сега не сѫ извѣстни отъ Балканьтъ, но отъ Босна-Херцеговина. Лиясътъ и Юра осѫдно се намиратъ на нѣкои основни точки и всички тие наречени по-стари образования, отъ най-старата до срѣдня Юра сѫ раскѫсани, възправени, положени дори въ самитѣ дипли; въ сѫщо врѣме горнята Юра (дицератскитѣ варовици) и наслагитѣ на Кредата, които прѣзъ по-старата основна планина прѣкрачватъ въ распространението на Бабадагъ, лѣжатъ въ сѫщо хоризонтално положение, както въ сѣверно-българското прѣдземелие.

области, въ които седиментарнитѣ формации играятъ главната тѣхното съпоставовление на една таблица.

ВЕРЪ ОТЪ БАЛКАНЪТЪ

Срѣдний Балканъ	Источний Балканъ	Добруджа
Аллувий	Аллувий	Аллувий
Льосъ на сѣверъ отъ Балканътъ, а въ планинскитѣ мѣста испълнени котловини	Льосъ и дилувий въ видъ на террасси	Льосъ (локаленъ чакълъ)
(Базалтни изливания на сѣверъ отъ Балканътъ и при Казанлъкъ)	Белведерский грамадакъ (локаленъ при Лѫджа)	Конгерийски слойове
Сарматский етажъ Медитеранский тегелъ и короленъ варовикъ при Варна	Сарматский етажъ при Варна Слойове съ Spaniodon при Варна Морский варовикъ при Варна Морский пѣсъченъ лѣскарь при Варна	Сарматский етажъ
Еоценъ при Търново	Еоценъ въ Балканътъ Еоценъ при Варна Еоценский флишъ (Еруптивни туфи съ нуммулити на югъ)	

Банатски планини	Прѣдѣлъ между Морава и Тимокъ-Нишава (Източна Сърбия, Южна)	Западний Балканъ НА СѢ
Сенонъ отъ Вайценридъ Аптийски слойове отъ Свиница Орбитолиненъ пѣсъчникъ Капротински варовикъ Роьесфелдски слойове	Горни госавски слойове Креда съ Ананхити Креда съ Иноцерами Тъменъ плочесть варовикъ Орбитолиненъ-кораленъ лѣскаръ Капротински слойове Слойове съ Exogyra Couloni (само съвсѣмъ въ ЮИ)	Креда съ Ананхити Креда съ Иноцерами Карпатский пѣсъчникъ Орбитолинни слойове Капротинский варовикъ и бриозойский лѣскаръ Хотривский етажъ (Неокомъ) при Кутловица
Бѣлъ варовикъ (Ostrea macroptera и пентакринити)	Варовикъ съ корали и перинеи	Перинейски-Пентакринитски слойове
Малмъ Клауски слойове Горний } Лиясъ Срѣдний } Лиясъ Долний } Лиясъ	Пѣсъчникъ отъ горний Малмъ при Тръпъ Доггеръ Лиясъ-Доггеръ	Горний Малмъ отъ Връбово Горний Малмъ отъ Екрополе Доггеръ (Долний оолитъ) Горний Лиясъ
Червенъ пѣсъчникъ и Конгломерати	Вълновиденъ варовикъ Червенъ пѣсъчникъ и конгломерати	Доломитенъ варовикъ (съ криноиди) Вълновиденъ варовикъ Червенъ и бѣлъ пѣсъчникъ
Пѣсъчникъ съ Валхии	Веррукано-кварцъ конгломерати	Пѣсъчникъ съ Валхии (при Бѣлоградчикъ)
Папрътенъ поясъ Пѣсъчникъ и шисти Хлоритни шисти Микашисть Гнейсъ	Палеозойски шисти Филитъ Филитенъ-гнейсъ Микашисть Амфиболъ-гнейсъ (Гранити. Сиенити. Диоритъ. Диабазъ)	Горний Карбонъ (Папратенъ поясъ) Долний Карбонъ (Кулмски шисти) Палеозойски шисти и кварцити Зелени шисти Филитъ Микашисть Гнейсъ (на юго-истокъ) (Гранитъ. Сиенитъ и пр.)

Срѣдний Балканъ	Источний Балканъ	Добруджа
ВЕРЪ ОТЪ БАЛКАНА		
Сенонъ, Туронъ { хоризонтални на сѣверъ отъ Балканътъ Креда съ Иноцерами и галерити Лѣскарни шисти въ Балканътъ Карпатский пѣсъчникъ Варовитъ пѣсъчникъ отъ Свищовъ Орбитолинни слойове на сѣверъ отъ Балканътъ Капротинский варовикъ Хотривски слойове отъ Ябланица	Сенонъ (Ostrea vesicularis) Креда съ Иноцерами, въ който има и еруптивенъ материялъ (Айтосъ) Карпатский пѣсъчникъ. Орбитолинни слойове отъ Котелъ Коралнo-паркерийский лѣскарь (Котелъ)? Баремски слойове (Разградъ) Хотривски слойове (Ески Джумая)	Креда съ кремъкъ и бакулити Креда съ Иноцерами Карпатский пѣсъчникъ
(Титонъ въ Троянский Балканъ)	(при Котелъ)	Страмберский варовикъ
Горний Малмъ отъ Гложене Горний и срѣдний Лиясъ	Лиясъ-Доггеръ	Птероцерски слойове Варовикъ съ планулати Доггеръ (съ Klippenkalk) Срѣдний Лиясъ (Мелафиръ)
Варовикъ съ Гиропорелли Доломитенъ варовикъ (съ криноиди) Варовикъ съ Миофории (вълновиденъ варовикъ) Пѣсъчникъ	Доломитенъ варовикъ Кварцъ-порфиръ (Сливенъ)	Халобийски шисти Скойчесть варовикъ Кварцъ-порфиръ „Гутенщайнски варовикъ" Пѣсъчникъ
Кристаллинни шисти и гранитъ-гнейсъ Гнейсъ Гранити, Сиенити, Диорити въ жилки и ганги.	Кристал. скали само въ западний дѣлъ	Палеозойски шисти и кварцити Зелени шисти (съ зеленци) филитъ Микашисти (Млади гранити) Гнейсъ (гранитъ).

На основание на горѣдаденитѣ показания на условията, историята на геологическото развитие на България може приблизително да се очертае по слѣдующий начинъ:

Единъ голѣмъ първобитенъ материкъ, който на западъ и истокъ достига до Дунавъ и прѣминава далечъ прѣзъ България, се е прѣгжвалъ твърдѣ неравномѣрно, така щото притиснатитѣ единъ до другъ массиви на югъ образували една свързана дизюнктивна планина, която по всѣка вѣроятность до по-старийтъ Терциаренъ периодъ е стояла надъ уровеньтъ на морето, а сжщо не е била покжтната отъ толкова распространенийтъ захватъ на морето и въ горнята Мѣловна формация. Сѣвернитѣ массиви неравномѣрно падали въ джлбочината, така щото на голѣмо пространство не могатъ да излѣзатъ на бѣлъ свѣтъ и лѣжатъ скрити подъ по-новитѣ седименти. Размѣствания, прѣимущественно спущания на массивитѣ, се сж продължавали до геологически по-новий периодъ (термалнитѣ линии, млади еруптивни скали).

Прѣзъ врѣмето на по-новата Палеозойска ера и до началото на Триясъ ние притежаваме въ цѣлийтъ край само наслаги отъ земно происхождение. Всѣкакъвъ признакъ за срѣщание Палеозойски морски наслаги съвършенно липсватъ на истокъ на полуостровътъ, съ единственно исключение въ лѣжащийтъ вънъ отъ нашийтъ прѣдѣлъ Девонъ край Босфорътъ. Напротивъ на западъ на полуостровътъ, по Босна-Херцеговина, ни станаха извѣстни Новопалеозойски морски образования. Порфиритѣ на Сливенскийтъ Балканъ навѣрно се сж показали къмъ свършекътъ на Палеозойската ера.

Прѣзъ врѣмето на Триясъ се показва първо пробивание на морето. Плитководни наслаги, твърдѣ подобни на ония на источно-алпинский доленъ Триясъ и на извънъ алпинский вълновиденъ варовикъ, се намиратъ твърдѣ распространени, съ исключение на источний Балканъ, гдѣто тектоническитѣ происшествия по натрупванието на планината сж дѣйствували най-слабо, така щото по-старитѣ наслаги лѣжатъ почти напълно скрити въ джлбочинитѣ. Триясо-морскийтъ покривъ не е траялъ дълго врѣме,—най-дълго въ централнийтъ Балканъ и въ Добруджа. Подирь послѣдовали изново морски наслаги. Морето се е повърнало пакъ назадъ прѣзъ Лиясовийтъ периодъ.

Най-старитѣ признаци се прѣдставляватъ въ Банатъ, гдѣто нѣкои плитководни прибрѣжни видове сж спомогнали за образуванието на каменнитѣ вжглища.

Сжщо и Юрското море не е траяло непрѣкжснато; ние знаемъ до сега само нѣкои отъ етажитѣ на Доггеръ и Малмъ, които най-

много сѫ развити въ западнийтъ Балканъ и Добруджа, а пакъ найслабо въ источнийтъ Балканъ. Южната граница на Юра изобщо е била образувана чрѣзъ кристаллиннитѣ камьни по южнитѣ поли на Балканътъ и струва се да заема подобно, но по-малко пространство отъ прѣдшествующата Триясова формация. Триясовитѣ и Юрски образования, обаче, сѫ въ висока степень разнебитени; тѣ се явяватъ издигнати вслѣдствие на планинообразующитѣ происшествия чакъ до билната височина на Балканътъ и чрѣзъ трансверсални разбивни линии сѫ раздробени и дори смѣстени като на лиственни слойове. Коралови и Неринейски варовици, които могатъ да прѣдставляватъ еквиваленти на Титонъ, се явяватъ като най-новъ членъ на Юра, обаче, не можаха да бѫдатъ доказани въ источнийтъ Балканъ, както и Малмъ.

Една широка трансгрессия обозначава настѫпванието на Кредата, отъ чийто прѣдѣлъ много пѫти по-старитѣ образования исчезватъ по такъвъ начинъ, щото ни наумяватъ скалиститѣ образования въ Карпатитѣ.

Голѣмо при това е разнообразието на Мѣловнитѣ наслаги, което само отчасти може да се отнесе къмъ промѣнитѣ въ течение на врѣмето, но отчасти сѫщо и къмъ сѫщеврѣменнитѣ прѣобладающи видовни различия. Най-голѣмо е сходството на долне-Креднитѣ образования. Въ цѣлийтъ прѣдѣлъ на сѣверобалканскийтъ край се намиратъ именно дѫлбокоморскитѣ наслаги на Неокомътъ (Хотривский етажъ), които до сега не можаха да бѫдатъ доказани само въ западната прѣминавающа въ источна Сърбия планина и въ Добруджа, когато въ Банатскитѣ планини могатъ да бѫдатъ посочени еквивалентнитѣ «Россфелдски пластове». Дали долнята Креда, Неокомътъ, достига сѫщо до прѣдѣлътъ на югъ отъ сегашното балканско било, е твърдѣ спорно; показанитѣ като Неокомъ Мѣловни образования на южнобалканскитѣ поли и въ Срѣдня Гора по тѣхната възрасть не сѫ добрѣ опрѣдѣлени, и само наистина е констатирано срѣщанието на по-високи или по-добрѣ по-нови образования (Иноцерамова Креда). Хоризонтътъ на Капротинскийтъ варовикъ не достига, както се види, до источнийтъ Балканъ, и липсва както въ Добруджа, така и въ Банатскитѣ планини. Орбитолинови слойове се срѣщатъ, като почнемъ отъ Банатскитѣ планини до источнийтъ Балканъ при Котелъ. Но тие най-источни слойове струва се да отговарятъ на по-високъ Ценомановъ орбитолиновъ хоризонтъ. Срѣдната Креда, съ исключение на Банатскитѣ планини, се прѣдставлява въ цѣлийтъ приведенъ за сравнение прѣдѣлъ чрѣзъ пѣсъчници отъ характерътъ на

Карпатскийтъ пѣсъчникъ, които на мѣста могатъ да достигатъ отъ Ценоманъ до въ Туронъ. Въ това врѣме на югъ и истокъ, види се, да се сѫ почнали ерупциитѣ на основнитѣ скали (туфове съ Иноцерами при Айтосъ и въ источната Срѣдня Гора). Иноцерамовата Креда отъ Туронска възрасть е твърдѣ распространена и достига отъ сѣверната трапезовидна земя чакъ до бръчкитѣ на Балканътъ. Горня Креда (Сенонъ) се намира въ цѣлийтъ нашъ край, когато сѫщеврѣменно липсва въ Банатъ. Своеобразното развитие на Кредата съ характеритѣ на горнебракийската Госавска формация знаемъ само отъ най-крайнийтъ западъ. Сѫщественно друго-яче ще е прѣзъ Еоценовийтъ периодъ. Въ това врѣме сѫ послѣдвали скорошни ерупции на андезитовитѣ скали на истокъ и на западъ, но морето се е ограничавало само въ источнийтъ и отчасти въ централнийтъ Балканъ, гдѣто въ пѣсъчници отъ характеръ на флишопѣсъчни наслаги могатъ да бѫдатъ показани пластове, богати съ скойки и пѣсъчници, съдържащи нумулити.

Съвършенно отличителенъ характеръ носатъ Нумулито-Алвеолиннитѣ пластове въ прѣдѣлътъ на Варна (Аладинъ). На западъ до сега липсва всѣкакъвъ признакъ за това, напротивъ тойзи вѣкъ обозначава една особенна и широкопространна трансгрессия на югъ, въ прѣдѣлътъ на старийтъ материкъ, гдѣто, както и въ централнийтъ Балканъ сѫ могли да се образуватъ каменновѫглени слойове.

Когато тие въ централнийтъ Балканъ (съединени съ съдържащи Сиренни скали) били изложени на голѣми послѣдующи размѣствания, които отивали тъй надалечъ, щото относително толкова млади каменни вѫглища могли да приематъ изгледътъ и свойствата на черни каменни вѫглища, Еоценовитѣ наслаги на югъ лѣжатъ, поне отчасти, почти хоризонтално или просто сѫ само възправени. Отъ него става ясно, че планинообразующитѣ происшествия още слѣдъ наслагата на Еоценовитѣ образования сѫ били въ висока степень дѣятелни, но тѣ произвели въ Балканътъ много по-обширни тектонически измѣнения, нежели на югъ, гдѣто, обаче, пространнитѣ трахитни проломи сѫ сѫщеврѣменни.

Отъ която страна при това и да сѫ могли да работятъ дѣятелнитѣ сили, поясътъ на Балканътъ, срѣднийтъ поясъ на цѣлийтъ нашъ прѣдѣлъ, е най-много обезобразенъ, размѣстенъ и вслѣдствие на това поддигнатъ на горѣ; обширнитѣ трапезовидни масси, оние на сѣверъ и старитѣ кристаллинни массиви на югъ сѫ помѣстени само въ по-малка степень и то главно въ вертикално отношение. Достовѣренъ е при това фактътъ, че въ сѣверното прѣдземелие по-

не до сега не се знае за Нумулитски слойове, когато на югъ тѣ сж добрѣ извѣстни. Сѣверъ не е билъ залѣнъ отъ Еоценовото море, но югъ доста, и отъ истокъ то джлбоко е влизало въ днешнийтъ Балканский край.

Другояче е въ послѣдующийтъ периодъ: котловината на Истеръ (Дунавъ) е била широко залѣна отъ Миоценово море, на югъ и истокъ, обаче, въ медитерранската и сарматска епоха морето само заливообразно пробива отъ истокъ вжтрѣ въ земята. Отъ това може да се заключи, че нахлуванието на морето е било възможно по-рано на югъ и послѣ на сѣверъ. Че на сѣверъ сж ставали още и по-нови пертурбации, това показва забѣлѣжителнийтъ редъ базалтови конуси на югъ отъ Свищовъ. Но имало е пертурбации, които мѣстно сж могли да се распространяватъ напрѣки прѣзъ Балканътъ, както показва срѣщанието на базалтъ при Гюсово-Казанлъкъ. Въ сжщото врѣме навѣрно е произлѣзла пробѣгающата отъ западъ къмъ истокъ термална линия на югъ и термалнитѣ и еруптивнитѣ линии отъ ЮИ къмъ СЗ въ Моравскийтъ прѣдѣлъ, или поне послѣднийтъ актъ на тѣхното происхождение. Сравнението съ далечъ на истокъ лѣжащитѣ земи не може да бжде свършено, ако се не зематъ въ прѣдвидъ отклицитѣ на отношенията на Миоценътъ въ източна България съ оние джлбоко захвативающи сравнения въ Кримъ, сравнения, които, струва се, сж способни да пролѣятъ нова свѣтлина върху отдѣлнитѣ фази отъ първобитната история на сегашний Понтъ.

7. Растителностьта.

Лѣсове и лѣсовни дървета. Ботанически изслѣдвания. Характеристика на българската флора отъ Д-ръ Веленовский.

Мнозина съврѣменни пжтешественници се оплакватъ отъ безлѣсната пустошь, която ги поражава при бързо прѣминувание на българскитѣ мѣстности. Това, обаче, се относи само къмъ голѣмитѣ равнини, долинитѣ на извѣстни планински котловини и особенно, както въ всички сегашни или прѣдишни турски области, къмъ околностьта на голѣмитѣ градове. Това печално впечатлѣние се прѣдизвиква тъй сжщо и отъ отсжтствието на аллеи покрай шоссетата и на отдѣлни дървета. На страна отъ главнитѣ пжтища, обаче, скоро человѣкъ встжпя въ обширни ниски шумаци, а въ планинскитѣ долини може да се наслаждава на великолѣпни високи първобитни лѣсове, на каквито може да указва южна Европа. Расподѣлението на това лѣсисто землище на новата Русска Карта навсжду точно е показано съ цвѣтенъ отпечатъ.

Общата цифра на горитѣ, включително, обаче, съ нискитѣ шумаци, оффициално се дава съ около $4\frac{1}{2}$ мил. хектари (28,730,000 български үврати). [1]

Въ срѣднитѣ вѣкове, нѣма съмнѣние, горитѣ сѫ били много по-голѣми. Прочута е била исполинската **Silva Bulgariae**, която крьстоносцитѣ имали да прѣминуватъ по пѫтьтъ отъ Дунавъ къмъ Трояновитѣ порти. [2] Но вече рицарьтъ Дернжвамъ въ половина на 16-то столѣтие намѣрилъ планинитѣ между София и Пиротъ така голи и цѣлата тамошна мѣстность тъй безлѣсна, както ние днесь ги виждаме. [3] Въ начало на нашето столѣтие Турцитѣ при прѣслѣдвание на разбойническитѣ Кърджалийски чети произвождаха искусственни пожари на лѣсоветѣ и чрѣзъ това не малко опустошиха страната. Голѣми врѣди на горитѣ причиняватъ, както и по другитѣ страни на полуостровътъ, безцѣлнитѣ опустошения при сѣченнето дьрва, многобройнитѣ тъй врѣдни за младоцитѣ козьи стада и пожаритѣ на трѣвата, произвождани есень отъ скитници-овчари да добиятъ по-добро пасище.

Бѣдни на дьрва и почти безлѣсни сѫ Дунавскитѣ мѣста при Видинъ, Ломпаланка, Рахово и Свищовъ, Добруджанската степь, Тракийскитѣ равнини и най-послѣ единъ широкъ поясъ, който се простира на сѣверъ отъ Рила-планина чакъ кѫдѣ Пиротъ и обгрѫща Дупнишката, Радомирската, Софийската и Брѣзнишката котловини заедно съ нѣкои тукъ граничащи височини (като напрм. Лилинъ-планина). Има мѣстности, гдѣто тухли пекатъ на огънь отъ слама на Дунавътъ при Видинъ тъй сѫщо, както напр. и при Сливница.

Въ равнинитѣ покрай рѣкитѣ се намиратъ така исто ливади и блатисти гори. Най-голѣмитѣ, състоящи отъ върби, елхи и тополи, естественно лѣжатъ по Дунавътъ, но тѣ по-вечето принадлѣжатъ съ островитѣ и блатата на Румжния, понеже образующийтъ границата плавателенъ районъ на рѣката минува покрай високийтъ български брѣгъ. Лѫгове сѫщо има по Марица, по долня Тунджа и въ прѣдѣлътъ на устието на Камчия.

Хълмистата страна, напр. въ Старо-Загорский окрѫгъ, въ Делиорманъ и т. н. и голѣма часть отъ планинскитѣ склонове сѫ покрити съ нисъкъ шумакъ, който на мѣста по равнинитѣ прѣдставлява нѣщо като испанскитѣ и италиянскитѣ макии. Българетѣ

---

[1] Върху лѣсовъдството виждь III Глава 10.
[2] Ср. моето съчинение Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 86.
[3] H. Kiepert, Hans Dernschwam's orientalische Reise, виждь други въ Globus томъ LII, Braunschweig 1887 С. 18.

иматъ за неговото обозначение особенни изражения: шумалакъ, гжсталакъ, храсталакъ, балталакъ, въ противоположность на гора, високъ лѣсъ.[1] По-голѣмата часть съставляватъ ниски джбаци, размѣсени съ смрадлика (Rhus) *) и драка (Paliurus australis, тур. карачалж), която като жьлтоцъвтящъ, достигающъ до человѣческий растъ храсталакъ се простира отъ топлитѣ ниски равнини при Бургасъ и Стара-Загора до Търново, Варна, Разградъ и отъ Македония до планинскитѣ Дупнишка и Кюстендилска котловини. Крайне изненаданъ бѣхъ азъ тъй сжщо да срѣщамъ въ България навсѣкждѣ люлякъ (Syringa vulgaris) въ диво състояние, пролѣтно врѣме синьоцъвтящъ храсталакъ. Българетѣ утвърждаватъ, че тойзи храсть особенно вирѣялъ на развалини отъ градове. Но подивѣванието му отъ старо градинско културно растение е съмнително; освѣнъ по твърдинитѣ скали азъ често сьмь го виждалъ и по изложенитѣ на припекъ (присой) склонове отъ двѣтѣ страни на Балканската верига и вънъ отъ тамъ чакъ до Трънъ. «Лилекова гора» често се въспѣва въ българскитѣ народни пѣсни.

Типическото дърво на Тракийската мѣстна картина е орѣхътъ, който въ отдѣлни великолѣпни екземпляри съ сѣнчести кржгли корони приятно прѣкжсва еднообразието на равнинитѣ, особенно въ подножието на планинитѣ и нерѣдко се срѣща сжщо и на сѣверъ отъ Балканътъ.[2] Въ долинитѣ между Балканътъ и Срѣдня Гора, особенно при Казанлъкъ и Сливенъ, стари орѣхи, брѣстове и джбове се съединяватъ въ приятни островообразни кории. Въ Казанлъшкитѣ кории се намиратъ исто и кестени (Castanea vesca), но освѣнъ въ тая защитена мѣстность азъ сьмь ги виждалъ само нарѣдко по градини (напр. въ Карлово); напр. климатътъ на Кюстендилъ не поноси на това дърво. Чакъ въ по-топла часть на Македония то съставя, особенно край южното подножие на Шаръ-планина, голѣми описани отъ Гризебахъ лѣсове.[3]

[1] За тая форма крушакъ, орѣшакъ, шумакъ виждь (Илиевъ, Народнитѣ пѣсни 1, 35).

*) Това растение се именува на български още: тетра (Тракия), руй (Западна България); на нѣкои мѣста се именува япракъ и япракова шумка. Прѣв.

[2] Сѣчението на тие орѣхи отъ грьцки прѣдприемачи, за да ги искарватъ въ Марсилия, трѣбваше да се прѣкрати чрѣзъ строги правителственни запрѣщения.

[3] При този случай за прѣдупрѣждение на бждущитѣ пжтешественници, нужно е да се спомене распространенийтъ слухъ за една „кестенова гора" при развалинитѣ на Прѣславъ. Азъ я посѣтихъ 1884: въ гората край воденицитѣ при Тичанската Клисура стоятъ нѣколко около 15 годишни екземпляри отъ Aesculus hippocastanum! Нѣкой си ги донесълъ и посадилъ като рѣдкость Това дърво, обаче, както по-вечето наши градински дървета, е неизвѣстно въ България; дори Robinia и Ailanthus се срѣщатъ още нарѣдко.

Поразителна е по нискитѣ мѣста и склоноветѣ раскошностьта на плѣтищата покрай полскитѣ пѫтеки, често дори въ оскѫднитѣ съ дьрвета кѫтове. Най-раскошни такива азъ видѣхъ по сѣверната страна на Родопитѣ при Брацигово: дрѣнъ (Cornus mas), чиито голѣми плодове се ѣдатъ, лѣската (Corylus avellana), дребнолистний мекишъ или жещелъ (Acer tataricum), глогътъ (Crataegus), смрадликата (Rhus), бъзътъ (Sambucus) и диви шипки, всичкото обгѫрнато отъ къпини и малини, диви лози, иавой (Clematis) и сълякъ (Convolvulus), по между тѣхъ червенитѣ гроздовидни плодове на змийското грозде (Arum maculatum) и всѣкакви малки цвѣтущи растения. Сѫщитѣ видове се срѣщатъ и по краищата на горитѣ, често заедно съ малки дьрвета киселици и сливи.

Освѣнъ въ Делиорманъ гори има само по планинитѣ. Въ Балканътъ най-хубавитѣ гори лѣжатъ на сѣверната страна; тѣхнитѣ най-диви мѣста сѫ въ Тетевенскийтъ Балканъ и между Котелъ и морето. Истински лѣсисти ниски планини сѫ Странджа и западна Срѣдня Гора. Значителни лѣсове има сѫщо и на Руй по срьбската граница. Най-величественнитѣ първобитни лѣсове (пралѣсове) иматъ Рила и Родопитѣ.

Между лѣсовнитѣ дьрвета най-много сѫ застѫпени дѫбоветѣ съ различни видове (сѫщо и церъ, Quercus cerris), често размѣсени съ буки и ясени (Fraxinus ornus). Вѣчнозелени дѫбове нѣма. Тѣзи се явяватъ тепьрва покрай Егейский брѣгъ, гдѣто при устието на Марица се срѣща и валлонский дѫбъ (Quercus vallonea Kotschy), чиито плодове (желѫди) и шикалки се искарватъ въ голѣмо количество за щавение кожи; Българетѣ го наричатъ п а л а м у д а, тая дума е произлѣзла, подобно италиянската v a l l o n e a отъ грьц. βαλάνια, βαλάνιδια желѫди. Ягко распространени сѫ лѣсове отъ габери (Carpinus Betulus) надъ дѫбовийтъ поясъ прѣдъ всички прѣдгорня на Балканътъ, Родопитѣ, при Трояновитѣ порти и т. н. Букътъ (Fagus sylvatica) образува прѣвъсходни гори въ централна Срѣдня Гора, въ Берковишкий, Ловчанский и Търновский Балканъ, въ планинитѣ при Трънъ, на Огосовъ, Рила и Родопитѣ, особенно на тѣхната южна страна. Прѣкрасенъ изгледъ прѣдставляватъ прьснатитѣ въ хоризонтални поясн помежду буковитѣ и габерови гори срѣбърни липи (Tilia argentea), които при всѣко дуновение на вѣтърътъ показватъ лъскавата долня часть на своитѣ листа, на Рила, въ Калоферский, Сливенский, Прѣславский Балканъ и т. н.

Брѣза (Betula alba) отсѫтствува въ българскитѣ планини сѫщо тъй, както на Кавказъ или на Етна; тя се срѣща прьснато на

Рила, Витоша, Родопитѣ и по Балканътъ, гдѣто образува исто тъй малки кории.[1]

Хвойнолистни (иглолистни) растения по Балканътъ има рѣдко, тѣ се ограничаватъ само въ околностьта на най-високитѣ върхове. На Странджа, Срѣдня Гора, Витоша, Осоговъ и т. н. тѣ съвършенно отсѫтствуватъ. За това пакъ има цѣли хвойни лѣсове на Рила и особенно въ западната часть на Родопитѣ. Наредъ съ борикитѣ (Pinus silvestris), елитѣ, червенитѣ ели или смърчове, при това и нискитѣ смърчове (Picea excelsa Link., var. Balkanica Velenovsky на Витоша, споредъ Георгиевъ сѫщо и на Родопитѣ), вирѣе тука черната борика (Pinus Laricio), а по-най-високитѣ мѣста, като на Перинъ, Перистерий въ Македония, както и по Комъ въ Черна-Гора се срѣща мурата (Pinus Peuce Gris). При това на всѫду дори по нискитѣ мѣста се съглеждатъ най-разни видове смрика или хвойна (Juniperus). Южноевропейската Ефедра расте само по брѣговетѣ при Созополъ и Варна.

Пояситѣ (районитѣ) на растенията най-добрѣ знаемъ ние отъ околностьта на Рилскийтъ монастирь. Въ поясътъ на лиственнитѣ дървета подирь дѫбовитѣ гори, слѣдватъ размѣсенитѣ съ липи габерови, послѣ букови гори съ пръснати срѣдъ тѣхъ трепетлики или ясики (Populus tremula). На около 1000 *м* височина захващатъ хвойнолистнитѣ дървета, до 1300 *м* още размѣсени съ буки и ясики. Висшата граница на дърветата лѣжи на 2000 *м*; отъ тамъ на горѣ вървятъ поляни съ хлъзгава трѣва и храстье на смрика. На сѣверната страна на Родопитѣ, споредъ Д-ръ Динглеръ, дѫбоветѣ достигатъ до кѫдѣ 700 *м*, червенитѣ буки до 1300 *м*, понѣкога размѣсени съ хвойнолистни дървета и по-високо, но на мѣста хвойнийтъ лѣсъ наддѣлява вече при 1100 *м*; крайната граница на дърветата лѣжи тамъ около 1900 *м* морска височина.[2] Въ Котленскийтъ Балканъ азъ намѣрихъ границата между дѫбове и буки на 880 *м*; на южнийтъ склонъ на веригата напр. при Калоферъ границата на дърветата лѣжи значително долу, вижда се, поради стрьмностьта на планината.

[1] Панчичъ въ Гласникъ 53, 221. Георгиевъ с 244. Нѣкои български писатели, не твърдѣ вѣщи въ ботаниката, смѣсватъ брѣза (Betula) съ брѣстъ (Ulmus), което увело Крека въ прѣвъсходното му „Einleitung in die slav. Literaturgesch". (2 Aufl 1887 с. 136) въ лъжовно мнѣние, че брѣзата е съвсѣмъ неизвѣстна въ България. За распространението на това дърво показватъ и имената на мѣстности: село Брѣзи (околия Искрецъ) и Брѣзовъ-долъ (при Огоя), Брѣзова рѣка въ изворнийтъ прѣдѣлъ на бѣлий Витъ, колиби Брѣзовица при Поибрене и Брѣзово при Елена, градъ Брѣзникъ и т. н.

[2] Д-ръ Х. Динглеръ, Das Rhodopegebirge in der Europ. Türkei und seine Vegetation. Zeitschrift des Alpenvereins 1877, 195—223.

Научното изучение на българската флора едвамъ почева. Съпжтникътъ на Буе прѣзъ първото пжтуване 1836, Моравский ботаникъ Ем. фонъ Фридрихсталь, никждѣ не стжпва на почвата на сегашното Княжество, тъй сжщо и Гризебахъ, който 1839 ботанически е изслѣдвалъ Южна Тракия, Македония и Албания.[1] Флората на Балканский и Родопский прѣдѣлъ прьвъ изслѣдва 1871 Викторъ Янка, тогавашенъ кустосъ въ Венгерскийтъ Народенъ Музей.[2] Подирь основанието на Княжеството старийтъ Бѣлградский професоръ Панчичъ прѣдприе 1882 и 1883 двѣ ботанически обиколки прѣзъ Западна България до височинитѣ на Рила и въ скоро врѣме издаде резултатитѣ отъ тѣхъ.[3] Отъ 1885 Д-ръ Веленовский въ Прага сериозно се залови за ботаническото изслѣдване на страната, въ три пжтувания събра 3000 вида и издаде върху тѣхъ нѣколко съчинения, като подготовка за систематическата флора на България.[4] Мѣстната ботаническа литература се прѣдставлява отъ едно съчинение на Явашова и отъ една студия върху Тракийската флора на Стефанъ Георгиевъ.[5] Ботаническитѣ училищни рѫководства на Българетѣ, по-вечето набързо искарани прѣводи, още не отговарятъ на мѣстната флора.

Господинъ Д-ръ Веленовский имà любезность да ми напише кратъкъ прѣгледъ на българската флора, който азъ тука съ крайня благодарность и съобщавамъ :

«При единъ общъ прѣгледъ на българската флора трѣбва да се прави главна разлика между флората на равнинитѣ и нискитѣ мѣста и оная на високитѣ планини. Флората на нискитѣ равнини пакъ се раздѣля чрѣзъ дългата Балканска верига на двѣ съвсѣмъ различни области, сѣверна и южна.

---

[1] Резултатитѣ на по-старитѣ изслѣдвания (Буе, Фридрихсталь, Фривалдский, Гризебахъ) сж събрани у Е. Боассие, Flora orientalis, Genevae et Basileae 1874—1882.

[2] Кратъкъ отчетъ върху четиремѣсечното пжтувание на Янка въ Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft 1872, 289 и слѣд.

[3] Д-ръ на медицината Иосифъ Панчичъ (1814) родомъ хърватинъ изъ Брибиръ въ прибрѣжната область, който има голѣми заслуги за естественно-историческото изучение на Сърбия и съсѣднитѣ прѣдѣли и който билъ високо цѣнимъ отъ всички, които го познавали, се е поминалъ въ Бѣлградъ 1888 като прѣдсѣдатель на Србската Академия на Наукитѣ. — Elementa ad floram principatus Bulgaria , Бѣлградъ 1883, 8°, 71 с. (изъ Гласникъ томъ 53) и Nova elementa и т. н. 1884, 43 с.

[4] Веленовский, Beiträge zur Kenntniss der bulg. Flora, Прага 1886. Neue Beiträge zur Kenntniss der Flora von Ost-Rumelien und Bulgarien, Прага 1887 (въ списанията на kgl. böhm. Gesellsch. der Wiss.) Resultate der zweiten botanischen Reise nach Bulgarien (пакъ тамъ 1888). Plantae novae bulgaricae (пакъ тамъ) и др.

[5] Явашовъ (прѣработка отъ изслѣдванията на Веленовский) въ Период. Списание, книжка 21 и слѣд ; Ст. Георгиевъ, Материали за флората на Южна България (Тракия), Сборникъ на Мин. на Просв. I, 191—254.

Растителностьта на мѣстноститѣ на сѣверъ отъ Балканътъ, отъ Варна и Силистра до Видинъ, въ всичко има степенъ характеръ. Тя съставя продължение отъ флората на ромѫнска Добруджа, единъ растителенъ характеръ, който се простира покрай Дунавътъ чакъ до Банатъ и Славония. Обширни ливади отъ трѣва, тукътамѣ съ влажни мѣста, се мѣнуватъ съ сухи, обрасли съ храстье хълмове. На тучната, глинеста, често черна почва, по-вечето по прѣимущество пригодна за земледѣлие, прѣзъ пролѣтнитѣ мѣсеци вирѣе множество луковични и грудчести растения (Ornithogalum, Crocus, Muscari, Orchideae, Jris). Прѣзъ горѣщото лѣто израсва буйна, висока трѣва, намѣста цѣли пространства заети отъ единъ видъ (напр. Артемизия близу до морето). Прѣкрасни сѣнникоцвѣтни растения (Umbelliferae), безбройни скрипалци (Sileneae) и каранфили (Dianthus) и богатъ изборъ отъ пеперудоцвѣтни растения (Astragalus, Onobrychis, Lathyrus, Vicia и т. н.) заедно съ всевъзможни видове трѣви (Andropogon, Festuca, Erianthus) отличаватъ тая картина отъ обикновеннитѣ наши (срѣднеевропейски) сочни и влажни ливади. Тая трѣвениста степь често прѣминува въ нисъкъ храсталакъ съ слѣдующи главни характерни видове: Paliurus, Quercus pubescens, Rhamnus cathartica, Rhus cotinus, Prunus Mahaleb и Syringa vulgaris, която често образува цѣли диви шубраци (Бѣла, Ловечъ, Кутловица). На сѣверъ отъ Русе-Варненската желѣзница тѣзи храсталаци се прѣврыщатъ въ висока лиственна гора Делиорманъ, който по-вечето съставя почти непроходимъ първобитенъ лѣсъ.

При брѣговетѣ на Черно море тая растителность се измѣнява въ значителенъ размѣръ. Покрититѣ съ храстье брѣгове иматъ при Бургасъ сѫщий характеръ, както при Варна. Най-забѣлѣжителното растение на тойзи поясъ е дивата лоза (Vitis vinifera L.), която тука се надпрѣваря да кичи всички дървета заедно съ виющитѣ се растения Periploca graeca и Smilax excelsa, и есень дава хиляди гроздове съ дребни зрънца. Тя изобщо е распространена по цѣлийтъ поясъ около Черно море и мѫчно е да се прѣдположи, че въ начало тя се е намирала тука само въ подивѣло състояние.[1] Необикновенно богатата флора на тойзи ~~български крайбрѣженъ кѫтъ~~ собственно е часть отъ еднаквата, особенно характеристична Пон-

[1] Освѣнъ въ упоменатата отъ Веленовский Черноморска область азъ срѣщнахъ диви лози и по долия Тунджа и при сѣверното подножие на Родопитѣ. Нейнитѣ по-вечето черни плодове, любимо ѣдение на горскитѣ птици, се употрѣбяватъ за вапсване на вината въ яркочервенъ цвѣтъ.

тийска флора. Наредъ съ растенията на цѣлийтъ горѣ споменатъ поясъ тая мѣстность има безбройни елементи отъ Кримската степна флора и оная на Южна Руссия, както и многочисленни Задкавказски видове. Тойзи тѣсенъ прибрѣженъ поясъ е мѣсто, въ което сѫщо се срѣщатъ и нѣкои типове отъ Срѣдиземно-морската флора, макаръ че само въ незначително число (напр. Juniperus macrocarpa, Ephedra vulgaris, Arundo Pliniana, Rhus coriaria и др.).

Флората на Софийската, Самоковската и Кюстендилската котловини малко се отдалечава отъ рамкитѣ на нашето распрѣдѣление. Оная на първитѣ двѣ е размѣсена съ подалпийски видове безъ особенъ характеръ. По пустиннитѣ мѣста изъ Софийскитѣ улици азъ сьмь намиралъ нѣкои видове, които растатъ по ближнитѣ склонове на Витоша високо въ подалпийскийтъ поясъ. Кюстендилската котловина има богата топла растителность, която е по-близу до Македонската, нежели до Тракийската.

На югъ отъ Балканътъ растителното царство е по-раскошно и по-богато и по характерътъ много се различава отъ флората на Дунавската область. Високата планинска стѣна на Балканътъ защищава тойзи благословенъ край отъ суровитѣ сѣверни вѣтрове, а отъ истокъ отъ къмъ крайморската область има свободенъ достѫпъ топлото течение. Степнийтъ характеръ прѣстава и флората прѣдставлява сѣверно продължение на оная, която человѣкъ вижда прѣдъ портитѣ на турската столица и въ южна Тракия. Имаме на рѫка редъ растения отъ мѣстноститѣ Бургасъ, Сливенъ и Ямболъ, които до сега бѣха извѣстни само за околностьта на Цариградъ. Тая флора се състои отчасти отъ туземнитѣ на Балканский полуостровъ елементи, отчасти отъ видове, които характеризиратъ обширната флора на ближня Мала-Азия. Особенно забѣлѣжителна е зеленицата, Prunus Laurocerasus, която се намира по склоноветѣ на Балканътъ при Калоферъ и която неотдавна Панчичъ откри въ Сърбия; тя достига прѣзъ Тракия до околностьта на Византия, Витиния, чакъ до Персия и други далечни азиятски земи.

Своеобразна е флората на високитѣ планини, Балканътъ, Витоша, Коньовска планина, Осоговъ, Рила, Родопи и т. н. По своето сложение и стройтъ на растителнитѣ типове тя почти никакъ не различава отъ флората на срѣдноевропейскитѣ планини, но по видоветѣ тя е съвсѣмъ различна. Тя е самостоятелна флора отъ старо потекло, която прѣдставлява изолирана источна область по подобие на планинската флора на Пиринейскийтъ полуостровъ.

Заедно съ много видове, распространени по планинитѣ на цѣла Европа и по най-голѣма часть отъ Срѣдня Азия, тука има прѣкрасенъ редъ други, които сѫ като замѣстващи (викариатни) типове на срѣдноевропейскитѣ видове.[1] Къмъ тѣхъ се присъединяватъ много съвършенно ендемически планински растения. Нѣма съмнѣние, че българскитѣ планини сподѣлятъ тѣзи особенности съ оние на Македония и Сърбия, на които флората е идентична (тождественна).

Растителностьта на Балканскийтъ гребень има много общи видове съ планинитѣ въ Трансилвания. Останалитѣ планински вериги, обаче, се отклоняватъ отъ тѣхъ. Особенно забѣлѣжително е явлението, че по планинитѣ въ България растатъ много видове, които не се срѣщатъ нигдѣ въ Европа, а напротивъ се намиратъ на Кавказъ. Поразителни сѫ въ това отношение напр. Chamaemelum caucasicum, Campanula Steveni, C. Hemschinica, Doronicum macrophyllum, Hypericum repens и др.

Планинитѣ въ България, както и на цѣлийтъ полуостровъ, сѫ чудни въ Европа по високо развитийтъ ендемизмъ на отдѣлни видове растения. Най-удивителнийтъ примѣръ е растущата по склоноветѣ на Балканътъ при Калоферъ Haberlea Rhodopensis Friv, която има свръзка съ родственната ней Jankea Heldreichii Boiss. на тессалийский Олимпъ. Третий сродственъ видъ е Ramondia pyrenaica Lam., който се срѣща въ Сърбия въ околностьта на Нишъ (вѣроятно и въ планинската земя около Трънъ) и following послѣ пакъ по планинитѣ въ Испания. Всички тие растения сѫ изолирани типове срѣдъ европейската растителность, безъ съмнѣние като живъ остатъкъ отъ флората на Терциарний периодъ. По настоящемъ сродственнитѣ тѣмъ видове (Cyrtandraceae) сѫ распространени едвамъ само подъ тропицитѣ, близу до Индия.

Тукъ се отноcи цѣло множество ендемически видове отъ извѣстни родове. При това необходимо е изрично да се забѣлѣжи, че Княжеството не образува никакъвъ собственъ флористический прѣдѣлъ, че неговитѣ свойства сподѣля цѣлокупнийтъ Балканский полуостровъ, и че макаръ много растения ние днесь знаемъ само въ България, съ врѣме тѣ могатъ да бѫдатъ открити и въ неизвѣ-

---

[1] Така напр. Campanula alpina се прѣдставлява чрѣзъ видътъ C. orbelica, Primula farinosa чрѣзъ P. frondosa и P. exigua, Calluna vulgaris чрѣзъ Bruckenthalia spiculifolia, Linaria striata чрѣзъ L concolor, Gentiana germanica чрѣзъ G. bulgarica, Jasione montana чрѣзъ J. Heldreichii, Achillea Clusiana чрѣзъ A. multifida, Galium vernum чрѣзъ G alpinum, Potentilla aurea чрѣзъ P chrysocraspeda и т. п.

стнитѣ мѣста въ Албания, Македония или турски области въ Тракия. [1]

Характерътъ на флората въ всѣка една страна особенно се отбѣлѣзва по родоветѣ, които тамъ живѣятъ въ многобройни, малко или много свързани единъ съ другъ видове. За България характерно е крайне богатото застъпание на слѣдующитѣ родове: Centaurea, Cirsium Linaria, Scrophularia, Verbascum (никждѣ въ Европа тъй богато не се прѣдставлява), Dianthus, Silene, Trifolium, Euphorbia, Cytisus, Astragalus, Ornithogalum, Allium, Crocus, Iris, Thymus, сѣнникоцвѣтнитѣ растения, Sedum, Hypericum, Scabiosa, Ranunculus, Orchis, Ophris."

(За културнитѣ растения ще се говори въ главата за Народното стопанство, въ параграфитѣ върху Земледѣлие и Градинарство).

8. Животнийтъ свѣтъ.

Фауната на България е неизслѣдвано поле. Прѣдставенитѣ отъ Буе данни въ неговото съчинение «Turquie d'Europe» прѣди половина столѣтие и днесь още не сж замѣстени съ нѣщо по-точно. Отъ мѣстна страна до сега има само единъ единственъ орнитологический опитъ. Истина по-едрийтъ животенъ свѣтъ въ България не притежава никакви особенно отличителни мѣстни явления, но това не умалява цѣнностьта на неговото научно изслѣдвание. Ние трѣбва да се ограничимъ съ нѣколко забѣлѣжки върху домашнитѣ и ловчийскитѣ животни.

Отъ домашнитѣ животни на първо мѣсто трѣбва да споменемъ коньтъ. На цѣлийтъ полуостровъ прѣобладава една туземна планинска порода, малки рунтави животни съ тъмнокафявъ (суръ, мръкъ), рѣдко бѣлъ косъмъ, които, макаръ и не красиви на гледъ, сж силни и издръжливи, и тѣхъ развъждатъ на голѣми стада (ергелета) по високитѣ планински пасища. Заедно съ тѣзи се срѣщатъ добри коне отъ малоазийска порода, докарана отъ Турцитѣ, но нѣкога цѣнимитѣ Делиормански и Добруджански коньe отъ година на година намаля-

[1] Примѣри на особенно характеристическитѣ ендемически видове на България: Silene Frivaldskyana, S macropoda, Dianthus Noëanus, Cerastium balcanicum, Acer intermedium, A. Visianii, Genista trifoliolata, Astragalus thracicus, Potentilla holosericea, Geum coccineum, Peucedanum aegopodioides, Pastinaca hirsuta, Bidens orientalis, Senecio erubescens, Cirsium armatum, C. ligulare, Centaurea tartarea, C. rumelica, Campanula orbelica. Gentiana bulgarica, Verbascum glanduligerum, V. heterophyllum, V pulchrum, Digitalis viridiflora, Satureja coerulea, Utricularia Jankae, Primula frondosa, P exigua, Pinus Peuce, Iris Sintenisii, I. balcana, Crocus pulchellus, C. veluchensis, Smilax excelsa, Fritillaria pontica, Merendera sobolifera, Sesleria comosa.

ватъ.[1] По врѣме на послѣднята руска война въ страната се вкараха сумма казашки коньe и русски войнишки коньe отъ Кавказъ, отъ тѣхъ бѣ съставена и българската кавалерия; но напослѣдъкъ почнаха да ги замѣстятъ съ венгерски. На полуостровътъ коньетѣ служатъ само за ѣздение и носение товари, за това и тѣхното число относително е незначително.

Магарето е распространено на всѣкждѣ, дори въ Румелийскитѣ равнини по-вече нежели коньтъ. Катърътъ или мулето е главното животно въ Родопитѣ. Камилата се е явила заедно съ Турцитѣ по тие страни и заедно съ тѣхъ се оттеглива пакъ назадъ. Въ цвѣтущийтъ периодъ на османското царство въ много градове, напр. въ Пловдивъ отсамъ мостътъ на Марица, сж били построени голѣми ханища (деве ханъ) за много стотини камили, които прѣзъ походитѣ за въ Унгария сж носили артиллерийскитѣ муниции. Въ Сърбия сж виждали, истина не често, кервани камили до тогава, до когато въ Бѣлградъ е стоялъ турский гарнизонъ (до 1867). Сега това животно се ограничава по-вече до Одринскийтъ вилаетъ. Вече въ Източна Румелия керванъ камили се смѣта за голѣма рѣдкость; азъ срѣщнахъ само веднажъ единъ при Бургасъ.

Най-важното домашно животно на българскийтъ земледѣлецъ е биволътъ. Това въ сѣверна Европа малко познато и дори въ Унгария и Италия не често животно е по-ниско и по-дълго отъ волътъ, съ силно извити рогове и съ хубава черна или тъмносива козина. Неговитѣ движения сж лѣниви и бавни, но неговата работна сила надминува оная на волътъ, макаръ той и да изисква многo гледание, почти като коньтъ. Отъ тъй наречената свирѣпость и буйность у флегматическото животно не се съглежда никаква диря. Биволското млѣко е по-бѣло и по-вкусно отъ кравьето, тъй сжщо и маслото. Сжществуванието на животното е свързано съ редовни кални кжпания; то трѣбва всѣкидневно по нѣколко часа да стои въ вода или да се търкаля въ каль. По тая причина селянетѣ иматъ при кжщитѣ си калища, гдѣто биволитѣ охолно могатъ да се заравятъ до глава; нѣкои села иматъ за тая цѣль общи блата. Лѣтѣ человѣкъ на всѣкждѣ по пжтищата вижда биволи, покрити съ дебела кална кора за защита отъ слънцето и насѣкомитѣ, че теглятъ бавно тежко натоварени кола. Необходимъ сждъ при всѣка бивол-

[1]) Тие Добруджански коньe упоменава Болонезецътъ контъ Марсили въ своето описание на добитъкътъ за ѣздение въ турскитѣ войски: „Cavalli di fatezze non gentili, ma alti di corpo, che sono in molta stima“ (Stato militare dell' imperio ottomano. Amsterdam 1732 c. 41).

ска кола е едно дървено или мѣдно кепче за поливание на животнитѣ. По пазаритѣ биволътъ винаги има по-висока цѣна отъ волътъ. Въ планинскитѣ мѣстности той се срѣща рѣдко, въ Трънский окржгъ и Рупчосъ липсва съвършенно; напротивъ на голѣми стада се намира по равнинитѣ покрай Дунавъ, Марица и морето. Това животно, докарано отъ далечний истокъ въ България, както и въ Гърция, още въ срѣднитѣ вѣкове е получило тука туземенъ характеръ. [1]

Говедата сж дребни, по-дребни отъ унгарскитѣ, бѣли или нечисто-бѣли съ голѣми рогове. Най-добрата раса е въ централний Балканъ, въ централна Срѣдня Гора и Родопитѣ, гдѣто развъждатъ голѣми стада за търговия. Кафяно или съвсѣмъ шарено говедо е за българскийтъ селянинъ сжщинско чудо на свѣтътъ, особенно голѣмитѣ екземпляри отъ Швейцарска порода, каквито притежаваше князь Александръ I на чифликътъ си при София.

Овцитѣ, козитѣ и свиньитѣ не се различаватъ отъ сжщитѣ въ другитѣ балкански земи. Съ бѣсно нападающитѣ селски и овчарски кучета пжтникътъ често е дълженъ да прави неприятно познанство; сивитѣ овчарски кучета не рѣдко изглеждатъ като мелези (бастарди) отъ кучета и вълци. За ловчийски кучета (на западъ загъри) служатъ по-вечето хъртки.

Отъ птицитѣ освѣнъ кокошки отъ единъ дребенъ мѣстенъ видъ развъждатъ още гжски, патици и пуйки. Множеството гжски по турскитѣ села замѣняватъ, както увѣряватъ, у мусулманинътъ свиньята на християнинътъ. Като украшение на дворътъ у богатитѣ хора служи пауньтъ. Неотколѣ сж въведени «нѣмскитѣ кокошки» именно Numida meleagris у Българетѣ подъ име токачка.

Отъ звѣроветѣ (грабливитѣ бозайници) най-голѣмийтъ е мечката. Нейното распространение е вече доста ограничено; онне врѣмена, когато въ Родопитѣ въ една зима сж убивали по 60—100 мечки, както описва Буе, се сж изминали. [2] Мечки често се срѣщатъ по горитѣ на Рила, западни Родопи и Перинъ, както и на Витоша. На Срѣдня Гора тя се въди по-вече изъ сѣнчеститѣ стари

---

1 Βοῦς ἄγριοι въ Македония у Херодота 7, 126 и въ Добружда на единъ надписъ, Arch. epigr. Mitth VIII, 9 не сж биволи, но зуброве, за които тука сега не е останало нито прѣдание. Смѣсването на африканскийтъ биволъ (bubalus) съ зубрътъ (bison, urus), порицава още Плиний nat. hist. VIII § 38. Срѣдневѣковни свидѣтелства: *buffles* 1206 въ мѣстностьта на Берое (Стара-Загора) у Вилхардуена, *bufale* въ крайтъ на 13-то столѣтие въ Морея у Санудо (Hopf, chroniques grécoromanes 117), въ Епиръ 1303 (Hopf, Ersch-Grubers Encycl. Томъ 85, 352). Изображение на едни биволски кола съ описанието на животното у Марсили, Stato militare dell' imperio ottomano c. 64.

2) Буе, Die Eur. Türkei, нѣмский прѣводъ (1889) I. 320.

лѣсове на Богданъ; при Панагюрище се срѣща рѣдко, а въ Караджа-дагъ се показва наврѣмени при Нова Махала на истокъ отъ Дервентъ. По Балканската верига се срѣща въ горитѣ при Берковица, Тетевенъ, Шипка, Твърдица и особенно при Котелъ; инакъ тя скоро ще стане рѣдкость. На Странджа и Осоговска планина я нѣма никакъ, но се попада въ Трънската котловипа близу до Руй и дори въ скалитѣ на Драгоманскийтъ проходъ. Тая българска мечка прилича на оная въ Карпатитѣ, по-вечето е дребна и сура, но при Котелъ, на Богданъ и на Рила се срѣщатъ голѣми черни екземпляри. Народътъ расправя, че това неодѣлано животно въ сѫщность било плахо, че се храни само съ лѣщници и горски плодове, но че става опасно, щомъ вкуси месо; тогава вече тя се научава да напада на отдѣлни овци, кози, телета или ждребета и нощемъ да обеспокоява егрецитѣ. Развожданитѣ отъ циганетѣ мечки не ще сѫ отъ туземнитѣ, но ще сѫ докарани отъ Мала Азия.

Една язва за страната сѫ вълцитѣ. Тѣ не липсватъ въ никоя мѣстность. Лѣтото прѣкарватъ по планинитѣ, гдѣто ги привличатъ искаранитѣ за паша стада, а зимѣ тѣ отново се спущатъ въ долинитѣ и равнинитѣ. И срѣдъ лѣто человѣкъ може лесно да срѣщне тойзи звѣръ изъ пѫтьтъ по нѣкои затънтени мѣста; но тогава той е плахъ, защото има доста храна. Зимѣ навредъ прѣдприематъ хайки срѣщу нападающитѣ лакоми вълчьи глутници, които обеспокояватъ всички планински проходи и особенно котловинитѣ по южната страна на Балканската верига. Нощемъ по снѣжнитѣ полета звѣроветѣ доближавать дори до голѣмитѣ градове, а въ първитѣ години на новото управление най-смѣлитѣ по мѣсечина се вмъкваха дори въ крайнитѣ нови улици на София.

Въ българскийтъ бюджетъ сега е прѣдвидена една сумма 22000 лева за истрѣбление на вълци и мечки; правителството заплаща за мечка или вълчица 15, за вълкъ 10, за всѣко тѣхно малко 5 лева.

Чакалътъ (Canis aureus) се вѫди, до колкото можемъ да знаемъ, само на истокъ въ Тракийско поле и по Понтийскийтъ брѣгъ при Бургасъ; въ планинский западъ той е непознатъ, както и въ Сърбия. Лисици и диви котки има навсѣкждѣ изъ горитѣ. Рисъ (Felix lynx) се попада рѣдко; азъ чухъ за него само въ Рила-планина, на Руй, въ централна Срѣдня Гора и при Бургасъ. Подребни звѣрове отъ породата на кунитѣ, разбира се, не липсватъ нигдѣ, бѣлки (Mustela foina), златки (M. martes), порове (Foetorius putorius), невѣстулки (F. vulgaris). Язовецътъ (борсукътъ)

(Meles taxus) сѫщо е всеобщо извѣстенъ. Видри има въ всички рѣки, но по-прѣди трѣбва да ги е имало по-много. Дали бобрътъ, на когото указватъ нѣкои мѣстни имена (Беброво при Елена, Бебрешъ при Орхание и т. н.), се срѣща още нѣкѫдѣ, положително не можемъ каза.

Най-обикновенний дивечь е дивата свиня, (глигъ, глиганъ), които на стада се срѣщатъ въ всички дѫбови и букови гори. Сѫщо всеобщо распространени сѫ заекътъ и сьрната. Рогачътъ или еленьтъ се попада рѣдко; неговото распространение се ограничава по горииститѣ планински вериги, по Рила, Родопитѣ, централна Срѣдня Гора, — отгдѣто той опустошава съсѣднитѣ ниви въ равнината, — найбогатитѣ части съ лѣсове на Балканътъ при Берковица, Котелъ и т. н., околностьта на Руй, пустошитѣ на Сакаръ-планина и Странджа.

Дивата коза (новогрьц. ἀγριογίδαις съ сѫщо означение, турс. дагъ-кешиси) по планинитѣ на Балканскийтъ полуостровъ си е тъй сѫщо у дома си, както на Карпатитѣ. Въ България тя се намира много често по камениститѣ гребени на Рила. Въ Балканската верига нейното распространение се ограничава въ мѣстностьта на най-високитѣ върхове при Тетевенъ, Калоферъ и Твърдица. На Западъ на полуостровътъ диви кози има на Шаръ, Олимпъ,[1] и нѣкои планини въ Сърбия,[2] Черна Гора, Херцеговина и Албания. Между пандуритѣ на Рилскийтъ монастирь има страстни ловчии на диви кози, както въ Балканътъ и Срѣдня Гора страстни ловчии на мечки. По цвѣтътъ человѣкъ мѫчно може да различи тѣзи пасущи се на общества животни отъ скалитѣ; тѣ подушватъ человѣка на голѣмо разстояние. Пандуритѣ ми расказаха за мое очудвание сѫщата история, която въ Алпитѣ прѣдаватъ за своя: отъ дивитѣ кози винаги една стояла на стража и давала на останалитѣ знакъ да бѣгатъ отъ приближающата се опасность. Алпийский козирогъ липсва съвършенно, сѫщо и дивата овца, която се срѣща въ Мала Азия.

Отъ останалитѣ горски млѣкопитающи животни ще споменемъ още катерицата и таралежътъ. Забавни животни сѫ лалугеритѣ (Spermophilus суеци, съсели), които навредъ покрай пѫтищата не прѣкѫсватъ своитѣ игри; щомъ наближи человѣкъ, тѣ се исправятъ на заднитѣ си крачка и веднага исчезватъ въ своитѣ подземни дупки.

---

[1] Бартъ, Reise durch das Innere der Eur. Türkei 185.

[2] Проф. Панчичъ, Материали за Срьбската Фауна въ „Гласникъ" томъ 26, стр. 89.

За птичьйтъ свѣтъ неотдавна се яви единъ мѣстенъ трудъ отъ Георгий К. Христовичъ, Материали за изучение на Българската Фауна, въ Сборникътъ на Министерството на Просвѣщението (1890, II), съ описание на 207 вида. Поразително е на цѣлийтъ полуостровъ множеството хищни или грабливи птици: орли (Aquila fulva, imperialis) и гологлави мършляци, картали (Vultur monachus, Gyps fulvus, също Neophron percnopterus при Сливенъ), които се навъртатъ покрай всички планини и гнѣздатъ навредъ въ скалиститѣ падини, както и всѣкакви видове соколи, крагуи, чиито дребни прѣдставители заедно съ свракитѣ обичатъ да кацатъ по телеграфнитѣ стълбове край пѫтищата. Нощемъ се вѣстяватъ многобройни бухали и кукумявки (ухолици). Водни птици, чапли, пеликани, лебеди въ несмѣтни количества оживяватъ ливадитѣ по Дунавътъ и брѣговетѣ на лагунитѣ по Понтийското крайбрѣжие. При множеството хищни животни пойни птици има по-малко нежели другадѣ въ Европа; за това горитѣ сѫ удивително пустинни. По голѣмитѣ равнини и дори по Софийската котловина дроплата се расхожда (Otis tarda) на стада отъ десеть и повече птици. Най-обикновеннийтъ птичий дивечь е яребицата и прѣпелицата. Тетревитѣ (глухари, Tetrao urogallus въ Балканътъ, Рила и Родопитѣ и т. н.) у Българетѣ сѫ извѣстни всички скупомъ подъ името «диви кокошки.» Диви фазани (fasian, Phasianus colchicus) живѣятъ при Бургасъ, Карнобатъ и по ливадитѣ на долня Тунджа между Ямболъ и Одринъ. По сградитѣ гнѣздатъ обикновеннитѣ по джамиитѣ щъркели, гарги, ластовици и врабци, а въ Анхиало и Месемврия, за чудо, дори морски гълѫби (Larus). Стадата на прѣлѣтнитѣ птици прилѣжно се наблюдаватъ отъ населението; въ народнийтъ календарь отлѣтътъ на жеравитѣ се смѣта за начало на есень. Периодическій гостенинъ е червенокосътъ (Pastor roseus), който прѣзъ 1889 се съгледваше въ голѣмо множество около София.

Отъ костенуркитѣ се въди Testudo graeca въ румелийскитѣ пѣсъчливи, топли долини и храсталаци, на сѣверъ отъ Балканътъ я има по-рѣдко. Змии има много, особенно не отровната синьосива, рибоѣдна водна змия (Coluber natrix), опасната пепелянка (Vipera berus) и злата южноевропейска усойница (Vipera ammodytes).

Най-голѣмитѣ сладководни риби, разбира се, притежава Дунавътъ; къмъ тѣхъ се отнасятъ моруната (Accipenser huso), отъ която на Видинското пристанище азъ видѣхъ веднажъ прѣвъсходенъ екземпляръ человѣческий бой дълга, — есетра (Accipenser sturio), чига (Accipenser ruthenus), най-хубавата лакома госба на трапезата по Дунавскитѣ параходи, послѣ расперъ (Salmo hucho), шаранъ и т. н.

Сомътъ (Silurus) освѣнъ въ Дунавъ се въди и въ Янтра, Камчия, Тунджа, Марица и Струма въ хубави голѣми екземпляри. Най-обикновенни рѣчни риби сѫ змиоркитѣ, въ планинскитѣ рѣки прѣстървитѣ, напр. въ Рилскийтъ монастирь тѣ сѫ едно отъ най-важнитѣ срѣдства за прѣхрана на калугеритѣ, и мрѣнитѣ. На науката вѣроятно още не сѫ извѣстни единъ видъ голѣми, принадлѣжащи къмъ прѣстървитѣ риби, които зимно врѣме докарватъ въ София отъ езерата на западна Македония, особенно отъ Охридското. Много морска риба се лови, особенно скумрии (Scomber) въ Бургасскийтъ заливъ.

Заедно съ обикновеннитѣ рѣчни раци (Astacus) въ Румелия, напр. въ Котленскийтъ Балканъ или централна Срѣдня Гора, навсѣкждѣ се въди южноевропейскийтъ ракъ (Thelephusa), у Българетѣ нареченъ кривъ ракъ, опакъ ракъ.

За българскитѣ насѣкоми говори Панчичъ въ своето съчинение върху Срьбскитѣ Ортоптери, което по-вечето се опира на съчиненията отъ Д-ръ Бруннеръ фонъ Ваттенвиль, който бѣ посѣтилъ България наедно съ Панчича. [1]

Отъ тѣхъ въ България, както въ Сърбия и Влашко, много добрѣ е познатъ прѣселвающийтъ се скакалецъ, който, обаче, отдавна вече не се е явявалъ.

---

[1] Панчичъ, Orthoptera in Serbia hucdum detecta (текстътъ тъй сѫщо и по срьбски), Бѣлградъ 1883.

Книга втора.

НАРОДОНАСЕЛЕНИЕТО.

I. Статистиката на населението.

Народопрѣброявание. Статистика на народности. Родовно сътношение. Прирастъ на населението.

Княжеството извърши първото си народопрѣброявание 1879 съ своитѣ общински чиновници, по съвършенно примитивенъ начинъ; намѣриха се 1,714,000 жители, но подробноститѣ останаха ненапечатани. Второ прѣброявание прѣдприе новоучреденото Статистическо Бюро подъ управлението на г. Михаилъ К. Сарафовъ, който отподирѣ биде министъръ на Просвѣщението и на Финанциитѣ, на 1 (13) Януарий 1881. Воденето на работата стана съвсѣмъ правилно, посрѣдствомъ отпечатани формуляри съ отдѣли за имената на лицата, тѣхната възрасть, родний язикъ, вѣроисповѣдание, занятие и т. н.; всѣка кѫща въ общината имаше да испълни такъвъ единъ листъ, съ помощьта на прѣброителитѣ, но-вечето учители, чиновници, войници и ученици, които него день бѣха за това поставени. Работата се извърши безъ ни най-малко съпротивление отъ страна на населението. Отъ резултатитѣ се публикуваха само два прѣдварителни общински списъци; непрѣстаннитѣ промѣни на министерства не благоприятствува за едно пълно оцѣнение на материалътъ, което е твърдѣ за съжалѣние, защото чрѣзъ него се губи единъ високоваженъ сравнителенъ елементъ за изучението на всички по-подирѣшни прѣброявания.[1] Извѣстна замѣна за това даватъ многобройнитѣ достойни статии на Сарафова въ Списанието на българското Книжовно Дружество въ София; тѣ напр. съдържатъ единственнийтъ до сега прѣгледъ върху расподѣлението на народноститѣ въ Княжеството.[2] Сборнийтъ резултатъ дава на Княжеството 2,007,919 жители:[3]

---

[1] Прѣдварителнитѣ резултати отъ прѣброяванието на населението отъ 1/13 Януарий 1881. София 1881, 8°, 50 стр. (съ българский и французк. текстове). — Списъкъ на населенитѣ мѣста (по прѣброяванието на 1 Януарий 1881). София 1885, 8°, 119 стр.

[2] Сарафовъ, Населението на София въ 1-та, на Русчукъ, Варна и Шуменъ въ 3-та и 4-та, народноститѣ въ Источната часть на Княжеството въ 5-та, въ Западната часть въ 8-та книжка на Период. Списание.

[3] За тая цифра сравни Сарафовъ пакъ тамъ VIII, 47.

1,345,507 Българе (отъ всички вѣроисповѣдания), 527,284 Турци, 49,070 Румжне, 37,600 Цигане, 14,020 испански Евреи, 12,376 Татаре, 11,552 Гърци, 3,837 Ерменци, 1894 Сърби, Хървати и Черногорци, 1,275 Нѣмци (и нѣмски Евреи), 1123 Русси, 530 Албанци, 515 Италиянци, 220 Маджари, 174 Чехи, 164 Французи, 97 Арапи, 92 Поляци, 64 Англичане, 63 Черкеси, 58 Персияне и 402 различни (Курди, Финляндци, Холландци, Шведи и др.).

Въ Източна Румелия първото прѣброявание на населението стана 1880, сжщо повърхностно извършено отъ общинскитѣ чиновници, 815.951 жители: 573.560 Българе, 174.700 Турци (по между тѣхъ 16.267 Помаци или мухамедански Българе), 42.659 Гърци, 19.549 Цигане, 4177 Евреи и 1306 Ерменци.[1] Второ редовно прѣброявание на населението се извърши на 1 Януарий 1885. Първата половина на резултатитѣ обнародва Източно-Румелийското областно правителство още 1885, втората подирь Съединението Статистическото бюро въ София чакъ прѣзъ 1888, и пакъ безъ всѣкакъвъ общъ прѣгледъ. Споредъ него прѣброение Източна Румелия е имала тойзи день 975.130 присжтствующи и 7867 отсжтствующи отъ страната жители: 681.734 Българе, 200.318 Турци, 53.028 Гърци, 27.190 Цигане, 6.982 испански Евреи, 1817 Ерменци, 210 Италиянци, 159 Нѣмци, 148 Русси, 102 Французи и 2375 различни, за които отпечатанийтъ докладъ не дава никакво приблизително опрѣдѣление.[2]

Слѣдъ Съединението на 1 Януарий 1888 подъ ржководството на сегашнийтъ директоръ г. Иванъ Славовъ се прѣдприе ново едно прѣброявание. Резултатитѣ се явиха 1888—1889 въ 23 книжки.[3] Заключителната книжка съ общитѣ резултати е подъ печатъ.

Споредъ него Княжеството има 3,154.375 жители, отъ които 1,605.389 мжжье, 1,548.986 жени. Статистиката на народноститѣ въ това ново издание е несъвършенна. Тя има рубрики за чужденци, каквито въ нѣкои околии нѣма никакъ, за Русси, Сърби, други Славяне, Нѣмци и Французи, а пакъ мѣстнитѣ, далечъ по-

[1] Оффициална статистика на Източно-Румелийското население. Пловдивъ 1880, 4°, 80 стр., съ распрѣдѣление споредъ народноститѣ (нѣма я за продань).

[2] Резултати отъ прѣброявание населението въ Източна Румелия на 1 Януарий 1885, шесть книжки въ 4°, първитѣ три, съдържащи окржзитѣ Пловдивский, Татаръ-Пазарджикский, Хасковский, сж напечатани въ Пловдивъ 1885, останалитѣ въ София 1888. Съдържатъ така исто таблици за възрастьта, религията, занятието, семейното положение и т. н.

[3] Резултати отъ прѣброявание на населението въ Сѣверна и Южна България на 1 Януарий 1888 година. София 1888, 4°, 23 книжки (послѣднитѣ три се явиха въ Августъ 1889).

многобройни Ружане и Татаре смѣсва въ една рубрика подъ «други язици.» Изцѣло имало:

Българе	2,326.250	73·74 %
Турци	607.331	19·25 «
Гърци	58.326	1·85 «
Цигане	50.291	1·60 «
Испански Евреи	23.541	0.75 «
Други Славяне	5.768	0·18 «
Нѣмци	2.245	
Французи	544	2·63 «
Други язици	80.079	

На квадратенъ километръ се падатъ 31·7 жители. Въ отдѣлнитѣ 23 окржга гжстотата на населението е твърдѣ различна: Севлиево 49·5, Разградъ 42·7, Търново 42·0, Русчукъ, 39·5, Силистра 38·6, Видинъ 37·0, Шуменъ 35·8, Хасково 35·0, Трънъ 34·8, Плѣвенъ 34·1, Враца 33·5, Свищовъ 33·2, София 32·6, Пловдивъ 32·5, Ломъ 32·1, Стара Загора 31·5, Кюстендилъ 30·6, Рахово 29·8, Ловечъ 28·3, Сливенъ 26.0, Варна 24·7, Татаръ-Пазарджикъ 23·9, Бургасъ 18·7. Прѣдишнитѣ Източно-Румелийски окржзи сж по-слабо населени отъ ония при Дунавътъ. Въ околиитѣ има още по-голѣма разлика: Търновска околия 123.6, пакъ Пещера 20, Добричъ 18·9, Балчикъ 14·9, Бургасъ 14·6, а Рупчосъ вече само 9 жители на единъ квадратенъ километръ.[1] Въ Ружания се падатъ 41, въ Сърбия 38, въ Гърция (1889) 34 жители на 1 квадратенъ километръ.

Родени въ Княжеството сж 3,062.120 жители, въ Турция 54.462, въ Ружания 11.843, въ Руссия 9831, въ Сърбия 2690, въ други държави 7273, неизвѣстно гдѣ 6156.

На 1000 мжжье се падатъ 952·4 жени. Отношението е различно у отдѣлни народи: у Евреитѣ на 1000 мжжье 1006·6 жени, у Гърцитѣ 982, у Българетѣ 967·4, у Турцитѣ 960·6, у Циганетѣ 943·1. Отношението се мѣнува въ нѣкои окржзи: въ Търновскийтъ окржгъ на 1000 мжжье 1016 жени (1881 : 1014), въ Трънскийтъ 940 (1881 : 986), въ Варненскийтъ 913; въ Старо-Загорскийтъ окржгъ родоветѣ сж еднакво силни. Въ Търново рѣшава врѣменната отлжчка на много градинари и зидари въ чужбина, въ Варна, както въ всичкитѣ окржзи съ голѣми градища, гарнизонътъ.

---

[1] Прѣсмѣтнати отъ насъ върху основата на даннитѣ за повърхността отъ Славова (ср. стр. 1).

На възрасть до 15 години сѫ 43·65 проц. отъ населението (22·36 мѫжье, 21·29 жени). Отъ жителитѣ по-горѣ отъ 15 години неоженени сѫ 9·41 проц. (5·80 мѫжье, 3·61 жени), оженени 41·96 проц. (21·06 и 20·90), овдовѣли 4·41 проц. (1·35 и 3·06), разведени 0·08 проц. (въ двата пола еднакво).

Метрически книги въ турско врѣме е имало само по градоветѣ; навредъ тѣ сѫ въведени едвамъ 1880 и сѫ повѣрени на религиознитѣ власти. За движение на населението има до сега данни само за Сѣверна България и то за четиритѣ години 1881—1884.[1] Споредъ тѣхъ срѣдне число на годината се падатъ 9·6 брака, 37·2 рождения и 18·4 смьртни случаи. Максимумътъ рождения се пада есень, минимумътъ пролѣть, максимумътъ на браковетѣ зимѣ, минимумътъ лѣтѣ, максимумътъ на смьртнитѣ случаи тъй сѫщо зимѣ. Числото на незаконнороденитѣ е съвсѣмъ незначително, напр. прѣзъ 1884 75 срѣщу 80.257 рождения.

Въ румелийскийтъ Старо-Загорский окрѫгъ, който е най-основателно познатъ по трудоветѣ на г. Илиева,[2] прѣзъ 1884 на 1000 жители пакъ се падатъ 10 брака (у Българетѣ 10·4, у Турцитѣ 8), 42·9 рождения (у Българетѣ 44·6, у Турцитѣ 32·2) и 15·3 смьртни случаи (Българетѣ 15·9, Турцитѣ 11·8).

Споредъ твърдѣ поучителнийтъ подробенъ рапортъ на управительтъ Драсовъ върху Варненскийтъ окрѫгъ тамъ исто се падатъ 1888 на 1000 жители 7·23 брака, 33 рождения и 14 смьртни случаи; тѣзи цифри се мѣнуватъ, обаче, споредъ прѣдставенитѣ отъ него таблици 1881—1888 и по години и по отдѣлни околии въ окрѫгътъ.[3]

Силното нарастванне на населението, при единъ излишекъ отъ 18 рождения надъ смьртнитѣ случаи pro хиляда, ще е очевидно, щомъ се сравнятъ главнитѣ резултати на досегашнитѣ три немарливи прѣброявания. Прирастътъ на населението на сѣверъ отъ Балканътъ вѫтрѣ въ седемь години 1881—1888 е много не еднаквъ: Варненский окрѫгъ 22·2,[4] Кюстендилский 13·8, Видинский 11·4,

[1] Движение на населението. София 1889 и слѣд. (Ние го получихме по врѣмето на печатанието).

[2] Илиевъ, Старо-Загорский окрѫгъ въ економическо отношение. Стара Загора 1885, стр 18 и слѣд

[3] Драсовъ, Докладъ върху състоянието на Варненскийтъ окрѫгъ 1888 — 9. Прѣдставенъ на 1 Септемврий 1889 отъ Варненскийтъ Окрѫженъ Управитель при откриванието втората сессия на Варненското Окрѫжно прѣдставителство. Варна 1889, стр. 28 и слѣд.

[4] Варненскийтъ окрѫгъ получи между това 34 села съ 11,310 ж. отъ Силистренскийтъ окрѫгъ и отстѫпи по едно село на окрѫзитѣ Силистренский и Шуменский.

Силистренский 6·4, най-послѣ да прѣдставя единъ примѣръ отъ чисто българскийтъ Централний Балканъ, въ Габровската околия 10·1. Въ бивша Източна Румелия се знае едно постоянно умножавание за три години 1885—1888: напр. Татаръ-Пазарджикскийтъ окржгъ около 3·7, Старо-Загорскийтъ 3·5 проц.

2. Движение на населението чрѣзъ прѣселвания.

Бавно народозаселвание. Прѣвъсходство на Турцитѣ по равнинитѣ и тѣхното възврьщание. Прѣселвания на Българетѣ. Грамадно изселвание на Турцитѣ отъ 1877 насамъ. Продължение на вжтрѣшното заселвание. Нова колонизация на равнинитѣ.

Населението на България е въ постоянно движение отъ прѣселявание, изселвание и заселвание. На първо мѣсто стои отъ една страна исчезванието на Турцитѣ, напослѣдне чрѣзъ грамадни емиграции, отъ друга страна неудържимото распространение на Българетѣ по цѣлата страна. Тойзи процессъ не е новъ и е отъ исторический интересъ. По-силното расширение на българскийтъ елементъ захвана още отъ начало на нашето столѣтие, като прьвъ бѣлѣгъ на възраждающата се отново народна мощь. По-ранното количественно прѣобладание на Турци въ по-вечето равнини разяснява сжщо късното настжпвание на българското народно движение.

Планинскитѣ мѣстности, освѣнъ източната часть на Родопитѣ и Балканътъ, не промѣниха жителитѣ си, както и Западъ, гдѣто при завоюванието Турцитѣ се заселиха само по градоветѣ, понеже намѣриха отворената земя добрѣ заселена. Инакъ стоеше работата въ голѣмитѣ Тракийски равнини и източна Придунавска България. По врѣме на завоюванието тѣ бѣха опустошени и за това прѣдставиха съвършенно свободно поле за османска колонизация.

Въ Тракия прѣзъ втората половина на срѣднитѣ вѣкове сж живѣли Българе съ распрьснати влашки елементи по планинитѣ, въ Балканътъ, Срѣдня Гора и Родопитѣ. Долня Тракия отъ Одринъ до Пропонтида е била цвѣтуща страна съ многобройни грьцки градове и укрѣпени замъци, които сж образували ржбътъ по сѣверниятъ край на Родопитѣ. Въ междулечното пространство покрай границата между България и Источно-Римска империя се е простирала една слабо заселена пустиня, за чието незавидно състояние военната история и легендитѣ отъ ония врѣмена (особенно на Gregorios Sinaites) даватъ нѣкои данни. Турското завоевание докара на тие земи продължителенъ миръ и, още въ крайтъ на 14-то столѣтие, османска колонизация. Споредъ Халкокондилъ мѣстностьта Пловдивъ и Загора

е била колонизирана при Мурадъ I, а прѣдѣлътъ между Пловдивъ и Стара Планина при Баязидъ I. И отъ тогава до начало на настоящето столѣтие Турцитѣ сѫ били въ болшинство въ рѣчнийтъ прѣдѣлъ на Марица, особенно по нейнитѣ равнини. Ние знаемъ за това не само отъ мѣстни прѣдания, но сѫщо и отъ ясното свидѣтелствование на мѣстнийтъ писатель, попъ Константинъ въ неговото 1819 по грьцки напечатано описание на Пловдивската епархия, както и отъ имената на мѣстата. Въ околноститѣ на Татаръ-Пазарджикъ, Пловдивъ, Чирпанъ, Стара-Загора, Ямболъ, Карнобатъ, Бургасъ и отъ тамъ на югъ до Одринъ, гдѣто сега оставатъ само незначителни остатки отъ османското население, имената на села, полета, рѣки, гори, пасища, бърда, и т. н. прѣимущественно сѫ турски. Отъ 52 села въ Чирпанска околия само 2, а отъ 48 въ Сейменска околия само 3 носятъ не турски имена. Чакъ при подножието на планинитѣ почева прѣдѣлътъ, гдѣто надвива българската номенклатура.

Бавно се е распространявалъ отново българскийтъ елементъ, чрѣзъ измирание на Османитѣ, на които сѫ тежѣли всичкитѣ бѣдствия отъ военната служба и чрѣзъ колонизиранис християнски селяне по турскитѣ имоти и вакуфи, за което сѫществуватъ свидѣтелства отъ 16-то и 17-то столѣтия. Османското население не е било подкрѣпявано отъ никакви пришлеци, а пакъ християнското се е усилвало чрѣзъ непрѣкжснато прихождание отъ ближнитѣ планини. Така Пловдивъ, Татаръ-Пазарджикъ и др. по врѣмето на Герлаха и други пжтешественници отъ 16-то столѣтие сѫ били голѣми мухамедански градове съ незначителни християнски общини; послѣднитѣ бавно нарастваха въ по-ново врѣме съ исчезванието на османскийтъ елементъ.

Въ Понтийскийтъ прѣдѣлъ по врѣмето на турското завоевание Добруджанската степь е била пустиня, „desertum“ на Andreas de Palatio 1444, останалитѣ по-добри мѣстности сѫ били опустошени чрѣзъ татарски нахлувания отъ Южна Руссия. Заселени отъ срѣднитѣ вѣкове тамъ собственно сега сѫ Българетѣ въ мѣстата Шуменъ, Котелъ и Сливенъ, послѣ турски говорящитѣ «Гагаузи» (Кумане) при Варна и Гърцитѣ въ старитѣ Понтийски градове. Успѣхътъ на османската колонизация по тие прѣдѣли намъ е малко познатъ. Тя, безъ съмнѣние, се е развивала бавно, съ съдѣйствието на различни фактори. Прѣзъ пжтуванието по Источний Балканъ за менъ стана ясно, че между тамошнитѣ Турци, заедно съ прѣселенитѣ Анадолци, се намиратъ и потомци отъ Българе, които наедно съ исламътъ сѫ приели и турскийтъ язикъ, защото тѣхнитѣ мѣста още

носятъ български имена на села и ливади (по долня Луда Камчия, при Ески-Джумая и т. н.). Отъ друга страна съ заселванието на Турци въ нѣкое село често остатъкътъ християне трѣбвало е най-послѣ доброволно да отстжпятъ. Много пжти то си е оставало при опитванието, като въ нѣкои села по Котленскийтъ Балканъ, гдѣто малката османска колония наредъ съ силната християнска община е западнала едвамъ неотколѣ (въ Градецъ, Жеравна, Медвѣнъ и др.) При Котелъ, Ески-Джумая и на западъ въ Тузлукътъ по язикословната граница има Българе, бащитѣ на които сж живѣли въ още сега напълно турски села и отъ тамъ доброволно се сж прѣселили въ ближнитѣ български села. Тукъ-тамъ се настаняватъ отдѣлни български общини съвсѣмъ заобиколени отъ Османи (напр. Вардунъ при Османъ-Пазаръ, Девна и др.). Това мудно напрѣдвание на Османизмътъ се спря отъ събитията на нашето столѣтие.

Струва се, че между увеличението на българскийтъ елементъ въ Тракия и възвръщанието на послѣднийтъ въ мѣстноститѣ Тузлукъ, Герлово, Делиорманъ и т. н. на сѣверъ отъ Балканската верига има взаимно отношение. Отъ документитѣ на 17-то столѣтие узнаваме за бѣганието на български селяне отъ Никополско и Ловчанско на югъ въ равнинитѣ между Балканътъ и Пловдивъ, и мѣстни прѣдания расправятъ сжщо напр. за бѣжанци отъ Девна при Провадия, които се упжтили въ «долний вилаетъ» при Ямболъ. Тракийското поле е било мирна страна, а пакъ Дунавската область е била постоянно обеспокоявана отъ войнитѣ на Турцитѣ срѣщу Трансилванци, Австрийци, Поляци и Русси. Селянетѣ отъ при Дунавътъ често сж бѣгали и въ Влашко, и послѣ прѣзъ Татарскитѣ походи пакъ се врыщали назадъ. Около 1730 множество семейства се изселили отъ Никополско въ Банатъ, гдѣто и днесь живѣятъ 22.000 Българе. [1]

Русскитѣ войни отъ врѣмето на походитѣ на Императрица Екатерина II причиниха още по-голѣми движения. Завоюваната отъ Русситѣ 1812 Бессарабия стана благословена земя за забѣгналата рая, на която животътъ бѣ тежъкъ прѣзъ анархията при Селимъ III, възстанието на Видинский Пазванъ-Паша и разбойничествата на Кърджалиитѣ. Отъ Видинската епархия тогава забѣгна въ Влашко голѣмо число жители и едвамъ по-късно полегка се възвърна надирѣ. Русската война 1828—1829 има за слѣдствие едно малко народопрѣселение. 4400 семейства съ около 27.000 души потеглиха

[1] Acta Bulgariae ecclesiastica (Monumenta spect hist. Slavorum merid XVIII), Загребъ (Югослав. Академия) 1887.

отъ мѣстноститѣ Одринъ, Ямболъ, Сливенъ, Бургасъ и Провадия къмъ Бессарабия, най-много Българе, заедно съ нѣколцина Гагаузи, Албанци отъ Провадия и Одрински Гърци.

По имената на Бессарабскитѣ български села се наричатъ много мѣста на югъ отъ Балканътъ, но сѫщински по-вечето сѫ турски; така щото и въ роднитѣ си села тѣзи Българе сѫ нови колонисти. Много Българе по онова врѣме се настаниха въ Молдава и Влашко. Но вече около 1833 се почна едно прѣселение назадъ, въ което приеха участие близу 900 семейства изъ Бессарабия. Мнозина, обаче, не стигнаха до родното си мѣсто, а останаха по пѫтьтъ изъ опустошенитѣ села по Варненско и Провадийско, като свободни поселенци или като работници по чифлицитѣ на турскитѣ беове. Въ слѣдствие на това часть отъ тие Понтийски Българе отъ второ и третьо поколѣние произлиза отъ Ямболско.[1]

Прѣзъ мирнийтъ периодъ 1829—1877 пустинната Дунавска страна заселили Българе отъ гѫсто населенийтъ сѣверенъ склонъ на Балканската верига. Балканджии отъ Търновский окрѫгъ се настанили около Русчукъ, овчари отъ Котленско въ Добруджанската равнина, гдѣто първо врѣме тѣ сѫ ходили само на пасища зимѣ, отъ послѣ, обаче, си купили земи и останали. По сѫщото врѣме поради аграрни причини, особенно отъ угнетението на турскитѣ земевладѣлци, е произлѣзла силна емиграция на земледѣлци отъ Чирпанската и Старо-Загорска равнини въ доста опустошенитѣ слѣдъ 1829 прѣдѣли между Одринъ и Бургасский заливъ, въ мѣстноститѣ Кавакли, Къзълъ-Агачъ, Ямболъ и Бургасъ; до своя най-висока точка тази емиграция трѣбва да е стигнала около 1860. Третьо течение се е упѫтило прѣзъ мирнитѣ врѣмена на Султанъ Махмудъ II къмъ равнинитѣ на долня Тракия, до околноститѣ на Родосто, Деркосъ и самий Цариградъ; то се е почнало тъй сѫщо отъ Загорско и ближнитѣ планини, Родопитѣ и Странджа. Пѫтешествията отъ 18-то столѣтие между Цариградъ и Лозенградъ (Кърклисе) още не споменуватъ никакъ за Българе. Опитването на турското правителство, да усили мухамеданскийтъ елементъ чрѣзъ заселване на Татаре (1861) и Черкеси (1864), остана на пусто.

Нови прѣврати докара рѣшающата война 1877—1878. Още при първитѣ дѣйствия Българетѣ отъ Стара-Загора, Казанлъкъ, Гьопса и Златица забѣгнаха въ оккупираната часть при Търново и Свищовъ, и чакъ съ напрѣдванието на Руситѣ се завърнаха пакъ на-

[1] Тогава нѣкои Одрински Гърци се сѫ заселили въ прѣди 1829 арнаутскийтъ Карахюссеинъ при Козлуджа, гдѣто тѣ намѣрили само три турски кѫщи.

задъ. Подирь падението на Плѣвенъ всички Черкеси и твърдѣ голѣмъ дѣлъ отъ османското население на тълпи забѣгнаха къмъ Цариградъ, Сѣръ и Солунъ. Слѣдъ сключванието на мирътъ възврьщанието на турскитѣ бѣжанци (мухаджири) се продължава цѣли три години. Мнозина, напр. Софийскитѣ граждане, изобщо не се върнаха назадъ, и много турски села запустѣха. Скоро, обаче, онис, що се върнаха, почнаха отново да се оттеглятъ и съ тѣхъ заедно и оние мухамеданци, които всичко врѣме спокойно си бѣха стояли въ кѫщи. Това движение се продължава още и днесь. Причинитѣ за това сѫ разнообразни. Господствующето положение на християнетѣ, военната служба въ християнска войска, нивеллированието на цѣлийтъ животъ посрѣдствомъ нови закони сѫ противни на Турцитѣ. Отъ друга страна Портата благоприятствува на тая емиграция, като надѣлява бѣжанцитѣ съ земя между Одринъ и Цариградъ и особенно въ Мала Азия (при Бруcса и др.). За съжалѣние, нѣма статистически данни върху тая емиграция за цѣлата страна, та и сравнението цифритѣ на населението 1880—81 и 1888 не помага за нищо, защото заврьщанието и новото оттегляние на бѣжанцитѣ пада въ междулекътъ на това врѣме. Най-силна тя е била 1878—1884, когато цѣли села се сѫ изселили. Отъ 1877 насамъ общото число на изселенитѣ Турци трѣбва да надминува сто хиляди. Изселванието не прѣстава: 1889 отъ Варненский окрѫгъ до 1 Августъ сѫ излѣзли 976 Турци.[1]

Прѣзъ Русската пакъ оккупация български емигранти потеглиха изъ оставенитѣ на Портата прѣдѣли въ освободената земя. По официални данни прѣзъ зимата 1878/9 въ България и Румелия е имало почти 50000 прѣселенци изъ Южна Тракия, прѣимущественно изъ мѣстата по долна Марица при Феря, Димотика, Узунъ-кюприя, Хайреболъ (виз. Chariupolis), Одринъ и Лозенградъ, и освѣнъ тѣхъ 20000 бѣжанци изъ сѣверна Македония. Голѣмо число скоро се върна назадъ, понеже Реуфъ Паша, като прьвъ Губернаторъ въ Одринъ подирь войната, въведе тамъ доста добрѣ наредено управление. Въ Источна Румелия 1880 останаха само 18.173 такива бѣжанци (по между имъ 203 Гърци), отъ които почти половината се настаниха въ Бургасскийтъ окрѫгъ. Около 4500 се поселиха въ Княжеството въ Варненскийтъ окрѫгъ, по-вечето въ запустѣлитѣ

[1] Прѣзъ годинитѣ 1881—1889 се сѫ изселили изъ Варненскийтъ окрѫгъ 12.534 Турци (максимумъ 1883 : 3427), изъ Разградскийтъ окрѫгъ 1882—3 въ продължение на 22 мѣсеци 15.099 Въ румелийскитѣ околии Чирпанска и Сейменска въ 1885 въ 25 неотколѣшни мухамедански общини нѣмаше вече Турци.

турски и черкески села. Също и отъ Македонцитѣ прѣзъ зимата 1879—80 е имало само малко нѣщо повече отъ 7000 въ погранчнитѣ мѣста. Отъ тѣхъ мнозина се завьрнаха въ отечеството си; други се заселиха въ Варна, Тузлукъ, Златица, София, Дупница и Кюстендилъ.

Скоро се вѣстиха и Българе, чиито прѣдѣди бѣха отишли въ по-далечни земи. Изъ Бессарабски и Ружнски градове по-голѣмата часть отъ образованната и заможна класса се изсели въ Княжеството. Около 1000 Българе отъ ружнска Добруджа потеглиха въ Варненскийтъ окржгъ. Въ Ломскийтъ окржгъ се вьрнаха двѣ села, изселени при колонизацията на Татаретѣ 1861 въ Таврическа Губерния, въ южна Руссия. Нѣколко стотини католически Българе отъ Банатъ се настаниха въ Свищовскийтъ окржгъ. Достопримѣчателни сж близу 1000 Българе отъ Мала-Азия, заселени отъ 1880 въ окржзитѣ Свищовский (Дели-Сюле, Акчаръ, Александрово) и Варненский (Козлуджа, Арайлари), и въ Тузлукътъ (Куруджи-еренъ). Тѣ произлизатъ отъ двѣ изолирани поселения, едно по-старо въ селото Кжзъ-дервентъ при Никея и друго по-ново въ мѣстностьта Мухаличъ при Брусса. Жителитѣ на първото трѣбва да се сж изселили около 17-то столѣтие, на послѣднето въ крайтъ на 18-то столѣтие и то отъ различни Тракийски мѣстности (Димотика, Чирпанъ и др.); тѣ говорятъ почти половинъ турски.

Вжтрѣшното прѣселвание отъ планинитѣ въ равнината слѣдва непрѣкжснато. Планинцитѣ отъ Тетевенъ бавно се спущатъ въ Раховското поле, оние отъ Севлиево и Габрово въ равнището между Търново и Свищовъ, оние отъ Трѣвна и Елена по-вече къмъ Разградъ, оние отъ Котелъ, както по-прѣди, въ Добруджа. Течението върви къмъ най-добритѣ и най-тучни полета на Дунавската область; затова колонизацията на осжднийтъ изоставенъ отъ Турцитѣ Тузлукъ напрѣдва тъй по-легка. Въ Декемврий 1881 въ Княжеството насчитаха 40.000 земледѣлчески нови поселенци; наредъ съ емигрантитѣ изъ Македония и Южна Тракия балканджиитѣ въ всѣкий случай съставятъ болшинство. Правителството имъ отпущаше парични пособия за да си купятъ земледѣлчески сѣчива. Изселванието отъ бѣднитѣ, студени балкански долини неотдавна се упжтва на югъ, отъ Габровскитѣ и Трѣвненски планини къмъ плодоноснитѣ не твърдѣ гжсто населени окржзи Казанлъшкий и Ново-Загорский.

Най-доброто доказателство за силата на тая вжтрѣшна колонизация е обстоятелството, че отъ 338 християнски села въ Варненската и Шуменска епархия не по-малко отъ 135 слѣдъ русско-турската война иматъ нови жители, и все Българе. Постепенно тя ще поведе къмъ по-гжсто и по-равномѣрно заселявание на цѣлата страна.

3. ОТДѢЛНИТѢ НАРОДИ.

А. Индоевропейци.

I. Българетѣ

а) въ общность.

Распрѣдѣление въ страната. Родовни и селски имена. Язикътъ и неговитѣ нарѣчия. Типъ, темпераментъ, характеръ. Кретинизмъ. Облѣкло. Семеенъ строй. Брачно и народно право. Обичаи, етикети, народни праздиества, игри, музика. Пѣсни, приказки, прѣдания, пословици Рабоши и писмо. Религиозность. Остатки отъ язичество: самодиви, песоглавци, повѣрия въ животни, пеперуга, священни извори и огънь, курбани, таласъми. Магьосници, заклѣвание животнитѣ, вампири, иманярство.

Ядката на българскийтъ народъ лѣжи въ планинскитѣ вериги; неговото бавно усилвание въ твърдѣ смѣсенитѣ до сега Понтийски и Тракийски равнини вече може да се прослѣди по отдалеченитѣ съ малко години единъ отъ другъ резултати на досегашнитѣ прѣброявания. Чисто българский отъ старо врѣме прѣдѣлъ е срѣдата и западъ на страната. Той обгрѫща Дунавскитѣ земи отъ Тимокъ къмъ Искъръ, сѣвернийтъ склонъ на Балканската верига отъ срьбската граница до Елена, цѣлийтъ западъ по горний Искъръ и Струма, най-високитѣ части на Срѣдня Гора и западната половина на Родопитѣ.

По нареченото Дунавско протежение (1888) околия Ломъ смѣта 85·2 и Рахово 73·0 проц. Българе; само Видинската околия съ своитѣ Румѫне има Българе 47·4. Най-чистъ българский характеръ обладава сѣверната страна на Балканътъ: околия Бѣлоградчикъ 97·6, Берковица и Враца 95·7, Орхание 98·3 (1881 : 97·8), Тетевенъ 98·1, Троянъ 96·6, Габрово и Трѣвна 99·7, Търново 97·0 (1881 : 92·3), Дрѣново 92·7, Горня Орѣховица 92·1, Елена 82·1 проц. Българе. Татакъ на истокъ въ сѫщата планинска верига сѫ български само Сливенъ и Котелъ, послѣ по-нататакъ една группа стари села (Гулица, Еркечъ, Вресово, Ченге и др.) близу до морето. Исто и западъ горѣ-долу е свободенъ отъ всѣкаква примѣсь: околия Царибродъ 98·0, Трънъ 99·2, Брѣзникъ 99·3, Изворъ 99·9, Кюстендилъ 94·2, Дупница 96·6, Самоковъ 94.1, София (включително съ многоязичната столица) 82·8, Искрецъ 99·8, Новоселци при София 98·0, Златица 98·7. Въ Румелия почти чисто българска планинска страна е западната и централна Срѣдня Гора: околия Ихтиманъ и Панагюрище 96·5, Овчехълмъ 96·3. Най-сетнѣ въ Родопитѣ такива сѫ околиитѣ Пещера и Рупчосъ, разбира се,

заедно съ българскитѣ мухамедане. Въ сѣверната часть на Странджа планина живѣе едно старо българско селско население около Факия и Русокастро.

Всичко останало е смѣшано и по настоящемъ се намира въ едно прѣходно положение. Дунавската равнина между Искъръ и Янтра вече е пропъстрена, съ Турци, Ромъне и Цигане: околия Плѣвенъ 91·6, Никополъ 61·9, Свищовъ 81·2, Севлиево 84·2, Ловечъ 93·3 проц. Българе.

Много слабъ е българскийтъ елементъ въ цѣлий истокъ на Княжеството, между Янтра и Черно море. Споредъ прѣброението 1881 тамъ по него врѣме Исламътъ е ималъ една съвсѣмъ малка прѣднина прѣдъ Християнството, споредъ Сарафова 49·6 проц. мухамедане срѣщу 49·4 християне. На протежение Търново-Шуменъ-Силистра человѣкъ пѫтува като въ турска земя, наистина, тамъ има мѣста, гдѣто Българетѣ, като Турцитѣ на западъ, живѣятъ само по градоветѣ. Но и тука не липсватъ стари български языкословни острови. Въ течение на седемь години, обаче, тамъ много нѣща се промѣниха. При описание на Турцитѣ ние даваме една пълна сравнителна таблица. По нея става очевидно, че въ тие източни околии максимумътъ на българското население 1881 се е намирало въ околиитѣ Кесарево (59·1) и Русчукъ (59.0), минимумътъ въ оние на Османъ-Пазаръ (12·5) и Хаскьой при Силистра (8·6). Прѣзъ годината 1888 се намѣри максимумъ въ Бѣла почти 67·3 проц., минимумъ въ ново-пограничната околия Акъ-Кадънларъ при Силистра съ 6·8 проц. Българе. Най-силенъ прирастъ на българското население е послѣдвалъ въ Поповска околия (Разградский окрѫгъ) около 31·5 проц.; тая околия е имала 1881 42.504, а 1888 въ слѣдствие изселванието на Турцитѣ само 39.390 жители. [1]

Въ Източна Румелия най-слабъ процентъ българско населеаие иматъ двѣ околии въ Понтийскийтъ кѫтъ: Анхиало 1885 23, 1888 31·1, Айтосъ 1885 27, 1888 29·4 проц. Инакъ тамъ нигдѣ процентътъ на Българетѣ не пада по-долу отъ 50, дори и въ тъй силно пропъстренитѣ съ Турци и Гърци мѣста по долината на Марица и навредъ се забѣлѣзва нарастванie: 1888 околия Кавакли 54·7, Конушъ (Станимака) 63·7, Пловдивъ 67·4 (1885 : 52, 57·1, 59·1). Но че напр. Сейменска околия по брѣговетѣ на Марица 1888 е била заселена отъ 97·6 проц. Българе (1885 : 91·7) е съвършенно нова стадия (срав. с. 57 и 60).

[1] Горѣ упоменатата Еленска околия не влиза въ това сравнение; само къмъ българската ѝ ядка създателитѣ на административнитѣ граници притуриха едно парче отъ турскийтъ Тузлукъ.

Народнийтъ животъ на Българетѣ е оригиналенъ, но въ настояще врѣме се намира въ пълно прѣходно положение. Дълговрѣменното изолирание прѣзъ многото вѣкове турско господство ягката е удържало Българетѣ на една архаическа степень. Незначителното общение между отдѣлнитѣ мѣстности и отсѫтствието на нѣкакъвъ народенъ центръ е благоприятствовало да се развиятъ мѣстни особенности. Почти всѣкий окрѫгъ и всѣка долина има свое нарѣчие, свои типове на лица, свое облѣкло, свой собственъ темпераментъ, сѫщо дори и собственни мѣрки и теглилки. По тая причина пѫтникътъ не рѣдко поражаватъ непосрѣдственни прѣходи, напр. отъ плодороднийтъ Търновский окрѫгъ въ Тузлушкитѣ пустоши, отъ богатата, напрѣднала Пловдивска долина въ полудивитѣ планински мѣста по Родопитѣ. Освобождението и новийтъ политический и економический животъ въ това отношение докараха промѣни, съ тѣхъ се постига едно всеобщо освоеврѣменение и уравновѣсвание, чрѣзъ пѫтища и желѣзници, училища и военна служба. Новото се смѣта за по-добро отъ старото. Откѫснатостьта на затънтенитѣ планински мѣстности зема край, нарѣчия, народни пѣсни, облѣкла, нрави и обичаи исчезватъ, и подъ массата нови впечатлѣния изъ паметьта се изличаватъ старитѣ прѣдания.

Раздѣлението народътъ на колѣна или родове въ България не се е запазило. Таково нѣщо на полуостровътъ се срѣща по-вече въ планинскитѣ земи на западъ, особенно въ Черна Гора и Албания. Дори старитѣ имена на мѣстности исчезватъ или сѫ почти като прѣкори за присмѣхъ (като напр. Грахово при Брѣзникъ). Малкото названия за отдѣлни части Българе сѫ по-вече или обикновенни имена на мѣстности, или означения споредъ особеноститѣ на нарѣчията.

Къмъ най-обикновеннитѣ етнографически имена принадлѣжатъ оние, що се касаятъ до живѣяние въ планина и долини. Жителитѣ по сѣверниятъ склонъ на Хемусъ се наричатъ изобщо **балканджии** (турс. балканъ планина). Сѫщото значение има името **планинци**, съ което напр. въ Родопитѣ означаватъ жителитѣ на Доспатското плато. Противоположность на тѣхъ съставятъ обитателитѣ по равнинитѣ и планинскитѣ котловини: Брѣзничанетѣ наричатъ людьето на Софийската котловина **полци**, жителитѣ на Краище така сѫщо зоватъ своитѣ съсѣди въ Кюстендилската котловина **пóлци**, **пóлчане**, подобно и населението на долината при Кратово зоватъ **пóляци**, все по думата поле. Името **Загорци** означава «хора отвадъ планината.» Жителитѣ въ прѣдѣлитѣ на Марица наричатъ така съсѣдитѣ си отвадъ Балканската верига, исто и Златичанетѣ—ближнитѣ планински обитатели при Орхание, а Котленцитѣ—Еленскитѣ Българе. То е историче-

скийтерминъ; българското Търновско царство се е наричало у Сърбитѣ, Византийцитѣ и Италиянцитѣ Загорие, Загора, l'imperio di Zagora.[1] По настоящемъ то е економический терминъ; Загорци въ Румелия прѣимущественно наричатъ полскитѣ работници, които по жетва се спущатъ отъ планинитѣ въ равнищата. На западъ това име още е запазило своето първоначално значение и се употрѣбява и по двѣтѣ страни на планината; около Кюстендилъ, София и Трънъ Загорие наричатъ Дунавскийтъ прѣдѣлъ при Ломъ-Паланка и т. н., а пакъ Видинцитѣ наричатъ тъй вжтрѣшната страна отвадъ Балканътъ. Сжщото происхождение има името Отвъденци, както Търновци и Троянчане наричатъ жителитѣ на югъ отъ Балканската верига.

Неопрѣдѣленно и тьмно е твърдѣ распространеното име Шопи (Шопско, Шоплукъ). Исторически то едвамъ може да се прослѣди и нѣкакво научно трайно обяснение[2] до сега не е изнамѣрено. Та и неговото протежение е съмнително. Българетѣ отъ истокъ броятъ къмъ Шопитѣ и жителитѣ отъ Врачанско, Трънско и т. н., гдѣто, обаче, за тѣхъ не щатъ и да знаятъ.[3] На западъ при Кюстендилъ (въ Краище) и Кратово името Шопи прѣимущественно обозначава планинскитѣ обитатели отъ ближнята околность, както и жителитѣ на високолѣжащитѣ котловини Радомирска, Брѣзнишка и Софийска, гдѣто носятъ тѣсни бѣли гащи (за това се казватъ и «гащници»). То се придьржа до планини и облѣкло, но никакъ не до нѣкакво собственно нарѣчие. Населението на сега-що поименованнитѣ три котловини, които изобщо се смѣтатъ за иста Шопска земя, прѣдставлява едно извѣстно цѣло, съ бѣло облѣкло и високъ растъ. Българетѣ отъ пограничнийтъ Дунавский кжтъ между Тимокъ и Искъръ по язикътъ и мжжското облѣкло иматъ извѣстна прилика съ тие Софийски Шопи, но притежаватъ другъ типъ и характеръ; съвсѣмъ другоячо сж вече, подобни на Македонцитѣ, хората отъ Самоковъ, Дупница, Кюстендилъ и Трънъ, и особенно по язикъ, лице, облѣкло и образъ на мисли напълно различнитѣ источни съсѣди на Софиянцитѣ при Орхание въ Срѣдня Гора и при Ихтиманъ.

Староврѣмски сж названията въ Родопитѣ. Българетѣ по цѣ-

---

[1] Gesch. der Bulgaren, стр 375

[2] Множ. число сжщо Шопье или събирателно съ членъ отъ срѣд. родъ единственно число (Ср. Пер. Спис. VIII. 89) Шопето. Тракийскитѣ Σάπαι: Σαπαῖοι, за които мислилъ Шафарикъ, сж живѣяли само при морскийтъ брѣгъ срѣщу Тасосъ; при това латин. и грьц. *s* си остава при приеманието думата въ славянскийтъ язикъ, безъ да се измѣнява въ *ш*: Тессалоника Солунъ, Стримонъ Струма, Асемусъ Осъмъ, Салона Солинъ и т. н.

[3] Славейковъ „Нѣколко думи за Шопитѣ“, Периодич. Списание IX.

лата планина отъ Перущица до Еносъ, които говорятъ на едно свое нарѣчие, както и тѣхнитѣ сродници на Странджа, изобщо се наричатъ Рупченци, Рупци, Рупалане, Рупалии. Това име има за свой центръ мѣстностьта Рупчосъ между Станимака и изворитѣ на Арда. То изглѣдва да се е съставило отъ Меропе, планинско и полско име, което се споменува за сжщата мѣстность прѣзъ 14-то столѣтие, чрѣзъ исхвърлянието на беззвучнийтъ начàленъ слогъ.[1] Още Verantius е чулъ въ Пловдивъ 1553 името Рупска за цѣлата Родопска планина. Друго име е Мървацu; така се наричатъ Българетѣ при Мелникъ, Сѣръ и Драма, послѣ старозаселенитѣ Родопчане въ градецътъ Брацигово и часть отъ говорящитѣ на Родопско нарѣчие жители на Странджа въ Бургасскийтъ окржгъ. Мухамеданскитѣ Българе по горня Арда и по Кричимска рѣка зоватъ Ахаряне, очевидно отъ Агаряне; съ името на библейскитѣ Агаряне у Гърцитѣ, Българетѣ, Сърбитѣ и Русситѣ отъ срѣднитѣ вѣкове насамъ постоянно означавали мухамеданетѣ. До прѣдѣлътъ на Ахарянетѣ граничи областьта Чечко (тур. Чечкоолу), съ жителитѣ Чеченци (така въ Ахъръ-Челеби) или Чешлии (така въ Доспатъ), една мѣстность отъ 50 българо-мухамедански села между Доспатъ и Места, по-вечето въ Неврокопската каза.

Названия за отдѣлни части на народътъ има много, за такива служатъ изражения отъ разнитѣ нарѣчия. Пиротчанетѣ наричатъ Софиянцитѣ Токунци (отъ вставната дума току, въ Пиротъ тике, почти, тъй, сродственна съ толико). Българетѣ по источнийтъ брѣгъ на долний Осъмъ зоватъ Нииьовци (защото тѣ говорятъ нинѣ на мѣсто сега); съсѣдитѣ имъ, изъ 20 села между Искъръ и Осъмъ, наричатъ Мараши, Марашане (отъ турс. марашъ пазаръ?). Сжщо таково диалектическо происхождение има името Тронковци при Бургасъ и много други обозначения въ Румелия. Имена отъ подобно происхождение се срѣщатъ у Кроатитѣ (Щокавци, Чакавци, Кайковци отъ частичкитѣ що, ча, кой = що?), въ западна Македония (Мияци отъ мие на мѣсто ние), у Новогърцитѣ (при устието на Струма Δάρναχας множ. -χις, отъ δάρε намѣсто τώρα сега) и Албанцитѣ (Миредити отъ «мире дита,» добъръ день). Напразденъ трудъ е да се дири далечна историческа генеология за подобни често съвършенно прости имена, както това често се прѣдприема отъ излишъкъ на голѣма ученость.

Послѣ има и напълно шеговити етнографически имена. Къмъ

[1] Срав. моето изслѣдвание: Der Ursprung des Namens der Rupci in der Rhodope, Archiv für slav. Phil, VIII, 96.

тѣхъ се относи името Торлакъ (сѫщо и Турлакъ), Торлаци. Тъй Софиянцитѣ наричатъ своитѣ съсѣди около Царибродъ и Пиротъ, а пакъ тѣзи наопаки людьето покрай българската столица. Румелиотитѣ въ Гьопса прикачатъ това име къмъ своитѣ задбалкански съсѣди, а пакъ въ Берковишкийтъ Балканъ жителитѣ отъ двѣтѣ страни на планината наричатъ така взаимно едни други. Това име е извѣстно сѫщо и въ Сливенъ, Бургасъ, Шуменъ; Родопцитѣ означаватъ съ него жителитѣ на Тракийско поле. То е албанското торолàкъ, трулàкъ, турлàкъ, глупецъ, терминъ заимствуванъ отъ жаргонътъ на употрѣбляемитѣ за събирание даждия башибозуци.[1] Общепозната е въ цѣлата страна друга една дума, съ която именуватъ Румелийцитѣ: Вариклѣчка, (множ. ч. Вариклѣчковци), що означава исто и егоистъ или педантъ. Като пояснение расправятъ за Румелийцитѣ, че, кога на пѫть варятъ месото си въ единъ общъ котелъ, всѣкий грижливо отбѣлѣзвалъ своята собственность съ клѣчка. Въ Тракия наричатъ западнитѣ Македонци, които дохождатъ въ страната като зидари, фурнаджии и др., Бренда (алб. бренда срѣдъ, между). Защото тѣ се мѫчатъ да говорятъ помежду си албански, за да ги не разбиратъ другитѣ.

Българскийтъ языкъ принадлѣжи къмъ славянскитѣ языци, има, обаче, свои особенности, които му даватъ едно изолирано положение, прѣди всичко замѣна на склоненията чрѣзъ членътъ. Неговото историческо развитие е още малко извѣстно, понеже изучението и на сегашнето му състояние прѣдставлява твърдѣ голѣми празднини.[2] Българинъ и Сърбинъ при извѣстно внимание се споразумѣватъ безъ голѣма мѫка. Русскийтъ говоръ Българинътъ е дълженъ да изучава, и слѣдъ дългогодишни упражнения се издава съ грѣшки въ падежитѣ и съ твърдо изговаряние на мегкитѣ звукове; но русски книги всѣкий образованъ Българинъ се научава лесно да чете.

Въ звуковната система, както въ румѫнскийтъ и албанскийтъ языци, чудна е глухата полугласна *ъ*. Въ источнитѣ нарѣчия всѣко безъ ударение *а* се замрачава въ *ъ* и изобщо всѣка гласна безъ ударение се ослабва (*е* безъ ударение въ *и*, *о* въ *ю*, напр. кончи-то).

---

[1] Обаче, ще бѫде погрѣшно (ср. наприм. Годишница IV. 241 и слѣд.) да се приематъ Торлакъ, Шопско, Загорие, като строго разграничени географически имена. Върху распространението на името въ Тракия, Славейковъ въ списанието Наука II. 462. Споредъ сѫщийтъ (Пер. Спис. IX, 111) думата турлакъ въ българскийтъ языкъ е добила значение на дивакъ, простакъ.

[2] Единственно наученъ, макаръ само отъ писменни извори съставенъ прѣгледъ на българскийтъ языкъ ни дава Миклошичъ въ своята Сравнителна Грамматика на славян. языци (Виена 1868 и сл., 4 тома). Туземнитѣ български училищни грамматики сѫ първобитни. Върху историята на българскийтъ языкъ трѣбва да се очаква по-точно разяснение отъ единъ българский ученъ, проф. Дриновъ, който е събралъ голѣмъ рѫкописенъ материалъ върху нея

Остатъкъ отъ носовни гласни се е запазилъ само въ отдѣлни думи, особенно въ едно нарѣчие отъ крайний югозападъ. Характерна въ българскийтъ языкъ е гласната *ѣ*, която на истокъ се изговаря *я*, на западъ *е*. Важно влияние върху изложената на силни измѣнения гласна система има ударението, което притежава много мѣстни отсѣнки; на истокъ то пада по-вече къмъ свършекътъ на думата, на западъ къмъ началото. Языкътъ има въ сегашне врѣме на истокъ открита склонность противъ всѣко смегчавание на съгласнитѣ и противъ *и*. [1] Понеже нѣма никаква разлика между дълги и кратки слогове, българскийтъ языкъ, особенно въ сравнение съ срьбскийтъ, е еднообразенъ, но винаги се приказва въ бързъ темпъ.

Членътъ, както въ албанскийтъ и румѫнскийтъ, се туря подирь имената, и е произлѣзълъ отъ показателни мѣстоимения. Той тукъ-тамѣ се пробива и въ диалектитѣ на русскийтъ языкъ. Въ България неговитѣ пьрви дири человѣкъ може да прослѣди чакъ въ срѣдневѣковнитѣ рѫкописи. Неговъ по-старъ типъ е тройнийтъ членъ, който островобразно се е спазилъ въ двѣ отдѣлни нарѣчия срѣдъ планински кѫтове, въ Родопитѣ и въ Дебъръ при Шаръ-планина: глава-та, глава-на, глава-са (въ Дебъръ на мѣсто това глава-ва), що въ лат., отговаря на caput hoc, caput illud, caput istud. [2] Въ по-вечето мѣста той гласи за мѫжский родъ *тъ*, за женский навредъ *та*. [3] Отъ склоненията е останалъ само именителнийтъ падежъ като casus generalis, и сѫщо съ остатъкътъ на старославянскийтъ отзвукъ на — ъ: градо (инакъ градъ) и града въ нѣкои нарѣчия, въ които тойзи отзвукъ замѣнява мѫжскийтъ членъ. Распрѣдѣлението на тие различни членове и отзвуци прѣдставлява една чудно раздѣлена карта. [4] Само въ нарѣчието на планинската земя между

---

[1] За това напр. български Силистра намѣсто Силистрия. Иоаннесъ става Иванъ, по мѣстнитѣ говори въ Панагюрище Еванъ, въ Коприщица Ованъ. Въ София и въ централнийтъ Балканъ казватъ абълка (намѣсто ябълка), асенъ, осенъ (намѣсто ясенъ, fraxinus). Смегчено *н*, *д*, *т*, *г*, *к*, е распространено на западъ твърдѣ много, на истокъ само въ Родопитѣ, Странджа, Котелъ и у Банатскитѣ Българе.

[2] Форми като дѣте-во, дѣте-но се срѣщатъ и въ Пиротъ (Cetsy po Bulharsku 369), въ домашнийтъ старовръмский жаргонъ, който тамъ, както въ Кратово и другадѣ, наричатъ женский языкъ.

[3] Показателното мѣстоимение *тъ* се е склонявало изначало като членъ, както това показватъ многобройни диалектически форми при Шуменъ, въ Родопитѣ, при Трънъ, въ Македония (човѣка-тога, човѣку-тому).

[4] Звукътъ *-о* (градо) въ имената отъ мѫж. родъ господствува при Одринъ, Шуменъ, Русчукъ, слѣдъ това въ единъ поясъ, който се простира отъ Дунавъ до Костурското езеро, въ една часть на Видинската мѣстность, изъ мѣстата Софийско, Самоковско, Радомирско, Кюстендилско, Дупнишко, Разложско, Джумайско, Кратовско, Сѣрско, по-нататакъ съвсѣмъ на-страна при Воденъ и Костуръ. Звукътъ *-а* (града) въ окончанията обхваща прѣимущественно мѣст-

горне-Нишавскийтъ прѣдѣлъ и оня на Струма изстжпя винителний падежъ, като вторий casus generalis. [1] Осждни остатъци отъ склонения живѣятъ само въ Македония, Родопитѣ и на Странджа; инакъ тѣ се срѣщатъ въ форма на нарѣчия, свързани съ прѣдлози. [2]

Глаголътъ притежава, както въ срьбскийтъ язикъ, още минало несвършенно и аористъ, които въ сѣверно-славянскитѣ язици отдавна сж изоставени. Бждущето врѣме, както въ срьбскийтъ, румжнский, албанский и новогрьцкий, се образува чрѣзъ съединение съ глаголътъ ще. Сжщо и въ загубата формата на неопрѣдѣлителното наклонение българскийтъ има общо съ новогрьцкийтъ и албанскийтъ (да пиша: scribere, собственно «ut scribam»).

Богатството на рѣчьта по своята древность свидѣтелствува за консервативнийтъ характеръ на народътъ. При по-близко наблюдение това голѣмо богатство се хвьрля въ очи. Турски чужди думи относително нѣма много; Българинътъ, който въ кжщата си почти още всичко нарича по славянски, се присмива надъ прѣпълнената съ турски елементи разговорна рѣчь на Сърбитѣ. [3] Напротивъ сжществуватъ многочисленни, въведени вече въ византийский периодъ, грьцки и нѣкои романски чужди думи. Наржчнитѣ рѣчници едвамъ постигатъ за практическото всѣкидневно употрѣбление. Нѣкои по-голѣми прѣдприятия отъ мѣстнитѣ писатели въ наше столѣтие сж останали недовършени въ ржкописъ. Отъ голѣма нужда щеше да е рѣчникъ, който да прѣдставеше само материалъ за живийтъ народенъ язикъ съ неговитѣ пословици и пѣсни, съ указание на всички мѣстни форми и описание на народнитѣ обичаи, нрави и прѣдания, заедно съ най-важнитѣ имена на мѣста; та и на полуостровътъ вече има прѣкрасенъ образецъ за такъвъ единъ трудъ въ Срьбскийтъ Рѣчникъ отъ Вукъ Караджичъ. [4]

ноститѣ на Търново, на Срѣдня Гора и Родопитѣ при Доспатъ. Мжжскийтъ членъ *-тъ* (градътъ) прѣобладава въ Балканътъ, въ по-голѣмата часть отъ източното нарѣчие, при Трънъ и Пиротъ. Мжжскийтъ членъ *-отъ* (градотъ) господствува въ западна Македония: Щипъ, Велесъ, Струмица, Кукушъ (турс. Авретъ Хиссаръ), Тетово, (при Калканделенъ), Прилѣпъ, Битоля, Охридъ. Тритѣ форми на членъ иматъ, както вече забѣлѣжихме, нарѣчията на Родопитѣ и Дебъръ.

[1] Ср. моитѣ подробни бѣлѣжки въ Cesty po Bulharsku 369.

[2] Напр. отъ-ржки, при-ржцѣ, текомъ, викомъ. Въ Родопското нарѣчие сжществува особенно дателенъ падежъ множ. число: сейменемъ, Турцемъ. Единъ сводъ на падежни остатъци отъ Д-ръ Милетичъ въ Сборникъ 1890, II.

[3] Характеристично е, че Българетѣ притежаватъ и за чисто турски нѣща свои собственни национални изражения. Минаретътъ напр. се нарича *викало* отъ викамъ, чалмата — гъжва и т. н.

[4] Единъ високозаслужилъ калугеръ отъ Рилскийтъ монастирь, Неофитъ († 1881) работилъ дълги години надъ единъ обширенъ рѣчникъ, който размѣсено съдържа ново и старо-българский язикъ, но е стигналъ само до думата

Стройтъ на изрѣчението е простъ и ясенъ. Загубата на причастията и на много падежи отъ славянското склонение дава възможность за лесна стилистика, почти като въ английскийтъ языкъ. Сегашнийтъ писмененъ язикъ, истина, е още несъвършененъ. Недостатъчно задълбочавание въ живата народна рѣчь, незнаяние на роднийтъ синтаксисъ (напр. неправилно употрѣбявание на членътъ), чрѣзъ учение въ странство вкарваното влияние на чужди язици и купъ французски думи и русски канцелярски изражения — ето неговитѣ главни рани. Но вече легка по-легка се срѣщатъ добри образци и отъ тая гледна точка.

Употрѣбляемото въ цѣлата страна кирилско писмо има съ една буква по-вече (ж) и съ нѣколко по-малко, нежели онова у Сърбитѣ и Русситѣ. Курсивното писмо прѣдъ латинското има оная не малка сгода, че върви въ една черта, безъ снемание перото за I-точечно, диакритически знакове и ударения. Ортографията е неустановена и неодѣлана; най-распространена е оная на Книжовното Дружество въ София.[1]

Твърдѣ многообразни, но още малко изслѣдвани сж нарѣчията. Русскийтъ филологъ и пжтешественникъ Викторъ Григоровичъ (1845) има оная заслуга, че е начерталъ първитѣ основи на българската

овца (за неговото наслѣдство ср. мойтъ докладъ въ Пер. Спис. II, 1882, 131 и слѣд.). Бившийй Императорский русский консулъ господинъ Найденъ Геровъ (родомъ изъ Коприщица) ми показа 1884 въ Пловдивъ свойтъ ржкописенъ рѣчникъ до *и* на чисто прѣписанъ, останалата часть на хартийки. Той съдържа само народни думи съ ударения, цитати изъ пѣсни и пословици, и български, и русски обяснения; единъ образецъ отъ него (А, Б, часть отъ В) се е явилъ още 1853 въ Москва. Българо-русскийтъ словарь, който бѣше започналъ да издава прѣди малко починалийтъ московский университетский профессоръ Дювернуа, до сега не сьмъ виждалъ; той трѣбва да е съставенъ само отъ печатанъ материалъ, съ включение на писменнийтъ язикъ. Множество рѣчници се намиратъ въ частни ржцѣ. Въ България трѣбва да разберать, че такъва една работа най-добрѣ се сполучва, когато се появи бързо. и постоянно се допълнява и подобрява чрѣзъ добавки отъ читателитѣ и отъ доброволни събиратели при новитѣ издания.

[1] Най-излишнийтъ въ ортографията е непроизносимийтъ ъ (или ь), който, както и въ русскийтъ, се прикача къмъ всички думи, които се свършватъ съ съгласни; изоставянието на това историческо наслѣдие ще съкрати употрѣбяванието на буквитѣ около на една седемнадесета. За полугласнитѣ се употрѣбява както старо-славянската носовка *ж*, тъй и *ъ*, първата по-вечето въ кореннитѣ слогове. До неотколѣ употрѣбяваха освѣнъ *и* още *ы* и *i*, само отъ историческо благочестие и отъ подражание на Русситѣ, които, обаче, изговарятъ съвсѣмъ различно *i* и *ы*. Отдалечението на писменнийтъ отъ говоримийтъ язикъ е голѣмо; напр. фонетически тъй звучаще изрѣчение „мжжът влязналъ въф кщата си“ трѣбва да се пише „мжжътъ влѣзналъ въ кжщата си.“ Историческийтъ педантизмъ е затруднилъ искусството на писание въ всички тие земи твърдѣ много; колко е мжчно напр. за единъ обикновененъ новогрькъ да знае, дали трѣбва да тури ι, η, ει или οι! Единственно Сърбитѣ се осмѣлиха съвършенно да скжсатъ сношения съ традицията.

диалектология.[1] Отъ тогава е сбранъ много материалъ отъ мѣстни хора, но, за жалость, той е прьстнатъ по разни списания.[2] За младитѣ български филолози тука се отваря едно обширно прѣкрасно поле.

За давностьта на нарѣчията ние знаемъ малко. Клинътъ на източното нарѣчие, което отъ Тракийската равнина се промъква всрѣдъ Родопското нарѣчие и обгрѫща мухамеданскитѣ Българе отъ Доспатъ, трѣбва да е изникнало още при распространението на Исламизмътъ и можеше да се смѣта за доказателство, че двѣтѣ нарѣчия сѫ изникнали едно до друго почти въ крайтъ на срѣднитѣ вѣкове. Архаизмитѣ или особеннитѣ степени на развитие, що се продължаватъ далечъ едни отъ други въ островоподобно оградени прѣдѣли, показватъ, че много нарѣчия отчасти сѫ само разни, въ слѣдствие на мѣстни общения, по-вече или по-малко напрѣднали исторически фази на язикътъ.

По-вечето раздѣлятъ нарѣчията на двѣ голѣми групи, източна и западна;[3] по право нѣкои отдѣлятъ чуднийтъ язикъ на Родопитѣ отъ източната група, като третьо нарѣчие. Но отбѣлѣжи ли человѣкъ распрѣдѣлението на извѣстни особенности отдѣлно графически на карта, явява се една твърдѣ пьстра картина, образитѣ на която никакъ не падатъ въ твърди граници.[4] Сѫщеврѣменно се срѣщатъ

---

[1] Григоровичъ, Очеркъ ученаго путешествія по Европейской Турціи, Казань 1848, 2 издание 1877.

[2] Изслѣдванията на Дринова, Славейкова, Стоянова, Тодорова, Гѫбова и др. въ Период. Списание; пакъ тамъ VIII (1883) 80 и слѣд. единъ кратъкъ общъ обзоръ на диалектологията отъ мене, като уводъ къмъ нѣколко пѣсни отъ Чепино.

[3] Главнитѣ разлики сѫ, освѣнъ ударението, заглѫхването или притѫпяването на гласнитѣ безъ ударение на истокъ и на сѣверо-истокъ (плънина намѣсто планина, жилязуту намѣсто желѣзото) срѣщу по-чиститѣ гласни на югъ и западъ; изговарянието на старото *ѣ* като *я* на истокъ (особенно запазено въ Родопитѣ), *е* на западъ; появяванието на *г* и *к* или *ч* на западъ намѣсто източното *жд* и *щ;* окончанието на старо-славянскитѣ глаголи на *-ѫ* въ 1 лице един. ч сегашне врѣме, *-а* на истокъ, на *-емъ* на западъ (пиша, пишемъ).

[4] Върху нееднаквото распрѣдѣление на мѫжскийтъ членъ и звуковнитѣ окончания погледни стр. 69 бѣлѣжка 4. Подобна разлика сѫществува въ застѫпянието старо-славян. *ѫ:* на истокъ *ъ* (ръка при Видинъ, отчасти въ Софийско и въ една часть на Македония съ ударение *ъ*, безъ ударение *а* (ръка, умалително рачица; пъть, патувамъ), въ другата часть на Софийската котловина, наоколо Рилската планина, при Кюстендилъ, въ сѣверна Македония само *а* (рака, пато), въ планинската Трънска мѣстность и въ западна Македония *у* (рука, путъ), въ Родопитѣ и Дебъръ *о* (рока, потъ), въ Костурското нарѣчие и Брацигово въ нѣкои случаи *ън* (рънка) Така сѫщо нееднакво е размѣстено изговарянието на *р* и *л:* на истокъ по-вечето като съгласна *ър, ъл* (търн, вълк), само въ Копрйщица като *ръ, лъ* (влъкъ, Блъгаринъ почти като Благаринъ); въ срѣдата отъ Златица чакъ до Вардаръ като гласна, както въ срьбскийтъ и чехскийтъ язици; на западъ отъ Вардаръ пакъ *ър, ъл,* въ Родопитѣ, Дебъръ и Охридъ *ор, ол* (дорво, дьрво, порви, пьрви), но не на всѣкѫдѣ, обаче, послѣдователно. Глаголътъ, който образува бѫдущето врѣме звучи на истокъ *ще* (отдѣлни говори *ше* и *же*), отъ Видинъ прѣзъ София до сѣверна Македония *че,* около Рилската планина отъ Самоковъ до Сѣръ *ке* (отъ срьбското *че,* въ качество на *ч*, което азъ научихъ въ Черна-Гора и Дубровникъ, твърдѣ различно; срав. албанското палатале *к*).

значителни противоположности едно-до-друго, често между градъ и околность. [1]

Източното нарѣчие се простира на истокъ въ полутурскитѣ Черноморски мѣстности, на югъ въ долне-Тракийската равнина между Ѳдринъ и Цариградъ (въ междини срѣдъ Родопскийтъ диалектъ), задѣва подножието на Родопитѣ, обгрѫща въ клинообразенъ полуостровъ християнскитѣ градове Пещера и Батакъ, и мухамеданското Доспатско плато, изоставя на западното нарѣчие кѫтътъ край източницитѣ на Марица и се опира на западъ горѣ-долу о Искъръ. Мѣстностьта Ихтиманъ и Вакарель е смѣсена, прѣобладава по-вече западното; и Софийската котловина принадлѣжи исто почти съвсѣмъ къмъ западното нарѣчие, кога чрѣзъ нови прѣселявания по Дунавътъ източното се простира къмъ Рахово. Тука принадлѣжи сѫщо и язикътъ на Българетѣ въ Бессарабия и Банатъ.

Най-чисто българско нарѣчие, съ най-малко обезобразени гласни, се намира близу до жгълътъ на тритѣ нарѣчия, въ централна Срѣдня Гора. Осакатяванието на гласнитѣ безъ ударение е много силно на истокъ отъ линията Пловдивъ—Никополь и расте главно къмъ сѣвероистокъ на тая цѣлокупна язикословна область. По смегчение на съгласнитѣ поразително е **Котленското** нарѣчие, говоримо сѫщо и въ Върбица, Тича, Елена, но не и въ останалата ближна околность на градътъ Котелъ; истото явление се забѣлѣзва въ нарѣчието на **Странджа-планина** при Малко Търново.

Това източно нарѣчие е послужило за основа на сегашнийтъ писменъ язикъ, понеже първитѣ и най-добри новобългарски писатели сѫ произлѣзли отъ земята покрай източнийтъ и централнийтъ Балканъ.

Старо е **второто**, рупско (рупский язикъ) нарѣчие въ **Родопитѣ**. То обгрѫща цѣлитѣ Родопски планини отъ долня Струма до Еносъ, съ исключение мѣстноститѣ Разлогъ (западно), Батакъ и Доспатъ (източно), сѫщо и Мелникъ, Демиръ-Хиссаръ, Сѣръ, Драма, Неврокопъ, Чепино, Ахъръ-Челеби, Рупчосъ, Хасково, Димотика и Феря. На истокъ отъ долня Марица то господствува, много пѫти прѣкѫсвано отъ източното нарѣчие, въ равниниитѣ при Узунъ-Кюприя и въ Странджа-планина при Лозенградъ, Бунаръ-Хиссаръ, Факия, до Черноморското крайбрѣжие при Бургасъ и Мидия. Споради-

---

[1] Напр. на 4 часа отдалеченитѣ едно отъ друго Панагюрище и Копривщица иматъ вече разлика въ *ъ*, *р* ил (Cesty 250, заб. 42). При Щипъ сѫществителнитѣ отъ мѫжс. родъ въ градътъ звучатъ съ окончание *-о*, въ околностьта съ членътъ *-атъ*: градо, градатъ.

чески то стига въ Загорско поле, прѣскача дори въ Провадийско (мѣстность Сърткьойлеръ). [1]

Разновидни сѫ нарѣчията на голѣмата трета западна група, която се простира до границитѣ на срьбскийтъ, албанский и грьцкий язици. По богатството на думи и отдѣлни форми това нарѣчие звучи като срьбското, но има друга гласна система и притежава въ сходни форми много отъ типическитѣ явления на другитѣ български нарѣчия. Тѣзи нарѣчия могатъ се группира въ петь дѣла. Първийтъ се простира отъ Дунавъ до Вардаръ; отличително е господствующето около цѣла Рила-планина нарѣчие (Самоковъ, Дупница, Кюстендилъ, Джумая, Разлогъ), на което калугерътъ о. Неофитъ, родомъ Разложенецъ, е прѣвелъ (1840) Св. Писание. Вторийтъ дѣлъ обгрѫща чуднийтъ язикъ на планинската земя между Искъръ, Струма и Нишава, при Враня, Трънъ, Брѣзникъ, Царибродъ и Пиротъ. Отъ сѣверната страна той е съвършенно затиснатъ отъ силното развитие на срьбскийтъ елементъ и ассимилирующата сила на срьбскийтъ язикъ; както послѣднийтъ на югъ е удавенъ отъ съсѣднитѣ български нарѣчия, гдѣто тѣхнитѣ слѣди се простиратъ до Кратово. [2] Обширенъ прѣдѣлъ обгрѫщатъ малко отличающитѣ се едно отъ друго нарѣчия на западъ отъ Вардаръ, при Прилѣпъ, Битоля, Охридъ и т. н. На крайний югозападъ около Костурското езеро, по границата към Гърцитѣ и Власитѣ, има едно изолирано старо нарѣчие съ остатки на носовки, което като островъ отъ ново происхождение се срѣща и въ Брацигово въ Родопитѣ. [3] Най-сѣтнѣ на крайний западъ, по прѣдѣлната граница на албанскийтъ язикъ, сѫществува едно собственно нарѣчие въ славянската часть на Дебъръ, което по нѣкои признаци е сходно съ Родопското нарѣчие (язикътъ на тъй нареченитѣ Миявци по долината на Радика и въ Крушево). [4]

---

[1] Тройнийтъ членъ, нигдѣ другадѣ не находящето се третьо показателно мѣстоимение *соя, сая, сова,* относителното *котри* (намѣсто повсемѣстното *кои*) и многобройни лексически особенности правятъ язикътъ на Родопцитѣ дори за оние, които свободно говорятъ български, при първа срѣща чуждъ и малко понятенъ. Върху распространението му ср. Славейковъ, въ „Наука", II, 466.

[2] Подробности въ Cesty po Bulharsku 369 — 370. Мѫжьетѣ, които лѣтѣ отиватъ, като работници, въ странство, по-вечето въ Сърбия или по Дунавътъ, почти всички говорятъ добрѣ срьбски или источно-български. Върху отстѫпването на българскийтъ язикъ прѣдъ срьбскийтъ сравни моето съчинение Heerstrasse 78.

[3] Носовкитѣ сѫществуватъ въ около 21 думи. Ср. Cesty 320. Тѣ трѣбва да се срѣщатъ и въ околностьта на Солунъ.

[4] Въ западна Македония поражаватъ пропуски съ силенъ хиатусъ (су'о, дре'о я'оро'о, Миладиновъ 371) и метатези на *и* (въ Краище *куйка* намѣсто кукя, кука, която се нарича въ Кюстендилъ и София каща, источнобългарски кѫща; при Костуръ камейне, чудейне, на койна). Третьото лице един. число настояще врѣме има окончание *-тъ (видитъ, даватъ*; *сетъ* = источнобълг *са*, сѫ)

Тѣзи западни нарѣчия влѣзоха сѫщо и въ литературно употрѣбление, чрѣзъ Списанията на Архимандритътъ Пейчиновичъ (1816, Тетовско нарѣчие), Солунскийтъ печатъ отъ Архимандритъ Теодосий (1838), прѣводътъ на Евангелието отъ Иеромонахъ Павелъ изъ Воденъ (1852), Списанията на монахъ Неофитъ Рилский, епископъ Партений (Дебърско нарѣчие), братья Миладинови (Охридско нарѣчие), поетъ Жинзифовъ (Велесско нарѣчие) и т. н.

Върху физическийтъ характеръ на Българетѣ до сега нѣма никакъвъ систематически събранъ материалъ, макаръ че въ страната сѫществува настанено Медицинско Управление и редовнитѣ военни набори даватъ достаточна възможность за научни наблюдения. Едно пълно и равномѣрно за цѣлата страна изучение съ измѣрения на черепи и тѣла, съ издирвание распространението на тьмни и свѣтли коси, цвѣтътъ на очитѣ, съ сбирки фотографиитѣ на типически образи и т. н. остава още за бѫдущето. Ние тука трѣбва да се ограничимъ съ нѣкои кратки забѣлѣжки.

Единиченъ българский типъ нѣма и слѣдъ прѣмахвание националното облѣкло на пръвъ погледъ. Българинътъ не може така лесно да се распознае, както напр. Ерменецътъ или Евреинътъ. То е слѣдствие на народната смѣсь, отъ която се е образувало днешното население въ течение на по-вече отъ едно столѣтие. По растъ Българинътъ по скоро е нисъкъ, нежели високъ. Планинскийтъ обитатель на Балканътъ отъ Искъръ до Черно море, както и сродственнийтъ нему селянинъ отъ съсѣдната Дунавска или Марицска равнина, по-вечето има дребна, кѫса, кокалеста и еластична снага. Високорасли, тънки фигури наддѣлятъ въ равнинитѣ по Дунавътъ отъ Тимокъ до Плѣвенъ и въ планинската мѣстность около София, Радомиръ и Трънъ. Пълни хора сѫ рѣдки, много по-нарѣдко нежели между Турцитѣ. Космитѣ сѫ по-вече тьмни и дебели; кѫдрявн глави се срѣщатъ малко. Наредъ съ черни коси се виждатъ по-вече тьмнокафяни съ червеникавъ отливъ; сѣверна свѣтloруса глава е исключение. Крайно разнообразни сѫ типоветѣ на лица. Има славянски лица, каквито се срѣщатъ въ Руссия, Полша и Чехия, наредъ съ тѣхъ римски, които често се попадатъ и по срьбскитѣ земи, послѣ грьцки, особенно по градоветѣ (Пловдивъ, Търново, Свищовъ и др.), сѣтнѣ ерменски и кавказски съ голѣми носове, и такива не само

третьо лице множ. число настояще врѣме *-аатъ, -аетъ* (отъ -аятъ: вела'атъ, зна'атъ). Не въ *к* (като нокь, источнобългарски нощь) прѣвърнатото *щ* звучи западномакедонски *шч* (ошче, още; потишча, источнобълг. пѫтища). Въ подробность тѣзи нарѣчия сѫ още малко анализирани; въ по-новитѣ врѣмена тѣхното изучвание е насочено къмъ твърдѣ многообразни политически цѣли.

помежду градското население, но сѫщо напр. и въ равнината при Пловдивъ. Широкитѣ, почти издути образи съ малъкъ носъ и испѫкнали скули, напр. около София и въ нѣкои Балкански долини,

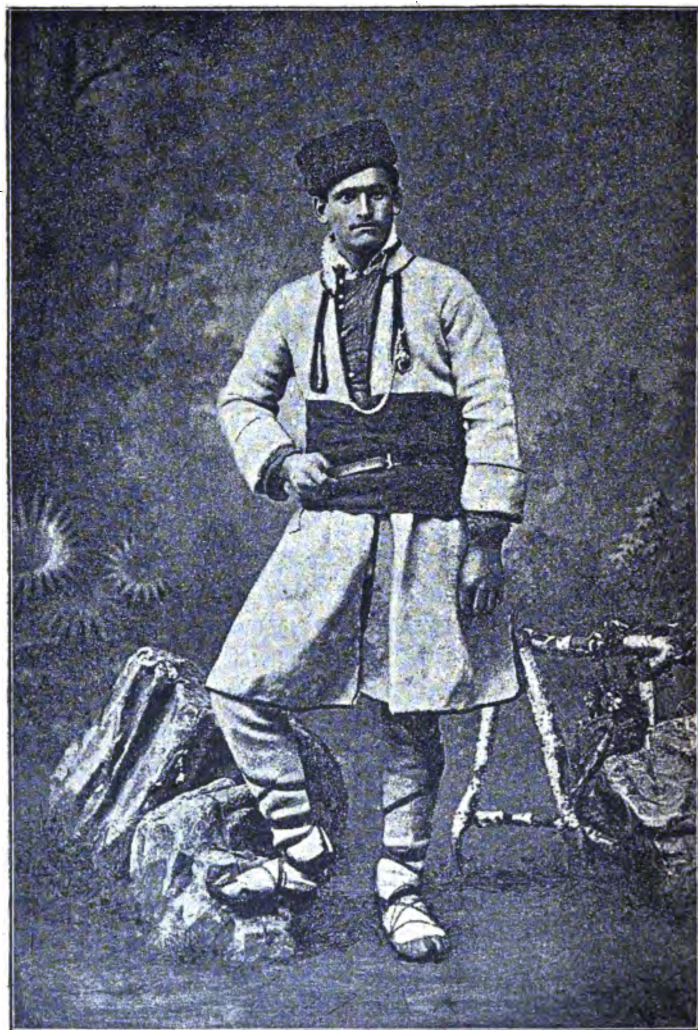

Фиг. 1. Селянинъ отъ Брѣзнишко.

издаватъ старотюркско, печенежско или куманско потекло, както нѣкои Българе отъ Балканътъ изъ Търновскийтъ окрѫгъ съ червенитѣ си страни, съ своитѣ дебели вѣжди надъ тъмнитѣ очи, дълги назадъ засукани

мустаци и оскждна брада изглеждатъ съвършенно като Татаре или Калмъци. Най-послѣ не липсватъ, както и въ Ромжния, цигански типове. Въ Македония и въ Родопитѣ има живъ, сухъ типъ на мжжье брюнети, съ малка глава и кжса брада. Между мжжьетѣ се срѣщатъ хубави лица. Женитѣ иматъ по-вече интеллигентни, нежели хубави образи; по хубостьта на женскийтъ полъ всички други Балкански народи сж по-богато надарени, нежели Българетѣ. За най-хубави въ страната се смѣтатъ Българкитѣ отъ Шуменъ, Карлово и Враца.

Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове мжжьетѣ сж носили дълги коси и дълги бради. Турскитѣ нрави сж промѣнили това. Дълга коса се срѣща у селянетѣ, и то не често; по-вечето я стрижатъ на кжсо, а пакъ напр. въ западна България или около Хасково съвсѣмъ я обръсватъ, като оставятъ само единъ перчень. Цѣла брада си оставятъ до расте поповетѣ и старцитѣ; всички други се бръснатъ и оставятъ само мустацитѣ. Сега носението на дълги бради отъ день на день печели по-вече привърженници. Тѣзи вънкашни черти заедно съ облѣклото вкарватъ человѣка въ заблуждение при опрѣдѣление физиономията на источнитѣ народи. На всѣкий новакъ на Истокъ еднакво облѣченитѣ, зачесани и обръснати жители по градоветѣ отъ разни нации се прѣдставляватъ като единъ народъ; Българе, Ромжне и Кавказскитѣ народи съ своитѣ овчьи калпаци му правятъ впечатлѣние на единородни нации. Отъ друга страна, на пръвъ погледъ, като че ли е съмнителна свръзката между единъ образованъ Българинъ въ फракъ и цилиндръ, единъ българский селянинъ въ народно облѣкло и калпакъ и единъ мухамедански Българинъ въ чалма и контошь, макаръ тие три личности и да произлизатъ отъ сжщата мѣстность и да могатъ лесно да размѣнатъ по между дрѣхитѣ си.

Мускулатурата на Българинътъ е прѣвъсходна. Той има здраво, силно тѣло и прѣнася невѣроятни усилия, тежка работа и далечни прѣходи. Тая издръжливость, обаче, е само притежание на селскитѣ и полуселскитѣ класси. Градскитѣ жители, които се занимаватъ съ търговия, интеллигенцията, и то у всички источни народи безъ исключение, изобщо сж изнѣжени и размекнали въ слѣдствие на занемареното физическо въспитание, отсжтствието на тѣлесни упражнения и заякване на млади години, както и исключванието християнинътъ отъ военна служба въ течение на много вѣкове. Сжщо и чрѣзмѣрното употрѣбяване на топли бани дѣйствува разслабвающе.

По свойтъ характеръ Българинътъ външно изглежда спокоенъ и флегматиченъ; но отъ близу скоро се забѣлѣзва, че подъ това външно спокойствие често се крие горѣщо-буенъ холерический темпе-

раментъ. Отъ поетическото хвърчение и радостно наслаждение съ животътъ той стои доста далечъ. Българинътъ е трѣзвенъ въ всѣко отношение, смѣтливъ и работливъ. Неговата работна сила било при обработвание на нива или при друго занимание е неисчерпаема. Задъ недовѣрчивата нагледъ селашка хитрость на простийтъ человѣкъ се крие остро наблюдателенъ погледъ; съ спокойна прѣимливость и като ученикъ, и като войникъ, било като работникъ или търговецъ, той скоро влиза въ сѫщностьта на повѣрената нему работа. По духъ той е миролюбивъ и добросърдеченъ, но не липсватъ исключения, гдѣто страсть и зависть играятъ голѣма роля. Къмъ тѣхъ често се присъединяватъ своенравие и упоритость, инатъ. Въ размирни врѣмена, при избори, възстания, войни и т. н., Българетѣ купомъ обхваща ентузиазмъ или сѫщо фанатизмъ, който имъ придава голѣма енергия. Инакъ огъньтъ на Българинътъ угасва бързо и скоро отстѫпя мѣсто на обикновенното спокойно занятие.

Начинътъ на живѣяние е простъ и съ малко задоволенъ. Голѣми зелени пиперки, черенъ дупчестъ хлѣбъ и кепче вода сѫ обѣдътъ на българскийтъ земледѣлецъ въ полето и на кираджията по пѫть, и то наймного още съ прибавка на суровъ чесънъ, овчье сирение и сланина. Градскийтъ житель не живѣе много по-добрѣ. Готварскийтъ списъкъ на Българетѣ, Гърцитѣ, Сърбитѣ прѣдставлява, както оня на Италиянецътъ и Испанецътъ, крайно прости ѣстия, които обладаватъ извѣстно фамилно сходство въ цѣла Южна Европа. То сѫ естественни, повечето растителни вещества, просто приготвени, мѫчното искусно готвение е неизвѣстно на Източнитѣ народи. Терминологията на ѣстията не прѣдставлява никакъвъ добивъ нито за славистъ, нито за византологъ, защото не е никакъ национална; учителитѣ на Балканскитѣ народи въ ѣдението сѫ били Турцитѣ.[1]

[1] Мѣстнитѣ ѣстия сѫ: кисела пиперлива чорба отъ кокошка, подирь това разно приготвено овчье или говеждо месо, именно печено на шишъ, варено на яхния съ зеленчукъ, по италиянский образецъ пръжено на кюфтета, печено на тънки филии, пръжоли, или сушено на слънце, пастърма, послѣ птици и риби. Въ София зимѣ докарватъ голѣми риби отъ Дунавьтъ и изъ Македонскитѣ езера. Между растителнитѣ ѣстия първо мѣсто заематъ оризътъ, смѣсенъ съ кълцано месо, пилавъ, напълненъ въ чушки или тиквички или обвитъ съ лозови листа (сарма). Къмъ това се присъединяватъ томати, бамия (Hibiscus esculentus), патладжани (Solanum melongena) и особенно зелени чушки или пиперки (Capsicum annuum) отъ всѣкаква величина, благи и люти. Силната миризма на чесънътъ често дори и въ София при черковнитѣ тържества се смѣсва съ темянътъ. Отъ кукурузно брашно приготовляватъ качамакъ. Сладки ѣстия нѣма, освѣнъ твърдѣ сладкитѣ турски нѣща; при това се ѣде твърдѣ много хлѣбъ, който, обаче, при първобитното си приготовление става твърдѣ скоро непригоденъ за ѣдение. Овчье сирение и овощи не могатъ да липсватъ отъ българската трапеза; лѣтѣ много ѣдатъ кисело млѣко. Ѣстията се готвятъ на открить огънь (огнище) въ плоски металлически сѫдове: тенджера, тиганъ, тепсия.

Освѣнъ вино и добиваема отъ винени прьщини и сливи ракия се пие буза, студено, сиво, непрозрачно питие отъ просо, което не произвожда опиянѣюще дѣйствие.[1] България нѣма нужда отъ законъ противъ пиянството. Само Шопитѣ по Софийската котловина се славятъ като усьрдни любители на ракията: инакъ Българинътъ прѣпива малко нѣщо само по праздницитѣ. Пиението и ѣдението всемѣстно тука сѫ второстепенно нѣщо; за това пакъ сѫ неизвѣстни и отвратителнитѣ сцени по сѣвернитѣ земи отъ невъздьржание и пиянство. Единственни възбуждающи срѣдства сѫ кафето и тютюнътъ; опиумъ пушатъ само Турцитѣ по градоветѣ, за тѣхна голѣма гибель.

Тая умѣренность, съединена съ спокоенъ, трудолюбивъ, само наврѣмени възбуждающий се темпераментъ, приближава Българинътъ кьмъ Италиянецътъ и Гркътъ. Голѣма е разликата между Руссинъ и Българинъ. Руссинътъ е откритъ, веселъ, съвьршенно душа-человѣкъ; което печели, той пакъ бързо разнася съ легко сьрдце. Българинътъ напротивъ е потаенъ, сериозенъ, разглеждва всичко съ спекулативенъ духъ и постоянно смѣта, колко може да спести. Прахосникъ между Българетѣ не сьмь срѣщалъ ни единъ, освѣнъ хора, които живѣеха безъ смѣтка или отъ политическо упорство харчеха твьрдѣ много; примѣри, напротивъ, на необикновенно отсѫтствие на расходи и искусство на приобрѣтение, по грьцкий и ерменский образецъ, сѫ доста обикновенни. Най-голѣми пестовници сѫ Македонцитѣ отъ всички класси; азъ напр. имахъ въ канцелярията единъ добрѣ заплащанъ младъ чиновникъ, родомъ отъ Вардарската долина, който на день едвамъ иждивяваше единъ левъ. Отъ това произлиза непрѣкѫснатото мѣнувание на карриери въ младата държава; человѣкъ става учитель, сѫдия, секретарь или прѣдприемачъ бързо едно по друго, именно гдѣто има по-вече да спести или спечели. Въ София много дребни чиновници въ кратко врѣме сполучватъ да си купятъ или направятъ скромна малка кѫщица. Външна раскошь за Българинътъ при неговата необичь да харчи е ужасъ, особенно оная на държавни смѣтки. Сѫщо и интеллигентнитѣ класси носятъ европейски ушити дрѣхи отъ дебела българска овчья вълна, жьлтъ, кафянъ или бѣлъ шаякъ и покриватъ главата си съ рунтавийтъ калпакъ. Само европейскитѣ мебели, като ново и хубаво нѣщо, намиратъ въ градоветѣ много купувачи; подъ влиянието на многобройни праздници распространяватъ се и елегантнитѣ западни женски дрѣхи. Това възбужда оппозиция, която се мѫчи да извади

[1] То е турско питие; 1680 Султанъ Мухамедъ забранилъ продаванието на тая „буза". Хаммеръ Gesch. des osm. Reiches III · 715.

на мода народното облѣкло и грубитѣ произведения на народната промишленность; дори въ София контета, що пушатъ, носятъ въ джебъ старо огнило съ прахънъ, което, истина, подъ открито небо е по-практично отъ всѣкакъвъ кибритъ.

Паталогически особенности има малко. Макаръ страната и да е прѣсѣчена съ високи планини, кретинизмътъ е рѣдкость, както по цѣлийтъ Балканский полуостровъ. Въ пълно развито състояние, което съвършенно да прилича на явленията по извѣстнитѣ Алпийски долини, той се явява само около Рила-планина, особенно по изворитѣ на Марица и Джерменъ, както и по срѣднето течение на рѣката Рила. Тамошнитѣ кретини сѫ безбради, съ голѣми глави, дебели страни, дребно тѣло, женственъ гласъ и се люлѣятъ при ходението. Въ Сапаревска Баня (Дупнишка околия) ние наблюдавахме единъ 18-годишенъ кретинъ на растъ колкото единъ малъкъ ученикъ, но безъ неговата интеллигентность, въ селцето Рила прѣмѣрихме едного израсълъ само до 80 см. на височина. Въ най-богатото съ кретини село Пастра на р. Рила найголѣма часть отъ населението има гуши. Вънъ отъ той прѣдѣлъ кретинизмътъ не се срѣща. Лица съ гуши спорадически се виждатъ въ Родопската долина Чепино, послѣ по югоисточнитѣ поли на Витоша, както и въ нѣкои Балкански долини, именно при Бѣлоградчикъ и Габрово отъ сѣверната страна, въ Клисура въ долината на Гьопса и при Сливенъ отъ южната страна, но все само като исключения. При Изворъ на сѣверъ отъ Кюстендилъ азъ забѣлѣжихъ карлици, но никакъ не кретини и гуши. Въ Клисура

Фиг. 2. Селянинъ отъ Дупнишката котловина.

и Пастра образованието на гушитѣ приписватъ съвсѣмъ както въ Алпийскитѣ страни на пиение вода отъ извѣстни нездрави извори (гушави води).

Облѣклото на българскитѣ селяне е твърдѣ разнообразно, особенно женското (фиг. 1—14). Народна мжжска покривка за глава образува кафяната или черна рунтава отъ овчья кожа шапка, ниска и горѣ плоска (калпакъ, гугла отъ лат. cucullus). Легкитѣ черни калпаци по градоветѣ сж само утънчено подражание на тие тежки селски шапки. Въ мѣстноститѣ по долня Марица се носятъ сжщо черни чалми, при София съвсѣмъ малки алени шапки, които на цѣлий западъ принадлѣжатъ исто къмъ облѣклото на малкитѣ дѣца.[1] Дрѣхата и широкитѣ гащи сж по-вечето отъ тьмнокафяна овчья вълна (отъ платъ аба). Само на западъ, около Видинъ, София, Трънъ се носятъ бѣли дрѣхи и съвсѣмъ тѣсни гащи.[2] По шевоветѣ и краищата дрѣхитѣ се шаратъ съ цвѣтни гайтани. Около снагата се опасва тьмночервенъ широкъ поясъ, често дългъ нѣколко метра; въ неговитѣ сгънки често человѣкъ носи своитѣ дребни потрѣби. Овчаритѣ въ западний Балканъ и при Драгоманъ се обличатъ въ груби дрѣхи и гащи отъ черни рунтави козьи кожи, и съ своитѣ голѣми кожани шапки отдалечъ изгледватъ, като мечки или живи картини на старий богъ Панъ. Планинскитѣ жители повечето носятъ дебели, бѣли вълнени чорапи (калцуни). Народнитѣ обуща сж опинци (царвули) съ навуща, обмотани съ тънки ремици, които даватъ възможность за легки, бързи движения и не правятъ никакъ шумъ при ходението. Боси връстни мжжье се виждатъ рѣдко. Бѣлата риза (кошуля) по гжрдитѣ и по широкитѣ ржкави е богато обшита, по-вечето съ червени орнаменти; всѣка мѣстность има свой образецъ за тие накити. Простийтъ человѣкъ не носи долни гащи. Зимѣ и мжжьетѣ, и женитѣ носятъ различна голѣмина кожуси, по-вечето отъ овчьи кожи съ обьрната навжтрѣ козина.

Безконечно разнообразие сжществува въ женскитѣ дрѣхи; дори близу едно до друго лѣжащи села се различаватъ по между си по своитѣ орнаменти. Най-простото облѣкло, двѣ тежки като келими прѣстилки, една отпрѣдъ, другата отдирѣ, се срѣща само изъ Дунавската об-

---

[1] Това носение е старо. Още Бузбекъ е забѣлѣжилъ „pileolum purpureum“ на „virgines nobiles“, въ Сърбия 1553 при Ягодина (изд. 1633 стр. 34).

[2] Тие тѣсни гащи наричатъ въ София и Пиротъ *бревенеци, беневреци*, една загадочна дума, която е позната въ цѣлата сѣверна половина на полуостровътъ, отъ Родопитѣ до Далматинскитѣ брѣгове (сжщо и по албански брендевекъ, румжнски берневечи). Словарьтъ на Югославянската Академия въ Загребъ се опитва да отнесе тая дума къмъ латинското bracae.

ласть. Инакъ се носятъ цѣли фусти отъ най-различни цвѣтове, заедно съ една особенна дрѣшка безъ ржкави; богато нашарена прѣстилка (фута, скутàчъ) не липсва никога. Ризата по-вечето се подава изъ-подъ политѣ на фустата. Широкийтъ поясъ е или тежъкъ отъ кожа, или легкъ отъ синя или червена вълна, понѣкога е украсенъ съ срѣбърни нашивки. За пахти (пафти, въ Търново пъхти) служатъ двѣ голѣми металлически, често срѣбърни щитчета. Женитѣ си защищаватъ главата съ едноцвѣтни кърпи, които се свързватъ подъ косата, момитѣ напротивъ по-вечето ходятъ гологлави. По Родопитѣ и на Странджа, както въ Херцеговина, женитѣ носятъ червенъ фесъ и врьхъ него бѣла кърпа, покрай долня Марица черна чалма и отгорѣ се развѣва бѣла кърпа. На много мѣста къмъ косата прикрѣпяватъ фалшива коса отъ козьи косми или вълна, която е обшита съ срѣбърни пари. [1] Пари около шията, по кожанийтъ поясъ, дори покрай челото въ видъ на диадема допълнятъ наедно съ цвѣтя, вѣтки и трѣви накитътъ на всѣка млада бързо двигающа се съ своитѣ опинци Българка. Богатитѣ жени, намѣсто обикновеннитѣ на конци нанизани огърлици (нанизи, синци) отъ коралли, мониста и срѣбърни кжсчета, носятъ многобройни жьлтици (алтъни). Не сж за забравяние прьстенитѣ, обицитѣ, гривнитѣ, послѣднитѣ, напр. при София массивни отъ жьлта мѣдь, наумяватъ по формитѣ си западноевропейскитѣ «доисторически» изнамѣрвания. Промѣната въ цвѣтоветѣ е голѣма, отъ черни дрѣхи въ Срѣдня Гора до бѣлоснѣжни около Ломъ-Паланка, тьмносини по Родопитѣ и мѣстноститѣ покрай Витоша, и зелени при Кюстендилъ, разбира се, всѣко облѣкло съ другоцвѣтни примѣси. Въ прѣстилкитѣ и поиситѣ червенийтъ цвѣтъ наддѣлява всички други. Платътъ за тие раскошни, массивни облѣкла се прави въ самитѣ селски кжщи, чрѣзъ женска работа на станове, и тамъ сжщо се боядисва. [2]

Селянинътъ никога не излиза отъ село безъ тояга или дьлга, дебела сопа, която му служи за подкарвание на впрѣгнатитѣ волове и биволи. Споредъ свидѣтелството на едного отъ най-добритѣ наблюдатели между пжтешественницитѣ на 16-то столѣтие, рицарьтъ Hanns von Dernschvam (1553), Българетѣ още тогава изобщо сж носили «голѣми колове.» Жената зема хурката съ себе си и на пжть.

Отъ старитѣ пжтешествия ние се учимъ, че тѣзи облѣкла въ

---

1 Тая фалшива плѣтеница се нарича въ София коцакъ, коцалъ; на истокъ косичнийтъ накитъ наричатъ кокъ, косичникъ.

2 *Станътъ* около София и на Странджа и т н се зове *разбой*. И двѣтѣ тие изражения граничатъ едно съ друго и въ срьбскийтъ язикъ въ Дубровникъ (въ градътъ *разбой*, въ планинитѣ на Херцеговина *стинъ*).

цѣлокупность вътрѣ въ 3—400 години не се сѫ измѣнили много. По прѣданието на жителитѣ прѣзъ послѣдното столѣтие е настѫпилъ вечеповратъ. Расправятъ за чудесни костюми, които сѫ исчезнали токо прѣди малко. Напр. покрай устието на Искъръ женитѣ попрѣди носили голѣми дървени танури на главата си, съ цвѣтя, пари и други украшения. То е било облѣкло, каквото описва венецианецътъ Рамберти 1534. [1]

Гражданетѣ по-вечето носятъ турско облѣкло. Господствующийтъ прѣди червенъ фесъ сега съвсѣмъ е изтѣсненъ отъ калпакътъ. Дрѣхитѣ се състоятъ отъ коравъ, но по-легкъ мѣстенъ вълненъ платъ (шаякъ) отъ кафянъ или жълтавъ цвѣтъ; подплатено съ кожи контошче, червенъ нѣколко пѫти около снагата обвитъ поясъ, широки, отъ колѣнѣтѣ надолу пристиснати гащи (потури) и тежки кожани емении образуватъ обикновенниятъ костюмъ на всѣкий бакалинъ и занаятчия. Женитѣ носатъ на главата тъмна кърпа, прѣди често и фесъ, пакъ прѣпокритъ съ кърпа, дрѣха съ кожи, тежъкъ, не рѣдко искусно украсенъ поясъ и набърчанъ, по-вечето черенъ сукманъ. Още прѣди малко тукъ-тамѣ изъ градоветѣ се срѣщаха християнски жени отъ по-старо поколѣние въ широки черни шалвари, по подобие на туркинитѣ. Сега се распространяватъ мѫжски дрѣхи по европейский крой (а-ла-франга), истина широки като чували, а Българкитѣ бързо заимствуватъ шапки и западноевропейски модни рокли.

Личнитѣ имена сѫ часть старо-мѣстни, часть земени отъ християнскийтъ календарь; имената на светцитѣ въ послѣдне врѣме печелятъ прѣднина. Старитѣ имена, както у всички народи, сѫ заимствовани отъ природата: Соколъ, Гълѫбъ, Вълко, Пауна, Желѣзъ, Каменъ, Върбанъ и т. н. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ старославянски и старобългарски имена: Десимиръ, Радомиръ, Делянъ (това въ Срѣдня Гора), Радославъ, Дойчинъ, Станимиръ, Шишманъ, Стоянъ, Драганъ, Първанъ, Хубенъ, Искренъ, женскитѣ Стана, Велика, Рада, Донка и т. н. Голѣмо е числото на разнообразно произвожданитѣ двусложни умалителни имена. [2] По градоветѣ почти все се срѣ-

[1] Съобщение на училищнийтъ инспекторъ Цане Гинчевъ. Рамберти видѣлъ такъвъ накитъ на главата между Нишъ и Пиротъ: „uno tagliero molto grande in capo, alquale ligano argenti, aspri, vetri, ambri e ducati rasonati, che pendeno." (Viaggi fatti da Vinetia alla Tana и т. н. Vinegia 1545 f. 141 v.).

[2] Умалителнитѣ или галенитѣ често се съпоставятъ съ твърдѣ несходни календарни имена: Кочо Константинъ, Кольо Никола, Петко (Пенчо, Пейо, Пело) Петъръ, Тотьо Тодоръ, Гого Григорий или Георгий, Ячо Кириакъ, Мишо (Мишо) Димитръ, Ганчо Драганъ, Цане (Цончо) Стефанъ или Стоянъ и т. н. Въ цѣлийтъ истокъ и сѣверъ включително съ София тѣхното окончание звучи *-о* (Пеньо, Кольо, Вельо), диалектически *-у* (Радку, Иванчу), въ Струмската область *-е* (Пене, Коле, Веле), при Трънъ между друго *-а* (мѫжски имена Мита, Васа, Лила).

щатъ християнски календарни имена: Димитръ, Георгий, Ангелъ, Филипъ, Лазаръ, Маринъ и др., или пакъ славянский прѣводъ отъ сѫщитѣ, като Спасъ (Сотиръ) или Богданъ (Теодоръ). Въ Пловдивъ, Търново и други голѣми градове сѫ на мода умалителни съ грьцки окончания: Янаки, Костаки, Михалаки, Андонаки и т. н.

Прѣкори до сега сѫ били рѣдкость. Такива се срѣщатъ само въ стариннитѣ, чисто български мѣста по Срѣдня Гора (Коприщица, Панагюрище), сѣтнѣ на Западъ, докато родоветѣ се държаха споредъ срьбската задруга, съ форми на именното прилагателно (на *-овъ* и *-евъ*, Радомировъ, Даневъ). Членоветѣ на тие семейства се подписваха, както Русситѣ, съ три имена, личното име, името на бащата и онова на родътъ (напр. Маринъ Стояновъ Дриновъ). Другадѣ, дори въ инакъ тъй събудената мѣстность около Търново, нѣма никакви прѣкори, а сѫщо, разбира се, и никаква традиционна фамилна история. Рѣдко сѫ прѣкори на *-инъ* (прилагателно, собственно Metronymicon, на Западъ при Трънъ: Станинъ, Колинъ, Панинъ), *-лия* (отъ турс. суффиксъ *-ли* за житель на извѣстно мѣсто: Софиялия, Софиянецъ), *ски* (въ прѣдѣлътъ на Струма Жабленски, Любатски, и т. н. отъ мѣстата Жаблено, Любата). Инакъ името на бащата се притуря при собственното име, както у всички Балкански народи: Иванъ Георгиевъ или Георговъ, Иованъ Жоржевичъ, Ἰωάννης Γεωργιάδης, Иоанъ Георгеску, (Иванъ Георговъ—синъ) прѣдставляватъ типътъ на еднообразно повторяемитѣ много стотини пѫти съврѣменни лични имена у Българе, Сърби, Гърци и Румѫне. При незначителенъ изборъ тая номенклатура може да стане съвършенно еднообразна и индивидуалностьта на всѣкиго твърдѣ да се заличи. Въ България, обаче, разнообразието е доста значително. Намѣсто бащиното име често бащиното занимание става основа за прѣкоръ: Касаповъ, Чобановъ, Ножаровъ и др. Отъ тука произлиза и тъй често срѣщающийтъ се прѣкоръ Поповъ. Прѣкори на *-овичъ*, произведени вторий пѫть отъ оние на *-овъ*, сѫ рѣдки, напр. въ Свищовъ.

Обичайното право на Българетѣ е още малко извѣстно. Въ голѣмийтъ Сборникъ на юго-славянскитѣ правообичаи отъ профессоръ Богишичъ (1874) България се прѣдставлява само съ осѫдни примѣри. Съставеното отъ Богишича рѫководство за сбиране на материалътъ се е явило въ двѣ български прѣработени форми, но до сега безъ всѣкакъвъ видимъ резултатъ.[1] Мѣстната юридическа ли-

[1] Отъ Оджаковъ (Прага 1874) и Бобчевъ въ Пловдивскьто списание „Наука", II. 1882, стр. 1019—1038, 112 въпроси); въпроситѣ на русскийтъ юристъ на румелийска служба Матвѣевъ въ „Наука" I, 175 и слѣд. Бобчевъ прѣдстави въ „Наука" III цѣлъ редъ материали изъ Хиссаръ, Хасково и т. н.

тература едвамъ що почева; изучението на правообичаитѣ би била прѣкрасна задача за новото юридическо общество въ София и неговото Списание.

При това прѣди всичко да се обьрне внимание на семейнийтъ строй. Селскитѣ семейства често сѫ многочислении. Срѣщатъ се брачни двойки съ по 12 дѣца, дори прѣдъ мене привождаха случаи, и не безъ извѣстна гордость, гдѣто единъ на два пѫти ожененъ человѣкъ е ималъ 18—24 потомци.[1] Споредъ Илиевъ въ Старо-Загорский окрѫгъ на едно българско семейство се падатъ срѣдньо число 5·3 души, на едно турско 4, сѫщо на една българска кѫща 5·5 души, на турска 4·3, затова и по-голѣмата гѫстота на българското население прѣдъ турското се хвьрля въ очи. Въ Княжеството, споредъ народоизброението отъ 1881, на една селска кѫща срѣдньо се падатъ 5·9 жители, въ Софийский окрѫгъ 6·37, въ Кюстендилский 7·82, по нѣкои села въ Трънский окрѫгъ 10—11.

Новоизлѣзлитѣ резултати отъ прѣброяването въ 1888 не даватъ числото на кѫщитѣ, но числото на домакинствата. Споредъ тѣхъ въ Княжеството имало 556.400 домакинства: 8877 съ по 1 лице, 199.779 съ 1—5, 305.500 съ 5—10, 42.244 съ по-вече отъ 10 души. Най-силнитѣ кѫщи сѫ на Западъ: селата на Трънската околия съ 7·6 лица, околия Брѣзникъ и София 7·5, Царибродъ 7·0, Самоковъ 6·9, всички съ исключение на градскитѣ общини. Послѣ слѣдватъ Изворъ (при Кюстендилъ) 6·8, Искрецъ 6·7, Бѣлоградчикъ 6·5, Бѣла Слатина (при Рахово), Никополь, Новоселци (Софийский окрѫгъ) 6·3, Кутловица и Ломъ-Паланка 6·2. Въ останалитѣ мѣстности срѣдньото число членове на домакинството варира отъ 6·1 до 4·7, безъ умалението или увеличението на цифрата да бѫде свързано съ извѣстни групи или поиси.

Съвмѣстното жителство на нѣколко братья заедно съ дѣцата имъ и внуцитѣ (срьб. задруга, по австр. военна граница наречено „Hauscommunion“) подъ рѫководението на единъ старей, което у Сърбитѣ, Хърватитѣ и Албанцитѣ по-прѣди е било повсѫду обикновенно, но въ наше столѣтие, особенно въ кралѐвство Сърбия бързо исчезва, въ България е познато само по нѣколко остатъци. Въ по-вечето мѣста домакинътъ (домовладика, стопанинъ, дѣдо) има въ

[1] Въ Анхиало и Гъркинитѣ иматъ наврѣмена до 16 дѣца. Като особенность азъ забѣлѣжихъ при Пловдивъ и въ градецътъ Рила, че майкитѣ продължаватъ да кърмятъ такива дѣца, които вече свободно ходятъ и тичатъ, до третята година и нагорѣ, особенно най-малкитѣ; тойзи обичай се срѣща и у Турцитѣ, и у Кавказскитѣ народи (напр. въ Лезгистанъ).

кѫщи само своитѣ дѣца, отъ които по-вечето се настаняватъ вънъ отъ бащиното огнище; дори съвмѣстно жителство на нѣколко братья съ тѣхнитѣ челяди се срѣща рѣдко. Въ малкитѣ градовце по Срѣдня Гора (напр. въ Коприщица) има семейства, които насчитатъ близу 40 члена, но тѣзи не живѣятъ въ никакво юридическо съединено общество и не живѣятъ заедно. Извънредно многобройнитѣ, произлѣзли отъ лични имена, названия на планинскитѣ села указватъ на врѣме, когато всѣка група дворове въ сѫщность е била населена отъ едно единствено семейство. Турскийтъ законъ за поданинцитѣ (Кануни Раия) на Султанъ Сулейманъ отъ 16-то столѣтие признава съвмѣстното живѣяние на многобройни братья, а тъй сѫщо и раздѣлътъ; той опрѣдѣля, че ако подирь смъртьта на единъ рая оставатъ петь или шесть сина, тѣ всички наедно ще притежаватъ имотътъ, но по еднакви дѣлове; умре ли нѣкой отъ тѣхъ, безъ да остави синове, неговата часть наслѣдва само най-старийтъ братъ.[1]

Фиг. 3. Селянки отъ околноститѣ на София.

Остатъци отъ по-голѣми семейни общества се ограничаватъ съ околиитѣ Царибродъ, Трънъ и Брѣзникъ, планинскитѣ части въ Радомирско, околностьта на Лилинъ-Планина и Витоша около София и Перникъ и македонскитѣ мѣстности Кратово и Щипъ близу отвадъ границата (фиг. 15).

Голѣмо, съставено отъ нѣколко брачни двойки семейство се нарича **родъ** или **рода**.[2] То винаги носи старо име, по-вечето нѣкое лично

---

1 Хаммеръ, Osman. Staatsverfassung I, 191,

2 Около София азъ често чувахъ тази дума; Карановъ (Период. Списание по-старата серия XI, 127) я знае отъ мѣстностьта Кратово. Въ централната Срѣдня Гора думата *рода* изобщо означава понятие за родство. Ср. „Попъ Тодоръ съ неговитѣ дѣца и неговийтъ родъ *(съ родомъ му)*, и Петръ Теодосовъ съ неговитѣ братья“ въ село Градечница на Струма, въ единъ документъ отъ царь Шишмана 1378 (Шафарикъ, Památky 2 изд. 106).

име отъ нѣкой прадѣдъ (напр. Златови, Златовци отъ нѣкой Златъ). Най-старийтъ около София се нарича **домакинъ**, около Трънъ **старѣйшина**, при Брѣзникъ дори и турски **чорбаджия**. Има единъ изборенъ глава, който между друго може да бѫде вдовецъ или неожененъ момъкъ. Той държи смѣткитѣ, купува и продава, прѣдставлява кѫщата прѣдъ сѫдилището, всичко по рѣшение на домашнитѣ; тѣ сподѣлятъ по между си дори работата, най-старийтъ само надзирава за испълнението. Наредъ съ него сподѣля и рѫководи женскитѣ работи **домакинята**; такава може да бѫде жената на най-старийтъ или друга нѣкоя избрана за това роднина, дори една неомѫжена мома. Женитѣ готвятъ за цѣлата кѫща на общото огнище една слѣдъ друга, по опрѣдѣленъ редъ. Всѣкий членъ прѣдава печалата отъ работата си на цѣлийтъ родъ, който за това го храни и облича съ дѣцата му заедно. Всѣкой единъ може да се отдѣли отъ обществото или да бѫде исключенъ отъ него; при излизанието той получава свойтъ дѣлъ и дрѣхи, но до като е живъ бащата, синътъ не може да иска своята часть. Родътъ съдържа освѣнъ роднини по кръвь сѫщо и зетьове, и снахи; наетитѣ за опрѣдѣленни срокове ратаи нѣматъ никаква особенна свръзка съ родътъ. Дъщеритѣ получаватъ за свадбата само придань (придь, прикия) отъ дрѣхи и покривки, но зетътъ дава на родътъ затова извѣстна сумма пари. Прикията на встѫпающата въ домътъ снаха остава нейно частно добро.

Тойзи строй на родоветѣ не е исплъзналъ изъ подъ вниманието на единъ пѫтешественникъ отъ 18-то столѣтие. Gerard Cornelius van der Driesch, който 1719 е съпровождалъ едно Австрийско посолство въ Цариградъ, забѣлѣзва, че една особенность на селянетѣ около Пиротъ била, «че тѣ по примѣрътъ на староитѣ Римляне още сѫ раздѣлени на родове, именно, че кога единъ синъ стигне на възрасть, щото да може да се ожени, той строи на бащината си земя кѫща за себе си и за невѣстата си, ако на нея има още праздно мѣсто, и това се продължава до тогава, докато бащиното наслѣдие постига да го издържа; но кога вече то не е въ състояние по-вече да побере, той трѣбва отъ тамъ да излѣзе и да си търси друго жилище.» [1]

Въ Трънский окрѫгъ родътъ понѣкога насчита 30—50 души. [2]

---

[1] Дришъ, нѣмский прѣводъ, стр. 85.

[2] Миличевичъ (Годишница IV, 266) въ село Червена Ябука къмъ сѣверозападъ отъ планината Руй, на срьбска территория близу до границата, споменува едно семейство отъ 66 членове (между които 17 оженени).

Като основание, защо тамъ тойзи строй на родове все още ягката се държи, жителитѣ ми дадоха онова обстоятелство, че мѫжското население лѣтѣ отива на работа въ чужбина и че тѣхното дълго отсѫтствие свързва по-тѣсно домашнитѣ. Въ Брѣзнишката котловина родоветѣ наброяватъ до 45 члена, но сѫ на западвание отъ постоянни раздѣли и вѫтрѣшни неспогодби. Старѣйшинитѣ често се мѣнуватъ поради недовѣрие и незадоволство, което води къмъ раздори и дори къмъ кървави сблъсквания. За това тамошнитѣ урожденци на моитѣ запитвания върху това учреждение ми отговаряха неохотно.

За родовнийтъ строй въ ближнята Софийска околность ние узнахме прѣди малко по твърдѣ достойното съчинение на българскийтъ народоекономистъ Иванъ Евст. Гешовъ, комуто принадлѣжи заслугата, че той прьвъ отъ всички Българе въ отечеството си е изучилъ тойзи тъй точно освѣтленъ въпросъ на срьбска и хърватска почва чрѣзъ прочутитѣ трудове на професора Богишича.[1] Близу до градътъ, въ Драгалевци, край политѣ на Витоша има два голѣми рода, Алулови (37 души) и Даневи (34 члена: една вдовица, нейнитѣ 4 оженени сина, 3 оженени внука и 19 дѣца). Въ Горня Баня родътъ Божови смѣта 35 души; най-важнитѣ членове, попъ, земледѣлецъ, воденчарь, механджия, овчарь и селский шивачъ «ѣдатъ отъ единъ котелъ» и притежаватъ всичко въ общность, освѣнъ облѣклото. Заедно съ тѣхъ въ сѫщото мѣсто наброяватъ други 20 рода (Богровци, Дърневци, Бижови и др.) Напротивъ въ Суховъ Долъ и Обѣля, които съ Горня Баня образуватъ една черковна енория, нѣма ни единъ такъвъ родъ, а въ Германъ (по пѫтьтъ за Пловдивъ) и Гурмазово (къмъ Сливница) послѣднийтъ неотколѣ се е разстроилъ. Отвадъ Витоша Мошино при каменновѫглищнитѣ рудници цѣлото е раздѣлено на голѣми родове. Сѫщото се срѣща въ ближнийтъ Перникъ на Струма. Главнийтъ родъ Попчеви брои 34 души, между които 6 оженени брата, единъ земледѣлецъ, единъ воденчарь, единъ механджия, двама говедари; домакинътъ едно врѣме е билъ кассиеръ на Земледѣлческата Софийска Касса, но всѣка сѫббота се е врьщалъ дома, за да държи въ редъ своитѣ дѣла. Освѣнъ това има още родове въ Ярлово, къмъ южна страна на Витоша, и въ Жабляно, Вранна Стѣна и т. н. по Струма въ Радомирска околия. Спорѣдъ Гешовото издирвание родоветѣ се държатъ тамъ, има ги нѣколко и единъ отъ тѣхъ поради по-

[1] Гешовъ, Задругата въ западна България. Периодическо Списание XXI и XXII (Май 1888) 426—449 и сѫщо въ „Nouvelle Revue“ 15 Май 1890.

голѣмитѣ си имоти има първенствующе положение. Обичьта къмъ дѣлба, обаче, е голѣма, отъ лично себелюбие, отъ взаимно недовѣрие и подъ влиянието на женска несговорность.

Около Кюстендилъ и въ прѣдѣлътъ на долня Струма най-силнийтъ домъ брои само 10—15 души; за голѣми семейства, които да водятъ общо стопанство, тамъ нито се чуе. Напротивъ въ Кратово има роди съ по 30—40 члена, сѫщо и при Щипъ съ 40—50 души.

Извѣстно разяснение върху тие занимателни въпроси даватъ отпечатанитѣ резултати отъ прѣброяване на населението прѣзъ 1888, гдѣто не е забравена силата на домакинствата. Максимумътъ на домакинства съ по-вече отъ десеть души пакъ се пада на Западъ. Тамъ принадлѣжатъ 24·2 проц. отъ селскитѣ домакинства въ Трънска околия, 23·5 въ Брѣзнишка околия, 23·3 въ Софийска околия, 19·9 въ Царибродска околия, 19·1 въ Самоковска околия, 18·8 въ Радомирска околия, 15·5 въ Изворска околия, 15·2 въ Искрецка, всички съ исключение на градскитѣ общини. Подробноститѣ на това сѫ още по-поразителни. Селото Насалевци (Трънска околия) напр. има 555 жители въ 56 домакинства (слѣдователно срѣдньо съ по 9·9 члена), отъ тѣхъ 27 съ по-вече отъ 10 души, 18 съ 5—10, 10 съ 1—5, 1 съ 1 человѣкъ. Около София отношението се понизява: въ Драгалевци отъ 114 само 23, въ Бояна отъ 103 само 20, въ Горня Баня отъ 63 само 15 иматъ по-вече отъ десеть члена. Извѣстната Сливница (Царибродска околия) отъ 29 домакинства нѣма ни едно отъ висша категория.

Татакъ на истокъ процентната цифра на домакинства съ по-вече отъ 10 души е значителна само въ една опрѣдѣленна часть отъ Дунавската область, въ единъ дългопростнатъ поясъ, който се простира отъ Бѣлоградчикъ прѣзъ равнинитѣ покрай Дунавътъ чакъ до отвадъ Русчукъ (13·9 до 11·2 проц.). Инакъ цифрата постоянно пада. Вече съсѣдната до токо що нареченийтъ поясъ подбалканска область показва значителенъ възвратъ: Берковица 6·3 (въ срѣдата между Искрецъ 15·2, Бѣлоградчикъ 11·7 и Кутловица 12·0), Враца 9·4, Орхание само 3·3 (непосрѣдственно до Софийската околия Новоселци 12·5), послѣ вече все слѣдватъ минимиминални цифри: Златица 2·1, Троянъ само 1·9 проц. домакинства съ по-вече отъ 10 члена. Въ централнийтъ Балканъ, както по Срѣдня Гора и Родопитѣ, по-голѣми домакинства сѫ рѣдки, понеже всѣкий при по-развитото народостопанско състояние има по-силна индивидуалность, нежели на западъ. По-значителна е цифрата на

по-голѣми домакинства пакъ въ турскитѣ околии на истокъ 1—9 процента.[1]

Подирь семейнийтъ строй прѣди всичко да разгледаме брачното право. Бракътъ у Българетѣ се смѣта като търговский договоръ, при чието старовремско извършвание черковната благословия се явява като по-ново християнско дѣйствие.[2] Исканието за бракъ става отъ страна на момъкътъ. Той праща майка си или нѣкоя роднина на сгледа по селскитѣ праздниства и хора, или ако самъ вече си е изгледалъ, направо въ кжщата на познатата мома. По селата по-вечето бракътъ се сключва по взаимна склонность, когато въ градоветѣ често рѣшава простата спогодба на родителитѣ; казватъ сжщо, че любовь се намира изъ селата, а не по градоветѣ. Подирь първо испитвание на почвата отиватъ годежници (годежари, сватове), между тѣхъ особенно бащата на момъкътъ, въ кжщата на невѣстата и се споразумѣватъ съ нейний баща за условията на годежътъ (тъкмежъ, около София обржки). Прѣдставителитѣ на момъкътъ или женихътъ (годеникъ, въ Родопитѣ главеникъ) дава даръ (придь, мѣна, агирликъ), въ пари (100—500 гроша), украшения нѣкакви, обуща за всички роднини и т. н., семейството на невѣстата (годеница, въ Родопитѣ главеница) дава придань (года, зестра, прикия отъ προῖκα) съ кжщни ссждове, добитъкъ, пари или недвижими имоти. На западъ, гдѣто прикията е много малка, тая работа има съвършенно характеръ на търговия. Въ единъ точно опрѣдѣленъ день, по-вечето праздникъ, става прѣдаванието на даровѣтѣ и мѣнуванието на прьстени (мѣна, мѣнежъ), при това годежътъ се обявява прѣдъ гости и свидѣтели, а по нѣкои мѣста се благославя отъ попъ и опрѣдѣля писменно. При него не липсва и кръчма, както при обикновеннитѣ договори. Съ това спорѣдъ народното право брачнийтъ договоръ е свършенъ. Годежътъ мжчно може да се развали само подирь нови прѣговори; това се случва по-вечето, ако се узнае нѣкоя до тогава тайна грѣшка на нѣкоя отъ странитѣ, или ако момичето, както често се случва, намѣри нѣкой по-добъръ женихъ. Свадбата съ черковното вѣнчание, вѣнчило трае три дни и по-вече, съ продължителни, често съвсѣмъ мѣстни цере-

[1] Напечатанитѣ цифри на Статистиката отъ 1888 за чисто турската околия Аккадънларъ (Силистренский окржгъ) сж въ всѣкий случай невѣрни: домакинствата имали били тамъ срѣдньо 12·4 души и отъ домакинствата 21·2 проц имали по-вече отъ 10 членове. Тие отношения рѣзко противорѣчатъ съ съсѣдната околия Куртъ-Бунаръ. Неясното прѣдставление за „домакинството" у прѣброителитѣ струва се да е причина на това.

[2] Въпросътъ разгледва Родопски, Материалъ за българското обичайно право. Пер. Спис. XVIII, 414.

монии, угощения, игри, пѣсни и голѣмо изтрѣбление на барутъ. По Софийско и споредъ нѣкои форми на бракъ, за които ние още ще говоримъ, черковната церемония слѣдва първо, кога момичето вече е поживѣло нѣколко дни въ домътъ на момъкътъ.[1] Невѣстата, булката около София носи лицето си затулено съ було отъ пари и мониста, и въ тая маскировка дохожда на пазаръ въ градътъ.

Сроковетѣ за сключване бракътъ дори въ градоветѣ сѫ много кратки. Расправятъ за бързината на съчетаванията почти невѣроятни истории.

Прѣдписваемото отъ черковата строго съблюдение на родственнитѣ степени налага голѣми прѣчки. Въ градоветѣ единъ момъкъ само тогава може да се обзаведе съ семейство подиръ смъртьта на баща си, слѣдъ като ожени своитѣ сестри. По селата се случва екзогамия, отъ село въ село. Ендогамия на мѣстни основания сѫществува въ извѣстни изолирани села по Родопитѣ (въ Чепино) и Странджа, по економически съображения въ нѣкои Балкански общини. Въ Елена напр. богатитѣ дъщери се омѫжватъ само вѫтрѣ въ общината, често и за съвсѣмъ бѣдни хора, за да не излѣзе имотътъ вънъ отъ мѣстото.

Фиг. 4. Селянки отъ околноститѣ на София.

Смѣсени бракове при противоположность на вѣроисповѣдания сѫ почти невъзможни. Само въ по-ново врѣме млади Българе, които свършватъ учение въ странство, си довождатъ отъ тамъ жени.

Въ планинскитѣ земи на западъ сѫществува една особенность, която за Българетѣ отъ съсѣднитѣ страни прѣдставлява богатъ ма-

[1] Въ нѣкои мѣста, споредъ обичайтъ на много источни народи, попрѣди много се гледало за дѣвственностьта на невѣстата, и присѫтствието на нейнитѣ видими знакове по ризата на невѣстата се извѣстявало отъ страна на деверътъ още въ брачната нощь чрѣзъ изгърмявание изъ пушки. По настоящемъ тѣзи обичаи поради общественната имъ непристойность като да сѫ прѣмахнати.

териалъ за жестоки шеги и анекдоти. По нѣкои мѣста въ Софийский окрѫгъ, въ околиитѣ Царибродъ, Брѣзникъ и Радомиръ, както по Кюстендилско и Краище, селскитѣ момци се женатъ много млади, понѣкога дори прѣди зрѣла мѫжска възрасть, за по-стари, вече съвършенно връстни прѣзрѣли моми, въ по-вечето случаи момчета отъ 15 до 18 години за моми отъ 20 до 25. Най-голѣми разлики въ възрастьта срѣща человѣкъ около Царибродъ, гдѣто между друго отъ това силно страда и нравственостьта на населението. Често въ селска кѫща азъ мислѣхъ че виждамъ по-млади братья наредъ съ по-стари сестри, а то бѣха оженени двойки! Като причина на това ми даваха стремлението, отъ една страна въ кѫщата на младийтъ селянинъ да се спечели за земледѣлието възможно по-скоро развита женска работна сила, отъ друга страна дъщеритѣ се задържатъ колкото се може по-дълго въ домътъ на родителитѣ по сѫщитѣ съображения. Тойзи обичай има печални послѣдствия. Свадбитѣ се рѣшаватъ отъ родителитѣ, безъ да се питатъ дѣцата. Момичетата често иматъ своитѣ любовни свръзки и противъ воля сѫ длъжни да встѫпятъ въ бракъ. Брачнитѣ длъжности на мѣсто невръстнитѣ синове испълняватъ бащитѣ или старѣйшинитѣ отъ родътъ, гдѣто такива още сѫществуватъ, или поне се домогватъ къмъ това. Слѣдствие на което сѫ домашни раздори, разводи, а сѫщо и смъртоубийства. Въ Краище неотдавна единъ селянинъ оженилъ свойтъ още твърдѣ младъ синъ, но не можалъ да се добие до желаеми сношения съ снаха си и я убилъ съ коса; сѫдътъ го осѫдилъ на 15 години затворъ.

Наредъ съ формалнитѣ свадби и тѣхнитѣ церемонии иде тъй исто и споменатото бѣгание на невѣстата или нейното отмъквание. Причината на това не е толкова противението на родителитѣ, колкото желание да се отърватъ отъ дарове и свадебни гощавки.

Бѣганието на невѣстата става по прѣдварителенъ сговоръ повечето вечерно врѣме. Въ Румелия момиче, родителитѣ на което се противятъ на желаемийтъ бракъ, тайно сбира дрѣхитѣ си въ бохча, тихата си отива въ кѫщата на избраннийтъ, на влизание прѣди всичко стъква огъньтъ на огнището въ знакъ, че моли защита, цѣлува на домашнитѣ рѫка и тѣ го канятъ да остане. Свадбата се извършва безъ блѣсъкъ, и несъгласието между двѣтѣ семейства скоро се изглажда. Такава една невѣста, около Търново, Ломъ-Паланка и т. н. се нарича пристанка, пристануша, въ Родопитѣ намѣтница. Въ Кюстендилската епархия почти половината брачни съюзи се падатъ на такива «бѣжански свадби.»

При отмъкването (грабвание) женихътъ съ нѣколко другари, по-вечето на конье, дохожда или на полето въ работно врѣме срѣдъ бѣлъ день, или къмъ оградата на кѫщата прѣзъ тьмна нощь. Въ Румелия и около Търново такива случаи сѫ рѣдки и не се гледатъ съ добро око; по чуденъ начинъ тойзи обичай господствува тамъ между Османитѣ на Казанлъшката долина. Много обикновенно е открадването моми по прѣдварителенъ сговоръ на западъ, отъ Искъръ до срьбската граница и въ Македония, въ приложение къмъ старинното распространение на тойзи обичай въ срьбскитѣ и албански мѣстности.[1] Около Ломъ-Паланка сегизъ-тогизъ работата дохожда до сериозни сбивания и наранявания, кога партиитѣ на момъкътъ и на родителитѣ на момичето се спуснатъ едни срѣщу други съ сопи и брадви. Тойзи обичай не е чуждъ и на българскитѣ мухамедане, напр. въ мѣстностьта Пиянецъ отвадъ границата на Осоговската планина. Навсѣкждѣ момичето трѣбва да исповѣда прѣдъ духовно лице или старѣитѣ на мѣстото, че отмъкването не е било грабежъ, а е послѣдвало по сговоръ. Черковнитѣ власти, често самий епископъ, изслѣдватъ станалото и никога не отказватъ своето подтвърждение, понеже семейстата вжтрѣ въ нѣколко недѣли се примиряватъ.

Отмъкването противъ волята на момичето се сматря на истокъ като тежко прѣстжпление, което извършительтъ заедно съ другаритѣ си заплаща съ свойтъ имотъ. На западъ около Кюстендилъ влачени моми не сж рѣдкость, но тие насилни бракове почти всѣкога биватъ злочести.

Брачни разводи сж рѣдкость и на тѣхъ лоше се гледа, освѣнъ въ случай на полуда или физически пороци на нѣкоя отъ странитѣ. Държанки иматъ търговцитѣ прѣзъ стоението си въ странство, твърдѣ рѣдко гражданетѣ въ по-голѣмитѣ градове. Въ по-малкитѣ паланки и по селата незаконни бракове не се търпатъ, но пакъ и младежитѣ се женятъ много рано. Новийтъ политический и общественъ животъ съ многото постоянно прѣмѣстващи се чиновници и офицери захваща да подкопава тѣзи отношения.

Положението на жената въ кжщи въ всичко е по-добро, нежели у другитѣ източни народи. Българката е помощница на мжжътъ; грижата за кжщата, дѣцата, домашнитѣ животни, ѣдението и облѣклото е нейна работа, когато орание и сѣяние, купуване и продава-

---

[1] Още Бузбекъ 1553 въ Ягодина въ Сърбия чулъ за отмъкването на невѣстата „postquam inter majores de nuptiis juvenis et puellae conveneratʺ, като за повсемѣстенъ обичай въ страната. Epistolae ed. Lugduni Bat. 1633 стр. 35.

ние съставятъ мѫжската работа. Най-голѣмата хвала е да се нарече добра кѫщовница, домакинка. Спрямо чужденецъ селянкитѣ се отнасятъ естественно, безъ боязнь, сериозни, работни образи безъ кокетство; само въ до сега попрѣимуществено турскитѣ градове (София, Кюстендилъ, Силистра и др.) подъ влияние на мухамеданскитѣ обичаи тя се крие. Въ отсѫтствие на мѫжътъ, особенно по планинскитѣ села, гдѣто мѫжското население отива на работа въ чужбина, жената е абсолютна господарка въ кѫщи. Нравитѣ на българский домъ сѫ патриархално чисти и строги. Има малко мѣста, на които българската мълва приписва по-голѣма опитность въ любовното искусство. Нарушение на бракътъ отъ страна на жената е рѣдкость. По пѣснитѣ и прѣданията наказание за това споредъ старото народно право струва се да е било смърть съ огънь; въ поново врѣме виновната раскарватъ изъ мѣстото и я плюятъ. Въ Панагюрище напр. нарушителката на бракътъ (блудница) качвали на магаре съ назадъ обърнато лице и опашката на животното въ рѫка; нейнийтъ съучастникъ трѣбвало да кара животното за поводникътъ.

Бездѣтни хора или такива, които сѫ изгубили дѣцата си, могатъ да усиновятъ чуждо нѣкое дѣте или да зематъ таково на въспитание въ кѫщата си (храненикъ, храненица). За сирацитѣ се грижатъ роднинитѣ. Незаконнорожденни дѣца (копиле, пичѣ) сѫ рѣдкость. Статистиката на Княжеството за 1881 дава само 102 внѣбрачни рождения, отъ които 10 у мухамедане, все въ по-голѣмитѣ градове, отъ слугини. Въ грьцкитѣ прибрѣжни градове край Бургаский заливъ, азъ чувахъ, че дѣцата на много бѣдни хора или незаконнорожденнитѣ тамъ понѣкога тайно се подхвърлятъ въ черковитѣ, за да имъ обезпечатъ животътъ чрѣзъ състрадание на съгражданетѣ.

Къмъ насилства народътъ е малко склоненъ. Нѣма сѫщо и никакви състезания, освѣнъ надпрѣварение въ тичание, скачание и хвърляние камьни прѣзъ селскитѣ праздниства. Само около Враца и Плѣвенъ се срѣщатъ борци, по подобие на турскитѣ пехлеване. Кървава месть, както тя е сѫществувала до прѣди малко въ Албания, Черна-Гора и Херцеговина, съ происходящитѣ отъ нея дълговрѣменни вражди е неизвѣстна на днешнитѣ Българе; остатъкъ отъ нея е било да се убиватъ Турци въ отмъщение, при това участникътъ е трѣбвало да избѣга и да стане хайдукъ. Хайдукъ, който се е борилъ само срѣщу Турци, не се е смѣталъ за прѣстѫпникъ, а само обикновеннийтъ хайдутинъ по пѫтищата, който при обирътъ не прави никаква разлика между жертвитѣ. Забѣлѣжително е, че на истокъ (Свищовъ, Русчукъ, Котелъ и др.) крадецътъ наричатъ,

влъхва, съ дума, която инакъ въ славянскитѣ язици означава магьосникъ.

Кражба по селата е рѣдкость; всѣкий се чувствува въ пълна безопасность, и спятъ почти при отворени врати. Само въ нѣкои

Фиг. 5. Селянка отъ Радомирско.

мѣста, напр. за едно село въ источната часть на Балканската верига се носи мълва, че на всѣкий пѫтникъ на тръгване отъ тамъ по нѣщо липсва. Устнитѣ исувии сѫ силни, но въ невъзбудено състояние Българинътъ не е навикнатъ да си служи съ остри изра-

жения, както изобщо по правило той е сдържанъ и мълчаливъ; та и кълне той малко. [1]

Въ турско врѣме изъ затънтенитѣ мѣста правото сѫ раздавали първенцитѣ, старѣйшини или посрѣдници, попове, калугери и старци. Наказанията сѫ били пари или естественни произведения за благото на черковата. При кражба крадцитѣ съ открадниийтъ прѣдметъ, — теле или свинья на гръбъ или платъ и сѫдъ, надѣнатъ на тояга, — съ пѣсни и тѫпани се развождали изъ цѣлата община, за да се научи всѣкий да ги распознава.

Обредности, които прѣкарва человѣкъ отъ рождение до смърть, има много, но отъ день на день тѣ намаляватъ. По селенията, гдѣто жителитѣ отиватъ на чужбина като овчари, занаятчии или търговци, има опрѣдѣлено мѣсто, гдѣто отпѫтующитѣ се прощаватъ съ своитѣ, наречено Оплачи-камъкъ, Плачи-могила, Плачи-топола, или просто Сополовитѣ камьнье, като около Коприщица.

Народната медицина е смѣсь отъ остатъци на срѣдневѣковната византийско-арабска школна мѫдрость съ мѣстна естественна практика, магия и суевѣрия. Ботаническийтъ дѣлъ е анализиралъ г. Михаилъ Георгиевъ. [2] При това има нѣкаква съвсѣмъ глупешка варварщина; видвалъ сьмь хора, на които очитѣ отъ варъ и пиперъ бѣха неисцѣримо поврѣдени. Съ продажба на билки по-прѣди се сѫ занимавали скитници-търговци и биляре, по-вечето Епирейци Грьци.

Мъртавцитѣ и по градоветѣ се ровятъ въ открити груби дъсчени сандъци; закрити, искусно направени сандъци нѣма. По селата сѫ въ употрѣбление проточени пѣсни за оплакване. Гробищата по-вечето сѫ расположени около черковата, и на тѣхъ наредъ съ надписитѣ личатъ всевъзможни съ прости черти изобразени емблеми на занимането при-живѣ: свѣщи на сапунджия, казанъ на гюлово производство, женский гергевъ и т. н. По селата на гробътъ се туря дървенъ или камененъ крьстъ; массивни каменни колони, плочи или цѣли антични олтари се намиратъ само по мухамеданскитѣ и еврейскитѣ гробове. Особенно впечатлѣние произвождатъ гробоветѣ на убититѣ отъ разбойници хора по тѣснинитѣ и горитѣ, сиви безимен-

1 Най-обикновенната клетва е: „Господь да го убие". Слѣдъ това идатъ обрьщенията къмъ синътъ, като къмъ всевъзможни грозни сѫщества: дьяволский сине, свинский сине и т. н. Покрай Дунавътъ и въ Софийско се счита като голѣмо оскърбление да нарекатъ нѣкой мѫжъ жена. Отвратителни сѫ у всички народи на полуостровътъ псувнитѣ и попрѣжнитѣ свьрзани съ coitus, които не сѫ чужди даже на Италиянцитѣ и Испанцитѣ.

2 М. Георгиевъ, Билкитѣ въ народната ни медицина. София, 1883 (особенъ отпечатъкъ отъ „Медицинска Сбирка", 8°, 33 стр).

ни исправени балвани срѣдъ гжсталакътъ, близу до пжтьтъ. Всѣка сжбота роднинитѣ занасятъ на своитѣ умрѣли ѣдение и поливатъ гробътъ съ вино (задушница); лѣтня вечерь таково едно шествие отъ скрьбни жени и дѣца въ живописни костюми съ блюда и бжклици, както често сме виждали, особенно веднажъ въ Котелъ, произвожда съвьршенно антично впечатлѣние.

Етикетътъ е простъ. Хората горѣ-долу сж равни по между си и си говорятъ единъ другиму на «ти». Остатъцитѣ на по-стари вѣжливи фрази наумяватъ проститѣ, но пакъ прѣкрасни формули на срѣдневѣковнитѣ Славяне на полуостровътъ, които ние знаемъ по рагузинскитѣ корреспонденции отъ 14-то и 15-то столѣтия. Къмъ тѣхъ принадлѣжатъ обрьщенията «ваша милость», «негова милость». Духовното лице е дѣдо, дѣдо попъ, дѣдо владика. Къмъ свещенникътъ се относи сжщо «светиня му». Господинъ (грьц. δεσπότης) прѣди малко е билъ само епископътъ; при това тая дума служи и за лично име, сжщо и въ женска форма Господина, грьцкото Деспина.[1] Градскитѣ и селски пьрвенци се наричали прѣди едно поколѣние киръ (κύριος), жената кира (κυρά), госпожицата кираца (κυράτσα); послѣдната византийска дума, за мое очудвание, азъ чухъ въ нѣкои старо-софиянски кжщи като живоостанала древность. Богата християнска градска жена се зовяла кокона, загадочна, извѣстна и на Гьрци и на Румжне дума.[2] Въ планинскитѣ мѣстности по Балканътъ и Срѣдня Гора прѣобладава прибавката побратиме, бай отъ байо, по-старий братъ. Сега по градоветѣ всичко е господинъ, госпожа (по-старитѣ хора казватъ сжщо и господжа, — жда), госпожица, равнозначущи на французскитѣ Monsieur, Madame, Mademoiselle. Пжтешественникъ отъ пжтници или полски работници се привѣтствува съ обрьщението: добра срѣща, на добъръ часъ, добъръ пжть, добра стига; при пристигание въ нѣкоя кжща или мѣсто съ «добрѣ дошли». Само при Трънъ срѣщачитѣ поздравяватъ на кжсо съ «Бо!» (сир. Богъ да те пази). Очаква ли се епископъ, нѣкой по-високъ чиновникъ или изобщо нѣкой извънреденъ гость, жителитѣ излизатъ насрѣща му на коньe и често го съпровождатъ съ блѣскава кавалкада до тѣхната община, обичай употрѣбляемъ въ цѣло Турско и на Кавказъ. Търговецъ, особенно скотовъдецъ въ планинскитѣ градове, много дьржи на добъръ конь и хубаво сѣдло,

[1] Женското Госпожа означава у Шопитѣ прѣимущественно Света Богородица: Госпожинъ день — Успѣние на Прѣсвета Богородица.

[2] У Иосафата Барбаро въ 15-то столѣтие въ описанието на Мингрелия четемъ: Мингрелски „surina patroin, *cocon?* che vuol dire: madonna. è il patrone in casa"? Viaggi fatti da Vinetia etc. Vinegia 1545 f. 16 a.

така сѫщо и селянинътъ напр. въ околностьта на София; като най-страстни любители на конье се считатъ калугеритѣ и епископитѣ. По-прѣди посѣтительтъ въ кѫщи се служеше съ вино и ракия съ карчага или бѫклица. Отъ нѣколко десетини години насамъ на тѣхно мѣсто въ градоветѣ застѫпя черното кафе, и споредъ грьцкий и румѫнский образецъ «сладкото», сварени, по-нѣкога захаросани плодове въ стъклени паници, отъ гдѣто гостенинътъ съ лъжица си зема едно парче подъ благопожеланието на домакинътъ (на здравие, да ти е сладко) и го запива съ чаша вода. Ако человѣкъ има да прави много посѣщения, това задължително черпение съ сладко и кафе се обрьща въ мѫка. Гостолюбието на Българинътъ по малкитѣ градове е голѣмо. Прѣзъ пѫтуванието си азъ самъ видѣхъ примѣри, които по своята невѣроятность наумяватъ разказитѣ отъ древнитѣ врѣмена. Чужденецътъ при това се намира не въ малко затруднение, понеже често никакъ не може да възнагради добритѣ хора; давание пари на дѣцата се гледа съ добро око, но по нѣкой пѫть и тѣ се повръщатъ назадъ по най-дружелюбенъ начинъ.

Много се държи на приятелство и добро съсѣдство. Практическитѣ Българе рѣдко даватъ дарове единъ другиму, най-много на свадба и други подобни тържественни случаи. Обичай е да се донася на приятелитѣ споменъ или армаганъ отъ пѫть.

Българскитѣ угощения сѫ прости. Гоститѣ по-вечето сѣдатъ на келими или губери, възглавници или низки скемли около една кржгла трапеза, и съ лъжица и вилица черпятъ отъ общата паница. Чениитѣ по колѣнѣтѣ по-вечето служатъ само, за да се не зацапатъ дрѣхитѣ. По-напрѣдъ се ѣде и послѣ чакъ се пие. Главното народно удоволствие е угощение на зелена морава, въ гора или на ливада, съ опечено на шишъ ягне, овчо сирение и голѣма бѫклица вино. Въ моята память тѣзи прости мѣстни празднества сѫ оставили несравненно по-добъръ споменъ, нежели нѣкои принудителни банкети съ модернизирани Българе въ фракове и бѣли вратовръзки.

Между народнитѣ увеселения **сборътъ** заема първенствующето мѣсто. На него се стича цѣлата околность, утреньта присѫтствува на богослужението, всичко врѣме подирь обѣдъ играе хоро подъ открито небо на нѣкоя ливада и вечерь прѣдъ заходъ на слънцето спокойно се разотива. Изобщо всичко носи тържественъ, церемониаленъ характеръ, тихо невинно веселие безъ шумъ и распасаность, и безъ извънмѣрность на тѣлесни потрѣбления. Такива тържества человѣкъ може да види около самата София, напр. въ петъкъ на Великденската седмица въ Подуене, първото село по

Орханийското шоссе и на 17 май, деньтъ на Св. Никола Софийский, на Ючбунаръ (турс. «три кладенци») до Нишкото шоссе. Още повече се посѣщаватъ тѣзи праздници въ отдалеченнитѣ отъ градове планински мѣстности, като при монастиритѣ, гдѣто къмъ тѣхъ понѣкога се присъединява малъкъ единъ панаиръ.

Зимнитѣ развлечения на селското население сѫ събрания за обща работа (тлака); въ сѣдянката участвуватъ моми и момци, напр. да лющатъ царевица, въ прѣденката само жени и момичета за женска рѫчна работа, и двѣтѣ се прѣкарватъ въ шеги и пѣсни.

Господствующийтъ народенъ танецъ, хорото, е много простъ: танцующитѣ се държатъ за рѫцѣ въ единъ редъ или голѣмъ крѫгъ или полукрѫгъ, и стѫпятъ двѣ крачки надѣсно напрѣдъ и една крачка налѣво назадъ, то по-бързо, то по-бавно, съвършенно като въ срьбско коло, румѫнското хоро, грьцкото χορός и провансалската farandola. Понѣкога редътъ се прѣкѫсва отъ двѣ танчарки, които образуватъ мостъ съ рѫцѣтѣ. По-голѣма живость проявява само първийтъ танчарь, който води хорото и послѣднийтъ, като «опашка». Пристойностьта въ танцитѣ на балканскитѣ народи се е хвърлила въ очи още на старийтъ вниметеленъ на-

Фиг. 6. Момиче отъ Годечъ (Мѣстность Високъ).

блюдателъ, Stephan Gerlach von Tübingen, който е проживѣлъ въ Цариградъ 1573—1578: «въ танцуванието тѣ сѫ много по-скромни отъ нашитѣ», не скачатъ и мѫжьетѣ никакъ не закачатъ женитѣ.[1] Характеренъ отъ по-ново врѣме е единъ турский анекдотъ. Кога Султанъ Махмудъ II въвелъ западноевропейскитѣ упражнения въ Цариградскитѣ казарми, Арнаутитѣ ги приели за нѣкакъвъ-си войнишкий танецъ и били много зачудени, че Турцитѣ захванали въ войската си «хоро да играятъ». Въ Софийската околность танцуватъ безъ музикално придружавание, само подъ пѣяние на дълги хоровни пѣсни съ проточени припѣви, отъ които дори едно привично ухо малко може да разбере. Дрънканието на многото пари по пояситѣ и косацитѣ; обикновеннитѣ накити отъ цвѣтя, трѣви и пера на танчаркитѣ и живописнитѣ костюми се съединяватъ въ великолѣпна цвѣтна картина. Моми, жени и мѫжье танцуватъ или въ отдѣлни редове, или размѣсено. По-живи сѫ хората на Македонцитѣ и Албанцитѣ, както и грьцкитѣ и влашкитѣ игри съ приклѣквание наземь отъ врѣме на врѣме.

Като народенъ музикаленъ инструментъ въ цѣла България господствува гайдата. За Българетѣ меланхоличнитѣ и еднообразни звукове на гайдата дори на далечна чужбина звучатъ като гласъ нѣкой отъ отечеството. Единъ родомъ отъ Котленский Балканъ търговецъ въ Тулча, при устието на Дунавътъ, пазилъ своята гайда като скѫпоцѣнно съкровище въ желѣзна касса и си свирилъ самъ вечерь слѣдъ свършвание на денната работа или недѣленъ день, като си вспомнялъ за далечната родна планина. По жьтва въ Тракийскитѣ полета навредъ се чуватъ пѣсни подъ акомпаниментъ на гайда. Вторий националенъ инструментъ е кавалътъ, крайне проста, дълга, дьрвена овчарска свирка съ високъ тонъ. Единъ инструментъ съ двѣ струни, отъ който съ прѫчка се извличатъ меланхолически звукове, е гадулката или цигулка (глаголъ гадувамъ или гъдувамъ, музикантитѣ гадуларь, цигуларь). Пó-усъвършенствувана е циганската цигулка, наречена съ турско име отъ персидско происхождение кемене. Често по частнитѣ кѫщи и по механитѣ се чуе нѣжно, еднообразно дрънчение на булгарината (турс. тамбура), тя е малка гитара, на чиито четири струни се свири съ гѫшье перо безъ да се придружава съ пѣние, а само за музикално наслаждение. Мухамеданскитѣ Българе по Родопитѣ съпровождатъ пѣснитѣ си съ звуковетѣ на подобна една гитара, по чиито струни се до-

---

[1] Stephan Gerlachs des Aelteren Tagebuch. Frankfurth am Mayn 1674 стр. 157.

косва съ прьсти; въ Чепино я наричатъ д р ъ н к я, по Доспатската висока равнина съ една турска дума, добрѣ извѣстна въ Мала Азия, б а й л а м а (собственно баглама), която турскитѣ скитници-овчари сѫ донесли въ Родопитѣ. Всички тие инструменти правятъ г а й д а р и т ѣ, които прѣди сѫ образували въ градоветѣ единъ собственъ еснафъ.

Твьрдѣ многообразна е българската народна пѣсень. Тя е намѣрила много събиратели, отъ които особенно трѣбва да се назоватъ Раковски, Любенъ Каравеловъ, братия Миладинови, архимандритъ Василий Чолаковъ, бошнякътъ Верковичъ, французинъ Дозонъ и русситѣ Безсоновъ и Качановский. Въ всички български списания има множество такива внесени. Напослѣдне пакъ въ София 1889 се явиха двѣ нови съчинения, пьрвий томъ отъ сбирката на А. Ц. Илиевъ и пьрвий томъ отъ единъ прѣкрасенъ сборникъ за произведения на народнийтъ духъ и научни статии, издадени отъ Министерството на Просвѣщението. Разсѫждението на младий Д-ръ Иванъ Шишмановъ, «върху значението и задачата на нашата етнография», е радостенъ бѣлѣгъ на ново врѣме, защото голѣмийтъ материалъ съ множеството варианти изисква най-послѣ една научна сравнителна разработка.

Отъ старийтъ епосъ сѫ се запазили само оскѫдни слѣди; новата епика въспѣва по-вечето хайдуцитѣ. Извънредно еднообразни сѫ лирическитѣ пѣсни: свадебни и хороводни, за оплакване умрѣлитѣ, жьтварски, празднични, еротически и сатирически пѣсни и т. н.

Има сѫщо пѣснопойци, които приличатъ на срьбскитѣ гуслари. По пазарнитѣ Софийски площади и особенно на пьрвийтъ мостъ по Цариградското шоссе всѣкий день человѣкъ може да види слѣпи г а д у л а р и изъ Вакарель, какъ тѣ, всрѣдъ крѫгъ внимателни слушатели, сѣднали на-земь, пѣятъ съ дългопроточени припѣви и много прѣкѫсвания за Момчилъ войвода, Дойчинъ, Краль Марко и старитѣ хайдушки войводи, подъ акомпаниментъ на тѫжнозвучната гадулка. Като пѣвци прочути сѫ така сѫщо Тетевенскитѣ цигулари и Разложкитѣ слѣпци. Такива «български просяци съ момчета» е забѣлѣжилъ още 1555 Ritter Dernschwam по пѫтьтъ близу до Пловдивъ.[1] Инакъ знаянието на народни пѣсни, прѣимуществено лирическитѣ, е притежание на отдѣлни жени съ добра паметь; подобна една пѣснопойка знае такива често по-вече отъ стотина и се

[1] Дерншвамъ забѣлѣзва при Конушъ: „Item 8 bulgarische bettler seind uns begegnet, haben sich an der strassen niedergesetzt, unter denen ir zwen auf fideln gefidelt“. Рѫкописъ въ Пражскийтъ музеумъ, листъ 237.

наслаждава съ извѣстенъ почитъ.[1] За най-дългитѣ и най-старинни пѣсни трѣбва да се пита у старитѣ жени.

Пѣе се много, не само въ увеселителни случаи, но сѫщо и на работа, въ кѫщи и на полето, особенно пакъ по жътва. Овчаритѣ или жътваритѣ по противолѣжащи възвишения често пѣятъ попрѣмѣнно, еднитѣ една строфа, другитѣ слѣдующата. Това вече е наблюдавалъ Герлахъ, кога въ крайтъ на юний 1578 влизалъ въ Вѣтренъ подъ Трояновитѣ порти.[2] Гората вечерно врѣме особенно располага балканскитѣ народи къмъ пѣяние; прѣзъ пѫтувание по страната често человѣкъ вижда, какъ пѫтници, тѣхни слуги и обрѫжена свита при залѣзвание на слънцето по старъ обичай инстиктивно съединяватъ гласоветѣ си въ общъ хоръ, и какъ при това подирь дълго ходение оживяватъ и хората, и коньетѣ.[3] Българскитѣ войски при марширувание почти непрѣкѫснато пѣятъ, както Русситѣ, у които пѣянието токо-речи замѣстя тъпанитѣ и трѫбитѣ. Исто и интеллигентнитѣ градски класси не могатъ да се съберагъ, безъ да попѣятъ. Всѣко угощение се завършва съ пѣсни и хоро, и съобщото пѣяние на лирически, както и на хайдушки и хороводни пѣсни, заема мѣстото на часть отъ разговоритѣ. Дори годишнитѣ, чествуеми отъ учители и писатели, праздници Св. Кирилъ и Методий и годишнитѣ събрания на литературнитѣ дружества се сключватъ съ пѣсни и весело тропливо исполинско хоро.

Мелодиитѣ на пѣснитѣ безъ съмнѣние сѫ подъ влиянието на примитивнитѣ музикални инструменти, а часть и на носовното грьцко черковно пѣние, и сѫ монотонни, но въ оживенитѣ лирически пѣсни, при по-близко запознавание, вече се намира нѣщо музикално интересно.

Оригиналнитѣ стари пѣсни подъ влияние на новийтъ държавенъ, икономический и общественъ животъ почеватъ бързо да исчезватъ и отварятъ мѣсто на всевъзможни безвкусни и безсъдържателни произведения.

---

[1] Мѫжската форма е *пѣвецъ*, но старата форма *пѣснопой* сега вече не е въ употрѣбление, за нея, обаче, свидѣтелствува едно собственно мѣстно име; въ Срѣдня Гора наричатъ една могила на лѣвийтъ брѣгъ на Стрѣма, срѣщу Чукурлие и Хиссарскитѣ бани, Пѣснопой (означена още на картата на Барта „Пѣснопой Тепе").

[2] „Auff den Abend haben die bulgarischen Thätern zwischen beyden Gebürgen lustig und chorweise gegen einander über gesungen und eh' eine Parthey aufgehöret, hat die andere angefangen". Герлахъ, стр. 518.

[3] Византиецътъ Никифоръ Грегорасъ (VIII, гл. 14), единъ високомѣренъ педантъ изобразява своето незадоволство, когато въ едно пѫтувание, като пратеникъ за въ Сърбия 1326, неговитѣ проводници вечерьта въ една гѫста гора при Струмица запѣли юнашки пѣсни, които страшно ехтяли въ тъмнината на безлунната нощь срѣдь скалитѣ и горскитѣ урви.

Много желателни сѫ сборници отъ приказки, за да може по мѣстнитѣ, источни и западни материали да се изучи българската народна приказка. До днесь има само единъ такъвъ сборникъ. [1]

Въ прѣдания недостатъкъ нѣма. Прѣдание и история бързо се сливатъ наедно. Най-далечната граница на историческата народна паметь днесь е врѣмето на «Кърджалиитѣ» или «Далии», разбойнически чети, които прѣзъ управлението на Селимъ III (1789—1807) сѫ оплѣнили цѣлата страна. Въ по-старитѣ прѣдания звучи нѣщо отъ западнитѣ разкази. Около Трънъ за скалиститѣ кули или замъци на Ломница, около Карнобатъ за Скендерли, въ Провадия, както и надъ пещеритѣ по планинитѣ около Шуменъ имало горѣ желѣзни халки, бѣлѣгъ, колко високо нѣкога-си е стигало морето; това съвършенно наумява «anneaux d'amarre», за които расправя народътъ въ Южна Франция около Нимъ. Западнитѣ котловини въ легендитѣ се явяватъ като езера, съ замъци по брѣговетѣ и мостове прѣзъ тѣхъ. Много се разказва за животътъ изъ старитѣ замъци; тѣ имали напр. «водопроводи» не само за прѣкарвание на обикновенна вода за пиение, но сѫщо и проводи за вино и млѣко, както и подземни тайни ходове за черпение вода отъ близутекущитѣ рѣки. По прѣдание Турцитѣ винаги прѣвземали замъкътъ чрѣзъ военна хитрость, по прѣдателство на нѣкоя магиосница или нѣкой непрѣдвиденъ случай. Покрай многобройнитѣ развалини по Балканътъ, по Срѣдня Гора и др. се чуе, че то сѫ били гѫски или патици, които съ своитѣ движения издали на неприятельтъ тоя или оня подземенъ ходъ; въ Созополь то били свиньи. Днешни нѣкои имена на замъци, ако се не лъжемъ, не сѫ географически, а сѫ земени отъ старитѣ пѣсни, както се наричатъ у Българетѣ Стъкленъ около Свищовъ, Красенъ старосл. прѣкрасенъ, както и една развалина при Панагюрище и остаткитѣ на старий Траянополисъ при устието на Марица. [2]

Пословицитѣ, поговорки, при особенната любовь на всички источни народи къмъ тѣхъ, сѫ многобройни и нѣколко пѫти вече сѫ събирани. Наредъ съ всѣкаква турска, персидска, арабска и грьцка мѫдрость въ тѣхъ има много оригинално българско, което дава извѣстно разяснение върху образътъ на мислитѣ у народътъ. [3]

---

[1] Една сбирка отъ Шапкаревъ 1885; много има пръснати у Раковский, Чолаковъ и въ Периодическитѣ Списания, ср. списъкътъ на Сирку въ Jagić's Archiv VI, 130.

[2] Красенъ-Калесси при Панагюрище, Красно кале Траянополисъ; и при Русчукъ има едно село Красенъ.

[3] Пословици отъ Мутевъ (602 парчета) и Безсоновъ у Срѣзневский Памятники слав. народ. Языковъ (Изд. на русс. Академия 1852—6), около 3000 у Любенъ Каравеловъ (прѣпечатани у Василий Чолаковъ въ неговийтъ българ-

Къмъ неописаната народна книжнина принадлѣжатъ най-послѣ множество гатанки.[1]

Пиѣменностьта още не е истикала своитѣ по-стари спомагатели. На западъ общинскитѣ смѣтки държатъ на ръбушъ, чиито рѣзки на село се ползуватъ съ по-голѣмо довѣрие, нежели всѣка исписана хартия. У кметътъ всѣкий селянинъ има своя клѣчка съ отбѣлѣзани съ рѣзки държавни и общински даждия, а общината своя подобна «главна книга», дълга пръчка съ общинскитѣ смѣтки (масрафи турс.). Напр. въ селото Долни Пасарель (829 жители въ 129 домакинства) въ Софийский окрѫгъ азъ видѣхъ 1883 г. единъ «общинский архивъ», който се състоеше отъ близу 250 кѫси пръчки споредъ лицата и 4 дълги съ общинскитѣ смѣтки. Кметътъ знаеше наустъ, кому принадлѣжи всѣка клѣчка и сѫщо всѣкий селянинъ распознаваше знакътъ на своята клѣчка, която на горнийтъ край бѣ изрѣзана съ хоризонтални и вертикални, въ разно число и положение кръстосани черти. Ръбушитѣ из-

Фиг. 7. Момиче отъ Вакарелъ.

ский народенъ сборникъ. Болградъ 1872) и т. н., както и въ периодическитѣ списания. Голѣмо едно събрание токо-що отпечата П. Р. Славейковъ, който още 1859 бѣ обнародвалъ много пословици въ Цариградското списание „Български книжици". Нѣкои образци най-добрѣ разясняватъ духътъ на тие изрѣчения. Здравие безъ пари — цѣла болесть. Дума дупка не прави. Лозе иска мотика, а не молитва. Молитва кесия не пълни. Съ единъ камъкъ зидъ не става. Юнакъ безъ рана не бива. Кой на чуждъ гробъ плаче, безъ очи остава. Който гони два заяка, безъ ни единъ остава. Слама огънь не гаси. Сърдитъ попъ праздна му торбаличка. Чужда госба не соли. Който пие на вересия, опива се дважъ. Кривийтъ пѫть е най-близкийтъ. Господь не е Арнаутинъ. Умъ царува, умъ робува, умъ патки пасе. Доброто се забравя, злото никога. Който хвърля камъкъ на горѣ — пада на главата му. Който бие жена си, бие главата си.

[1] Една несполучлива, размѣсена съ собственнитѣ произведения на авторътъ, сбирка отъ Тончо Мариновъ се появи въ София 1879. Други влогове въ списанията.

общо прѣдставляватъ четирерѫби клѣчки; отъ едната страна се отбѣлѣзватъ надлѣжащитѣ да се платятъ, а на противоположната исплатенитѣ вече пари. То сѫ «черти и рѣзи», съ които Славянетѣ, споредъ свидѣтелството на старобългарский калугеръ Храбръ, сѫ си служили до въведение на писменностьта. Много термини за даждия на полуостровътъ указватъ на подобни рѣзи: турски кесимъ (отъ кесмекъ рѣжа), срьбски порез даждие (резати рѣжа) и др.

Макаръ съврѣменнитѣ училища да сѫществуватъ едвамъ отъ 50 години насамъ и въ много мѣстности и да сѫ въведени твърдѣ неотколѣ, знанието на писменность и отъ двѣтѣ страни на Балканътъ и по-прѣди не е било незначително. [1] Старитѣ хóра, обаче, не знаятъ въведеното отъ Петръ Великий новорусско курсивно писмо, но само сѫществующето старо кирилловско писмо съ отдѣлни не съединени помежду си бѣлѣзи, както то се срѣща по срѣдневѣковнитѣ рѫкописи и въ отпечатанитѣ черковни книги. Това знаяние на писмо, се е удьржало чрѣзъ частнитѣ черковни и монастирски училища, както и чрѣзъ прилѣжанието на учащитѣ се. Въ западна Срѣдня Гора. въ промишленнитѣ градовце по централний Балканъ, въ Котленский Балканъ изъ градоветѣ се намиратъ дори стари жени, които свободно пишатъ на това писмо. Товà писмо личи по надгробнитѣ камъни чакъ до най-новитѣ войнишки гробища около София, сѫщо и по граничнитѣ камъни, напр. при Ломъ-Паланка, и автографитѣ на много Рилски монаси или на старийтъ попъ отъ Градецъ, та дори и на търговци отъ по-старото поколѣние поражаватъ палеографитѣ съ староврѣмский характеръ отъ вчерашна дата. Употрѣблението на грьцко писмо намѣсто кириллица е било рѣдко.

Въ срѣднитѣ вѣкове България е била страна на сектантский животъ и на суевѣрия. До 17 столѣтие послѣднитѣ остатки на Богомилитѣ или Павликияне сѫ се държали въ рѣзко обособявание. а влиянието на византийската апокрифическа литература, на книжици за хождение на Богородица въ адътъ и всевъзможни легенди на неканонически светци, стига чакъ до наши дни. Днешнитѣ Българе напротивъ по-вече сѫ обладани отъ съврѣменний индифферентизмъ, който еднакво равнодушно се относи къмъ черковната набожность и остаткитѣ на язичеството.

---

[1] Думата книга (при Нова Загора ганига, при Хасково въ Родопитѣ кънига) има широко значение у народътъ, тя означава и писмо; училъ се на книга, знае книгата, той се е училъ да чете, той може да чете, книжовникъ писатель, ученъ. Глаголътъ пиша означава още, както и грьцкото γράφω. рисувамъ; ако нѣкой селянинъ ви каже, че въ нѣкоя развалина на стѣната има нѣщо писано, то трѣбва да се разбиратъ по-скоро фрески, нежели надписи.

Благочестието на българскийтъ селянинъ е просто, безъ дълбока прѣкалена възсторженность. Сектантство, основано на религиозни умствувания, както се срѣща въ Руссия, между Българетѣ днесъ е немислимо, както и между Сърбитѣ и Гърцитѣ при настоящето имъ положение. Единственна диря се намира въ голѣмото Ново-Село при Видинъ, жителитѣ на което (2729) Българе съ нѣколцина Ромъне, се гнусятъ отъ тютюнътъ, като отъ дьяволско билие, както русскитѣ старовѣрчески Липоване; това вѣрование трѣбва да е влѣзло отъ скоро врѣме вслѣдствие четение на една ромънска книга. Най-набожнитѣ хора сѫ, като на всѣкѫдѣ, планинското население, именно между женитѣ, прѣимуществено по Балканътъ и Срѣдня Гора, напр. въ Панагюрище или Котелъ. Многото пости на православната черкова, особенно 40-дневнийтъ прѣдъ Великдень, още строго се съблюдаватъ въ страната. Монастиритѣ до прѣди малко сѫ имали още значителенъ авторитетъ, който, обаче, бързо пада, не само отъ влиянието на нови идеи, но сѫщо и отъ недостатъкъ на черковно краснорѣчие и наука между калугеритѣ. Отиватъ на поклонение въ всенароднийтъ Рилский монастирь, на Св. Гора (Атонъ), по-рѣдко въ Иерусалимъ; поклонникътъ на светитѣ мѣста въ Иерусалимъ, както мухамеданскийтъ поклонникъ въ Мекка, въ продължение на цѣлийтъ си животъ носи почетната титла Хаджи. Посѣщението малкитѣ монастири въ България на истокъ, като у Гърцитѣ, се е обърнало на весела расходка; само на западъ то става съ по-голѣмо съсрѣдочавание на духътъ.

Остатки отъ язичеството сѫ многобройни. По-вечето се е закачило и запазило съ стари обичаи по разни праздници, главнитѣ между които сѫ Коледа и Великдень, и е описано сѫщо въ календарна форма по пѣсеннитѣ сбирки, гдѣто сѫ присъединени и описания на народнийтъ животъ. Къмъ тѣхъ се относятъ разнообразни суевѣрия, знаянието на които съставлява притежание на стари и млади жени. Работението не само прѣзъ християнски, но исто и прѣзъ всѣкакви не черковни праздници е забранено подъ страхъ на наказание.

Пълни съ доста забѣлѣжителни чудни вѣрования сѫ мѣстноститѣ около Провадия и по Странджа на истокъ, особенно, обаче, планинскийтъ кѫтъ между София, Кюстендилъ и Нишъ на западъ. Отъ тие язически прѣдания ние ще приведемъ само най-важнитѣ, особенно до колкото тѣ ни сѫ извѣстни отъ собственно виждание.

Голѣма роля играе на истокъ самодива, на западъ самовила или както я наричатъ Сърбитѣ просто вила, въздушно жен-

ско сѫщество, което прѣкарва животътъ си въ цѣли общества по камениститѣ била и трѣвоносни пасища, и въ народнитѣ пѣсни се явява като другарка на героитѣ. Въ Балканътъ около Котель и Търново, въ Срѣдня Гора и по планинитѣ при Кюстендилъ често ми сѫ посочвали нощното танцувално мѣсто на самодивитѣ по планинскитѣ мурави, Самодивско хóро, хорище или игрило. То е крѫгъ или полукрѫгъ отъ по-раскошна, по-висока и по-зелена трѣва или ягоди и други лиственни растения, отъ неравенъ диаметръ, споредъ както вѣтърътъ съ по-голѣма или по-малка сила е пръсналъ сѣмената въ крѫгъ. То сѫ извѣстнитѣ «fairy-rings» у Англичанетѣ, «cercles de fées» у Французитѣ. Къмъ такива мѣста нощно врѣме Българетѣ не смѣятъ да пристѫпятъ и при косидба или дори срѣдъ нивитѣ ги оставятъ непокѫтнато цѣли. Най-величественъ крѫгъ отъ тойзи родъ е прочутото Вильо Коло на вѣтровитото планинско било между Кюстендилъ и Враня. Срьбско-българската граница минува тъкмо по срѣдата, и кога всичко наоколо е искосено, тамъ на «Вильо Коло», трѣвата все още си стои висока, като ечемикъ; никой не смѣе да се докосне до нея [1]. Като име на планина това Вильо Коло се явява и на картитѣ, и дори е поименовано като погранична точка въ Берлинскийтъ договоръ.

Червенитѣ плодове на Pirus aucuparia (около Котелъ брекини, у Русситѣ рябина) сѫ най-обичната услада на самодивитѣ. Освѣнъ тѣхъ на самодивитѣ се посвещаватъ разни цвѣтя, особенно мащерига (Thymus serpillum, сѫщо риганина, вѣроятно отъ ὀρίγανον, име което собственно подобава на критскийтъ Diptam, Origanum creticum) и ярко-червенъ или бѣлъ цвѣтущий, който по своята силна меризма оше въ древность се е цѣнилъ като лѣчебно растение, росенъ (Dictamnus albus). [2]

Прѣзъ Русаля или Самодивскитѣ праздници, тъй наречени дни въ май, болни хора лѣгатъ въ гората за да прѣспятъ тамъ подъ мерисътъ на росенътъ и да оздравѣятъ.

Самодивски извори, кладенци има на всѣкждѣ. Единъ много извѣстенъ лѣжи на валогътъ близу до Балканский върхъ Марагидикъ, по козьята пѫтека отъ Калоферъ за Ново-Село. И тамъ разбира се нощемъ самодивитѣ играятъ. Тамъ пѫтницитѣ трѣбва да

---

[1] Описано отъ Миличевича въ Бѣлградската „Годишница“ IV 1882, 280). Азъ бѣхъ веднажъ твърдѣ близу до това светилище, но дъждътъ ми попрѣчи да го посѣтя.

[2] Въ моитѣ пѫтувания нигдѣ не можаха да ми покажатъ прочутийтъ росенъ. вѣроятно, защото той винаги бѣше прѣцъвтѣлъ; констатирането за него, че е Dictamnus, азъ дължа на д-ръ А. Теодоровъ.

оставятъ на невидимитѣ планински дѣви кравайчета като жертвоприношение. Самото мѣсто се нарича Русалиитѣ или Русалскитѣ гробища.[1] Други «Русалски гробища» ми показваха близу до Траяновитѣ порти до селото Василица (хунски гробища съ стари камъни), единъ «Русалский лѫгъ» между Боровци и Живовци при Берковица. Думата Русалия, което въ България винаги се явява въ свръзка съ самодивитѣ по митологически важни мѣста, въ византийската и старорусска литература означава единъ язический прѣслѣдуемъ отъ черковата праздникъ. Отъ друга страна така се наричалъ по черковнославянски праздникътъ Св. Духа, както и у Руситѣ, Сърбитѣ, Румѫнитѣ (rusale) и Албанцитѣ (ршаи). Миклошичъ още въ 1864 въ едно свое съчинение произвожда и двѣтѣ отъ латинското rosalia (сѫщо и въ черковата «pascha rosarum»).

Малко нѣщо по-добронравни митически сѫщества сѫ самодивитѣ при бродоветѣ, които при прѣминувание коварно мамятъ человѣка въ водата. Нейното име е бродница; мѣстожителството й сѫ извѣстни извори, за които иде рѣчь въ пѣснитѣ (бродинско кладенче).

Зълъ образъ е песоглавътъ, циклопъ нѣкакъвъ съ едно око на челото.[2] Твърдѣ распространени сѫ прѣдания за измрѣли великани, които български се наричатъ жидъ, жидавецъ.[3] Около София изъ пѫтьтъ за Нишъ сочатъ двѣ могили за жидовски гробове, при Търново на Карталъ-баиръ единъ подобенъ исполинский гробъ (жидовъ гробъ), така сѫщо и при Отушлии въ Ихтиманско дълги гробове все за по единъ великанъ (жидавецъ) и т. н. У Турцитѣ митическийтъ великанъ се нарича дев, камънитѣ, които служили на великанитѣ за играние (напр. около Шуменъ) девташларъ. Голѣмитѣ животни черепи и кости отъ палеонтологическо изнамѣрвание въ България тъй сѫщо се смѣтатъ за остатки отъ кости на исполини.

По-дребни духове (духовци, караконџовци) се расхождатъ нощно врѣме изъ гробищата и скалиститѣ пустоши; като защитително срѣдство противъ тѣхнитѣ домогвания се счита истропването, истрополяването. За старо сѫприкосновение съ византийскитѣ

---

[1] По неразбирание на българското множественно число съ членътъ е произлѣзло „Rosalita-Pass" у Каница.

[2] Въ София учатъ дѣцата да казватъ, че въ развалинитѣ на старийтъ безистенъ живѣялъ единъ цоглавъ. За песоглавцитѣ въ южнослав. приказка ср. Крекъ, Einleitung in die slav Literaturgeschichte. 2 Aufl. (1887) 704, 734.

[3] Происхождението на думата е тъмно. У другитѣ славян. народи жидъ е = Judaeus, но който въ България на всѣкѫдѣ се нарича Евреинъ.

Фиг. 8. Семейство отъ Балкана подъ върхътъ Мургашъ.

народни повѣрия свидѣтелствуватъ имената на феитѣ, що опрѣдѣлятъ сѫдбата на человѣка отъ рождение (орисница отъ ὁρίζω, но също и български наржчница) и на драконитѣ (ламии отъ λαμια).

Въ повѣрията за животни първо мѣсто иматъ змиитѣ. Има зли и добри змии. Сѫществували и такива, които пазятъ междитѣ на полетата и пограничнитѣ камъни, когато пакъ други вар-

дятъ закопани имания. Народътъ расправя, че змиитѣ иматъ царица и събрания; тѣмъ сѫ посветени различни растения, напр. червенитѣ плодове на Arum maculatum, нарѣчени зъмский мисиръ, зъмско грозд.е, и тѣхно мъртво тѣло или глава се смѣта за магийно и лѣковито срѣдство.[1] Много легенди се относятъ до орлитѣ. На западъ вѣрватъ, че убиванието на орелъ докарва градъ; на истокъ стрѣлятъ въ кружащитѣ се орли, за да разгонятъ приближающитѣ сѐ, мнимо отъ тѣхъ съпровождаеми бурни облаци. Скрити съкровища въ непристѫпни пещери се пазятъ отъ орли и ястреби. Сѫщо и мечката има свойтѣ циклъ легенди и растения. Свраката е любимото животно на самодивитѣ, които съ тѣзи птици вършѣятъ своето жито, а пакъ орлитѣ и доганитѣ имъ теглятъ колата. Врѣднитѣ животни иматъ свои празднични дни. Цѣла седмица прѣзъ ноемврий (10—17) се продължаватъ навредъ распространенитѣ Вълчьи праздници, тогава всичка работа почива, сѣкирата на селянинътъ, иглата на селянката, и овчарьтъ ни веднажъ не хвърля обущата си; дрѣха или риза, ушита прѣзъ тѣзи дни, безъ-друго ще попадне подъ зѫбитѣ на тие хищници. При това се правятъ магии, щото очитѣ, носоветѣ и ушитѣ на вълцитѣ да се затворятъ. Въ Кюстендилско (и другадѣ) има дори Мишовъ день, деньтъ на Св. Несторъ (27 октомврий), кога всичко е затворено и пакъ се нищо не работи, за да се не размножаватъ мишкитѣ. Планинскитѣ обитатели стоятъ всѣкога на дружеска нога съ горскитѣ животни; въ тѣхнитѣ пѣсни и приказки тѣ се явяватъ като дѣйствующи лица; всички тѣхни движения се наблюдаватъ и обясняватъ; напр. по глухийтъ или ясенъ викъ на кукумявката по дърветата или изъ дѫлбочината овчарьтъ распознава врѣмето на слѣдующийтъ день.

Небеснитѣ тѣла сѫщо играятъ извѣстна роля. Въ село Микре въ Ловчанский Балканъ ме порази остатъкъ отъ поклонение на слънцето. Бѣше прѣзъ жетва, въ понедѣлникъ утреньта; женитѣ подирь изгрѣвание на слънцето отиваха на купчини най-напрѣдъ нѣколко стѫпки срѣщу слънцето и послѣ вече на полето, споредъ както изрично ми казаха, за да имъ спорѣла работата прѣзъ цѣлата седмица, Млѣчнийтъ пѫть се нарича «кумова слама», което наумѣва турското название за сѫщото saman-ogrusu (сламенъ крадецъ). Отъ съзвѣздията Голѣмата Мечка се нарича «колата», нейнитѣ три звѣзди въ главата «вълкъ», плеядитѣ «кокошки», «ралица» наричатъ тритѣ звѣзди на Ориона или тъй исто на Голѣмата Мечка.

---

[1] Единъ прѣгледъ на българското вѣрване въ змиитѣ (80 номера) отъ проф. Карановъ въ Период. Списание IX, 129 и сл.

Слѣди отъ поклонение на дървета сѫ рѣдки. Въ Дунавската равнина (напр. около Ломъ-Паланка) по безлѣснитѣ ливади стоятъ голѣми осамотени дървета, подъ които селянетѣ служатъ молебни за добра жътва. Особенна церемония става, кога закъснѣе тъй необходимийтъ за прѣуспѣвание на полскитѣ плодове дъждъ. Младо едно момиче по голо гѫсто се обвива съ трѣва, листа и цвѣтя, безъ да прави лицето исключение отъ това прѣбулвание. Въ това одѣяние то отива съ нѣколко другарки отъ кѫща въ кѫща, играе по дворовetѣ, като пѣе все една опрѣдѣленна пѣсень за да прѣдизвика роса и дъждъ, и се оставя стопанката да го полѣе съ мѣнче вода. Това момиче български се нарича пеперуга, пеперуда; тойзи обичай е распространенъ и по Сърбия, гдѣто тъй прѣбуленото момиче наричатъ додола, сѫщо и въ Далмация (prporuša) и у Новогърцитѣ (перперуна, перперия).[1] Прѣзъ пролѣтьта 1880 азъ самъ видѣхъ такава церемония въ София; пеперудата и нейната свита бѣха млади циганки, които, разбира се, при това митологическо прѣдставление прѣди всичко се пазарѣха за кръчмата. По Родопитѣ между мухамеданскитѣ Българе така сѫщо се срѣща пеперуда.

Свещенни извори, кладенци не сѫ рѣдки и именно сѫ отъ два вида. Едни още си оставатъ посветени на самодивитѣ, други, обаче, сѫ станали християнски, и се намиратъ по-вечето като аязма (ἁγίασμα) при нѣкой малъкъ монастирь или параклисъ. Въ много отъ языческитѣ пѫтницитѣ гледатъ да хвърлятъ мѣдни пари и парцали отъ дрѣхи. Отъ турско происхождение е обичайтъ, при ходение на аязма или въ нѣкой параклисъ по клоноветѣ на съсѣдното дърво да се завързватъ червени нишки отъ поясътъ и малки парцалчета.

Прѣзъ извѣстни дни влѣзло е въ обикновение да се запалватъ голѣми огньове на открито небо. Въ Софийската котловина, по централна Срѣдня Гора и другадѣ такива огньове се подклаждатъ край всички села прѣзъ послѣднитѣ двѣ недѣли прѣдъ Велики пости, на заговѣзни вечерьта; тогава момчетата разнасятъ запалени вързопи слама на дълги прътове. Въ Бургасъ въ навечерието на Еневъ день (24 юний) тѣ докараха ми наумъ ческитѣ огньове по Ивановъ день. Изъ широкитѣ покрити съ камъни улици прѣзъ свѣтлата лунна нощь гражданетѣ запалиха малки огньове отъ стари кошници и всевъзможно храстье и прѣскачаха прѣзъ тѣхъ, при

[1] Думата най-накрайтъ може да се отнесе къмъ латинското papilio. Новогърцкото перперуна е македорум. pâperúnâ отъ лат. papilionem споредъ G. Weigand, Die Sprache der Olympo-Walachen, Leipzig 1888 стр. 47.

това ститѣ дюгенджии се надпрѣваряха въ пъргавина съ младитѣ момчета. Такива огньове прѣзъ тойзи день и въ навечерието на Константиновъ день изъ грьцкитѣ и българскитѣ села по Странджа-Планина по-прѣди сѫ били много распространени. Тѣхни остатки сѫществуватъ въ изолиранитѣ грьцки села Бродилово и Кости при Агатополисъ, заселени съ земледѣлци и които се женятъ само по между си. Прѣдъ черковата въ Кости прѣдъ Константиновъ день се подклажда единъ голѣмъ огънь отъ 4—5 кола дьрва. Жителитѣ съ тъпани се събиратъ наоколо му. Кога вече стане червеносвѣтлива жаравата, нѣкои влизатъ въ изстѫпление и припкатъ, играятъ и скачатъ на босъ кракъ или по чорапи съ икона въ рѫка прѣзъ пламъкътъ, мѫжье и жени безъ разлика. Колкото по-вече се припка прѣзъ него, толкова по-добри надѣжди има жьтвата. Тѣзи сцени се повтарятъ седемъ нощи една подиръ друга. Хората, които минуватъ прѣзъ пламъцитѣ, се наричатъ **нестинари**.[1]

Отъ мухамеданско происхождение сѫ, нареченитѣ съ арабска дума **курбанъ**, принасяни жертви, противъ които дълго врѣме сѫ се борили християнскитѣ архипастири, като противъ грѣховенъ, еврейский и турский обичай.[2] Тѣ се срѣщатъ еднакво и по Дунавътъ, и по Марица, и въ Македония. Християнетѣ се събирали прѣзъ опрѣдѣлени праздници (Ильинъ, Георгевъ день и др.) при нѣкоя черковна развалина, старъ нѣкакъвъ гробъ, могила или изворъ, закаляли ягне, овенъ или дори волъ, и весело се угощавали на широко. Въ самата София въ навечерието на Георгевъ день черковата еква отъ блѣянието на окиченитѣ съ вѣнци ягнета, които хората донасятъ на рѫцѣ, а поповетѣ освещаватъ съ молитви; на слѣдующий день тѣхъ убиватъ като **курбанъ** и изѣдатъ.

Единъ свой митологический цикль е свьрзанъ съ сградитѣ. На цѣлийтъ полуостровъ утвьрждаватъ, че никоя каменна сграда не може да сполучи, ако въ нейнитѣ основи не се зазида ягне, пѣтелъ или поне нѣкоя человѣческа сѣнка. Българетѣ казватъ, че майсторитѣ-зидари притежаватъ искуството да измѣрватъ сѣнката на проходящийтъ человѣкъ и да я зазидатъ; измѣренийтъ человѣкъ умира и става **таласъмъ** на зданието, гдѣто и се рас-

---

[1] Славейковъ описа нестинаритѣ въ Българската Христоматия отъ Вазовъ и Величковъ (1884) I 131—135. По-прѣди подобна церемония ставала дори въ градътъ Иена при Бунаръ-Хиссаръ и въ околностьта.

[2] Рѣзко проповѣдватъ противъ принасянието на кървавъ курбанъ напр. Кириллъ Пейчиновичъ изъ Тетово, игуменътъ на монастирьтъ Св. Димитрий при Скопье, въ своята днесь рѣдка книга „Огледало“ Будинъ 1816 стр. 68 и слѣд. (ср. Jagić's Archiv XII, 303). Отъ неговитѣ думи се вижда, че по него врѣме ягнетата клали вѫтрѣ въ самата черкова.

хожда до първи пѣтли. Съ това суевѣрие може би е свързано и употрѣбляемото по-прѣди зазидвание въ черковнитѣ стѣни стари непотрѣбни черковни книги и особенно ржкописи. Въ свръзка съ това вѣроятно се намиратъ и загадочнитѣ basreliefs, що забѣлѣжихъ по нѣкои массивни строения: фигури на змии по стълбоветѣ на старийтъ Ямболский мостъ, драконова глава на Перникскийтъ мостъ, послѣ високо, отъ външната стѣна на Рилский монастирь, на лѣво отъ Дупнишката порта, два крайне примитивни овала на человѣчески образи съ очи, носъ и уста, безъ съмнѣние турени тамъ отъ майсторитѣ «за украшение», спорѣдъ увѣренията на монастирскитѣ братья. У всички народи на полуостровътъ е распространена легендата, прѣложена и въ пѣсень, какъ единъ мжченъ зидъ чакъ тогава сполучилъ, когато зазидали въ него жената на най-младийтъ отъ тритѣ първомайстори. Новогърцитѣ расправятъ това за мостътъ на Арта, Ружнетѣ за черковата Curtea de Ardzis въ Влашко, Сърбитѣ за замъкътъ Скадаръ (Скутари), Българетѣ за старийтъ замъкъ Лъджа-Хиссаръ на сѣверъ отъ Пловдивъ и за «Кадийскийтъ мостъ» около Кюстендилъ.

Стари жени, които да се занимаватъ съ магии и врачувание, разбира се, нигдѣ не липсватъ. Една особенна классa такива тъй да река язически жрици сжществува въ планинскитѣ мѣстности на западъ, около Трънъ, Кюстендилъ, Кратово и т. н. Тамъ има множество вражалци и врачки, дѣдовци и баби, които чрѣзъ магии (враженье, врачувание, баяние) цѣрятъ болни и търсятъ изгубена стока, разбира се, никога не безъ добро възнаграждение. Само онне тамошни села, чиито жители прѣзъ лѣтото отиватъ като работници на чужбина, сж свободни отъ тѣхъ.

Около Цариbродъ прѣзъ моето прѣминувание отъ тамъ 1883 г. имаше единъ чуденъ светецъ и светица, които помежъ се разговаряли съ Св. Богородица и Св. Троица, която имъ се явявала като жена въ бѣло одѣяние, и за това бѣха оракулътъ на всички жени отъ околностьта. Нѣколко дни подиръ това, когато азъ се мжчехъ да распозная латинскитѣ надписи на Прѣстолъ въ пустинната урва подъ Трънъ, единъ селянинъ пристжпи къмъ мене и почна чудновати излияния: «Ние сме глупаци, прости планински хора: кажи ми, може ли жена да бжде попъ?» Отъ по-нататашната рѣчь азъ разбрахъ, че въ ближнето село имало нѣкоя си врачка, която не припознавала мѣстнийтъ попъ и упражнявала занаятътъ на една света аязма. Около Брѣзникъ ми расправяха за една баба, която баяла и прѣдсказвала по коститѣ на печени кокошки; тя

Фиг. 9. Семейство отъ Западна Срѣдня Гора.

трѣбва да е въ споразумѣние съ поповетѣ, защото подирь баяние прѣпраща своитѣ клиенти при тѣхъ, за да имъ отчетатъ още молитви, което естественно не става даромъ. По селата въ Трънско има всевъзможни бабини дни, прѣзъ които не се работи и които така строго се съблюдаватъ, щото нарушительтъ застрашава опасность да види земледѣлческитѣ си оръдия счупени.

По Кюстендилско и Кратовско въ това отношение не стоятъ

по-добрѣ. Прѣзъ нашето пѫтувание 1883 въ горитѣ при Кратово на турска почва живѣеше единъ магиосникъ въ таинственно общение съ светцитѣ на небото, и къмъ него отъ твърдѣ далечъ се стичаха множество хора пѣши и съ кола. Забѣлѣжителни разяснения дава една занимателна, неотдавна издадена книжка отъ попъ Петръ Любеновъ изъ Кюстендилъ върху народнитѣ обичаи па тамошнийтъ окрѫгъ.[1] Любеновъ поименува деветь души, които се занимаватъ съ подобни искусства. На западъ отъ Кюстендилъ прѣдсказва въ село Прѣколница нѣкой Дѣдо Рано, прозванъ Костаро (отъ кость), по овчьи и кокошьи кокали, въ Жеравино лѣкува баба Цвѣта Кранке, при нея се стичатъ отъ Кюстендилъ и Крива-Паланка, а въ село Враца прѣдсказва Станое Стаменковъ за болести по паданието на бобъ въ паница, напълнена съ вода, и раздава на хората билки за лѣковито кадение. Въ самийтъ градъ Кюстендилъ има прѣдсказатели отъ съврѣмененъ типъ, които по чертитѣ на дланьта и по картитѣ прѣдсказватъ бѫдущето. Старата баба Гоца Стойчева въ Брѣзница, село въ Краище, която често падала въ несвѣсть и при това казвала че вижда светци, възбудила 1860 таково движение, щото селянетѣ по нейно искание почнали да градятъ не само монастирь въ сѫщото село, но и седемь черкви изъ околностьта, отъ които нѣкои още стоятъ като прѣпокрити съ слама колиби, но сега служатъ само за прибѣжище на добитъкъ лѣтно врѣме.

Авторитетътъ на всички тие лица е по-голѣмъ, нежели оня на поповетѣ или учителитѣ; изобще по селата за доктори искатъ още малко да знаятъ. Самитѣ вражалци сѫ много прѣдпазливи и точно распитватъ касателно обстоятелствата на просительтъ; ако свѣдѣнията сѫ неудовлетворителни, тѣ го връщатъ назадъ. Като заплата богато се поднасятъ пари, овци, добитъкъ, масло, платно, вино, ракия и други произведения. Една напечатана у Любенова формула на баба Цвѣта за заклѣвание на болесть показва смѣсь на християнски и язически елементи; наредъ съ Св. Недѣля (Кирияки) и св. Петка (Параскева) се призоваватъ и «моитѣ любезни другарки отъ Вильо Коло, отъ Витоша и отъ Рилска планина», сирѣчь самодивитѣ на планинитѣ.[2]

Много магии има за прѣмахвание на уроци, урочасвание, които могатъ да бѫдатъ врѣдни за хората и за животнитѣ. Противъ

---

[1] Петъръ Любеновъ, Баба Яга или сборникъ отъ различни вѣрвания, народни лѣкувания, магии, баяния и обичаи въ Кюстендилско. Търново 1887.

[2] Сѫщо и въ срьбската часть на тая планинска мѣстность, въ Нишкийтъ окрѫгъ, сѫществуватъ такива селски врачки. Официално извѣстие у Миличевичъ, Кралевина Сърбия 154—158.

това зло на дѣцата и домашнитѣ животни връзватъ многобройни амулети, коралли, цвѣтни камъчета панделки и т. н. Въ отношение къмъ мѣстнитѣ урожденци человѣкъ трѣбва да се въздържа да хвали принадлѣжащийтъ тѣмъ конь или говедо, защото тая похвала може да поведе къмъ уроки.

Пазението на добитъкътъ е прѣдмѣтъ на различни народни повѣрия. Прѣзъ нощьта срѣщу Благовѣщение (Благовецъ на 25 Мартъ) пѫтникътъ въ цѣла България, особенно изъ селата на западъ, поражаватъ таинственни сцени на съвсѣмъ язическый церемониалъ Искарватъ воловетѣ и коньетѣ, селяне и селянки прѣзъ свѣтлата лунна нощь обикалятъ около кѫщата, кадятъ добитъкътъ си, дрънкатъ съ вериги, удрятъ съ лъжици о мѣдници и о друго желѣзо, и викатъ: «бѣгайте змии и гущери!» По нѣкои мѣста тая церемония става срѣщу Св. Еремия (1 май).

При опасность на нѣкоя епидемия по животнитѣ, всичкийтъ добитъкъ отъ нѣколко съсѣдни села се прѣкарва прѣзъ редъ свещенни огньове, за да го дезинфициратъ. Въ опрѣдѣленъ день огъньтъ по кѫщнитѣ огнища на всички участвующи въ това общини се изгасява и отново се подпалва отъ свещенийтъ огънь чакъ подирь церемонията. Въ смѣсенитѣ села около Провадия, Турци и Българе приематъ участие въ това, съ братско съгласие; попове и ходжи при прѣминуване на добитъкътъ ломотятъ славянски и турски молитви, жителитѣ отъ двата народа варятъ ѣстието си на тие церемониални огньове и въ заключение зематъ отъ тѣхъ главни за подклаждание на домашното огнище. При Кюстендилъ свещенийтъ огънь се подпалва чрѣзъ търкание на двѣ ясеневи дървета; церемонията се извършва въ нѣкой обкопъ на границата на землищата на двѣ поселения.

Страхътъ за добитъкътъ е причината, защо вѣрата въ вампири тъй още ягката се държи срѣдъ Българетѣ, както и срѣдъ всички Балкански народи. *Вампиръ* (вампиринъ) става нѣкой умрѣлъ человѣкъ, когато малко прѣди смъртьта го прѣскочи куче или котка, или ако отгорѣ му падне нѣкоя врѣдителна сѣнка; тѣлото лѣжи въ гробътъ, но невидимийтъ вампиръ се носи наоколо въ въздухътъ и смуче кръвьта на хората и животнитѣ. По селата около Котелъ на нова година по пещитѣ турятъ трънье, за да немогатъ вампиритѣ да влѣзатъ въ кѫщитѣ. Откриятъ ли, кой се е обърналъ на вампиръ, гробътъ му се отравя, трупътъ се пробожда на гърдитѣ съ глоговъ колъ, слага се връхъ накладенъ огънь, тъй сѫщо отъ глогово храстье, и публично изгаря.

Това повѣрие въ вампири е распространено изъ цѣлата страна, но особенно се държи въ мѣстностьта около Провадия. Тамъ има свои магиосници, наречени *джададжии* (турски джада магия), които се занимаватъ съ прѣслѣдвание на вампири; тѣхното главно свърталище е селото Девна. Въ село Невша (първоначално нарицаемо споредъ прѣданието Нѣгошь, у Джорджича 1595 Гнесишия) неотколѣ при една овчья болесть, нѣкой-си подобенъ джададжия гонилъ невидимийтъ зълъ духъ съ дървена икона въ ржка отъ животно на животно. Злийтъ бѣгалъ отъ иконата въ звънцитѣ, въ козината на животнитѣ, въ устата на едно куче и най-послѣ въ една дървена свирка, която и била затулена и изгорена, а морътъ трѣбвало да прѣстане слѣдъ нѣколко дни. По сжщий поводъ билъ повиканъ отъ Девна въ селото Вѣнчанъ магьосникъ, който се пустналъ да лови вампирътъ съ една стара икона въ ржка отъ кжща въ кжща, до когато иконата почнала да трепере, знакъ, че се е докоснала до злийтъ духъ. Тогава настаналъ дивъ ловъ. Джададжията бездиханенъ прѣслѣдвалъ духътъ, отъ домъ въ домъ, прѣзъ плѣтища и стобори, до като му паднали поясъ и царвули. Найсѣтнѣ той застаналъ недвижно върху прѣснийтъ гробъ на единъ циганинъ. Селянетѣ дотърчали съ лопати и търнокопи, изровили кървавочервенийтъ издутъ трупъ и го изгорили на огънь отъ дърва и тръньe. Наоколо-стоящитѣ явственно били чули виенето на умирающийтъ вампиръ посрѣдъ пръщението на пламацитѣ; магьосникътъ стоялъ до огъньтъ съ своята икона до свършекътъ, за да не може злийтъ духъ да избѣгне. Въ 15 дни отгорѣ морътъ трѣбвало да се прѣкрати. Заплатата на джададжията за такъвъ единъ подвигъ възлиза до 5—6 рубли.[1] Отъ сношение на вампири съ жени произлиза *фърколакътъ* (вълколакъ въ начало, отъ тамъ новогрьц. вурколакосъ) на свѣтъ, единъ человѣкъ, който може да види съ своитѣ очи невидийтъ инакъ вампиръ; джададжиитѣ сж потомци на тѣзи смѣсители и за това съзиратъ злийтъ духъ дори прѣзъ най-гжстата мъгла.

Сжщото повѣрие, ако и не въ еднаква сила, се срѣща около Ловечъ и по нѣкои западнали Дунавски мѣста, сжщо и на западъ.

---

[1] Тие два скорошни случаи азъ заемамъ отъ единъ рапортъ на Варненскийтъ училищенъ инспекторъ до Министрътъ на Просвѣщението отъ 12-й Мартъ 1882. Захарий Стояновъ въ своитѣ Записки I, 160 описва подобна една сцена въ Руссенската мѣстность, гдѣто въ 1873 попътъ на селото Пиргосъ оставилъ да изроватъ единъ умрѣлъ циганинъ и да го изгорятъ. Сжщийтъ обичай се е срѣщалъ неотколѣ още у Сърбитѣ въ Херцеговина и Ружнитѣ въ Трансилвания. Върху славянското вѣрование въ вампири изобщо вижь Крекъ op. cit. 409.

При Кюстендилъ занаятътъ на вампирджии до прѣди малко сѫ упражнявали нѣкои Турци; тѣ убивали хвърчащийтъ вампиръ съ брадва въ въздухътъ, подирь което на земята намирали капки кръвь. Споредъ Славейкова на сѣвероистокъ въ Тракия, по Странджа-планина, има варварский обичай, щото по-вечето трупове прѣди полагание въ гробъ да се пробождатъ съ ножъ или игла въ гѫрдитѣ; та и извѣстнитѣ затънтени приморски села, сѫщитѣ, въ които живѣе по-горѣспоменатото забѣлѣжително поклонение на огъньтъ, още неотдавна изгаряха всички мьртавци, като язичницитѣ, за да се не прѣобьрнатъ въ вампири. Сѫщо и въ западна Тракия на еднакво основание често около трупътъ турятъ трънье.

Особенъ родъ магьосници сѫ иманяритѣ (малджиитѣ), които въ нощенъ часъ слѣдъ таинственни приготовления дигатъ иманета, които лѣжатъ закопани по развалини и пустоши или се пазятъ въ пещери отъ змии, орли и ястреби. Землищата на стари укрѣпления, околностьта на антични паметници, остаткитѣ отъ срѣдневѣковни черкови, дори мѣстата около турски джамии, Керванъ-сараи и кладенци повечето сѫ изровени наоколо. Сънища и тайни бѣлѣзи, особенно протежението на полдневната сѣнка отъ нѣкоя стѣна или стълбъ, издаватъ мѣстото на иманьето, извѣстни «расковни» цвѣтя го правятъ видимо. Който, като авторътъ, пѫтува по археологически цѣли, веднага се подозира въ иманярство и по тая причина има да се бори съ много прѣпятствия. Често селянетѣ криятъ сѫществуванието на нѣкоя развалина, за да не имъ се отнеме нѣкое съкровище или за да ги не обеспокояватъ поради мнимо намирание на такова едно имание; за това е тъй мѫчно понѣкога да се узнае точно мѣстото, гдѣто сѫ намѣрени монетитѣ или

Фиг. 10. Селяне отъ Вакарелъ.

древноститѣ, които показватъ. То е естественно слѣдствие на хилядогодишното влияние отъ строгитѣ византийски и по-късно турски закони относително намирането на имание (εὕρησις θησαυροῦ). Страстьта къмъ иманярството никакъ не е безосновна. Намирание пари въ гърнета се простира отъ съврѣменницитѣ на сѣчения отъ Thasos и Dyrrhachium до наши дни, по своето множество тѣ сѫ отличетелно наумявание за оние многобройни бури, които прѣзъ толкова тисящелѣтия сѫ прѣминували прѣзъ земята. Още прѣзъ боеветѣ 1876 и 1877 граждане и селяне закопваха своето имание въ кѫщнитѣ стѣни, по лозята или по краищата на гори и поля, въ сѫдове и биволски рогове. Търновскитѣ иманяри търсятъ тъй сѫщо и соль въ Балканътъ, и за това тамошнитѣ селяне силно ги подиграватъ.

в) Помацитѣ (мухамедански Българе).

Жилища по Родопитѣ и въ Дунавсктйтъ кѫтъ. Исторический прѣглесъ. Облѣкло, обичаи, народни пѣсни. Влияние на българската школа.

Мухамеданскитѣ Българе се наричатъ отъ своитѣ християнски съплѣменници изобщо Помаци. Происхождението на това название е тьмно; мѣстнитѣ тълкования като спомагателни войски (помагачи) и др. сѫ твърдѣ непонятни. [1]

Числото на тѣзи български привьрженници на Исламътъ въ прѣдѣлътъ на Егейско море не е незначително, по Дунавскитѣ мѣста е малко, въ землището на Княжеството въ цѣлокупность възлиза най-много до 28.000 души.

Въ Родопитѣ и по планинитѣ на източна Македония прѣдѣлътъ на Помацитѣ съставлява единъ широкъ поясъ, който се простира отъ Пловдивъ до Солунъ, именно отъ срѣдното течение на Арда до Вардаръ и още нататакъ. Въ него влизатъ мѣстноститѣ Рупчосъ, Ахъръ-Челеби, Доспатското плато, Чепинската котловина и Разлогъ, Неврокопското окрѫжие и голѣма часть отъ централна Македония съ мѣстноститѣ Джумая, Пиянецъ, Тиквешъ, Кукушъ, та и отвадъ Вардаръ Могленската долина и други. Но навредъ изъ тойзи слабо заселенъ прѣдѣлъ сѫ пръснати християнски кѫтове. Участието на Българското Княжество въ тая Помашка страна не е голѣмо. Споредъ даннитѣ на прѣброението отъ 1885 по източнорумелийскитѣ части на Родопитѣ имало 17.873 Помаци: 10.674 въ околия Рупчосъ (заедно съ 10.046 християнски Българе), 656 въ Конушъ,

[1] Въ сѣверозападна Македония казватъ намѣсто Помаци: Торбеши, Улуфи, Курки.

6543 въ Пещерската околия.[1] Резултатитѣ отъ 1888 показвать между числото на православнитѣ и говорящитѣ по български една разлика отъ 13.719, която прѣдставлява Помацитѣ, отъ тѣхъ 7389[2] въ Рупчосъ (при 10.137 християнски Българе) и 5944 въ Пещерската околия. Умалението спрямо прѣдишнитѣ цифри произлиза отъ това, че много Помаци поради невнимание на властитѣ се сѫ записали съ турский матеренъ езикъ. Слѣдъ Съединението 1885 обаче захванаха и Родопскитѣ Помаци да се изселяватъ: 1885 Рупчосъ имаше 20.821, 1888 само 18.751 жители.

На сѣверъ отъ Балканската верига Помаци има пръснати по окрѫзитѣ Ловчанский, Плѣвненский и Раховский. Тѣхното главно сѣдалище се намира къмъ югозападъ отъ Плѣвенъ между рѣкитѣ Витъ и Панегъ, и по рѣката Скъть въ Раховско. Сарафовъ (1881) ги искарваше до 10.220;[3] прѣброяването отъ 1888 дава тамъ между православнитѣ и по български говорящитѣ една разлика само отъ 5277 не християнски Българе: околия Тетевенъ 2994, Бѣла Слатина 1764, Луковитъ 242, Троянъ 171, Ловечъ 106. Но и тука, безъ съмнѣние, мнозина погрѣшно сѫ внесени като турски говорящи. То е едно население на измирание. Прѣзъ обсадата на Плѣвенъ и настѫплението на Генерала Гурко къмъ София почти всички избѣгаха въ Македония. Въ 1880 се захвана възврыщанието назадъ, подирь което скоро послѣдва ново изселение въ Турция. Хората тръгваха неохотно, но къмъ изселвание ги караше отъ една страна тайната агитация на турскитѣ софти, отъ друга страна старата неприязнь на тѣхнитѣ християнски съсѣди, които гледаха колкото се може по-ефтино да купуватъ Помашкитѣ дворове и ниви, и по сѫщата причина употрѣбяваха всичко, за да поддържатъ емиграцията въ движение. Въ съвършенно помашкото още 1881 село Асенъ (Тетевенска околия) въ 1888 нѣмало вече ни единъ Помакъ, въ сѫщо помашката Пещерна само 7 такива мусулмане. 270-тѣ помашки кѫщи[4] въ градъ Етрополе прѣдъ русската война се относятъ вече къмъ историята; мухамеданскийтъ елементъ тамъ днесъ прѣдставляватъ 6 цигане.

Историческото начало на тие мухамедански групи въ българскийтъ народъ е тъмно. То е послѣдвало не отведнаждъ, но твър-

[1] Въ Конушската околия селата Добралѫка и Орѣшецъ въ Пещерската околия Форцово, Осеново и Чепинската мѣстность.

[2] Правилно 8588, понеже 1199 тѣ „Турци" въ общинитѣ Борово, Лилково и Павелъ сѫ Помаци.

[3] Пер. Спис. VIII, 56.

[4] Заимовъ III, 69 показва 500 мух. кѫщи, турскийтъ оффициаленъ списъкъ 270 мух. и 403 християнски.

дѣ бавно, и въ всѣкий случай, до колкото знаемъ, не веднага слѣдъ завоюванието на страната отъ Османитѣ. Отдѣлни случаи на обращение несъмнѣнно сѫ ставали при паданието на мѣстнитѣ царства. Тогавашни писатели повѣщаватъ, че подирь падението на Търново много Българе приели вѣрата на Мухамеда, въ надѣжда да получатъ длъжности и богатства, или отъ страхъ или незнаяние, и че изгоненийтъ подирь тая катастрофа въ Македония Патриархъ Евтимий чрѣзъ своитѣ проповѣди не само мнозина билъ отклонилъ тамъ отъ ереси, но и отъ «Сарацинско помрачение.» [1] Отъ друга страна по Списанията на Владиславъ Грамматикъ (1469), узнаваме че по него врѣме въ Крупникъ на Струма било сѣдалището на епископъ, когато днесь това село е отколѣ чисто помашко. По-нови български бѣлѣжки относятъ обращението на «Доспатъ Планина, Чепино, Крупникъ, Кочани» въ царуванието на Султанъ Селимъ I (1512—1520). [2] На сѫщийтъ господарь приписватъ това дѣло и прѣданията на Българетѣ въ Тракия, както самъ често съмъ слушалъ. Захариевъ въ своето описание на Татаръ-Пазарджикский окрѫгъ относи обращението на Родопитѣ въ царуванието на Баязидъ II къмъ 1495 г., безъ обаче да показва източницитѣ. [3] Господинъ П. Р. Славейкоръ ми расказа, че въ Бачковскийтъ монастирь прѣди години сѫществувалъ Поменикъ за записване поклонницитѣ, отъ който било видно, въ кои години отдѣлнитѣ сегашни мухамедански села оръ ближний Рупчосъ сѫ прѣстанали да посѣщаветъ монастирьтъ. Самитѣ Родопски Помаци иматъ тьмни легенди за своето обращение, но пакъ утвърждаватъ, че приеманието на Исламътъ не на всѣкѫдѣ е послѣдвало въ едно врѣме; най-напрѣдъ се е обьрналъ Доспатъ, сѣтнѣ Наипли, Довленъ и неговата околность, и най-послѣ мѣстностьта Чепино. Послѣднето се подтвърждава и чрѣзъ писменни паметници. Чепинцитѣ притежаватъ единъ документъ за тѣхнитѣ полски межди, който имъ билъ даденъ веднага слѣдъ обращението имъ, сирѣчь 227 години прѣди нашето посѣщение тойзи кѫтъ въ 1883 г. Това е съгласно съ едно българско познато извѣстие, което относи това събитие къмъ врѣмената на Султанъ Мухамедъ IV и неговий Великъ везиръ Мухамедъ Кюприли (1656—1661). [4] Ос-

[1] Иосафъ, Видинский Митрополитъ въ Периодич. Спис. I (1882) 44, Цамблакъ въ Гласникъ томъ 31, стр. 388.

[2] Ср. Дриновъ въ Период. Спис. VII, 9.

[3] Захариевъ 74.

[4] Вижь моята Geschichte der Bulgaren 455. Господинъ Славейковъ ми каза, че напечатаната отъ Захариевъ записка, отъ която се ползувахъ и азъ, е съвършенно истинска, освѣнъ нѣкои измѣнения въ езикътъ отъ издательтъ. Но въ никакъвъ случай тя не е съврѣменна. а е само по-късно отбѣлѣзвание на лето, и при това безъ годишни числа.

вѣнъ това отъ прѣданията на Помацитѣ очевидно е, че на това движение не малко сѫ спомогнали тъй силнитѣ нѣкога-по Родопитѣ туркомански овчари или юруци.

Споменатитѣ легенди за Баязидъ II и Селимъ I не сѫ безосновни. При тѣзи Султани прьвъ пѫть се прѣвьрнаха въ джамии старопрочутийтъ съборъ Св. Димитръ въ Солунъ и черковата Св. Георгий въ София;[1] изобщо Селимъ I отне отъ християнетѣ всички каменни черкови, та дори споредъ данни отъ турски източници, го е занимавала и мисъль, съ сила да обьрне или истрѣби всички християнски подданници.[2] Може би, къмъ тие врѣмена да се относятъ нѣкои дѣйствителни опити на обращение. Многократното прѣстояване на дворътъ на «Деспотъ Яласѫ» по височинитѣ на Родопитѣ при Мухамедъ IV «Ловчийтъ» е давало по-голѣмъ потикъ за распространение Исламътъ между планинскитѣ жители.

Още по-малко знаемъ ние за историята на обращение Помацитѣ въ Дунавската область. Знаемъ едно важно обстоятелство отъ донесенията на католическитѣ проповѣдници отъ 17-то столѣтие. По него врѣме въ всички православни и еретически (павликиянски) села между Никополь и Тьрново имало вече нѣколцина български селяне, които приели Исламътъ; тѣзи мусулмански меншинства въ отдѣлни мѣстности лесно могли всѣкий пѫть да спечелатъ врьхнина. И сега тамошнитѣ помашки села повечето все още сѫ смѣсени.

Като аналогия може да се приведе Критъ и Албания. Срѣдъ Критскитѣ Гьрци Исламътъ се е распространилъ чакъ слѣдъ падението на венецианското господство въ втората половина на 17-то столѣтие, а въ Албания Ханъ привожда случаи на обращение цѣли общини, станали въ начало на нашето столѣтие.[3]

Чрѣзъ обращение Помацитѣ Турцитѣ спечелиха не маловажна подпора за своето господство, единъ пьрвобитенъ, воинственъ и храбръ народъ, който вѣрно се прѣдалъ на Османската империя. Прѣзъ грьцкото възстание населението отъ Родопитѣ спомогна 1821 да се усмири революцията въ Халкидика и на Атонъ, и сѫщо прѣзъ българското възстание 1876 способствува къмъ неговото бързо удавяние. Само съразмѣрно незначителната численность е била

---

[1] Тафель, De Thessalonica eiusque agro (Берлинъ 1836) 133, намѣрилъ че храмътъ Св. Димитрий е билъ още християнский около 1480, но не могълъ да разясни врѣмето на неговото прѣврьщение въ джамия. Открититѣ отъ тогава текстове на срьбскитѣ лѣтописи отнасятъ това събитие къмъ 20 Августъ 1494 или (вариянтъ) 1499 (Шафарикъ, Pamatky 82, Гласникъ томъ 53, стр. 104). Врьху черковата Св. Георгий вижь при София.

[2] Хаммеръ, Gesch. des osm. Reiches II', 804.

[3] Ханъ, Alb. Studien I. 82.

Фиг. 11. Българка отъ Златишката мѣстность.

причина, гдѣто Помацитѣ не сж взели прѣднина, както мухамеданскитѣ Бошняци и Албанци. Помацитѣ ми привождаха имена на нѣкои лични селяне, които сж стигнали до високи почести. Отъ Родопитѣ били родомъ Тахиръ-Паша (отъ Драмско) и Али-Паша (отъ Хусеница на Доспатъ), който загина при Плѣвенъ. Помашкото село Турский Изворъ между Ловечъ и Орхание е родното мѣсто на из-

вѣстнийтъ по Херцеговина и Египетъ Дервишъ-Паша и неговий братъ Феимъ-Паша, та дори и прочутийтъ турский юристъ Джевджетъ-Паша казватъ да е Помакъ отъ Ловечъ.

Мѫжкото облѣкло е турско, съ бѣла или пъстра чалма; женитѣ носятъ подъ турското фередже още български шарени народни дрѣхи. Къмъ иститѣ Османлии Помацитѣ, както и Бошнацитѣ, и Албанцитѣ, иматъ дълбоко отврыщение, което при языкословната противоположность трѣбва да е взаимно. Исламитическийтъ фанатизмъ у женитѣ се проявява чрѣзъ бързо навождание, отврыщание на страна и прѣбулвание при доближаванието на нѣкой мѫжъ. Спрямо невѣрницитѣ, които тѣ наричатъ **Каури** (отъ гяуръ), сѫществува дълбока омраза, обаче, не е лесно да се каже, колко отъ нея трѣбва да се отдаде на религиознийтъ фанатизмъ и колко на обикновенната ненависть между съсѣди отъ разни вѣри. Послѣдната наприм. е накарала Помацитѣ да зематъ значително участие 1876 въ Баташката катастрофа.

Езикътъ е пъленъ съ турски термини, но пакъ при странението отъ Християнетѣ въ рѣчьта има нѣкои архаизми.[1] У инакъ добрѣ български говорящитѣ Родопски Помаци се срѣща едно интересно явление, че тѣ по-вечето броятъ отъ едно до чедиредесеть само турски. Въ обичаитѣ се е запазило много още отъ доисламитическото. И по Родопитѣ, както и около Ловечъ сѫществува обичай, щото прѣзъ Байрамътъ момичетата да играятъ не прѣбулени, макаръ и на извѣстна отдаленность, за да можатъ момцитѣ, стигнали за женение, да ги видятъ въ лицето. Помацитѣ въ Ловченско празднуватъ и християнски праздници, Св. Василий, Св. Георгий, Св. Димитръ, 40-тѣ мѫченици, та дори и Великдень.

Народнитѣ пѣсни на Помацитѣ отъ Дунавската область, мѣстноститѣ Чепино и Доспатъ не се различаватъ отъ останалата българска народна поезия. Въ тѣхъ изобилватъ лирически, еротически и сатирически теми. Пѣятъ отдѣлно или хоръ подъ аккомпаниментъ на мѣстнитѣ гитари (С —). Азъ узнахъ тая поезия въ Чепино. Тамъ се чуватъ хайдушки пѣсни за мухамеданскитѣ горски рицари по «Карловска планина» (Карликъ) и за християнскитѣ хайдуци изъ Батакъ, съ чиито жители отъ старо врѣме насамъ Чепинци открито се намиратъ въ неприязненни отношения. Въ по-старийтъ епосъ се явява всеизвѣстнийтъ Краль Марко, наредъ съ него и всѣкакви понови герои съ християнски и мухамедански имена. Въ една пѣсень

[1] Българинътъ нарича стрѣмето винаги съ турска дума **зенгия**, но у Помацитѣ при Ловечъ тя още се казва по славянски **стрѣме**.

се споменува «Мендеръ градъ», бессарабската крѣпость Бендеръ, която влиза и въ пѣснитѣ на албанскитѣ башибозуци, спомени отъ походитѣ на 18-то столѣтие. Въ друга една ни пѣха за боеветѣ при Плѣвенъ, но безъ дѣйствие: обща бойна картина съ свѣткавица отъ сабли и гърмотевици отъ топове. По Доспатското плато пѣятъ само за герои съ исламски имена; само въ пѣснитѣ на селото Бартина влизатъ вече християнски юнаци.

Тая поезия на мухамеданскитѣ Българе наумѣва пѣснитѣ на тѣхнитѣ боснийски братья по вѣра, които притежаватъ множество нѣжни или жални любовни пѣсни и извънредни дълги епически произведения по османската военна история, но отъ срѣдневѣковната епика, както що тя се е запазила у християнскитѣ Сърби и Хървати, останали сѫ само слаби образци. Мѣнуванието на вѣрата е скѫсало свръзката съ старитѣ исторически прѣдания, понеже тѣ горѣ-долу сѫ имали християнский характеръ. Срьбскитѣ и българскитѣ мухамедане изобщо сѫ фанатически привърженници на Исламътъ и слѣдватъ неговитѣ прѣдписания съ по-голѣма искренность и упорство отъ самитѣ Османи. Изъ пѣснитѣ прочее се вижда, че между Бошняцитѣ и Помацитѣ въ турската войска сѫ сѫществували дружелюбни отношения; въ Чепино се въспѣва единъ боснийский делия, притежатель на единъ несравненъ конь, който съ дишението си затварялъ прозорцитѣ изъ пѫтьтъ, а съ пръханието си разлюлявалъ керемидитѣ по покривитѣ; а идеалътъ на младата помакиня, ѣздачътъ, е който говори съ «боснийски думи«.[1])

[1]) За „доисторическитѣ и дохристианскитѣ пѣсни", които бошнякътъ Верковичъ, търговецъ съ антики въ Сѣръ, издаде подъ високозвучний надсловъ „Вѣда Славянъ", проститѣ Родопци нищо не знаятъ. Това е още по-забѣлѣжително, понеже издательтъ (Веда Словена, Бѣлградъ 1874, томъ I стр. XV) поименно изброява за личности, подъ чиято диктовка нѣкои отъ сътрудницитѣ записали тие пѣсни за него, не само Помаци (сѫщо и отъ Доспадъ), но и християнски Българе отъ желѣзаритѣ при Мелникъ и въ Разлогътъ, дори влашки пастири и цигане. Отъ тука може да се заключи за едно обширно пространство на територия, въ което тойзи образецъ на поезия щеше да бѫде извѣстенъ на единъ голѣмъ крѫгъ хора отъ различни състояния и плѣмена. Азъ много пѫти имахъ лични сношения съ Помацитѣ отъ Доспадъ, Чепино, Неврокопъ, имахъ по години за слуги християне отъ Разлогътъ и Мелнишката мѣстность, често съмъ говорилъ съ християнскитѣ Българе отъ цѣлитѣ Родопи, но никому не бѣха извѣстни никакви пѣсни за прѣселванието въ страната, за изнамѣрванието на житото, на виното, писменностьта, за богове съ индуски имена, за Орфен и тѣмъ подобни. Само Мустафа отъ Доспадъ ми каза веднажъ, че наистина той дома никога не билъ чувалъ за такова нѣщо, но че цѣла книга съ такива пѣсни—може да се намѣри въ Пловдивъ въ книжарницата! Мнозина Българе, които добрѣ познаватъ България, отдавна ми сѫ говорили за тѣзи мними открития като за шарлатания, за това и азъ въ Българската История стр. 568 ги оборвахъ като неистински. Господинъ П. Р. Славейковъ, който най-добрѣ познава българскийтъ народенъ животъ, не веднажъ рѣшително ми е утвърждавалъ, че тие Веди сѫ издѣлие на цѣло дружество учители изъ мѣстностьта на

Отъ каквито и да е литературни опити между Помацитѣ по подобие на боснийскитѣ паметници, каквито е събралъ Блау, по Родопитѣ нѣма и диря. Въ писменнитѣ съобщения Помацитѣ си служатъ съ турский языкъ, който изобщо имъ е познатъ поради сношението съ Османитѣ отъ източната часть на планината. За това азъ узнахъ нѣщо за писменни опити между Помацитѣ въ Македония. Господинъ Иос. Ковачовъ, бившъ главенъ секретарь въ Министерството на Вжтрѣшнитѣ Дѣла ми разказа, какъ въ неговийтъ роденъ градъ Щипъ веднажъ го посѣтилъ единъ ходжа отъ помашката мѣстность Тиквешъ по тѣснинитѣ на Вардаръ и му прочелъ едно полуфилософско, не твърдѣ ясно художественно стихотворение, написано на много чистъ языкъ съ арабско писмо. [1]

Кървавитѣ събития прѣзъ 1876 докараха рѣзко раздѣление между Родопскитѣ Помаци и Българетѣ. Но пакъ между тѣхъ сжществува двѣ течения, едно старо-турско, спомагаемо отъ силни беюве, и едно ново, което се стреми да се присъедини къмъ Българщината въ нейнийтъ днешенъ държавенъ строй. Млади мюслумане въ фесове и чалми по чиноветѣ изъ българскитѣ гимназии въ София и Пловдивъ вече не сж рѣдкость, така сжщо и по селскитѣ училища въ Чепино и Рупчосъ. Тамъ събуденитѣ се смѣха надъ нѣкои свои събратия, които сж били уплашили отъ иллюстрираннитѣ естественни истории, понеже Исламътъ забранява всички изображения. Сжщо и въ Раховскийтъ окрмгъ отдѣлни Помаци почнаха да посѣщаватъ българското училище. Политическо значение, обаче, тѣзи мусюлмански Българе нѣматъ въ прѣдѣлитѣ на Княжеството, вече поради тѣхното незначително число.

Сѣръ и Мелникъ; единъ пжть (то бѣ въ София на 5 Януарий 1882) той ми разказа, че единъ учитель изъ Мелнишко, който, може би, и сега да служи въ Княжеството, като сждия, му се сзналъ, че и той земалъ дѣятелно участие, като ортакъ, въ изникванието на Верковичовитѣ пѣсни. Тѣ мисляли били чрѣзъ това да послужатъ за славата на своята народность; Верковичъ пакъ се надѣвалъ чрѣзъ тѣзи пѣсни да докаже автоктонията на Българетѣ и „изобрѣтениението на цивилизацията“ отъ Славянетѣ. Тие пѣсни естественно били съставени по-вечето чрѣзъ прѣработвание и оглаждание истинскитѣ народни пѣсни, като прѣдполагали, че „чудовищната“ дължина е признакъ на голѣма древность. Между българската интеллигенция тие пѣсни признаватъ само нѣкои λογιώτατοι, които се сж обучавали въ странство и по-вечето познаватъ отечеството си само изъ книги, или съдружницитѣ на Верковича, които сега всички се намиратъ въ Княжеството. Самъ Верковичъ, до колкото зная, отъ послѣдната турска война живѣе въ Петербургъ.

[1] При това Ходжата казалъ: „и ние си имаме наша е л л и н и к а“, сир. стари изящни думи и обрати, като напр. старославянското ч е л о в ѣ к ъ на мѣсто всѣкидневното ч о в ѣ к ъ.

с). Павликиянетѣ (католически Българе).

Исторически. Павликиянетѣ около Пловдивъ и Свищовъ.

Католическитѣ Българе се наричатъ Павликияне. Това име въ начало е принадлѣжало на една срѣдневѣковна дуалистическа секта,

Фиг. 12. Гражданка изъ Търново, съ носия каквато носятъ въ околностьта.

която български наричали исто и Богомили, а въ Босния Патарени. Тѣ живѣятъ, около 14,000 души, въ двѣ далечъ една отъ друга лѣжащи мѣсности, въ Пловдивската равнина и по Дунавътъ при Никополь.

Върху тѣхната история ние едвамъ неотдавна получихме основателно разяснение въ единъ Сборникъ донесения на папски проповѣдници, съставенъ отъ ученийтъ францисканецъ Ферменджиу, единъ Българинъ отъ Банатъ, и издаденъ отъ югославянската Академия въ Загребъ.[1]

Въ 17-то столѣтие тѣзи Павликияне (Paulini, Pauliani Paulinisti, Paulianisti, слав. Павликяни) били сѫ още твърдо убѣдени еретици, строго отдѣлени отъ своитѣ врагове, православнитѣ християне отъ околностьта. Тѣхнитѣ общини сѫ образували единъ поясъ отъ Никополь до Пловдивъ. Подъ турското господство тѣ се наслаждавали съ пълна свобода на вѣроисповѣдание. Тѣ мразили крьстътъ и иконитѣ, и обвинявали православнитѣ въ идолопоклонство. При крьщавание, споредъ думитѣ на английскийтъ пѫтешественникъ Рико (Ricaut 1665) тѣ употрѣбявали огънь; по донесенията на проповѣдницитѣ то ставало така, че священникътъ се докосвалъ до главата на вѣрующийтъ на четири мѣста съ една свѣщь, и то се наричало у тѣхъ крьщение съ огънь на св. Иоаннъ Крьститель.[2] По него врѣме тѣ нѣмали още епископи, а само священници, които се поставяли отъ общината чрѣзъ врѫчвание на една патерица; тѣ могли да четатъ, освещавали питиета и благославяли бракове чрѣзъ прости обреди. Въ черковитѣ вѣрующитѣ отивали съ ѣдение и пиение всички наедно за весело жертвенно пиршество, ѣдѣли, пиели и се опивали, пѣяли и играяли; и слѣдъ приемание католицизмътъ тѣ искали да продължаватъ тойзи родъ благоговѣние, и въ едно село направили отъ олтарьтъ трапеза за ѣдение.[3] Отъ книги имали Евангелия, писмата на апостолъ Павелъ, Дѣянията на апостолитѣ и Апокалипсисътъ, всички въ образътъ на старославянски пергаментни рѫкописи; нѣкои Codices били отъ боснийско происхождение, написани при днитѣ на краль Твърдко. Тѣ исто постили, празднували недѣлята и подвижнитѣ праздници и наредъ съ българскитѣ народни имена носили между друго и християнски крьщелни имена (Иванъ, Димитръ и др.).

---

1 Acta ecclesiastica Bulgariae ab a. 1565 usque ad 1799. Collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendžiu, ordinis S. Francisci. Zagrabiae 1887 (XVIII томъ на Monumenta).

2 Ricaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman 711. Acta 80.

3 За угощенията въ черковитѣ ср. Acta p. 17, 18, 80 etc. Онова, което контъ Марсили (Stato militare dell'imperio ottomano p. 24) показва като павликиянска моления е било само оброчище (мѣсто на бивша черкова), гдѣто още и днесь се принася курбанъ: голѣмо дърво съ окачени кѫсове месо, съ единъ простъ дървенъ крьстъ помежду тѣхъ (което вече не е никакъ павликиянски), една голѣма каменна жертвенна плоча и единъ крѫгообразенъ редъ малки каменни столчета.

Отстранението и антогонизмътъ спрямо грьцко-православната черкова пробудили у остаткитѣ на нѣкога тъй силната секта симпатии къмъ римската черкова. Планътъ, да се спечелатъ Павликиянетѣ за Римъ, за прьвъ пѫть е изникналъ въ 1581 г. Првий духовенъ пратеникъ при тѣхъ е билъ босниийский францисканецъ Фра Петръ отъ Соли (Тузла), който билъ нареченъ отъ Папа Климентъ VIII (1592—1603) Епископъ Софиский, съ сѣдалище въ рударското мѣсто Чипоровци въ Балканътъ, една стара латинска община, и тамъ се поминалъ 1623 г. подирь незнающий почивка животъ. Въ пьрвитѣ години на 17-то столѣтие той захваналъ своята дѣятелность въ село Петь-кладенци при Никополь, проповѣдвалъ и покрьствалъ успѣшно между Павликиянетѣ по Дунавътъ и почналъ дѣлото на обращение сѫщо и около Пловдивъ, всичко това не безъ опасность, защото грьцкитѣ епископи и правовѣрнитѣ Павликияне нѣколко пѫти го обвинявали прѣдъ Турцитѣ като испанский и папский съгледатай. Богослужението често се извьршвало по гумна всрѣдъ копи жито, а гдѣто имало направени черкови, то сѫ били колиби покрити съ слама. Нѣкои млади Павликияне се пращали въ Римъ, за да се приготвятъ за священници. При Дунавътъ дѣлото тогава напрѣдвало по-добрѣ, нежели около Пловдивъ, гдѣто чисто павликиянскитѣ села Даваджово при Хиссаръ и Калачево (сега Калъчли, тур. Калъчъ сабля) сѫ били главната опора на католицизмътъ.[1] Тамъ още въ половина на 17-то столѣтие се покрьстили много души отъ двата пола, старци и юноши, и къмъ крайтъ на сѫщий вѣкъ струва се привьрженницитѣ на старата вѣра съвсѣмъ да сѫ исчезнали. Священницитѣ на миссиитѣ били мѣстни Българе, Бошнаци, по-рѣдко Рагузинци; тѣ били плащани отъ Римъ, така щото общината не е имала никакви разноски за тѣхното съдьржание. Паданието на Чипоровци 1688 силно расклатило проповѣдничеството; прѣзъ тогавашнитѣ турски войни много общини останали безъ духовни пастири, но пакъ се не отклонили отъ римската черкова и продължавали да живѣятъ подъ французско покровителство.

Около Пловдивъ има 9444 (1885) Павликияне[2] или както

---

[1] А. Шоповъ, България въ цьрковно отношение, Пловдивъ 1889 стр. 22, погрѣшно привожда едно сказание за происхождението на тие Пловдивски Павликияне. Споредъ него Даваджово, Хамбарли и Дуванли происхождатъ изъ Софийско, което могло било още да се распознае по езикътъ, Калъчли, Балтаджи и Геренъ изъ Никополско.

[2] Прѣброяванието на населението отъ 1888 намѣри въ Пловдивскийтъ окрѫгъ 9848 католици, но включително съ чужденцитѣ въ градътъ.

тѣ сега оффициално се наричатъ «Българокатолици», въ една махала на градътъ и изъ 10 села въ три групи: къмъ сѣверъ отъ градътъ по пѫтьтъ за Хиссаръ (Даваджово, Дуванлии чисти, Селджиково, Хамбарлии смѣсени), на сѣвероистокъ отъ сѫщийтъ къмъ устието на Стрѣма (Калачлии, Балтаджии, двѣтѣ съвсѣмъ павликиянски, близу до 2000 души, Геренъ смѣсено) и на югъ кѫдѣ Родопитѣ (нѣколко семейства въ Ахланъ и Коматьово). Въ Павликиянската махала на градътъ живѣе католическийтъ епископъ на Сердика (София), Monsignore Менини, родомъ Далматинецъ. Свещенницитѣ сѫ по-вечето капуцини, Италиянци и Французи, рѣдко родени Павликияни; расправятъ, че тѣ много строго дьржатъ своитѣ вѣрующи. Въ тѣхното училище наредъ съ българскийтъ прѣобладава французский езикъ, обстоятелство, което на мнозина Павликияне при постѫпвание на българска държавна служба отваря добра каррйера. Типътъ на тѣзи Павликияне се различава отъ българскийтъ и грьцкийтъ; тѣ сѫ дребни хора съ тѣсни лица и голѣми носове, изобщо брюнети. По между имъ навѣрно има и потомци отъ Ерменцитѣ, които бѣха заселени около Пловдивъ отъ византийски императори и които донесоха на полуостровътъ така сѫщо и павликиянското учение. Тѣхний българский езикъ има свой ритмъ, но инакъ не се отличава отъ оня на съсѣдитѣ.[1]

Прѣдѣлътъ на сѣвернитѣ Павликияне при Никополь се простиралъ близу до Ловечъ, но въ 1727 часть отъ тѣхъ се дръпнала въ австрийската тогава Мала Влахия и отъ тамъ въ Банатъ въ мѣстностьта Темешваръ, гдѣто тѣхнитѣ потомци още днесь говорятъ по български и се наричатъ Павликени. Въ отечеството оставятъ само 4 села съ 4462 (1888) католици: Бѣлени, Орѣше, Лъжени, Трънчевица.

II. Гърцитѣ.

Тѣхно политическо положение. Мѣстожителства по Черноморскийтъ брѣгъ и въ Тракия. Слѣди отъ минали еллински елементи.

Гърцитѣ въ Княжеството сѫ по-вечето градско население, търговци, занаятчии, лозари, по крайбрѣжието тъй сѫщо и рибари и

[1] Врѣмената се измѣниха. Старитѣ, неприпознающи икони Павликияне, считали православнитѣ за язичници поради тѣхнитѣ икони; а новитѣ Павликияне иматъ не само икони, но и статуи на светци, които пакъ сѫ ужасъ за православнитѣ. Една стара православна Пловдивчанка ме питаше веднажъ: „видя ли ти и павликиянската черкова и идолитѣ въ нея." Възрѣнията върху черковнитѣ статуи на Истокъ и на Западъ и подирь хиляда години още рѣзко се различаватъ едно отъ друго.

соловари; съ землелѣлие се занимаватъ малцина, и то по-вече съ бостани и градини. Тѣ сѫ, като навсѫду, живъ, интеллигентенъ, самосъзнателенъ народъ отъ лесно распознаваемъ, и между женитѣ, често твърдѣ красивъ типъ, и много държатъ на школно образование.

Отношението на Българетѣ къмъ Гърцитѣ е недружелюбно. Прѣснийтъ споменъ на българската черковна борба противъ Цариградската Патриаршия за възстановление на националната църква е докарвалъ взаимни съприкосновения и послѣ основанието на българската държава. Въ Княжеството това ясно можеше да се наблюдава въ Варна. Въ Румелия прѣзъ траянието на автономната областъ Гърцитѣ бѣха доста покровителствовани отъ Органическийтъ Уставъ; тѣхнийтъ езикъ, наредъ съ българскийтъ и турскийтъ, се смѣташе за служебенъ езикъ, три околии съ смѣсено население се управляваха отъ началници съ грьцка народность и въ Областното събрание засѣдаваха много грьцки прѣставители. Слѣдъ присъединението Източна Румелия къмъ Княжеството това много се е промѣнило. Въ списъкътъ на сегашнитѣ правителственни чиновници и депутати личатъ само двоица отъ грьцка народность, единъ околийский началникъ и единъ народенъ прѣдставитель, и двамата отъ Анхиало. Нѣкои Гърци служатъ като околийски лѣкари; въ централното управление и между рѫководителитѣ на войската тѣхната народность нѣма никакви прѣдставители.

Въ етнографическо отношение. Гърцитѣ на българското Княжество принадлѣжатъ къмъ два прѣдѣла, именно къмъ прибрѣжното население, което се простира отъ Босфорътъ покрай Черноморскитѣ брѣгове на сѣверъ, и къмъ еллинскийтъ елементъ, който е распрьснатъ изъ вѫтрѣшностьта на Одринскийтъ вилаетъ, и покрай Тунджа и Марица стига така исто и въ горня Тракия.

Прибрѣжното население пакъ се распада на двѣ группи. Първата образуватъ Гърцитѣ около Бургасский заливъ, въ старитѣ еллински морски градове Созополь, Анхиало и Месемврия, както и въ новийтъ градъ Бургасъ. Тука се относятъ още двѣ разединени села на западъ отъ Бургасскитѣ Лагуни (Урумъ-Еникьой и смѣсеното Кабасакалъ), нѣколко по-вечето размѣсени села въ Анхиалската равнина и населението на мѣстноститѣ при носъ Емонъ. (Хагиосъ Власиосъ, Емонъ, Ираклионъ или Еркли, Баня). Изцѣло въ Бургасскийтъ окрѫгъ има 13,656 Гърци, 12·3 проц. отъ окрѫжното население; отъ тѣхъ 7536 падатъ на Анхиалската околия, като 36·5 проц. отъ нейнитѣ жители. Тѣзи Гърци изобщо сѫ исти, старозаселени Еллини.

Втората крайбрѣжна група обгрѫща Гърцитѣ на Варненский окрѫгъ, които 1881 въ градътъ и множество мѣста отъ Аспро (бълг. Бѣла, турс. Акдере) до носъ Калиакра сѫ показани съ 9371

Фиг. 13. Българинъ отъ Пловдивската равнина.

души (8 проц. отъ населението на окрѫгътъ). Въ 1888 въ Варненска околия имало 8309 Гърци (14·2 проц.), въ Балчикска 697 (2·8 проц.), всичко 4·4 проц. отъ окрѫжното население. Тамъ се

намира една стара грьцка ядка, понеже въ пристанищнийтъ градъ Варна, еллинскийтъ Одессосъ, въ всѣко врѣме сѫ се срѣщали Гърци; болшинството обаче, както въ самата Варна и особенно изъ селата, сѫ Гагаузи, които въ кѫщи говорятъ само турски и по настоящемъ се колебаятъ между погърчвание и побългарявание. Чисто грьцка колония сѫществува въ общината Карахюссеинъ, която едвамъ прѣди 50 години се е съставила отъ Одрински прѣселници (стр. 59—60) 692 Гърци между 1841 жители.

Съ Гърцитѣ на Одринската область сѫ свързани ония по долината на долня Тунджа, градинари и земледѣлци, които обикновенно наричатъ Кариоти, вѣроятно отъ Καρβαις, грьцкото име на нѣкогашното главно мѣсто Козлуджа. Тѣхъ смѣтаха (1888) 14.925 въ седемь богати и голѣми села въ околия Кавакли (42·3 проц.), 2635 въ три мѣста отъ околия Кързълъ-Агачъ (7·9 проц.) и 826 въ едно село отъ Ямболска околия.[1] Почти исключително турскитѣ имена на мѣстата показватъ, че грьцката колонизация тука е нова; при по-близко наблюдение на хората откриватъ се слѣди на смѣшение отъ първоначално български елементи.

Прьстнатъ клонъ отъ сѫщата территория сѫ исто и Гърцитѣ въ градъ Хасково и по нѣкои села въ неговийтъ окрѫгъ.[2]

Най-отличнийтъ еллинский езикословенъ островъ срѣдъ румелийскитѣ Славяне и Турци е послѣ татакъ на западъ градътъ Станимака (грьц. Стенимахосъ) край сѣвернитѣ поли на Родопитѣ съ съсѣднитѣ голѣми общини Горний и Доленъ Воденъ, Долне-Арбанаси и Кукленъ. Въ Станимашка околия тѣ наброяватъ 9969 души (23·6 проц.). Тѣ сѫ потомци на византийскитѣ Гърци, които едно врѣме сѫ бранили Пловдивъ и Родопскитѣ замъци срѣщу сѣвернитѣ съсѣди; тѣ и до днесь сѫ непримиримо настроени спрямо Българетѣ. Но при всичко това и у тѣхъ не липсва славянска примѣсь. Тѣхното старо нарѣчие отдавна вече е привлѣкло вниманието на новогрьцкитѣ филолози. Станимакалиитѣ сѫ по-вечето лозари и винотърговци, и Българете ги наричатъ Лангери, отъ новогрьц.

---

[1] То сѫ мѣстата: 1) Кавакли, Козлуджа, Доганово, Синапли, Чукуркьой, Голѣмъ и Малъкъ Монастирь; 2) Голѣмъ и Малъкъ Боялъкъ, смѣсеното Мураданли; 3) Акбунаръ.

[2] Печатанитѣ прѣброявания сѫ пълни тукъ съ противорѣчия:

Село Козлукъ (Хаджи-Елеска околия). 1885: 890 Българе, 425 Гърци, 40 Цигане, 3 Турци. 1888: 1396 Българе, 37 Цигане, 4 Гърци.

Село Козлуджа (Харманлийска околия). 1885: 657 Гърци, 12 Цигане, 1 Българинъ. 1888: 625 Турци, 26 Българе, но 651 православни.

Село Урумкьой (сѫщата околия). 1885: 522 Гърци, 10 Цигане. 1888: 600 Турци, 5 Българе, но 605 православни. Види се, въ тия двѣ села има турски говорящи християне (Сиргучи), които се издаватъ за Гърци.

ἡ λαγγέρας легко, лошо вино. Въ най-тѣсни сношения съ тѣхъ се намиратъ Гърцитѣ отъ Пловдивъ, които (3930) съставятъ около осмина и по-вече отъ градското население, но по-вечето сѫ се образували отъ Станимакалии и погърчени Българе и Власи, понеже прѣзъ по-старитѣ Турски врѣмена градътъ е билъ чисто османския. Тъй нареченитѣ Гърци въ Пещера (грьц. Перистерà) сѫ Власи, които дома си говорятъ румѫнски.

Освѣнъ поименованитѣ мѣста малки грьцки колонии се намиратъ въ всички търговски градове, напр. въ Русчукъ (340), София (333) Силистра (243), Татаръ-Пазарджикъ (240) и т. н. Сѫщо въ всѣкий окрѫгъ се срѣщатъ по нѣколко грьцки бакале или механджии.

По слѣдитѣ личи, че едно врѣме въ страната грьцкийтъ елементъ е билъ много по-голѣмъ. Въ Тракия то е несъмнѣнно за византийскийтъ периодъ; напр. споредъ Акрополитъ, крѣпостнийтъ градъ Мелникъ въ долината на Стримонъ въ 13-то столѣтие е билъ ново колонизиранъ съ Гърци отъ Пловдивъ. Още пѫтешественникъ Курипешичъ (1530) забѣлѣжилъ, че «Романия» отъ Вѣтренъ до Мустафа-Паша-Паланка била еднаква съ земята на България; освѣнъ онова че «въ Романия имало по вече Гърци, [1]) които не можеха съ насъ да говорятъ по виндавский». По Родопитѣ освѣнъ Станимакалиитѣ личатъ още други остатки отъ нѣкогашнитѣ византийски крѣпостни обитатели. Между българскитѣ мухамедане по планината има сѫщо и нѣколко грьцки. Споредъ разказитѣ на мои мусулмански повѣрители голѣмото село Лялово (90 кѫщи) на югъ отъ градътъ Неврокопъ било населено отъ Гърци, които припознаватъ Исламътъ; сѫщо и ближнитѣ Лозникъ и Корникъ сѫ имали такова население, но отъ сношавание обаче съ съсѣднитѣ Помаци били сѫ вече побългарили. [2] Легендата утвърждава, че въ Помацитѣ отъ Тъмрашъ біяла «грьцка жилка»; исто и въ чистобългарскийтъ сега градецъ Перущица долу подъ планинската страна ми сѫ казвали нѣкои поразителни, грьцки имена на ливади. [3] На сѣверъ отъ Балканската верига Арбанаси при Търново е сега побългарено поселение отъ Албанци или Епирейци, които още малко говорятъ по новогрьцки. [4]

---

[1] Въ изданието отъ 1531 е напечатано „Kirchen“ черкови намѣсто „Krichen“ Гърци.

[2] Освѣнъ въ Критъ това сѫ единственнитѣ Мусулмане отъ гърцка народность. Мухамедане отъ румѫнско происхождение има въ мѣстностьта Моглена въ Македония.

[3] Мавроги (μαυρόγῃ чернозем̃ъ), Кокино (κόκκινο червенъ).

[4] Пръснати Гърци имало е сѫщо и между откѫслецитѣ плѣмена, които сѫ намѣрили заслонъ въ Балканскитѣ села; двѣ купчини колиби при Габрово

III. Румжнетѣ (Власитѣ.)

Румжнетѣ на Бълг. Дунавский брѣгъ и тѣхно происхождение. Македонски Румжне по градоветѣ. Влашкитѣ овчари, тѣхний образъ на живѣяние и история. Румжнскитѣ слѣди въ имена на мѣста.

Румжнетѣ (бълг. и срьб. Влахъ, новогрьц. Βλάχος) въ България принадлѣжатъ на двѣтѣ плѣмена. Дакорумжнетѣ, сродници на жителитѣ въ Румжнското Кралевство и Седмоградие, живѣятъ на една тѣсна ивица покрай южнийтъ брѣгъ на Дунавътъ, а пакъ Македонорумжне (Македоновласи, Кутцовласи) сж прьстнати на малки групци по градоветѣ като занаятчии, механджии и търговци или пакъ периодически дохождатъ въ страната като овчари-скитници.

Единственни данни вьрху численностьта и распрѣдѣлението на Румжнетѣ въ България ние притежаваме въ трудоветѣ на Сарафова. Споредъ него, народопрѣброението 1881 намѣрило въ Княжеството 49.070 Румжне; отъ тѣхъ 42.407 сж се падали на западната половина, отъ Тимокъ до Янтра, а само 6.663 на источната половина, отъ Янтра до морето. Отпечатанитѣ резултати отъ прѣброението 1888 съвършенно ги изоставятъ, защото Румжнетѣ въ тѣхъ влизатъ между «Разнитѣ», които, обаче, напр. въ Видинска околия съставляватъ 20.372 души отъ всички 51.333. Въ Источна Румелия Румжнетѣ се прѣдставляватъ едвамъ съ нѣколко стотини, та и въ сжщность въ никоя статистика тѣ не сж показани точно.

Междата румжнски села па българскийтъ Дунавский брѣгъ се распада на три несвързани по между си дѣла. Първийтъ, който се присъединява къмъ румжнскитѣ колонни въ Добруджа, заема брѣгътъ около Силистра и Тутраканъ; въ Силистренский окржгъ 1881 г. имало 1629 Румжне, въ Тутраканска околия принадлѣжаща къмъ Русчукский окржгъ 3403, отъ които 2804 се падатъ на самийтъ Тутраканъ (7172 жителя). Сѣтнѣ слѣдва единъ междулекъ, въ който има само 1260 Румжне въ Свищовскийтъ окржгъ. Втората група румжнски села се намира надъ Никополь, отъ устието на Осъмъ до онова на Огостъ (1881: въ Плѣвенский окржгъ, къмъ който тогава принадлѣжеше и Никополь, 6077, въ Раховскийтъ

и Трѣвна се наричатъ Грци. Остатъци отъ една византийска номенклатура сж имената на селата Калакастра между Плѣвенъ и Търново, послѣ въ Кюстендилската котловина Периволъ (περίβολος градина), Стенско (στενά клисура) и Ямборени (отъ ἔμπορος търговецъ?), които при това могатъ да бждатъ само остатъци отъ една господетвующа политическа терминология, по която не може още да се заключи за грьцки жители.

8054). Послѣ върви пакъ единъ проломъ само съ 1494 Ромѫне около Ломъ-Паланка. Най-силно се прѣдставлява ромѫнскийтъ елементъ въ третьото мѣсто, въ трижгълникътъ между градътъ Видинъ, Дунавътъ и Тимокъ, който е почти напълно ромѫнский, съ исключение на сѣверъ отъ Видинъ влизающий тамъ полуостровообразенъ български езикословенъ островъ. Тамъ заселенитѣ въ 36 села 23.845 Ромѫне съставляваха 1881 23 % отъ населението на Видинский окрѫгъ и почти половината отъ всички Ромѫне въ Княжеството. На западъ тѣ граничатъ съ единъ много по-обширенъ, заемающий планинската страна между Тимокъ и Морава ромѫнски езикославенъ прѣдѣлъ по землището на Кралевство Сърбия, чието население е по-вече отъ двойно, нежели онова, що се намира въ цѣлото Княжество България. [1]

Тойзи дългъ редъ ромѫнски Дунавски села е отъ по-ново происхождение. Още прѣзъ 18-то столѣтие не рѣдко ромѫнски селяне се спасявали отъ угнетението на болеретѣ въ турската земя, гдѣто нѣмало нито болярство, нито ангария въ тѣхна полза; тая емиграция ни е извѣстна по свидѣтелствуванията на тогавашни пѫтешественници, които описватъ съ най-рѣзки цвѣтове упражняемата тогава въ Влашко тирания. Въ нашето столѣтие това движение се усилило, особенно слѣдъ като турскийтъ Дунавский брѣгъ не ставалъ тъй често мѣсто на военни дѣйствия, а турското правителство отъ своя страна поддържало бързото заселвание на тие пустинни прибрѣжия. Чакъ освобождението на селянетѣ въ Влахия турило край на това изселвание на ромѫнски бѣжанци въ Турция. [2] Че тая колонизация е нова, показватъ сѫщо почти исключително българскитѣ или турски имена на селата. Между ромѫнетѣ на българскийтъ брѣгъ има още хора родени отвѫдъ Дунавъ въ Ромѫния. Споредъ прѣброението 1888

[1] Цифритѣ споредъ Сарафовъ, Период. Спис. IV, 15 и VIII, 59.

[2] Дубровчанинътъ Босковичъ прѣнощувалъ 1762 въ Новий-Пазаръ при Шуменъ въ хижата на една „famiglia valaca, venuta là da un anno“, понеже подъ турскитѣ паши се живѣяло по-добрѣ, нежели подъ влашкитѣ и молдовскитѣ князье, „da quali si fanno estorsioni incredibili che farzano i villani ad abbandonare i loro paesi“ (Boscovich, Giornale di un voiaggio da Constantinopoli in Polonia. Bassano 1784 ст. 66; ср. стр. 109). На Карстенъ Нибуръ (Пѫтувания III 190) жителитѣ на Влашко се показали по-нещастни и по-вече угнетени отъ данъци, нежели народътъ въ турскитѣ провинции, „за това мнозина се прѣселватъ у Турцитѣ и Татаритѣ за да не бѫдѫтъ тиранизирани отъ собственитѣ си единовѣрци“. Лежанъ пише 1867 (Voyage en Bulgarie, Tour du Monde XIII, 122), че Ромѫнетѣ въ България сѫ „бѣжанци избѣгнали отъ ужаснийтъ феodаленъ режимъ, който тежилъ прѣди 1848 върху ромѫнскитѣ княжества“, но забѣлѣзва обаче, че тая емиграция на-мѣста е станала „прѣди това столѣтие.“ Сѫщо и Каницъ (II 40, 276, 282) отнася това прѣселвание въ най-новитѣ врѣмена и го приписва на влиянието на „враждебнийтъ къмъ селянетѣ режимъ на влашкитѣ бояре“.

въ Видинска околия 506 души, въ Раховска 389, въ Никополска 180 сж родени въ Румжния.

Единственната по-голѣма градка община отъ Македоноружне въ България се намира въ Пещера въ Родопитѣ, на югъ отъ Татаръ-

Фиг. 14. Българка отъ мѣстностьта Рупчосъ въ Родопитѣ.

Пазарджикъ. 1885 насчита 404 души. [1] Споредъ свидѣтелствуването на попъ Константинъ (1819) тѣзи сж прѣселени отъ

[1] Статистиката отъ 1888 знае въ Пещера само 212 „Гърци“.

Москополисъ или Воскополисъ, който въ 18-то столѣтие станалъ бързо прочутъ, но послѣ пакъ сѫщо скоро западналъ влашкий градъ въ планинитѣ на югъ отъ Охридъ отъ гнетътъ на Албанци и разбойничествата на Кърджалии.[1] Сегашното поколѣние разказва, че прѣдшественницитѣ имъ нѣщо около прѣди 80 години се прѣселили изъ Македония и Тессалия. Хората още днесь приказватъ, както самъ се убѣдихъ, всички румѫнски съ много грьцки и български думи, но издаватъ обаче себе си открито за Гърци и иматъ грьцки училища и черковни книги. Тѣхнитѣ сродници въ Татаръ-Пазарджикъ и Пловдивъ сѫ сега почти огърчени. Исто и въ Стара-Загора миналото столѣтие се поселили петь семейства Москополити; малката колония се е умножила, но е обългарена. Още прѣди малко бѣха живи нѣколко стари жени, които знаеха влашки, и още си спомняха на моитѣ питатия фразата: ce face? (quid facis?). Въ Княжеството има влашки дюгенджии и занаятчии, по-вечето работници на срѣбърни работи и бояджии, обаче въ много градове[2] при своята изолированность тѣ се прѣврьщатъ въ Българе; много заможни семейства напр. въ Плѣвенъ и Орхание сѫ отъ влашко происхождение. Поголѣмо съзнание на народность притежаватъ македонорумѫнскитѣ ханджии по всичкитѣ шоссета и градове, които почти вси сѫ родомъ отъ планината Перистери при Битоля (Гопешъ, Магарово и др.) и само врѣменно живѣятъ тука като наемачи.

Особонъ народъ сѫ влашкитѣ овчари скитници, които лѣтѣ живѣятъ по високорасположенитѣ поляни на всички планински вериги въ страната. Тѣ се срѣщатъ по цѣлийтъ Балканъ отъ Сърбия чакъ до Черно Море, по Срѣдня Гора, Родопитѣ, Рила, Витоша, Осоговска и Трънски планини. Българетѣ ги наричатъ **Власи**, понѣкога сѫщо **Уруци**, което е турско изражение изобщо за овчари скитници, около Котелъ **Арнаути**. Раздѣлятъ ги на двѣ плѣмена, румѫнски говорящи **Куцовласи** и погърчени **Каракачани**; двѣтѣ ненавиждали едно друго и не се женяли помежду си.[3] Тѣ дохождатъ всѣка година

---

[1] Въ Пещера μέτοικοι ἱκανοὶ ἀπὸ Βοσκοπόλεως. Константинъ стр. 43

[2] Въ София при прѣброяванието 1881 сѫ показани 225 лица, въ Самоковъ 130, въ Берковица 60, въ Орхание 26 съ румѫнский като матеренъ езикъ.

[3] Сѫщо и въ Македония се различаватъ, чакъ до Дебъръ, влашки говорящитѣ Куцовласи и грьцки говорящитѣ Каракачани. Каравласи (черни Власи) се зоватъ тамъ, както по-прѣди въ Сърбия, жителитѣ на Влахия (срьб. Каравлашка). Единъ Македонецъ ми нарече и формата Караколчани, и той различаваше „бѣли Власи“ или овчари и „черни Власи“ или коняри. Въ Гърция влашкитѣ катунари-пастири наричатъ **Карагунидесъ**, въ Сърбия **Црновунци** Черновълненци; за тойзи епитетъ, свързанъ съ чернийтъ цвѣтъ, ср. сѫщо далматинскитѣ Мавровласи на срѣднитѣ вѣкове (върху тѣхъ) вижъ моето изслѣдвание въ Sitzungsberichten des böhm. Gesellsch. d. Wiss. 187[illegible].

заедно съ семействата си и живѣятъ по наети пасища на височина отъ 1000—1500 метра въ дьрвени или гнилени колиби съ дъсченъ покривъ, които цѣла зима стоятъ праздни; тойзи родъ жилища трѣбва да е новъ, понеже по-прѣди тѣ сж живѣяли подъ стрѣхи отъ сухи клонье или въ полуподземни салаши. Тѣзи жилища винаги сж на едно мѣсто, като малко село, защото Власитѣ живѣятъ на общества отъ нѣколко семейства, наврѣмени отъ 60—100 души. Главатарьтъ на подобно едно поселение се нарича съ турската дума кехая (що означава и общинский служитель), въ Македония исто и по славянски челникъ, отъ тамъ въ грьцкитѣ мѣстности по Олимпъ и Пиндъ челингасъ (отъ челникосъ).[1] Въ тѣзи общества има бѣдни и богати Власи, господари и слуги. Тѣ пасатъ много овци и конье, но никога говеда. Животътъ имъ е първобитенъ и дивъ. Мжжьетѣ носятъ сини чалми,[2] бѣли или черни вълнени дрѣхи споредъ обикновененъ въ Македония крой, обшити съ черни гайтани и притова дългъ, нѣколко пжти обвитъ около снагата червенъ вълненъ поясъ. Женското облѣкло твърдѣ малко се различава отъ мжжското. Чертитѣ на лицето сж груби и свидѣтелствуватъ за постоянното прѣбивание по вѣтровити планини; между мжжьетѣ все се намиратъ доста хубави типове, но женитѣ сж грозни, защото отъ млади години всичката кжщна работа лѣжи на тѣхъ. Своята състояща по-вечето отъ сирение и млѣко храна тѣзи овчари подслаждатъ съ стукани парчета отъ млади букове, което заедно съ есенното подпалвание на пасищата клони къмъ истрѣбление на горитѣ. Влахътъ се явява на свѣтъ и умира високо по планинитѣ. Само за свадба и за крьщение тѣзи планински обитатели слизатъ долу въ ближната черкова. При това тѣ иматъ свои собственни обичаи, напр. при свадба намазватъ всички свои колиби съ масло и прьскатъ ячмикъ, оризъ и нахутъ, като символи на плодородие. Влахъ се жени само за Влахиня. Главното занимание въ мѣстното село е доение и приготовление на масло и сирение, както и два пжти на годината стрижение овци, което постоянно се захваща съ едно весело празденство

[1] Въ срѣднитѣ вѣкове жилищата на пастиритѣ се нарича клети (въ документитѣ на Рилскийтъ монастирь 1378) или клетища (въ Дубровниш. паметници отъ 1430). Влашко село нѣкога на цѣлийтъ полуостровъ наричали катунъ (вѣроятно отъ романското кантоне); оттукъ въ България мѣстни имена Катунища, Катуница; катунари днесь се зоватъ сжщо и номадитѣ цигане.

[2] Синитѣ чалми принадлѣжатъ къмъ грьцкото облѣкло въ южна Тракия и Тессалия. Още Курипешичъ описва 1530 Гърцитѣ между Одринъ и Цариградъ: „tragen auch türkisch pündt, aber nur plaw." Това като Турцитѣ да се прѣнесли тукъ остатъкъ отъ разнореднитѣ облѣкла на арабскитѣ Халифи, вслѣдствие на което на християнетѣ се дозволявало да носятъ чалми само отъ тойзи цвѣтъ.

и пушечни гърмежи. Силно е развито по между тѣхъ побратимството (Старосл. братотворение, ἀδελφοποίησις), което при тѣхнийтъ животъ. който има непрѣкженато съприкосновение съ разбойници, диви звѣрове и бурни елементи, обезпечва взаимна поддрьжка на личноститѣ. То се освещава чрѣзъ черковата; Власитѣ, които встжпятъ въ тойзи свещенъ съюзъ, се исправятъ въ черковата въ единъ редъ, завързани единъ съ другъ съ върви, и попътъ ги благославя съ особенни молитви. Така се извършва то и въ монастиритѣ Калоферский и

Фиг. 15. Родъ отъ Горня Баня около София (Майката съ синове и внуци).

Рилский.[1] Инакъ Власитѣ, като исти планински жители, сж твърдѣ набожни, но то не прѣчи да ставатъ по между имъ доста кървави сбивания. Спрямо чужденецъ тѣ сж гостолюбиви, и българскитѣ поборници отъ периодътъ прѣди освобождението на страната расправятъ за тѣхъ само похвални нѣща.

По Балканътъ Власитѣ пасатъ отъ Георговъ день (23 Априлий) до Крьстовъ день (14 Септемврий). Послѣ натоварватъ жени, дѣца,

[1] Грьцки и славянски молитви за това вижь въ Бѣлградскийтъ „Гласникъ", томъ 63. стр. 273 и слѣд.

млѣчни каци, готварски сждове и друга покжщнина на своитѣ ючпи конье, и каратъ стадата съ голѣмитѣ си овчарски кучета на зимни жилища. Хилядогодишенъ навикъ и вроденийтъ непостояненъ характеръ не ги оставятъ да прѣзимуватъ при политѣ на сжщата планина. Тѣ вървятъ бавно, понѣкога цѣли два мѣсеци, докато стигнатъ до своитѣ зимни селения.

Власитѣ отъ Балканътъ всички зимуваха до прѣди неотколѣ въ равнината между Одринъ, Мраморно море и устието на Марица,

Фиг. 16. Селска свадба въ Софийско.

по-вечето въ грьцкитѣ села при Еносъ. Онии отъ Родопитѣ прѣкарватъ зимата въ топлата крайбрѣжна равнина при Гюмюрджина или въ котловината на Драма и Сѣръ, онии пакъ отъ Рила, Осоговска планина и Моравската область въ Солунско. Сжщо и тѣхнитѣ едноплеменни братья отъ Пиндъ и Македонски и Албански планини есень потеглятъ къмъ Тессалия и полуостровъ Кассандра; само една малка часть търси прибѣжище въ Албанската крайбрѣжна равнина при Валона. Пролѣть пакъ се почева тихийтъ походъ на горѣ къмъ мѣстнитѣ пасища.

Новитѣ граници съ тѣхнитѣ митничари и вземанието, бегликъ

въ разнитѣ държави по нѣколко пжти сж докарали на това скитническо стопанство голѣма спънка. Къмъ това се съединяватъ икономически причини, които още въ послѣдне турско врѣме сж принудили много Власи да ограничатъ своитѣ хождения въ по-тѣсни прѣдѣли и да се прибиратъ на зимовище близу до лѣтнитѣ пасища. Отъ ониe, що продължаватъ да пасатъ стадата си и при новото управление въ България и Румелия, едни прѣзимуватъ по-вече само въ прибрѣжната страна около Бургасъ и Анхиало, други изъ равнинитѣ отъ Видинъ до Варна, понѣкога край политѣ на самий Балканъ изъ мѣстноститѣ около Враца, Ловечъ (исто и по помашкитѣ села), Търново, Шуменъ и т. н. Власитѣ отъ Витоша прѣкарватъ зимата напр. около Плѣвенъ.

Зимнитѣ жилища на скитницитѣ овчари сж дали поводъ къмъ нѣкои етнографически заблуждения. Отбѣлѣженийтъ на етнографическата карта отъ Лежана румжнски езикославенъ островъ при Враца, и по-прѣди неоткритъ отъ Канитца и други, е произлѣзълъ по тоя начинъ; има български села, мѣритѣ на които и сега служатъ за зимно сѣдалище на влашкитѣ овчари и ще продължаватъ да служатъ, до когато селянетѣ се не сѣтятъ да извличатъ отъ тѣхъ по-голѣма полза. Сжщо и въ Албания Лежанъ е направилъ подобна грѣшка. Въ равнината Мусакия при Валона той отбѣлѣзва нѣколко изолирани славянски села, но споредъ моитѣ свѣдѣния то сж само славянски овчари изъ мѣстностьта отъ кждѣ Охридъ и Струга, които тамъ се навъртатъ врѣменно за да прѣзимуватъ.

Прѣдприетото срѣдъ зима на новата година 1881 народопрѣброение дава възможность приблизително да се узнае числото на зимующитѣ въ Княжеството Власи. То възлиза до около 2300 румжнски и 700 грьцки говорящи лица.[1] Тѣ живѣяли въ отдѣлни села накупъ отъ 20—70, въ источнитѣ мѣстности до 163 души.

Сжщитѣ явления се наблюдаватъ въ новитѣ сръбски окржзи. Власитѣ отъ Пиротский Балканъ, мѣстностьта Враня и планинский исполинъ Копаоникъ, споредъ Миличевичъ 134 семейства съ

[1] Тие цифри добиваме само като приблизителни, отъ прибавянието на малкитѣ откжслеци на влашко население вънъ отъ крайдунавскитѣ земи у Сарафова, Пер. Спис. V, 16 и VIII, 58 и слѣд., слѣдъ изваждание на градскитѣ Власи и солдати отъ румжнскитѣ крайдунавски села (въ Варна наприм. стоеше Видинската дружина, Пер. Спис. III, 45): Ловчанскийтъ окржгъ 450, Търновскийтъ 409, Шуменскийтъ 396, Берковишкийтъ 247, Врачанскийтъ 286, Севлиевскийтъ 148, Ески-Джумайскийтъ 122, Орханийскийтъ 89 и т. н. Въ окржзитѣ Видинский, Раховский и т. н. нѣкои катунари се сж записали като Гърци; наприм. въ българомухамеданското село Тлачене въ Врачанска околия прѣзимували наедно 41 Влахъ и 50 Гърци.

33000 овци и 1800 конье зимуватъ сега въ долината на Морава.[1] Ходътъ на развитието на Балканский полуостровъ е сжщъ, както въ Испания и долня Италия (Апулия и Самниумъ), гдѣто скитническото стопанство отдавна е на упадвание вслѣдствие увеличение на обработваната земя и умаление на пасищата; намиратъ се още лѣтни и зимни пасища, но прѣминуванието прѣзъ обработени мѣстности испрѣчва все по-голѣми затруднения. Въ България вече селянетѣ и сега се оплакватъ отъ прѣминуванието на голѣми стада. Освѣнъ това влашкото дребно скотовъдство нѣма голѣми надѣжди срѣщу увеличающето се развъждание едъръ добитъкъ, което е много по-износно, но се движи само въ по-малъкъ кржгъ, и по тая причина почти е въ ржцѣтѣ на мѣстнитѣ Българе.

Съ скитнитѣ овчари сж свързани и влашкитѣ кираджии, които съ своитѣ ючни конье производждатъ керванната търговия между Дунавътъ и Македония. Всички тие хора, овчари и кираджии, на въпросътъ за народность винаги отговарятъ «азъ съмъ Влахъ,» но тѣхната националность е на упадвание. Румжнското нарѣчие на скитницитѣ овчари е прѣпълнено съ грьцки думи; мжжьете всички сжщо говоратъ българсжи. Чрѣзъ зимното прѣстояване изъ грьцки земи по между тѣхъ се распространява грьцкий езикъ, та мнозина дори сж забравили румжнски и се издаватъ въ България, както и въ Сърбия, само за Гърци. Отъ овчаритѣ на Балканътъ, Осоговъ и Витоша нѣкои могатъ да пишатъ исто и грьцки, което тѣ сж научили на зимното сѣдалище; отъ такива влашки писачи проистичатъ грьцки исписанитѣ кжсчета хартия, които донасятъ на българскитѣ власти въ Кюстендилъ и на турскитѣ въ Македония за появяванието въ планината на всевъзможни разбойнически чети и тѣхни главатари. Издигванието на румжнско кралевство е възбудило сжщо и малко южнорумжнско народно движение по Пиндъ и по-малкитѣ градовце при Костуръ и Битоля въ Македония, гдѣто сж открили така исто румжнски училища.[2] Но това течение, до колкото можахъ да забѣлѣжа, не се докосна до катунарскитѣ Власи и до прьснатитѣ, полуобългарени, полуогьрчени влашки градски обитатели въ България и Источна Румелия. Само въ София нѣколцина Куцовласи приеха румжнско подданство, за да не бждатъ задължени да служатъ въ българската войска.

Влашкото катунарство е старо. Вече въ 11-то столѣтие, както

---

[1] Годишница IV, 247.

[2] За тие Македоновласи ср. Die Sprache der Olympo-Walachen nebst einer Einleitung über Land und Leute отъ Густавъ Вейгандъ, Лейпцигъ 1888.

разказва Кекавменъ, Тессалийски Власи пращали своитѣ стада съ семейстсвата си лѣтѣ, отъ Априлий до Септемврий, по планинитѣ въ България.[1] Историята на Власитѣ отъ Адриатическийтъ прѣдѣлъ и въ Сърбия е добрѣ извѣстна по многобройни източници. Скитанието между топлитѣ зимни пасища въ южна Тракия и наоколо лѣжащитѣ планини е ставало също и въ срѣднитѣ вѣкове; Пахимеръ разказва, какъ Византийцитѣ 1285 при едно татарско нашествие въ България всрѣдъ сурова зима прѣкарали въ Мала Азия катунаритѣ Власи, що били между Виза и Цариградъ, заедно съ стадата имъ, за да не би тѣ да се присъединатъ съ настѫпающитѣ Татаре.[2] Попрѣмѣннийтъ животъ на овчаритѣ между Родопитѣ и пограничното крайбрѣжие се споменува отъ Кантакузена въ 14-то столѣтие.

Румѫнскийтъ елементъ нѣкога е билъ въ България много посиленъ, и множество Власи отдавна вече се сѫ обългарили. Въ много мѣсности, гдѣто въ настоящемъ само лѣтѣ се виждатъ нѣколко влашки катунари овчари, една романска номенклатура, запазена по планинскитѣ върхове и високитѣ долини, свидѣтелствува исчезнало за днесь постоянно население отъ латинский езикъ. Въ Искрецка околия въ Балканътъ едно село се нарича Черечелъ (рум. cercel обица), въ ближнята мѣстность Високъ има едно мѣсто Букоровци (рум. букоръ прѣкрасенъ); въ мѣстностьта Бурелъ, между Царибродъ и Брѣзникъ, лѣжатъ мѣстата Крнулъ, Чорулъ, Гургулятъ, Радуловци (потомци на нѣкой си Радулъ), Чакуровци. Едно значително село въ тѣснинитѣ на Сукова рѣка се нарича Власи, скалата до него Мумулъ. Една планина наредъ съ градецътъ Трънъ е наречена Чирчилатъ, двѣ села въ околностьта Херулъ (или Ерулъ) и Банишоръ. Въ Краище (на сѣверъ отъ Кюстендилъ) срѣщаме имена за купове кѫщи: Крецулъ (рум. крекъ бърчкавъ, часть отъ Горно Уйно), Борбуловци (отъ личното име Борбулъ, часть отъ Рѣсенъ), Витурци (къмъ Чешлянци), Мусулъ (при Любата). Сѫщото явление се срѣща и въ централна Срѣдня Гора: при Коприщица една ливада Урсулица (рум. Урсулъ мечка), една полѣгатость Крецулъ, една долина Дѫлбоки Валъ (бълг. дѫлбокъ и рум. vale), единъ горский долъ Чербулъ (чербу рум. еленъ), сѫщо около Панагюрище единъ

---

[1] Εἰς τὰ ὄρη τῆς Βουλγαρίας Васильевскій, Совѣты и разсказы одного византійскаго боярина XI-го столѣтія, Петербургъ 1881, 90, 106. Срав. Томашекъ, Zur Kunde der Haemushalbinse. I, 58. Кекавменъ упоминава сѫщо за побратимството и между Власитѣ (Васильевскій 106).

[2] Пахимеръ, Андроникъ Палеологъ 1-ий. I глава 37.

потокъ Мерулъ (рум. ябълка). Въ двата поименовани града се срѣщатъ румънски лични имена Нѣгулъ, Драгулъ, Янкулъ, Радулъ, също и въ произведени отъ тѣхъ (съ окончание -овъ) прѣкори. Въ селото Аджаръ въ Караджа дагъ на югъ отъ Калоферъ една улица се нарича Влашка махала, макаръ тамъ вече и да нѣма никакъ Власи. Исто и въ Родопитѣ се хвърлятъ въ очи подобни слѣди; на лѣвийтъ брѣгъ на Места двѣ мухамедано-български села се зоватъ Сингуръ (рум. самъ отъ лат. singuli) и Крбулъ. За жителитѣ на българскийтъ градъ Котелъ два мѣстни писателя, Раковски и Славейковъ утвърждаватъ, че тѣ сѫ потомци на заселени тукъ влашки катунари овчари. Забѣлѣжително е, че номенклатурата на селата и дворовет̀ по сѣверний̀тъ склонъ на Балканътъ е свободна отъ такива румънски елементи; можеха да ми се попаднатъ само Батулци (отъ Батулъ) и Драгулинъ Долъ около Тетѐвенъ. Това цѣло явление наумява срѣщанието на мѣста римски имена въ сегашнитѣ германски части на Тиролски и Швейцарски Алпи, далечъ прѣзъ настоящитѣ граници на ретороманскийтъ и италиянский езици.[1]

IV. Албанцитѣ.

Расмилени Албански колонии въ историческо врѣме. Албанци въ Бессарабия, прѣселени въ 1829 г. изъ България. Албанскийтъ езикъ като таенъ езикъ.

Прѣброяванието на 1881 г. намѣри само петстотинъ души, които явиха албанскийтъ[2] езикъ за матеренъ, навѣрно исключително само врѣменно дошли чужденци. Имена на мѣста, прѣдания и исторически свидѣтелствувания показватъ, че тука нѣкога е имало постоянно живущи Албанци. Дубровчанинътъ Джорджичъ (1595) пише, че въ България имало много села съ храбри и добрѣ обрѫжени християнски Албанци, които могли да искаратъ на бойно поле 7000 души, само отъ Търново 1500 конници.[3] На западъ въ Берковишкийтъ Балканъ *Копеловци* въ 17 столѣтие е било населено съ католически Албанци. Извѣстното голѣмо «Албанско село» (Арбанаси) при Търново напротивъ, както показватъ исторически свѣдѣния, отъ самото начало е имало грцкий характеръ; за албанското происхождение на жителитѣ освѣнъ името нѣма никак-

---

[1] Ср. прѣвъсходната книга на проф. Юлиусъ Юнгъ, Römer und Romanen in den Donauländern 2 Aufl. Innsbruck 1887

[2] Старо-българското име Арбанасинъ се е замѣнило сега съ турското Арнаутинъ или дори съ западноевропейското Албанецъ.

[3] Макушевъ. Monumenta hist. Slavorum merid. II 246, 25?.

во друго свидѣтелствувание. Въ *Кара-Арнаутъ* и *Бей-Арнаутъ* при Разградъ нѣкои по-стари хора още днесь си припомватъ отдѣлни албански думи. Многобройни албански колонии е имало около Провадия: въ *Добрина* (Диздаркьой), въ сегашото турско Ески-Арнаутларъ (бъл. Арбанаси), въ Дерекьой (по-прѣди според прѣданието наричаемо Петрина Рѣка) и Девна, гдѣто сега се намиратъ само Българе и въ грыцкий днесь Карахюсеинъ. Също и Тюркъ-Арнаутларъ къмъ сѣверозападъ отъ Провадия споредъ името трѣбва да е принадлѣжалъ къмъ тѣхъ. Прѣданието повѣствува, че тѣзи Албанци били по-вечето земледѣлци и скотопродавци, които съ своитѣ дълги пушки храбро се защищавали срѣщу разбойническитѣ Кърджалийски чети. Русско-турскитѣ войни подкопаха благосъстоянието на тие поселения и 1829 всички Албанци отъ Провадийска околия потеглиха съ Русситѣ къмъ Бессарабия, гдѣто въ 1850 г. още се намирали 1328 души. Тѣхнитѣ потомци тамъ живѣятъ днесь само въ селото Каракуртъ при Болградъ. Неотколѣ сполучихъ да добия по добрината на господинъ Д-ръ Александръ Теодоровъ единъ образецъ на тойзи бессарабский албанский езикъ; той принадлѣжи на тоскийското нарѣчие. Но и тамъ сѫ само остатки отъ езикъ на измирание, притежание на по-старото поколѣние, когато по-младото вече говори български и гагаузки-турски.

Къмъ кое врѣме се относи тая албанска колонизация въ България не е извѣстно; тя надали е била доброволна, и може да е свързана съ покоряванието на Албания и Морея отъ Турцитѣ и едноврѣменна съ тоскийската емиграция къмъ долня Италия.

Имена на мѣста, включающи названието Арнаутъ, има много и въ Тракия. При Станимака въ Родопитѣ лѣжатъ двѣ Ἀλβανιτοχώρια, български наречени Горне-и Долне-Арбанаси; сега първото говори български, второто грьцки, но жителитѣ и на двѣтѣ първоначално трѣбва да сѫ били Албанци или поне Власи изъ Албания.

Албанското нарѣчие на не Албанци е малко познато. При своята изолированность то дава основата за употрѣбляемитѣ на полуостровътъ тайни нарѣчия, които сѫ отъ македонско происхождение и съставятъ притежание на отдѣлни занаятчийски групи: зидаритѣ отъ Дебъръ, Костуръ, Брацигово и боснийскийтъ Осатъ, на мутафчиитѣ въ Враня и др.[1]

---

[1] Сравни моитѣ бѣлѣжки върху „Conventionelle Geheimsprachen au der Balkanhalbinsel" im Archiv für slav. Phil. VIII, 99.

V. Ерменцитѣ.

Старъ елементъ на население сѫ Ерменцитѣ, възлизающи до 5200 души. Тѣ сѫ били населени още отъ византийскитѣ императори изъ Тракийскитѣ крѣпости, прѣди всичко въ Пловдивъ, като погранична стража, и прѣзъ по-старитѣ турски врѣмена се прьснали по всички по-голѣми градове, като пѫргавъ търговский народъ. По настоящемъ тѣ твърдѣ слабо се прѣдставляватъ, по-вечето като бѣденъ народъ, при това трѣзвенъ, работливъ и хитръ, най много занаятчии, механджии, тютюнджии, сарафи, бръснари, слуги, кочияши и т. н.; само въ Источна Румелия има нѣколцина ермински голѣми търговци, житни продавци. Между интеллигенцията тукъ-тамѣ се попадатъ ермински доктори, чиновници по желѣзницитѣ и телеграфитѣ или прѣводачи за турскийтъ езикъ. Тѣзи Ерменци принадлѣжатъ всички къмъ Григорианската черкова. Ерменскийтъ езикъ се държи у тѣхъ, както у голѣмо число тѣхни сродници въ Турция, само въ черковата, училището и книжнината; всѣкидневнийтъ имъ разговоренъ езикъ е турскийтъ. Въ Цариградъ за тѣзи Ерменци се издаватъ турски написани книги и вѣстници, напечатани съ ермински букви. Ерменскитѣ букви, каквито често се виждатъ но книжарницитѣ, цо външнийтъ си изгледъ много приличатъ на старославянската глаголица. Като се наслаждаватъ на една богата литература, Ерменцитѣ на всѣкждѣ иматъ добри училища за дѣцата си.

На сѣверъ сѫществуватъ по-голѣми ермински общини въ Варна (1282 души), Шуменъ (832), Русчукъ (915), сѫщо и въ ближния Силистра (356) и Добричъ (314). Въ Търново само стари надгробни камьни край подножието на Трапезица свидѣтелствуватъ за нѣкогашното тука присѫтствие нъ Ерменци, които се споменуватъ тамъ още въ крайнитъ на 17 столѣтие.[1] Сега скоро тамъ се настаниха 11 Ерменци. Колонията въ София, сега стигнала до 106 души, която притежава една стара, полуподземна каменна черкова, се е образувала така сѫщо отъ скоро, отъ както градътъ стана княжеска столица; старата община бѣше се стопила до едно семейство.

На югъ по-голѣма община сѫществува въ Пловдивъ (903), по-малка въ Сливенъ (235), Татаръ-Пазарджикъ (163), Бургасъ (107), Хаджи Елесъ (80), Хасково (61).

---

1 Acta Bulgariae ecclesiastica, p. 299: 1685 Търновскитѣ Ерменци, заможни хора, си служили за богослужение въ Дубровнишката капелла. Нѣкои тѣхни потомци се сѫ побългарили

VI. Циганетѣ.

Географическо расподѣление. Циганскитѣ части по градоветѣ и тѣхний образъ на живѣяние. Обичаи и характеръ. Християнски Цигане. Катунари.

Изъ цѣлата страна на малки части сѫ распрѣдѣлени Циганетѣ, които се дѣлятъ на постоянни жители и катунари. Български Циганинътъ изобщо се вика Циганинъ, турски Чингене; само по Родопитѣ ги наричатъ Агуптинъ (Агупка), въ Македония Гюпецъ, двѣтѣ отъ новогрьцкото Γύφτος и по старотурското Кибтъ, име, което като английското Gypsies и испанското Gitanos има отношение къмъ мнимото происхождение на Циганетѣ отъ Египетъ. Тойзи малъкъ народъ, който се е показалъ на землището на полуостровътъ още въ 14 столѣтие, произлиза изъ Индия, и днесь още по между себе си говори на единъ индийский езикъ, чието богатство на рѣчьта въ ново врѣме Миклошичъ е подложилъ на точенъ анализъ, разясняющъ скитанията на Циганетѣ изъ цѣла Европа. Множеството признава Исламътъ; християнски Цигане се срѣщатъ само въ планинскитѣ села въ Балканътъ, въ Сливенъ, въ Котленската планина, въ Елена и т. н. Останалитѣ народности, както навредъ, считатъ Циганетѣ като нечисто, умственно и нравственно подолу стояще плѣме, мнѣние, което се проявява въ много пословици и анекдоти. [1]

Географическото распрѣдѣление на Циганетѣ е твърдѣ неравно. Отъ цѣлото населенее 1888 тѣ образуватъ 1.6 процента. На югъ отъ Балканската - верига тѣ сѫ по много. Тамъ се намира сѫщо тѣхний максимумъ въ Сливенска околия, 5.6 проц. отъ населението й (2242 души).Ослѣ слѣдватъ околиитѣ: Ломъ-Паланка 4.8, Татаръ-Пазарджикъ 4.4, Рахово 4.3, Котелъ 4.2. Най-малкото число Цигане се срѣща изъ планинскитѣ мѣстности. Още въ Софийска околия тѣ съставятъ 2.1 процента отъ жителитѣ, въ Казанлъшка 1.5, въ Орханийска и Еленска 1.2. Послѣ вървятъ околиитѣ: Кюстендилъ и Панагюрище 0.9, Троянъ 0.8, Севлиево, Тетевенъ, Царибродъ, Трънъ 0.6, Брѣзникъ 0.5, Търново 0.4, Ловечъ 0.3, Габрово, Трѣвна, Рупчосъ едвамъ само 0.1 проц. По-долу отъ 0.1 пада числото на Циганетѣ въ околиитѣ Изворъ, Дрѣново и Искрецъ (само 4 дущи), макаръ тѣ дори и тамъ да се прѣдставляватъ поне съ нѣколко екземпляри.

[1] Български пословици напр.: той лъже (или се кълне) като Циганинъ. Дай на Циганинъ хлѣбъ да те кълне. Три Циганки цѣло хоро. Направи Циганинътъ царь, да обѣси най-напрѣдъ баща си и т. н.

Постояннитѣ Цигане се намиратъ навсѫду изъ градоветѣ, повечето като малко-много мрьсенъ паразитенъ народъ прѣдъ входътъ на всѣкий градъ. Тѣхъ може человѣкъ и въ София да види. Въ начало тѣ живѣеха тамъ прьснато по крайнтъ на градътъ въ полуподземни убѣжища или глинени колиби отъ най-първобитенъ видъ; новото управление ги засели при станцията на новопостроената желѣзница въ отдѣлно село, бѣлитѣ кѫщи на което съ своитѣ керамидени покриви не изглеждатъ лошо отъ далечъ. Типътъ е мургавъ, облѣклото турско. макаръ вече калпакътъ сѫщо захваща да измѣстя у тѣхъ чалмата. Въ дрѣхитѣ имъ се появява страстно прѣдпочтение къмъ ярки цвѣтове. Занаятието имъ е непостоянно. Като музиканти Циганетѣ не липсватъ на никой народенъ праздникъ, при това мѫжьетѣ надуватъ гайди и удрятъ въ грамадни турски тъпани (отъ τύμπανον) съ мортироподобенъ шумъ или пакъ свирятъ крѣсливи мелодии съ своитѣ свирки и цигулки, а женитѣ имъ въ това врѣме неуморно тупатъ съ прьсти по обкичено съ звънчета дааре. Между тѣхъ не се сѫ още развили музиканти-виртуози, както срѣдъ унгарскитѣ и румѫнски Цигане. Понѣкогажъ при това тѣ реватъ пѣсни съ страшно проточени гласове; по-прѣди на Турцитѣ тѣ пѣяли турски за мощьта и великолѣпието на исламската империя, а на Българетѣ сега пѣятъ за паданието на Плѣвенъ и побѣдата на християнството. Въ недѣля на Великъ-день тѣ си турятъ най-хубавитѣ накити и подъ обичнитѣ звукове на своитѣ инструменти ходятъ изъ улицитѣ въ нови огненночервени шалвари. При това тѣ сѫ исто продавци на конье, ковачи, кърпачи на ветхи котли, дерачи на умрѣли животни, хамали, дьрвари, палячи, вехтари и улични метачи. Ковачничеството е по-вечето въ тѣхни рѫцѣ и за това по тие земи не се ползува съ почитъ, като другадѣ; и сѫщо исключително Цигане се занимаватъ съ калаисвание на мѣднитѣ сѫдове. Циганкитѣ всѣкий день посѣщаватъ по-добритѣ части на градътъ, или въ процессия съ музиканти. или пакъ да търсятъ работа по кѫщитѣ, да омиятъ дъски или варосатъ стѣни, или само да съберать изъ улицитѣ и двороветѣ разни остатъци. Тѣ сѫ мрьсни. боси сѫщества, съ цвѣтна кърпа на глава, изъ подъ която висятъ дълги черни коси; момичетата носятъ втикнати цвѣтя или череши задъ ухо, зелени салтамарки и наперени шалвари отъ жьлтъ, червенъ, зеленъ или шаренъ платъ. Между тѣхъ се попадатъ тънки гиздави личности, но пакъ наредъ съ тѣхъ и отвратителни, загорѣли отъ слънцето неомити лица съ подивѣло изражение, които почти се доближаватъ до типътъ на негритѣ. Грозотата

на стара Циганка нѣма подобна на себе си. Черноокитѣ Циганчета просятъ, при това въ крайне несъвършенно облѣкло, изъ всички оживѣни улици.

Циганинътъ има легко, весело сърдце; радостни и гнѣвни движения се мѣнуватъ у него бързо, но чувството на весела безгрижливость зема винаги връхъ. Инакъ неговий характеръ се слави като лѣнивъ, страхливъ, добродушно лукавъ и недостойно користолюбивъ. Благонравието на Циганкитѣ отъ старо врѣме насамъ не се радва на най-добра слава; извѣстни сѫ непристойнитѣ имъ кьочеци, а за нощнитѣ оргии и распасаното поведение на мургавитѣ баядерки изъ циганскитѣ махали се расправятъ много баснословни работи. Религиознитѣ прѣдставления на тие хора не сѫ ясни; понѣкога се срѣща циганска процессия съ накичени момчета на конье, които водятъ за обрѣзвание, а при това тѣ празднуватъ и христянската Нова година (Василовъ день), както и празницитѣ Георговъ день и Никулъ день. Отъ забраненото свинско месо тѣ се гнусятъ, а пакъ инакъ ѣдатъ най-нечисти нѣща. Турскийтъ муфтия въ София, комуто слѣдъ изселванието на Османитѣ е останала само циганската община, не може особенно да се радва на благочестието и поведението на своитѣ енуриоти.

Циганетѣ въ всѣкий градъ и село имаха попрѣди, та още и сега иматъ отчасти свой кметъ, който се нарича Царибашия[1]. Въ София при тържества наредъ съ българскитѣ и турски еснафи и съ Евреитѣ съ тѣхната златна скрижаль законовъ и циганството се прѣдставлява съ едно червено байряче. Отдѣлни Цигане има и въ войската; въ ескадронътъ княжески тѣлохранители имаше въ свое врѣме такъвъ единъ прѣкрасенъ бронзовъ мѫжяга. Озлобление на Българе срѣщу мухамедански Цигане срѣщнахъ само въ Тракийската равнина, гдѣто тѣ прѣзъ кланието 1876 се отличавали съ ревностни грабежи.

Християнскитѣ Цигане по Балканътъ сѫ много по-прибранъ народъ и сѫ на пѫть да се ассимилиратъ съ българскийтъ елементъ, пращатъ дѣцата си на училище, но не влизатъ обаче въ

[1] Думата като титулъ е твърдѣ западнала. Codex Cumanicus отъ 1303 (издание на графъ Куунъ стр. 105, 118) има чери като войска, черибаши като полководецъ (armiragius). Въ това значение и двѣтѣ сѫ извѣстни въ другитѣ тюркски езици (отъ тамъ и еничери, нова войска). Въ по-старитѣ турски държавни постановления Джерибаши се нарича единъ офицеръ на феодалната конница; освѣнъ него тойзи титугъ носилъ и главатарьтъ на обознитѣ солдати или войници (Хаммеръ, Osm. Staatsverfassung I, 310, 370).

открити бракове съ християнскитѣ съселяне[1]. И пакъ между Българетѣ отъ извѣстни мѣста не липсватъ цигански физиономии, които исплувватъ сѫщо и срѣдъ най-добритѣ класси въ Румѫния.

Циганинътъ на село така исто по вечето е ковачъ, дърводѣлецъ, именно прави корита и лъжици, или музикантъ; но наема се сѫщо и работникъ при селското стопанство.

Чергаритѣ, катунари сѫ така сѫщо повечето кърпачи на котли, правятъ лъжици или мечкари, но сами по себе не сѫ многобройни, и се срѣщатъ все по нарѣдко, понеже правителството ги принуждава да се настанатъ въ постоянно селение. Тѣхнитѣ черни катуни, становището на които се мѣнува почти всѣкий день, отдалечъ приличатъ на купове торъ. Скитанията на тие хора понѣкога обгрѫщатъ голѣмо едно пространство; на пустиннитѣ пасища около София веднаждъ срѣщнахме катунъ, който си мѣнуваше сѣдалището между Татаръ-Пазарджикската равнина и Мала Влахия и наредъ съ свойтъ езикъ свободно говореше турски, български и румѫнски. Съединение на вагабонтствующи Цигане съ всевъзможни шайки отъ «бѣло» произхождение, което се срѣща въ Срѣдня Европа, на Истокъ не сѫществува, понеже истина тамъ се навьртатъ всѣкакви горски рицари, но нѣма още безродни мѣстни главорѣзи.

VII. Други народи.

Наредъ съ тѣзи народи въ България има прѣдставители и на други Индоевропейци, но освѣнъ два славянски народа, само по нѣколцина градски жители, които по-вечето принадлѣжатъ къмъ прилото население.

Сърби има 2142. Тѣ населяватъ селото Бракевци или Брачевци (1357 жители) на Тимокъ. Освѣнъ това тѣ се попадатъ почти въ всички градове, особенно въ София, като търговци, гостинничари, занаятчии и т. н.[2] Заселени Русси (въ цѣлата страна 1060) има въ село Татарица (387) край Дунавътъ на западъ отъ Силистра; тѣ сѫ «упорититѣ Казаци» (турск. инатъ-казакларъ), най-крайний клонъ отъ населенията на русскитѣ старовѣрци, които

[1] Тѣ сами вече не искатъ да се считатъ Цигане. Въ Статистиката отъ 1888 всички Цигане напр. на Жеравна (християне) сѫ показани като говорящи български; циганскийтъ езикъ никой вече не е признавалъ за свой.

[2] Осамотени имена на села посочватъ и на други бивши срьбски поселения: едно село Сърбе между Ловечъ и Севлиево, друго при Трѣвна, Срьбско Село при Самоковъ. Името Срьбский Самоковъ въ изворната область на Струма вѣроятно първоначално е означавало нѣкога внесенъ нѣкой видъ срѣдневѣковенъ самоковъ изъ Ново-Брдо или другъ срьбский рударский градъ.

прѣзъ 18 столѣтие се настанихи въ Добруджа. Останалитѣ Русси въ страната освѣнъ нѣколко офицери и доктори сѫ по-вечето търговци, кочияши и разносвачи на икони. Отъ австрийскитѣ Славяне най-много прѣдставители иматъ Чехитѣ, като инжинери, профессори, пивовари и т. н.

Отдавна заселени отъ западно романско происхождение сѫ само нѣколко търговски семейства въ Пловдивъ, всички «Левантинци» отъ Пера или Галата; имената сѫ по-вечето италиянски, но хората днесь сѫ **Французи**. **Нѣмци** се срѣщатъ въ всички по-голѣми градове, като лица отъ княжеска свита, инжинери, прѣдприемачи на сгради, търговци и занаятчии; къмъ тѣхъ причисляватъ себе си и нѣмски говорящитѣ Евреи.

Отъ арийско источно плѣме има тъй исто нѣколцина **Персияне**, повечето тютюнопродавци.

В Симити.

Евреи.

Испански Евреи, тѣхни градски колонии, характеръ и образъ на живѣяние. Отношение на Балканскитѣ народи къмъ Евреитѣ изобщо.

Всеизвѣстно е, какво силно, почти въ всѣко село не липсвающе еврейско население иматъ Карпатскитѣ земи, Унгария, Румѫния, Галиция и вънъ отъ тѣхъ въ Полскитѣ и Малорусски равнини, и именно тамъ живѣятъ Евреи, които говорятъ на исхабенъ нѣмский езикъ. На югъ отъ Дунавътъ, на Балканскийтъ полуостровъ, се срѣщатъ само слаби еврейски колонии по търговскитѣ градове, съставени отъ хора, матернийтъ езикъ на които е испанский [1]. Духътъ на Българетѣ, Сърбитѣ, Гърцитѣ, Албаницитѣ, Южнорумѫнитѣ е неблагоприятенъ за по-обширна еврейска колонизация; тѣзи мѣстни народи на полуостровътъ притежаватъ въ всички класси изриченъ дюгенджийский талантъ, тѣ сѫ хитри и пестеливи и изобщо не съ добро око гледатъ на чужда конкуренция. Съ единъ лукавъ македоновлашкий, ерменский, грьцкий селский дюгенджия или механджия мѫчно може да се мѣри Евреинътъ.

Гражданетѣ отъ Търново и Свищовъ, все родени търговци, се хвалятъ, че въ тѣхний градъ не може да се засели ни единъ Евреинъ. За Търново безъ сѫмнѣние то е право само за по-новитѣ врѣмена. Прѣзъ 13 и 14 столѣтия тамъ изрично се споменуватъ

[1] На български Иудеинъ се нарича **Евреинъ**, **Иевреинъ**, а испанскийтъ евреинъ и Шпаниолинъ.

Евреи, та и съпругата на българский царь Иоаннъ Александръ и и майката на послѣднийтъ царь Иоаннъ Шишманъ била покрьстена Еврейка. До старитѣ ерменски гробища подъ крѣпостнитѣ скали на Трапезица още се виждатъ стари еврейски надгробни камьни на тѣзи Израилитѣ, които навѣрно сѫ били въ свръзка съ старитѣ Евреи въ Византия и Кримъ. Отъ срѣднитѣ вѣкове насамъ тѣ пропадатъ. Двѣтѣ прѣброявания, 1881 и 1888, намиратъ въ цѣлийтъ Търновский обширенъ окрѫгъ само 19 испански Евреи, отъ тѣхъ 13 въ самийтъ градъ. Напротивъ за Свищовъ въ наши дни бързо се губи славата за тамошното отсѫтствие на Евреи: 1881 въ цѣлийтъ окрѫгъ 29, 1888 само въ градътъ 130 Спаньоли.

Съвършевно безъ Евреи сѫ многобройни планински мѣстности, околиитѣ: Златица, Луковитъ (при Плѣвенъ). Тетевенъ, Троянъ, Габрово, Дрѣново. Трѣвна, Елена, Кесарево, Османъ-Пазаръ, Прѣславъ, Ново-Село (на Камчия), Кеманларъ. Балбунаръ, Сьрнена Гора, Хаджи-Елесъ, Рупчосъ. По другитѣ се намиратъ съвсѣмъ малко прѣдставители, често заварени тамъ само случайно при прѣброяванието: Ески Джумая (9), Горня Ряховица (4), Севлиево (26), Ловечъ (9), Орхание (29), Рахово (7), Бѣлоградчикъ (13), Царибродъ (19), Трънъ (2), Брѣзникъ (5), Радомиръ (3), Изворъ (4), подобно и въ прѣдишня Источна Румелия въ околиитѣ Анхиало (17), Котелъ (5), Карлово (13) по Балканътъ, въ Панагюрище (6) и Овчехълмъ (14) по Срѣдня Гора, сетнѣ въ Пещерска (33), Сейменска (11), Харманлийска (10) и Каваклийска (14) по долината на Марица. Изъ селата се намиратъ оскѫдно разединени еврейски търговци около Видинъ, а именно по тамошнитѣ румѫнски мѣста, около Кюстендилъ, самъ-тамъ изъ Пловдивската равнина, около Казанлъкъ, Ямболъ, Карнобатъ, Бургасъ. По-поразително е само тѣхното присѫтствие въ Карнобатската околия, гдѣто въ 18 села (отъ 54) живѣятъ еврейски дюгенджии заедно съ семейството си и гдѣто сѫщо трѣбва да вирѣе най-голѣмото лихварство.

Най-силната испанска еврейска община сѫществува въ столицата София, възлизающа 1888 до 5102 души. Къмъ нея се присъединяватъ общинитѣ въ съсѣднитѣ градове Самоковъ (962), Дупница (688) и Кюстендилъ (940). По Дунавскитѣ мѣстности най-голѣмитѣ колонии сѫ въ Видинъ (1323), Русчукъ (1975) и Шуменъ (1153); къмъ тѣхъ се отнасятъ по-малки отъ 160 — 600 души въ Ломъ-Паланка. Берковица, Кутловица, Враца, Плѣвенъ, Никополь. татакъ въ Силистра, Разградъ, Провадия и Варна На югъ отъ Балканътъ главнитѣ общини се намиратъ въ Пловдивъ

(2202) и Татаръ-Пазарджикъ (1277); по-малки поселения има въ Ихтиманъ, Станимака, Хасково, Чирпанъ, Стара-Загора, Нова-Загора, Казанлъкъ, Сливенъ, Ямболъ, Карнобатъ, Айтосъ и Бургасъ, съ исключение на Ямболци (783 души), достигатъ отъ 60—420 души. Много се намиратъ въ мѣста, пазаритѣ на които отдавна сѫ западнали, като въ Провадия, Никопол и Карнобатъ; малката колония въ послѣднийтъ градъ (240 души) е по-старъ центръ, и на нейнитѣ гробища се погребватъ сѫщо и едновѣрцитѣ отъ ближний Айтосъ и Бургасъ.

Тѣзи Евреи сѫ прѣселени въ Туция въ начало на 16 столѣтие, когато малодушната политика на испанскитѣ и португалски кралье ги пропѫдила отъ домоветѣ, въ замѣна на това въ империята на Султанитѣ тѣ намѣрили най-благожелателенъ приемъ. Тѣхнитѣ главни сѣдалища сѫ въ Цариградъ и Солунъ; отъ тамъ тѣ прѣминали и въ градоветѣ на България. Тѣ по вечето сѫ русокоси, единъ умѣренъ, скроменъ, работливъ и благонравенъ народъ. По-голѣми капиталисти помежду тѣхъ се намиратъ само въ София, Пловдивъ и най-много въ Бургасъ. Тѣ не сѫ само дюгенджии, сарафи и разносвачи, но и занаятчии, особенно тенекеджии и стъклари, та дори и хамали. Въ София въ турско врѣме тѣ сѫ образували пожарната команда. Тѣхнийтъ езикъ е доста доброзапазено Кастилско нарѣчие, истина, съ многобройни еврейски, арабски и турски елементи, за знающийтъ романски езици не е мѫченъ за изучвание. Тѣ си иматъ вѣстници, испански съ еврейско писмо, които, ако сьмь добрѣ извѣстенъ, се печататъ въ Виена. Но испанскийтъ обаче се намира сега въ опасность да бѫде погълнатъ отъ французский. Парижский «Израилтянский Съюзъ» (Alliance Israélite) основа, сѫщо и въ България подирь освобождението, въ всички по-голѣми Спаньолски общини на Истокъ, сѫщо въ София, Пловдивъ и Варна, съврѣменно наредени училища съ прѣподавание на французский езикъ. Учителитѣ и учителкитѣ по тѣхъ сѫ почти всички родомъ изъ Марокко и получили образование въ Франция. При това съ поддрьжка на правителството се прѣподава и българский езикъ, а нѣколко спаньолски ученици посѣщаватъ българскитѣ дьржавни заведения.

Още прѣди малко Спаньолитѣ носѣха дори въ София фесъ и полутурско облѣкло, съ дълга до земя антерия отъ жьлтъ или пьстръ платъ, но по настоящемъ европейскитѣ дрѣхи и калпакътъ печелятъ врьхъ. Общинитѣ живѣятъ мирно, едвамъ помежду имъ се забѣлѣзва противоположностьта на имотни хора и по-бѣдни демо-

крати. По-рано Евреитѣ живѣеха въ отдѣлни части на градътъ, които, като всички Ghettos на свѣта, се отличаваха съ недостатъкъ на свѣтлина, въздухъ и чистота, но новото врѣме разбива тѣзи прѣгради. Такава вонеща еврейска махала съ тѣсни непроходими улички, прѣпълнени съ множество крѣсливи дѣца, можеше человѣкъ да изучава още до пробиванието на улицитѣ 1889 въ центрътъ на София.

Съ Българетѣ Спаньолитѣ поминуватъ съвсѣмъ добрѣ. Въ София главнийтъ раввинъ (турс. хахамъ-баши), бѣлобрадъ старецъ съ черна чалма, личи между първенцитѣ на градътъ, които не трѣбва да отсѫтствуватъ при никое тържество. При изборитѣ Спаньолитѣ винаги гласуватъ съ правителството, на голѣми тълпи като по команда.

Нѣмски говорящи Евреи, изъ Румѫния, Унгария и Руссия, новопрѣселени, има само 811, въ Русчукъ, Видинъ и София (1881 131, 1888 301) като кочияши, дюгенджии, механджии и т. н. Българетѣ се отнасятъ спрямо тѣхъ враждебно и не пропущатъ нищо за да осуетатъ тѣхното прѣселение въ страната.

C. Тюркски народи.

I. Турцитѣ (Османи).

Географическо распрѣдѣление и бавно оттегляние. Типъ, характеръ, нрави, домашенъ битъ. Отношение къмъ Българетѣ. Бееве и Мутевеллии. Потомцитѣ на Исфендиарската династия. Скитнически Юруци. Сектанти Кързълбаши.

Турскийтъ елементъ въпрѣки всичко изселвание днесь още наредъ съ българскийтъ е най-силнийтъ въ страната. При прѣброяванието 1888 той съставяше 19·25 проц. отъ населението на съединенното Княжество.

Географическото расподѣление не е еднакво. Въ Источна Румелия Турцитѣ 1885 съставляваха само 20·5 проц., въ Княжеството 1881 споредъ Сарафова 26·26 проц., които обаче сѫ распрѣдѣлени много разно; въ источната половина тѣ образуваха 47.39, въ западната само 4·64 проц. отъ всичкитѣ жители.

По-вече отъ петь шестини (517.692) отъ всички Турци на Княжеството населяватъ окрѫзитѣ Търновский, Севлиевский, Русчукский, Силистренский, Разградский. Шумненский на сѣверъ и Бургаский, Сливенский и Хасковский на югъ отъ Балканътъ. И тъй ядката на турското население лѣжи по съсѣдството съ Черно море.

Источната часть на Дунавска България до прѣди малко бѣ

по-вече турска, нежели българска. Отдѣлни междини земя между Дунавътъ, Янтра, Балканътъ и морето още неотколѣ имаха съвършенно османский характеръ, особенно мѣстноститѣ Тузлукъ, Герлово и Делиорманъ, както и Добруджанскитѣ степи. Обаче вжтрѣ въ седемь години отношенията силно се сж измѣнили. Отъ споменатитѣ 47·3 Турци на истокъ въ 1881 останаха 1888 само 41·5 проц. въ страната. Тѣхната сила, споредъ сегашното раздѣление на земята, се изражава за тие двѣ години по слѣдующий начинъ:

Окржгъ:	1881 (споредъ Сарафовъ)	1888:
Севлиево	15.537	8.811
Търново.	40.573	20.895
Русчукъ.	65.979	68.659
Силистра	65.092	71.367
Разградъ	82.559	67.181
Шуменъ.	129.797	113.706
Варна	82.812	92.817
	482.349	443.436 Турци.

При това азъ сьмъ дълженъ изрично да забѣлѣжа, че окржжнитѣ граници прѣзъ тойзи междулекъ врѣме се много измѣниха и че то увеличава само нагледъ отдѣлни цифри; въпрѣки него сборната цифра е по-малка съ 38.913. Ние привождаме още една втора сравнителна таблица на турското и българското населения въ останалитѣ околии 1881 (споредъ Сарафовъ) и 1888, съ изоставяние на повечето околии отъ Търновский окржгъ и цѣлийтъ Севлиевский окржгъ. Прѣзъ 1881 година най-силнийтъ процентъ Османи тамъ се е намиралъ въ Османъ-Пазарска околия (85.1), най-слабийтъ въ Еленска (26.3); 1888 най-силнийтъ (90.1) въ новообразуваната околия Аккадънларъ (Силистренский окржгъ), най-слабийтъ (23.5) въ околията на самийтъ градъ Силистра. Освѣнъ новоразграниченитѣ околии отъ Силистренский окржгъ нѣма ни една околия безъ отстжпление на турскийтъ елементъ; най-малко ослабление показва Кесаревската околия (0.7), най-голѣмото Поповска околия (31.0 проц.).

Околия:		Турци		Българе	
		1881	1888	1881	1888
Окржгъ Варна:					
	Варна	37.7	33.0	38.8	44.9
	Балчикъ. . . .	40.0	38.8	50.2	51.4
	Добричъ	55.3	53.1	31.1	36.6
	Провадия . . .	52.8	45.1	41.4	51.2
	Ново-Село . . .	71.4	56.6	24.0	38.2

Окрѫгъ	Силистра:				
	Силистра. . . .	33.1	23.5	55.8	67.0
1881	Базауртъ . . .	75.2	—	14.0	—
1881	Хасково	83.9	—	8.6	—
1888	Куртъ-Бунаръ . .	—	81.1	—	13.0
1888	Аккадънларъ[1] . .	—	90.1	—	6.8
Окрѫгъ	Шуменъ:				
	Шуменъ	69.5	62.1	24.3	31.0
	Прѣславъ . . .	55.8	51.0	40.0	46.4
	Новий-Пазаръ . .	66.7	64.7	26.1	30.3
	Ески-Джумая . . .	73.0	71.4	23.1	26.7
	Османъ-Пазаръ . .	85.1	77.7	12.5	19.1
Окрѫгъ	Разградъ;				
	Разградъ. . . .	62.2	56.4	35.5	41.3
	Кокарджа (Кеманларъ)	78.5	76.6	17.9	20.1
	Попово	66.1	35.1	31.5	62.5
Окрѫгъ	Русчукъ:				
	Русчукъ	29.3	25.7	59.0	65.4
	Тутраканъ . . .	61.4	64.8	23.4	22.2
	Балбунаръ . . .	78.7	75.4	17.8	21.6
	Бѣла.	42.6	31.2	54.6	67.3
Окрѫгъ	Търново:				
	Кесарево.	39.7	39.0	59.1	59.4
	Елена	26.3	16.3	73.0	82.1

Третя една таблица прѣдставлява положението на турското население въ бивша Източна Румелия 1885 и 1888. Статистиката отъ 1880 не е удовлетворителна за нашата цѣль, защото по него врѣме тъкмо се възвръщаха османскитѣ бѣжанци; тя дава въ Пловдивската околия само 6.6, а пакъ въ околиитѣ Карнобатъ и Айтосъ 60.8 проц. Турци. Почти чисто турска е Кърджалийската околия на Арда (1885 97. 4 проц.), но тя обаче отъ България биде отново отстѫпена на Портата. Послѣ вървятъ околиитѣ Айтосъ (64.8), Карнобатъ (34.7) и Анхиало (29.0), клонове отъ сѣвернобалканската турска земя, сетнѣ Казанлъкъ, Хасково и Харманлий. Пьстра образцова карта прѣдставлява долината на Марица, още на

[1] Въ цѣлокупнийтъ Силистренский окрѫгъ, вѫтрѣ въ който околийскитѣ граници потърпѣха голѣми измѣнения, 1881 Турцитѣ образуваха 64·4 проц. (65.092 души), Българетѣ 25.9 (26.156), 1888 Турцитѣ 66·3 (71.367). Българетѣ 27·7 проц. (29.825). Окрѫгътъ имаше 1881 101.142, 1888 107.637 жители.

людска паметь прѣимущественно турска; въ Сейменската околия турското население вжтрѣ въ три години се намали отъ 6 проц. на 0.2! Най-малко Турци имаше крайний западъ, околиитѣ Ихтиманъ, Панагюрище (езикословенъ островъ Стрѣлча и нѣколко села заселени съ юруци) и Овчехълмъ, послѣ високитѣ мѣста по Родопитѣ, гдѣто само по погрѣшка на българскитѣ статистици Помацитѣ личатъ като Турци. Съвсѣмъ безъ Турци нѣма днесь нито една отъ румелийскитѣ околии, но напр. Сейменъ скоро ще бжде такава.

Околия:	Турци:		Околия:	Турци:	
	1885	1888		1885	1888
Окржгъ Пловдивъ:			**Окржгъ Ст.-Загора:**		
Пловдивъ . .	19.9	15.9	Стара-Загора . .	9.1	6.8
Конушъ. . .	11.9	10.2	Казанлъкъ . .	26.7	25.1
Стрѣма (Карлово)	18.8	11.9	Чирпанъ . .	10.3	5.1
Овчехълмъ . .	3.4	2.0	Н.-Загора . .	12.1	8.0
Сърнена Гора .	13.6	5.5	Сейменъ. . .	6.0	0.2
Рупчосъ. . .	?	6.4(?)	**Окржгъ Сливенъ:**		
Окржгъ Т.-Пазарджикъ:			Сливенъ. . .	17.0	14.1
Т.-Пазарджикъ .	7.5	5.5	Ямболъ . . .	10.0	8.4
Пещера . . .	?	15.8(?)	Къзълъ-Агачъ .	9.5	5.3
Панагюрище .	3.6	2.3	Каваклий . .	3.4	1.7
Ихтиманъ . .	3.2	0.79	Котелъ . . .	16.0	11.9
Окржгъ Хасково:			**Окржгъ Бургасъ:**		
Хасково . .	25.0	23.7	Бургасъ . . .	10.2	8.6
Хаджи-Елесъ .	18.4	16.8	Айтосъ . . .	65.8	64.8
Харманлий. .	21.4	20.3	Анхиало. . .	33.7	29.0
Кърджалий .	97.4	—	Карнобатъ . .	40.4	34.7

Въ срѣдната часть на Дунавска България между рѣкитѣ Янтра и Осъмъ Турци се срѣщатъ вече по-рѣдко: околия Свищовъ 14.8, Никополь 15.8, Плѣвенъ 4.9, Севлиево 14.6 (1881 25.2), Ловечъ 5.6, Дрѣново 7.1, Троянъ 2.3 проц. Турский центръ си остава градътъ Никополь, въ който живѣятъ четири пжти по-вече Турци, нежели Българе. Изолирана група турски села обгржща Севлиево и Ловечъ.[1] Планината е почти чисто българска: Търново 2.1, Трѣвна 1888 само седемь Турци (1881 още 3.4 проц.), Габрово 27 Турци или 0.07 (1881 20.1), Тетевенъ 0.9, Орхание 0.09.

[1] Славянскитѣ имена на тамошнитѣ турски села (Хърсово, Дамяново и т. н.) свидѣтелствуватъ за скорошното происхождение на тие колонии.

Въ западна България достоенъ за привождание процентъ Турци иматъ само околиитѣ Ломъ (4.6) и Видинъ (7.9). Инакъ осѫдното османско население тамъ съ малки исключения се ограничава само по градоветѣ и паланкитѣ Враца, Кутловица, Берковица, Бѣлоградчикъ, София, Самоковъ, Дупница и Кюстендилъ. Турцитѣ изъ селата Бѣлопопци и Орманлия въ Софийската котловина вече отъ 1881 сѫ исчезнали; на мѣсто тѣхъ има още 55 Турци въ смѣсеното Мусибей (Радомирска околия) 82 въ Сапаревска Баня (Дупнишка околия) и 837 въ Згурово, Пелатиково и Рашка Гращица (Кюстендилска околия).[1] Съвсѣмъ безъ Турци сѫ околиитѣ Трънъ, Царибродъ, Брѣзникъ, Изворъ; само 2—6 души отъ турска народность иматъ околиитѣ Кула, Искрецъ и Златица.[2]

Неравното распрѣдѣление на османскийтъ елементъ има влияние и на распространението на турскийтъ езикъ. Въ Дунавската область на истокъ отъ Янтра и въ Источна Румелия болшинството християне, а въ градоветѣ не рѣдко и женитѣ по-малко, приказватъ криво-лѣво турски, когато на Турцитѣ тамъ никакъ не е познатъ българскийтъ езикъ. Варна, Шуменъ, Силистра до прѣди неотдавна бѣха въ сѫщность двуезични градове съ прѣобладающъ турский характеръ. Напротивъ на цѣлий западъ Турскийтъ езикъ се ограничава изъ турскитѣ кѫщи; на християнетѣ той е неизвѣстенъ и бееветѣ и османскитѣ занаятчии въ София, Самоковъ или Кюстендилъ свободно говорятъ славянски. Сѫщото отношение се забѣлѣзва и татакъ по назападъ, въ Македония, Албания и Босна, гдѣто исти Турци се срѣщатъ само рѣдко.

Турчинътъ навредъ не е еднакъвъ. Градскитѣ класси, особенно дребното болярство отъ беeве, сѫ малко-много развалени отъ расточителность, праздность, родовни распутства, спиртни питиета, между друго и отъ употрѣбление на опиумъ; на тѣхъ едвамъ се вижда вече происхождението отъ единъ воинственъ, завоевателенъ народъ. Османскийтъ селянинъ или планинский обитатель напротивъ е напълно здравъ, работенъ и храбръ мѫжъ, въ живѣянието си е трѣзвенъ, благонравенъ и гостолюбивъ. Мухамеданетѣ отъ источний Балканъ и Родопитѣ за това и гледатъ съ прѣзрѣние на изнѣженитѣ богати градски Турци. Като работникъ и търговецъ Турчинътъ е отъ призната честность, що при обикновенната хитрость на источ-

[1] Прѣди 1877 Турцитѣ живѣяли още при Кюстендилъ въ Берсинъ, Гращица, Лиляче, Коньово, Скакавица.

[2] Прѣди 1877 въ Брѣзникъ броили 60 турски кѫщи и ближнето Кошарево било по-вечето турско. Въ Трънъ въ турско врѣме е имало само 10 турски кѫщи. Градътъ Златица билъ почти турский.

нитѣ християне благоприятно го отбѣлѣзва. Старийтъ навикъ на нѣкога господствующата класса се забѣлѣзва между Османитѣ навсѫду въ служебно отношение. Тѣхнитѣ въпроси и отговори сѫ добрѣ обмислени и изразени въ най пристойна форма. Уважение къмъ властитѣ и военна дисциплина прониква цѣлата масса; като стражаринъ и солдатинъ Турчинътъ е вѣренъ и надѣженъ, и за това се цѣни и отъ българското управление. Като данoплатецъ турскийтъ селянинъ е по-точенъ отъ българскийтъ.

При дългото траяние на турското господство поразителенъ е въ народътъ недостатъкътъ на историческата паметь. Опрѣдѣлятъ Дженевизитѣ (Генуесцитѣ) като основатели на прѣди-турскитѣ крѣпости, както въ Мала-Азия, тъй и въ Европа, разказватъ тукъ-тамѣ легенди за завоевание на страната, наумяватъ си за имената на стари Султани, особенно по долината на Тунджа за «Авджи-Мухаметъ-Султанъ», страстнийтъ ловчий Мухамедъ IV (1648 — 1687), расправятъ нѣщо за бурнитѣ врѣмена на Пазванъ-Оглу Видинский и за походитѣ на нашето столѣтие, но то всичко е твърдѣ малко за единъ исторически старъ народъ, особенно ако сравни человѣкъ съ тѣхъ напр. забѣлѣжително многото и отколѣшни прѣдания на Сърбитѣ. Това явление се дължи на ранното падание на турската епика и недостатъкътъ на една национална литература, достѫпна за най-обширни крѫгове отъ народътъ. На говоримийтъ «простъ» езикъ не се пише, прѣпълненийтъ съ арабски и персийски елементи писменъ езикъ е достояние само на по-високитѣ класси, и мѫчното писменно искуство е твърдѣ малко распространено.

Типътъ на Османитѣ по Балканский полуостровъ, особенно изъ градоветѣ, отколѣ вече не е турский; попадатъ се руси образи и славянски, албански, ермeнски и кавказки черти на лице. Червенийтъ фесъ, символътъ на турската реформа въ 19 столѣтие, се употрѣбява само въ градоветѣ; турскийтъ селянинъ носи само бѣла чалма. Набожностьта и вѣрата на мухамеданецътъ е по-силна отъ опая на християнинътъ. Само забранението да се пие вино се усърдно нарушава и то обаче слѣдъ вѣкове дълго съблюдавание; шумливъ, отъ вино зашемеденъ турский кираджия е обикновенно нощно явление изъ голѣмитѣ дворове по ханищата.

Турскийтъ домашенъ битъ основно се различава отъ християнскийтъ. Жената излиза отъ вѫтрѣшностьта на кѫщата само съ бѣлъ яшмакъ на глава и безформенно черно фередже. Но при това Туркинята може свободно да се явява въ всѣка присѫтственно мѣсто или сѫдилище и да си води работата, което тѣзи прѣбулени фигу-

ри умѣятъ да вършатъ съ голѣмо многословие и прѣкалена откровенность. Многоженство се срѣща само у заможнитѣ градски Турци; селянинътъ и изобщо простийтъ человѣкъ живѣе само въ моногамия. Туркинята работи въ кѫщи малко; затова у Османитѣ нѣма никаква домашна промишленность, като изъ българскитѣ села. Забулването на лицето се строго пази. Комиченъ изгледъ се прѣдставлява, кога доближи человѣкъ въ поле до купъ работающи селянки-туркини; съ най-голѣма бързина се спущатъ тѣ къмъ яшмацитѣ си, сърдечно го навличатъ на коса, носъ и уста, оставятъ само свободни безпокойнитѣ очи, за да разгледатъ внимателно прѣминувающийтъ отъ тамъ на-бързо невѣренъ съ свойственното тѣмъ любопитство. Това може человѣкъ да види покрай желѣзницата Русчукъ-Варна, кога тренътъ по жътва минува прѣзъ турски мѣста. Промѣната на врѣмената не остана безъ влияние и върху Туркинитѣ. Веднага слѣдъ встѫпването на Русситѣ не малко Туркини се измъкнаха изъ подъ гнетътъ на харемитѣ и вкусиха напълно отъ свободата. Нѣкои се покрьстиха, за да се отърватъ отъ прѣбулвание, та дори се намѣриха съврѣменно настроени Турци по градоветѣ, които за ужасъ на своитѣ единовѣрци разрѣшиха на женитѣ си да ходятъ въ европейски дрѣхи.

Отношението на Турцитѣ къмъ Българетѣ е само на-гледъ добро [1]. Войната, изселването, загубата на господство сѫ твърдѣ тежки удари, а отъ друга страна книгата страдания, що Българетѣ сѫ прѣтеглили, е била твърдѣ дълга. Пѫтешественникътъ трѣбва да се свикне съ упоритомрачнийтъ погледъ, съ който мухамеданскитѣ селяне нарѣдко го поздравлявятъ изъ пѫтьтъ. Къмъ всичко това въ извѣстни мѣстности се присъединява вината за извършенитѣ отъ распалвание на мухамеданский фанатизмъ кланиета 1876 и за турскитѣ разбойничества. Отъ държавата турската народность вече поради своята численность е доста покровителствувана. Има турски помощници на началници въ смѣсенитѣ околии, турски членове въ окрѫжнитѣ сѫдилища и окрѫжни съвѣти, турски прѣдставители въ Народното Събрание, и по присѫтственнитѣ мѣста не рѣдко се виждатъ така исто и турски написани обявления; сѫщо и Софийскийтъ Държавенъ Вѣстникъ извѣстно врѣме излизаше и въ турско издание. При все това Турцитѣ не могатъ трайно да се спечелятъ и

---

[1] Противоположностьта се изразява сѫщо и въ присмѣхнитѣ прѣкори, които и двата народа даватъ единъ на другий; срав. на З. Стояновъ Запискитѣ II 379. Българетѣ наричатъ Турцитѣ „Зеленитѣ", Турцитѣ — Българетѣ „Черношапковци" (Каракалпакларъ) и т. н.

яко удьржатъ; тѣ ще си останатъ сѫщитѣ и по-вечето бавно ще се изселятъ.

Върху отдѣлни класси и части отъ народътъ има още да се укажатъ нѣкои особенности.

Наслѣдственно благородство въ европейский смисълъ между Турцитѣ нѣма; старотурската ленна система е била само лична, семействата нѣмали никаква наслѣдственна титла или име, къмъ личното си име всѣкий притуря само името на баща си (напр. Хасанъ-бей Хаджи-Исмаилъ-оглу), и отъ богатитѣ градски Турци или притежатели на чифлици малцина сѫ само въ състояние да прѣдставятъ далечъ въсходяща генеалогия на свойтъ родъ. При това въ Турция никому не е затворена карриерата; послѣднийтъ хамалинъ може съ врѣме да стане паша и да основе богато семейство. Въ Сѣверна България тая по-висока класса аги и беeве, по-вечето потомци на държавни чиновници, най-голѣма часть се изселиха; само въ Румелия отъ тѣхъ мнозина сѫ останали.

Къмъ семействата, що иматъ минало, принадлѣжатъ Мютевеллиитѣ. Мютевелликъ е религиозенъ даръ, чийто управители, наслѣдници на основательтъ, получаватъ отъ държавата извѣстна сумма отъ околийскийтъ десятъкъ, за да поддържатъ опрѣдѣленъ вакъфъ; по-вечето джамия, училище или мостъ. Въ Сѣверна България, гдѣто напр. джамиитѣ въ Разградъ се наслаждаваха на такива богати приношения, не се уважиха тѣзи задължения. Източно-румелийското правителство заплащаше на мютевеллиитѣ тѣхний дѣлъ, колкото правото имъ отчасти и да е било съмнително: въ Ихтиманъ на семейството Михалбеевци (около 2500 лири), въ Марково, Митеризово при Карлово, въ Карнабатъ и т. н. Българското правителство подирь Съединението спрѣ тѣзи заплащания; дѣлото на мютевеллиитѣ стои висяще отъ години въ Вакуфската коммиссия.

Мютевеллиитѣ въ Марково, при политѣ на Родопитѣ около Пловдивъ, сѫ потомци на една стара малоазийска династия. Когато Султанъ Мухамедъ II турилъ край 1461 на господството на селджукската династия Исфендиаръ, князье на Кастамуни, чрѣзъ завоеванието Синопъ, той назначилъ на послѣднийтъ отъ тѣхъ Измаилъ-бегъ жилище при Пловдивъ. Добровчанинътъ Луккари, който въ крайтъ на 16 столѣтие често е посѣщавалъ тѣзи мѣстности, разказва, че прѣемникътъ на Мухамедъ II Баязидъ II подарилъ на Измаилъ-бега селото Марково, и при това забѣлѣзва, че той самъ познавалъ двоица братья отъ потомството на Смаилоглу, които носили своето старо име и живѣяли много по-добрѣ отъ другитѣ вар-

вари [1]. Измаилъ-беговци още днесь живѣятъ часть въ Пловдивъ, часть въ тѣхний конакъ въ Марково. На чело на семейството стои не бащата, но избранний отъ всички мѫжски членове глава. У Българетѣ тѣ се наслаждаватъ съ извѣстно уважение. Хаджи Измаилъ-беи прѣзъ кланиетата 1876 щетно се опиталъ да спре кървавото дѣло на другитѣ Турци [2].

Въ градоветѣ Турцитѣ усърдно се залавятъ за занаяти. Прѣдпочителната турска промишленность бѣше кожевното дѣло, сега съвсѣмъ на западвание, и сѣдларството. Прѣобладаватъ Турцитѣ днесь като файтонджии, затова и кочияшитѣ отъ други народи, кога се касае до работа, си служатъ помежду си по-вечето съ турский езикъ.

Най-чиститѣ Турци на европейска земя се намиратъ въ источнитѣ Родопи, отвадъ сегашната граница, въ мѣстноститѣ Кърджали и Султанъ-ери. По типъ, езикъ и нравъ тѣ сѫ първоначални потомци на старитѣ завоеватели, най-близу до първитѣ сѣдалища на Султанитѣ въ Европа, Одринъ и Димотика. Тѣ сѫ приемали живо участие въ смутоветѣ въ начало на това столѣтие, прѣзъ които името Кърджали се сдоби съ голѣма извѣстность, и сѫ добри тютюноразвъдители.

Къмъ тѣзи твърдо заселени Турци се присъединяватъ скитнически овчари, извѣстни подъ името Юруци или Коняри. До прѣселванието въ Европа Османитѣ живѣяли въ Витиния [3] и други малоазийски мѣстности по-вечето като странствующи овчари, лѣтѣ по планината, зимѣ по крайбрѣжията. Слѣдъ завоеванието византийскитѣ и славянски земи на полуостровътъ тѣ прѣнесли тойзи свой животъ въ Тракия и Македония, зимѣ прѣкарвали тука по брѣговетѣ отъ Еносъ до Солунъ, а лѣтѣ по Родопитѣ, Перинъ, Осоговъ и други планини въ Македония. Прѣобладающето болшинство отъ османскийтъ народъ прѣзъ това врѣме легка-полегка се е отказало отъ овчарскийтъ животъ, но Юруцитѣ въ Анадолъ и въ Европа си каратъ старийтъ образъ на живѣяние. Зимнитѣ села на Юруцитѣ се намиратъ по крайбрѣжната Гюмюрджинска равнина, въ вълнообразната страна отъ Сѣръ до Вардаръ, въ мѣстностьта Мъглена и

---

1 Че Измаилъ-бегъ Синопский е билъ поселенъ въ Пловдивъ показватъ Халкокондилъ, Дука и Несри (ср. Хаммеръ Gesch. d. osm. Reiches 112 146, Цинкейзенъ II 388). Сърбинътъ Константиновичъ изъ Островица (гл. 31) пише, че Смаилъ-бегъ получилъ Станимака въ „Българската Земя". Луккари, Annali di Ragusa (1605) стр. 106.

2 Процессътъ на Хаджи Арифъ и Хаджи Шабанъ прѣдъ русского военно сѫдилище въ Пловдивъ на 18 Августъ 1878, вѣстникъ „Марица", брой 9, стран. 7.

3 Kantakuzenos ed. Conn. I 341.

въ Тессалийската равнина. Името **Коняри**[1] (новогрьц. Κονιαρίδες) урожденцитѣ на Родопитѣ производждатъ отъ турското **коюнъ** овца или отъ бълг. **конь**, но по прѣданията на Солунскитѣ и Тессалийски Коняри става явно, че то има отношение къмъ старата Селджукска резиденция Конья, античний Иконионъ. Името **Юрукъ** произлиза отъ турск. **юрюмекъ** скитамъ се и означава изобщо всѣкий скитникъ, катунарь; тѣ сами наричатъ себе си така съ гордость (бенъ Юрюкумъ: азъ сьмь Юрюкъ). Тѣхното нарѣчие се отличава отъ онова на осѣдлитѣ Турци; въ Мала Азия езикътъ на Юруцитѣ споредъ Вамбери се приближава къмъ Азербайджанското тюркско нарѣчие и съдьржа много стари думи, които инакъ у Османитѣ сѫ замѣнени съ арабски и персийски чужди думи[2].

Прѣселвание на Юруцитѣ е ставало въ разни врѣмена. Първитѣ отъ страната Саруханъ въ стара Лидия прѣселилъ Султанъ Баязидъ (1389—1402) въ Пловдивската область[3]. Други сѫ слѣдвали по-късно. Македонци ми сѫ разказвали, че Конярьтѣ въ Солунско сѫ дошли въ различни врѣмена, нѣкои прѣди 200, други навѣрно едвамъ прѣди 50 години. Изъ прѣданията на Родопскитѣ Помаци се вижда, че тѣзи овчари нѣкога сѫ обладавали голѣма мощь. На Доспатското плато тѣ, спорѣдъ свободно даденитѣ цифри на легендата, насчитвали 70.000 оджаци, прьснати на 10 часа пространство колиби, въ които тѣ въ начало зимували, до когато суровитѣ зимни студове не ги накарали да се прѣмѣстатъ по крайбрѣжията около Солунъ; въ Солунъ имало една часть Карликъ-Махалесси, чиито Юруци нѣкога-си пасли на Карликъ въ Родопитѣ. Отъ писменни източници ние знаемъ, че въ 17 столѣтие тѣ били раздѣлени на околии съ седемь Юрукбега[4].

Слѣдитѣ отъ странствованията на Юруцитѣ стигатъ много далечъ къмъ сѣверъ. На сръбско-българската граница при рѣка Власина едно мѣсто се нарича «Юручки колиби». Въ Осоговската планина показватъ «Юручки гробища», 5—6 мухамедански надгробни камьни на висока една ливада по склонътъ на Руй, всѣкий гробъ съ по два исправени камьни, на главата и краката. Сега вече ни

1 Върху Тессалийскитѣ Коньяриди ср. Финлей, History of Greece (ed. Tozer, Oxford 1877) V, 125.

2 Вамбери, Das Türkenvolk, Leipzig 1885 стр. 605.

3 Леонклавиусъ, Hist. musulm. 337 — 8.

4 Споредъ Ricaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman стр. 612 Юруцитѣ броили тогава въ Европейска Турция 1294 семейства, споредъ Marsigli, Stata militare dell'imperio ottomano (Amsterdam 1732) стр. 129 1702 семейства съ 298 войници. Тѣхнитѣ седемь бея (ср. Хаммеръ, Osm. Staatsverf. II 249) живѣяли въ Виза, Ямболъ, Текирдагъ (Родосто), Солунъ (съ 400 семейства) и въ „Aghra, Cogiok, Nalauchen" (?).

единъ Юрукъ не стига до тамъ. Въ Срѣдня Гора има една твърдо заселена турска община Юруци при Панагюрище. Помацитѣ около Ловечь наричатъ всички Османи Юруци. Едно полутурско селце Юруци има въ Орханийскийтъ Балканъ, едно българско съ сѫщо име въ Трѣвненскийтъ Балканъ; шесть турски Юрюклеръ сѫ разсѣяни отъ Ловечъ до Силистра.

Сега още може человѣкъ да види странствующи Юруци по Родопитѣ, на общества до 100 души, съ конье и овци; 1884 тѣ откупиха пасища най-близу до Румелийскитѣ градовце Батакъ и Брацигово.

Траенъ паметникъ оставятъ подирѣ си тѣзи тюркски странствующи овчари въ географическата номенклатура. Отъ Одринъ и Димотика до изворитѣ на Искъръ и Перинъ-Планина въ горнийтъ поясъ по-вечето планински върхове и поляни (яйла) надъ славянскитѣ имена на села, рѣки и долини иматъ тюркски имена, които се употрѣбяватъ еднакво отъ Турци, Българе и Власи. Характерно е, че дори най-високитѣ върхове на Рила, Перинъ и Родопитѣ иматъ само турски названия: Мусалла, Гьолъ-тепе, Переликъ.

На свършекъ има да се спомене още единъ загадоченъ народецъ. Между Турцитѣ отъ околноститѣ на Стара-Загора, въ Балканътъ при Карнобатъ и въ мѣстноститѣ Делиорманъ и Герлово сѫ прьснати мухамедански сектанти, които се наричатъ Къзълбаши (турс. червеноглави). Споредъ разказитѣ на Българетѣ тѣ сѫ миренъ, земледѣлческий народъ, пиятъ вино безъ всѣкакви угризения на съвѣстьта, оставятъ женитѣ си да ходятъ не прѣбулени, гледатъ на проливание кръвь като грѣхъ, смѣтатъ себе си за нѣщо подобро отъ останалитѣ Турци, и изобщо малко се грижатъ за строгитѣ прѣдписания на Коранътъ. Тѣ се срѣщатъ и въ вѫтрѣшностьта на Мала Азия. Споредъ Д-ръ Мордтманнъ тѣ не сѫ шиити, но «единъ видъ волнодумци», които само външно припознаватъ Исламътъ, иматъ джамии, но не ги посѣщаватъ. Вамбери произвожда Къзълбашитѣ отъ военноплѣненитѣ ирански Тюрки изъ Азербайджанъ и Задкавказие, които слѣдъ по-старитѣ войни съ Персия Султанитѣ сѫ калонизирали въ разни области.[1]

II. Татаретѣ.

Татаретѣ сѫ распилени изъ прибрѣжната область около Варна и покрай цѣлийтъ Дунавский брѣгъ. Ние знаемъ за тѣхното рас-

[1] Мордтманнъ въ Barts's Reise von Trapezunt nach Scutari, Gotha 1860 (Ergänzungsheft zu Petermann's Mitth.) Стр. 20 бѣл. Вамбери а. а. О. 607.

прѣдѣление само отъ прѣброяванието 1881. По-вечето живѣятъ въ окржзитѣ Варненский (4826) и Силистренский (3434) и именно, споредъ Сарафова, особенно между линията Тутраканъ-Балчикъ и границата на ромжнска Добруджа, въ присъединение къмъ единъ пояс прѣдѣлъ отвадъ тая граница. Чисто татарски сж само 8 села, но тамъ нѣма почти ни едно селение безъ нѣколцина Татаре. Въ Варна тѣ заематъ свое собственно прѣдградие. Татакъ къмъ западъ ги има по-малко, въ окржзитѣ Шуменский (1262), Разградский, Русчукский (764), Свищовский, Плѣвенский (109[illegible]), Раховский, Ломский (само 62) и Видинский (175).

Въ Южна България Татаретѣ не сж отбѣлѣжени въ статистикитѣ. Азъ забѣлѣжихъ само една колония въ градътъ Бургасъ; около Ямболъ и Карнобатъ така сжщо живѣятъ нѣколко беeве, тъй наречени «Султани» изъ Кримъ, роднини на нѣкогашнитѣ господари на тойзи полуостровъ. Отдѣлни по-стари, нѣкогашни татарски поселения се издаватъ по имената на мѣста, прѣди всичко градътъ Татаръ-Пазарджикъ.

Въ Дунавска България тѣ сж нови поселенци, едвамъ като второ поколѣние въ страната. Въ прѣброителнитѣ списъци твърдѣ много сж показани като родени още въ Руссия. Тѣ се сж прѣселили 1861 въ Турция отъ крайбрѣжнитѣ Кримски прѣдѣли, както това се описва отъ Канитцъ, като отъ очевидецъ; отъ тогава насамъ една часть пакъ се върнала назадъ въ кжщитѣ си и болшинството прѣзъ войната се е оттеглило назадъ съ Турцитѣ. Тѣзи Татаре сж пъргавъ и интеллигентенъ народъ, работливи градинари и земледѣлци, за тѣхъ се чуе само добро. Тѣхнитѣ жени носятъ своето четвъртито, червеникаво лице често незабулено.

III. Гагаузитѣ.

Турски говорящи християне: Гагаузи въ Добруджа, Сургучи при Одринъ. Борбата между Гърци и Българе за тѣхното присъединение. Вѣроятни потомци на Куманитѣ.

Въ източната половина на България има спорадически пръснати православни християне, които говорятъ турски като матерний езикъ и които по свойтъ типъ явно се различаватъ отъ старомѣстнитѣ християнски Гърци, Румжне и Славяне. Въ Добруджа и въ Бессарабия ги наричатъ Гагаузи, въ Одринската область Сургучи. Тѣ сж усвоили турскийтъ езикъ не въ по-новитѣ вѣкове, като часть отъ Ерменцитѣ и тъй нареченитѣ Караманлии, потомци на византийски Гърци въ вжтрѣшностьта на Мала Азия. Тѣ сж,

като происходящитѣ отъ Кримъ Базаряне по сѣверната страна на Азовско море, остатъкъ отъ едно старотюркско плѣме, което приело християнство още прѣзъ срѣднитѣ вѣкове до османското завоевание, безъ съмнѣние потомци на Куманитѣ. Сега тѣ сѫ само слаби откѫслеци отъ народи, които поради побългаряванио и погърчвание сѫ близу до измирание.[1]

Сѣдалищата на Гагаузитѣ нѣкога сѫ били распилени по цѣлата область отъ устията на Дунавътъ до Силистра и носъ Емонъ, но чрѣзъ русоко-турскитѣ войни прѣзъ послѣднитѣ 120 години и свързаната съ тѣхъ размѣна на населението тѣ сѫ били прокѫсани и намалени. Покрай морскийтъ брѣгъ отъ Варна на сѣверъ Гагаузитѣ днесь сѫ единственното старозаселено население. Въ самата Варна тѣ съставятъ болшинството отъ старитѣ християнски граждане; споредъ Сарафовъ 1881 отъ населението имало 7.34% такива турски говорящи християне, но числото на тамошнитѣ Гагаузи е по-голѣмо, понеже други се вписватъ вече като Гърци. Като най-юженъ клонъ отъ гагаузскийтъ елементъ се смѣта голѣмото село Акдере (грьц. Аспро, бълг. Бѣла) на морскийтъ брѣгъ между устието на Камчия и носъ Емонъ, жителитѣ обаче пакъ се издаватъ за Гърци. Цѣла гагаузска мѣстность лѣжи по лѣсистата терраса къмъ сѣверъ отъ Варна (села Кестеричъ, Джеферли, Еникьой, Джевизли, Капакли, Чаушкьой, Екрене и т. н.). Центръ на тойзи народецъ сѫ послѣ пристанищнитѣ градовце Балчикъ, гдѣто прѣди 1830 година не е имало нито една българска кѫща, и Каварна заедно съ мѣстностьта около Калиакра (Гяуръ-Суютчукъ, Шабла и т. н.). Татакъ къмъ вѫтрѣшностьта въ сѣверна часть отъ Провадийска околия Гагаузитѣ сѫ вече силно объл̈гарени, но по-старото поколѣние говори само на единъ исхабенъ българский езикъ, почти като Османитѣ, кога тѣ набутватъ български. По нататакъ на западъ въ селото Войвода-кьой изъ пѫтьтъ отъ Шуменъ за Силистра има още християнски семейства, които говорятъ само турски. Освѣнъ това живѣятъ Гагаузи още по Дунавътъ въ Силистра и околностьта, въ румѫнска Добруджа и въ слѣдствие емиграцията 1829 сѫщо и въ южна Бессарабия, тамъ въ 19 мѣста, споредъ нѣкои сега се били въскачили отъ 15—20.000 души (въ

---

[1] По-подробно вижь моето изслѣдвание: Einige Bemerkungen über die Ueberreste des Petschenegen und Kumanen, Sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguci im heutigen Bulgarien (Sitzungsber. der Kgl. böhm. Gesellschaft der Wiss. 21 Януарий 1889). (Българ. прѣводъ отъ Е. К. „Периодич. Списание. кн. XXXII—XXXIII).

Табакъ, Конгасъ, Кубей, Копкуй и др.)[1] Мжчно е да се даде общото число на Гагаузитѣ, понеже тѣ вече не се държатъ като отдѣленъ народъ, а се присъединяватъ къмъ други. Споредъ резултатитѣ на прѣброяванието отъ 1888 е имало турски говорящи християне въ околиитѣ: Балчикъ 4091, Варна 3207, Добричъ 338, Провадия 140, но тѣзи цифри навсждѫ стоятъ по-долу отъ дѣйствителностьта, защото множеството се издава за Гърци или Българе.

Гагаузитѣ сж по-вечето лозари и земледѣлци, изъ градоветѣ сжщо и занаятчии, покрай морето рибари и каикчии. Тѣ иматъ дребна, безмускулна снага, съ широка, жглеста глава и силни ржцѣ и нозѣ, и сж изобщо силни брюнети и съ тьмна кожа. Въ очитѣ на младитѣ момичета свѣти особенъ огънь, но старитѣ жени сж по-вечето отъ необикновенна грозота. Характерътъ на Гагаузитѣ е извѣстенъ като страстенъ. Насмѣшливитѣ разкази на съсѣдитѣ за тѣхнитѣ свойства сж най-доброто доказателство на стара етнографическа противоположность. Много се расправя за грубостьта, своенравната упоритость и охотата на тие хора да пиятъ и да се биятъ. Между грьцката и българската партии по Гагаузскитѣ села въ сжщность не рѣдко сж ставали кървави черковно-политически сблъсквания. Много се разглашава за тѣхната чувственность; Варна и Нровадия иматъ своята мѣстна «chronigue scandaleuse» въ разкази пълни съ варварска непринужденность. При това Гагаузитѣ сж упорити, почти фанатични християне и сж прѣтърпѣли отъ това доста; прѣзъ 1877 населението около носъ Калиакра трѣбвало да избѣга отъ грабежитѣ на Турци и Черкези по скалитѣ, а градецътъ Каварна по-вечето загина всрѣдъ пламаци. Облѣклото и нравитѣ сж на подобие турскитѣ. Мжжьетѣ носятъ червенъ фесъ (въ по-ново врѣме и български овчьи калпаци), сини елеци или жакети, червенъ поясъ, широки кафяни гащи отъ овчья вълна и турски кожани емении. Женското облѣкло се състои отъ кърпа на глава, безржкавка и широки турски шалвари отъ шарени платове. Въ това одѣяние тѣ приличатъ, напр. по жьтва на полето, на прьвъ поглѣдъ на Туркини, що хвьрлили яшмацитѣ си, или на Циганки. При това тѣ често се намѣтатъ съ турско фередже и си прѣбулватъ дори устата. Мжжьетѣ ѣдатъ на страна отъ женитѣ; жената остава невидима за чужденецътъ въ кжщи.

Езикътъ малко се различава отъ обикновенниитъ турский на Османитѣ, само има отдѣлни думи и форми близки на татарскиитъ, а сжщо и грьцки и български чужди думи. Въ тѣхнитѣ черкови

[1] Пер. Списание XXXI, 173.

може человѣкъ да чуе и турски проповѣди съ обрьщението «Християнъ кардашларъ» (християнски братья). Отъ 1840 насамъ Гърцитѣ въ Варна, Балчикъ и околностьта чрѣзъ своето духовенство и училища спечелиха часть Гагаузи за себе си, но безъ обаче да могатъ да изгонятъ Турскийтъ езикъ отъ вжтрѣшностьта на кжщитѣ имъ. Въ мѣстноститѣ Провадия, Силистра и въ Бессарабия пакъ българската черкова и школа е успѣла да направи своето. Въ първитѣ години подирь основанието на княжеството Българе и Гърци въ Варна стоеха наежени едни срѣщу други; прѣдмѣтътъ за борба бѣха Гагаузитѣ. Срѣдствата на българската държава несъмнѣнно сж по-силни, вече по военната служба и раздавание на длъжности.

Името Гагаузъ, извѣстно въ цѣлийтъ прѣдѣлъ отъ Одринъ до Одесса, ми опрѣдѣлиха като отъ по-ново происхождение. То се счита почти като псувня, сждба, която постига толкова имена на народи на измирание. Славейковъ по звукътъ на послѣднето обрьща внимание на мѣстното име на старитѣ Кумани, които наричали себе си Узи или Огузи. Въ Добруджа и Бессарабия полу-обългаренитѣ Гагаузи наричатъ Черни Българе.

На Гагаузитѣ съвършенно приличатъ Сургучитѣ, по-вечето винодѣлци, изъ 5—6 села въ Одринската каза и множество мѣста около Хафса и Баба Ески изъ пжтьтъ отъ Одринъ за Цариградъ. За жалость, не ги познавамъ отъ лично виждание.

Тѣзи народности сж остатки отъ старитѣ Кумани. Тойзи тюркский степенъ народъ прѣзъ 11—13 столѣтия се располагалъ по цѣлата низменность на седмоградскитѣ Карпати, долня Алута и устията на Дунавътъ чакъ до долня Волга, сжщо и въ една часть отъ Кримъ. Нашествието на Монголитѣ 1239 тури край на тѣхното могущество. Само часть остана по старитѣ си обиталища, гдѣто Молдавия и Влахия, както и сѣверното прибрѣжие на Азовско море още дълго врѣме се наричали Кумания. Тѣ съставили тамъ основа за народосмѣшението на Ногайскитѣ Татаре. «Lingua cumanesca» още въ 14 столѣтие е билъ необходимъ на търговци и проповѣдници за сношения въ вжтрѣшностьта на Азия. Ние го знаемъ по единъ написанъ 1303, сега съхраняемъ въ Венеция «Букварь», по единъ Кодексъ, съставенъ отъ генуезски търговци и нѣмски проповѣдници, за прьвъ пжть пълно и точно издаденъ не отколѣ отъ графъ Геза Куунъ и анализиранъ отъ Д-ръ В. Радлофъ.[1] Споредъ

[1] Codex cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit comes Géza Kuun. Буда-Пеща 1880 (Издание на Унгарската Академия). Д-ръ W. Radloff, Das türkische Sprachmateriale des Codex Comanicus. Петербургъ 1887 (Mémoires de l'acad. impériale m. 35, бр. 6).

Радлофъ езикътъ на Куманитѣ е най-старийтъ прѣдставитель на Кипчакскитѣ нарѣчия, най-близу сродни съ нарѣчията на Татарскитѣ народи по Волга; той се е продължавалъ още дълго врѣме у Кримскитѣ Татаре, също и у тамошнитѣ еврейски Караими и християнски «Базаряне».

Други дѣлове Кумани се распрьснали изъ християнскитѣ съсѣдни земи. Седемъ плѣмена намѣриха убѣжище въ Унгария и вземаха тамъ голѣмо участие въ сждбинитѣ на страната; името на мѣстноститѣ Голѣма и Малка Кумания още живѣе, но куманскийтъ езикъ е угасналъ тамъ напълно въ 18 столѣтие. На балканскийтъ полуостровъ дълго врѣме е имало кумански наемни войски у Цариградскитѣ Латинци, Византийцитѣ, Сърбитѣ и Българетѣ. Отъ 10.000 Кумани, които императоръ Иоаннъ Дукасъ Ватацисъ слѣдъ распадванието на Куманитѣ отъ Монголското нахлувание, заселилъ като военни колонисти прѣимущественно въ Тракия, вѣроятно произлизатъ Сургучитѣ.

Въ България Куманитѣ добили голѣмо значение. Три поколѣния наредъ Търновскийтъ прѣстолъ 1280—1323 е заемала Куманска династя, Тертеровци. Могущественъ отдѣленъ князь билъ братътъ на Тертерий I Елтимиръ. Името съдържа кум. темиръ, осм. демиръ желѣзо; още и сега у Силистренскитѣ Гагаузи християнското име Димитръ се прѣврьща въ Демиръ. Него наумяватъ селскитѣ имена Алтимиръ въ Раховский окржгъ, Алдимировци при Сливница и прѣкори Алтимировъ. Също и царь Михаилъ (1323—1330) споредъ Кантакузина билъ отъ полукуманско происхождение. Многобройни имена на мѣста още днесь пазятъ споменътъ за Куманитѣ (селце Куманитѣ въ Трѣвненскийтъ Балканъ, село Куманица до София и т. н.). Също така и имена, и прѣкори Куманъ, Кумановъ. По-вечето Кумани безъ друго сж населявали днешната Гагаузска земя, гдѣто свръзката на населението може исторически да се прослѣди. Въ Карбона, днешний Балчикъ, е живѣлъ около 1346 единъ могущественъ болеринъ Баликасъ съ съвсѣмъ тюркско име (осм. Балъкъ, кум. балукъ риба); неговий братъ Добротичъ билъ също господарь и на Калиакра, Варна и Емона, а синъ му Иванко сключилъ 1386 въ Пера договоръ съ Генуезцитѣ, чрѣзъ двама пратенници, единътъ отъ които се наричалъ Иоалпани (источ. турски чолбанъ утренна звѣзда, зорница). Давностьта на християнското население по тая прибрѣжна страна между Варна и Кюстенджа доказватъ описанията на Дубровчанинътъ Джиорджичъ 1595 и на епископъ Станиславовъ 1659, както и за-

пазенитѣ толкова много стари имена на мѣста. Сѫщо и не османскитѣ елементи въ рѣчьта на Гагаузитѣ се отдаватъ на езикътъ на Codex Cumanicus (шитлаукъ лѣщникъ, кум. чатлаукъ; косъ орѣхъ; име Балчикъ отъ кум. Балчукъ гнила, тина).

Д. Кавказци.

Черкези.

Въ заключение трѣбва да споменемъ още единъ народъ, истина вече само като прѣсенъ исторический споменъ.

Прѣброяванията намѣриха едвамъ стотина души Черкези. Азъ прожевѣхъ въ страната съ години, безъ да видя въ лице единъ истинский Черкезинъ. Обаче прѣди 1877 тѣ сѫ били прьстнатъ изъ всички околии елементъ, и тѣхното число въ Европейска Турция се е смѣтало по-горѣ отъ 100.000.

Тѣхното прѣстояване въ България е траяло само 14 години и малко слѣди е оставило подирѣ си. Слѣдъ съвършенното покорение на Кавказъ отъ Русситѣ 1864 около 400.000 мухамедански планински обитатели потеглиха къмъ Турция и се заселиха въ Азия и Европа, особенно изъ пограничнитѣ окрѫзи и по всички планински проходи; въ България и Източна Румелия около 40.000 семейства. Чрѣзъ това разцѣпвание сѫдбата на народътъ имъ въ бѫдѫще е била знайна. При всички помощи отъ страна на правителството тѣ живѣяли бѣдно, не много по-добрѣ отъ Циганетѣ, отъ икономическото положение на които тѣ сѫ различавали само почти чрѣзъ постоянното носение на орѫжие и подвиженъ воинственъ духъ. Тѣ били даровитъ, смѣлъ, първобитень народъ, твърдѣ малко запознатъ съ земледѣлие и никакъ съ занаяти. Тѣхното съсѣдство силно тежяло на земледѣлческитѣ Християне и Мухамедане отъ околностьта. Крадение добитъкъ, обири по пѫтищата изъ проходитѣ и продавание дъщеритѣ си въ харемитѣ на турски голѣмци били тѣхната главна печала. Разказваха ми, че млада една Черкескиня, ако тя не била извънредно хубава, въ София струвала срѣдно около 10 лири; при продажбата дрѣхитѣ оставали на родителитѣ, купующата партия трѣбвало да има приготвенъ катъ облѣкло. При кражба тѣзи кавказски гости особенно удряли око на коньe и пчелни кошари. Мѫжьетѣ имъ служили въ войската като нередовна конница. Нѣкои отъ Черкезскитѣ офицери още днесь заематъ по нѣкой високъ постъ въ турската армия.

Сега въ България тѣ сѫ полузабравени; показватъ само на

почти съвсѣмъ вече истрититѣ отъ дъждовни порои тѣхни сиромашски, глинени съ слама покрити хижи. Вече при прѣселванието въ Турция много хиляди отъ тѣхъ измрѣли отъ болести, както това описва Каницъ като очевидецъ.[1] Нередовенъ животъ, войната и най-послѣ излизанието изъ България още по-вече ги намалиха. Подирь нѣколко десетини години дори въ вжтрѣшностьта на Мала-Азия ще се намѣратъ само слаби остатки отъ тѣхъ и голѣма мжка ще бжде да се узнае нѣщо за измирающитѣ, тъй малко извѣстни езици на Абхази, Убихи и други плѣмена.

---

[1] Каницъ, Donau-Bulgarien I, 306 и слѣд.

Книга третя.

НАРОДОСТОПАНСТВО.

I. Народостопански изучения.

Първийтъ очеркъ върху народостопанското състояние на България даде 1841 Адолфъ Бланки. Знаянието на страната отъ тогава толкова малко е напрѣднало, щото Емиль Лавеле 45 години по-късно повтори точно прѣпечатано полузабравеното описание на българското стопанство отъ Бланки. [1]

Въ България икономическата литература може още да се очаква въ бѫдущето. Има по-вечето неразработени материали, твърдѣ малко специални изслѣдвания. Естественно, поради държавнитѣ интересси най-напрѣдъ се заловиха за митническата статистика. Статистическа годишна книга за всички клонове на управлението се яви само за Румелия въ 1883 г., сѫщо и по-напрѣдъ финансова статистика за тая автономна область за 1882 [2] Въ съединена България финансовото министерство подъ рѫководството на началника на отдѣлението Махаилъ Георгиевъ, образованъ агрономъ, издаде 1888 единъ томъ материали за икономическото състояние на България, които сѫ сбрани чрѣзъ окрѫжнитѣ управители натоварени да отговарятъ па извѣстни въпроси.[3] Въ Румелия окрѫжнитѣ управители бѣха задължени годишно въ Окрѫжнийтъ Съвѣтъ да даватъ докладъ за стопанското положение на окрѫгътъ; въ съединена България това се въведе чакъ въ 1888. [4]

---

[1] Бланки, Voyage en Bulgarie 1841, Парижъ 1843 стр. 223—237, прѣпечатано у Лавеле, La péninsule des Balkans (Брюксель 1886) II 114 и слѣд.

[2] И двѣтѣ сѫщо съ франц. надсловъ: Renseignements statistiques de la direction des finances de la Rouméľie Orientale. Пловдивъ 1883, 8-о, 20 стр. — Annuaire Statistique de la Roumélie Orientale. Година 1883. Пловдивъ 1885, 4-о, 163 стр. Статистически свѣдѣния отъ дирекцията на финанситѣ въ Източна Румелия. Годишна статистика на Източна Румелия.

[3] Свѣдѣния върху икономическото положение на България. Издадено отъ отдѣлението на държавнитѣ имоти, лѣсовъдство, земледѣлие и търговия при министерството на Финанциитѣ, София 1888, 8-о, VI и 208 стр. Богато по съдържание, но не пълно и не безъ грѣшки. Естествоиспитателитѣ ще бѫдатъ зачудени, когато прочетатъ напр. на стр. 179 и слѣд., че не въ по-малко отъ 15 окрѫзи на България южноамериканскийтъ кондоръ на Кордилиеритѣ си е като у дома! Той е извѣстенъ на г-да окрѫж. управители само по картинкитѣ на школнитѣ книги и него приематъ тѣ на мѣсто туземнийтъ доганъ.

[4] Единъ сводъ отъ тие доклади е направилъ Т. Васильевъ, Пер. Списание XXVIII. Отъ тие доклади за 1889 година е достоенъ да се отбѣлѣжи онзи на Варненскийтъ Окрѫженъ Управитель Драсовъ. (Стр. 47).

Цѣнно е точното статистическо и народноикономическо описание на Старо-Загорскийтъ окрѫгъ отъ окрѫжнийтъ управитель Атанасъ Т. Илиевъ, до сега единственний опитъ отъ тойзи родъ. [1] Отдѣлни въпроси сѫ разработени отъ Михаилъ Сарафовъ и Иванъ Евстр. Гешовъ.

2. Село.

Селска и подворна система. Историческо развитие на селото. Имена на мѣста. Никакво общино землевладѣние. Прѣходното стѫпало къмъ градъ. Гранично право. Кютюкъ, видъ турска земелна таблица. Типъ селски кѫщи. Троглодити. Покѫщнина.

Въ подобни на Фиг. 17 поселения съ неградско население сѫществуватъ селска и подворна системи една до друга, всѣка въ териториално опрѣдѣлено ограничени и чрѣзъ образътъ на землището обусловени прѣдѣли. Първата господствува въ равнинитѣ, втората по планинитѣ.

По голѣмитѣ равнини покрай Дунавътъ и Марица, както и по котловинитѣ и долини съ равна повърхнина има само обособени, силно населени села, които по-вече сѫ расположени край рѣки. Тѣ сѫ застроени безъ планъ, съ криви улици и площь (хорище) прѣдъ черкова, гдѣто недѣленъ день се играе обичното хоро. Сѫщо има села съ смѣсено население, но въ такъвъ случай Българе, Турци, Татаре или Цигане, както и по градоветѣ, винаги живѣятъ въ раздѣлни махали. Поради небезопасностьта въ страната вънъ отъ селото нѣма никакви осамотени жилища, а само отдѣлни ханища, воденици или нѣколко затулени въ диплитѣ на нѣкое лѣсисто бърдо малки монастири. Дори кѫщичкитѣ по лозята служатъ по-вече като увеселителни мѣста, а не за жилища.

По равнинитѣ села съ по-вече отъ 1000 жители не сѫ рѣдкость. За примѣръ да приведемъ отъ Дунавската область Раховский окрѫгъ, тамъ отъ 66 селски общини, 27 иматъ 1000—2000 жители, 7 по 2000—3000, 1 отъ 3000—4000; Кнежа съ 4988 жители (1888) дори е по-голѣма отъ старийтъ градъ Рахово (4379 ж.). Въ окрѫзитѣ Видинский, Ломский, Свищовский, Русчукский сѫществуватъ подобни отношения, макаръ тамъ процентътъ на мѣста отъ сѫща величина и да е нѣщо по-малъкъ, Въ равнината между Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ, Овчехълмската околия (Коюнъ-тепе) прѣдставлява отъ 34 мѣста 7 съ 1000—2000 ж.,

[1] Илиевъ, Старо-Загорский окрѫгъ въ икономическо отношение, Стара-Загора 1885, 4-о, III стр. Сравни напечатанийтъ докладъ на сѫщийтъ като окрѫженъ управитель 1884 (4-о, 84 стр.) и два издадени отъ префектурата мѣстни календари за 1882 и 1883.

2 съ 3000—5000. Сѫщо и долинитѣ покрай южната страна на Балканътъ сѫ населени по сѫщий начинъ. Отъ 14 села въ малката Златишка околия 7 сѫ съ по 1000—2000 жители, и 2 почти градски общини съ 3000—4000 жители; сѫщо отъ 50 мѣста въ Стрѣмската околия (главно мѣсто Карлово) 13 иматъ по 1000—2000 ж. и 3 почти градски общини още по-голѣмо число жители. Сѫщо и въ Източний Балканъ малката Прѣславска околия има между 41 мѣсто 12 съ по-вече отъ 1000 души. Изъ долинитѣ на западъ селата сѫ по-дребни; въ Кюстендилската котловина 1881 ни едно село нѣмаше по-вече отъ 1000 жители, но 1888 вече 6. Сѫщо и селата по Срѣдня Гора къмъ Одринъ, както и оние на Черноморската область около Варна и Бургасъ сѫ дребни; основанието на това лѣжи не въ икономически отношения, но въ слѣдствие на тѣхното по-ново заселявание, както и на честитѣ войни въ по-новий периодъ.

Подворната система господствува по планинскитѣ мѣста: покрай цѣлийтъ сѣверенъ склонъ на Балканътъ отъ Османъ-Пазаръ до Искъръ, въ западна Срѣдня Гора между Панагюрище и Вакарель, по всички височини на западъ чакъ до сръбската и турска граници, и на Родопитѣ. Тя се срѣща и по българскитѣ, както и по турскитѣ мѣстности (като напр. въ Тузлукъ). Общинитѣ се распадатъ тамъ на селца или купъ дворове, които отстоятъ едни отъ други на человѣческий кличъ, и български се наричатъ К о л и б и или К о ш а р и, турски м а х а л а. Дворовeтѣ сѫ расположени часть покрай рѣки, часть високо по планински склонове край нѣкоя гора при пасища и оскѫдни ниви. Много групи отъ старо врѣме насамъ носятъ общо име, макарь често и да заематъ значително протежение, напр. въ Изворска околия общината Божица се простира на 4 часа разстояние. Центрътъ е при черковата, гдѣто обикновенно има нѣколко дюкенчета и механи, въ турскитѣ мѣста при джамията. По Балканътъ съединението на отдѣлни части въ цѣлокупни общини е въведено твърдѣ отъ скоро по служебни причини, което е свързано съ значителни мѫчнотии, защото при опрѣдѣлявание срѣдоточието за сѣдалище на мѣстнийтъ прѣдставитель на властьта и общинското училище жителитѣ отъ отдѣлнитѣ групи не всѣкога оставатъ съгласни. Подворната система е повела къмъ силно заселявание сѣвернийтъ склонъ на Балканската верига; единъ погледъ на новата русска карта показва разликата между безлѣснитѣ равнини на Румелия и Дунавската область съ тѣхнитѣ голѣми, едно отъ друго раздалечени села спрямо массата съвсѣмъ малки поселения, които гѫсто

испълнятъ гористото землище на сѣверний̆тъ Балканский склонъ. Колибаритѣ въ начало навѣрно сѫ били по-вече овчари, които при това се занимавали слабо и съ земледѣлие; въ наши дни на първо мѣсто стои у тѣхъ занаятътъ, и той искарва по-голѣмата часть отъ мѫжското население лѣтѣ въ равнинитѣ и градоветѣ, а есенно врѣме тѣ се врьщатъ дома съ спечелений̆тъ добивъ.

Числото на группитѣ често е твърдѣ значително. Габровска околия напр. освѣнъ градътъ брои 23 селски общини, които се съставятъ не по-малко отъ 182 селения съ 25.948 (1888) жители. Срѣдне на всѣко селение тамъ се падатъ 142 (1881 само 125) души; въ сѫщность най-малкитѣ колиби се състоятъ отъ единственъ дворъ съ 4, 8, 15 или 24 обитатели, а пакъ най-голѣмитѣ иматъ по вече отъ 300 жители.

Исторический̆тъ прѣходъ отъ прьснати дворове въ цѣло село на нѣкои мѣста още може ясно да се наблюдава. Въ нѣкои по настоящемъ съвършенно развити градове, напр. въ Панагюрище, Калоферъ и Пещера, сѫществува прѣдание, че въ начало тѣ били редъ колиби по околнитѣ планини, положението на които още е обозначено чрѣзъ осамотена черковка или крьстъ (оброчище, черковище) и легка по-легка се съсрѣдоточили на общата пазарна площадь. Въ двѣ мѣста азъ още срѣщнахъ живо прѣходно състояние; въ голѣмитѣ села Поибрене на Тополница въ Панагюрска околия и Босилоградъ въ Крааще на сѣверъ отъ Кюстендилъ всѣко семейство има освѣнъ кѫщата си въ обединеното село въ долината за зимно врѣме, още и отдѣлна кошара при нивитѣ и пасищата по височинитѣ за лѣтно врѣме. Въ размирнитѣ врѣмена при Султанъ Селимъ III (1789—1807) жителитѣ на много села подирь унищожението на центрътъ отново се прьснали по отдѣлни колиби изъ планинската околность, които имъ прѣдставяли по-голѣма безопасность, нежели открито поселение въ долина, и съ настѫпвание на мирни врѣмена пакъ се върнали къмъ прѣдишното общо мѣсто.

Много поселения сѫ станали около по-стари сгради. Нѣкои се развили отъ редъ ханища изъ пѫтьтъ, като сегашний градъ Дупница или селото Клисура въ Берковишкий̆тъ Балканъ, или сѫ израсли наредъ съ турски Керванъ-сораи, като селото Новий-ханъ (Ени-ханъ) при София. Други сѫ основани около рудници (мѣстата съ име Самоковъ и др.), или при топли извори, или като suburbia (прѣдградия) на срѣдневѣковни замъци. По име се познавитъ основанитѣ на пазарни площади (имена на мѣста, произведени отъ панаиръ, πανήγυρις и отъ турс. пазаръ, джумаа), при хри-

стиянски монастири (селата Монастиръ, Монастирци, Монастирище), при воденици (името Дермендере, турс. дерменъ воденица), или при монастири на мухамедански дервиши (села съ име Текке) и т. н. Исторически свидѣтелства ни даватъ ясно да видимъ, какъ напр. якийтъ основанъ отъ Комненитѣ монастирь Вира (Βήρα) при устието на Марица прѣзъ византийскитѣ междуусобици и първитѣ турски нападения въ 14 столѣтие се е прѣвърналъ въ твърдѣ кратко врѣме въ градъ чрѣзъ стечение на околнитѣ селски жители, днешня Феря.[1] Твърдѣ много села въ по-ново врѣме се сѫ образували отъ работнически поселения по Чифлици, що се подтвърждава отъ доста имена изъ Тракийскитѣ равнини, въ котловинитѣ на западната планинска страна и въ Македония (Урумъ-Чифликъ при Ямболъ, Бейлеръ-Чифликъ при София, Новий-Чифликъ при Кюстендилъ и т. н.). Има исто и християнски планински села, които сѫ основани отъ турското правителство собственно за пазение на пѫтищата (селата на дервентджиитѣ). Въ мѣстнитѣ прѣдания поразително е понѣкога честата промѣна положението на нѣкое село, въ слѣдствие на пожари, чума или опустошения чрѣзъ войни. Селата изобщо сѫ расположени на страна отъ голѣмитѣ пѫтища, което се е хвърляло въ очи още на пѫтешественницитѣ отъ 16 столѣтие; това надали е станало за пръвъ пѫть подъ турското господство, напротивъ, както може человѣкъ да сѫди по бѣлѣжкитѣ на Вилхелмъ Тирский върху България въ 12 столѣтие, въ много по-ранно врѣме, защото още при българскитѣ стари и византийски господари на селата покрай военнитѣ пѫтища лѣжели всѣкакви тегоби (старобълг. падалище, старосрѫб. приселица), особенно давание квартири на пѫтешествующитѣ чиновници и дворътъ, и най-много на минувающитѣ прѣзъ тѣхъ войски.

Въ самитѣ имена на села, както въ българскитѣ, така и турскитѣ, господствуватъ, като у вси народи, имена на растения. Колибитѣ изъ планинитѣ носятъ у Българе и у Турци по-вечето прѣкори, название произведено отъ името на прадѣдътъ или основательтъ, напр. често срѣщающитѣ се Добревци, потомци на нѣкой Добре, Радомирци (при Плѣвенъ) отъ нѣкой прѣдѣдо Радомиръ, Мирославовци (при Елена) отъ нѣкой Мирославъ, или подъ турскитѣ имена Хюссеинлеръ (въ Тузлукъ), собственно Хюссеиновци отъ нѣкой

[1] Прѣврьщанието на основанийтъ монастирь отъ Исаакъ, бащата на императоръ Андроникъ Комненъ (Никита Акоминатъ стр. 595) става ясно изъ разказътъ на Кантакузина ed. Bonn. II, 196 (1342) и III, 310. Брокиеръ намѣрилъ Вира вече 1433 като градъ, населенъ отъ Турци и Гърци около единъ замъкъ (пиргосъ), въ който сѫ могли да живѣятъ 300 калугери.

основатель Хюсеинъ, Карамустафаларъ (при Пловдивъ) на нѣкой-си «Черенъ Мустафа», Хассанларъ (при Разградъ) отъ нѣкой Хассанъ и т. н. Въ мѣстностьта Краище има прѣдания, които произвождатъ начало на селото отъ нѣкой прѣдъкъ [1]. Забѣлѣжителенъ примѣръ на развитие по-голѣмо поселение отъ една кжща прѣдставляватъ двѣ имена на мѣста въ Македония при Струмица, мухамеданското Еднокукево (150 кжщи) и християнското Моноспитово; и двѣтѣ означаватъ «една кжща» (една кукя, μονοσπίτι).

Общинно землевладѣние въ България нѣма. Всѣкий селянинъ има свое парче земя, което той свободно може да продаде или да остави въ наслѣдство. Общото владѣяние на селото се ограничава съ нѣкои храсталаци или гори и съ общинско пасище; за това селската община си има също и общъ пастирь (говедарь, овчарь, свинарь), комуто отдѣлнитѣ членове на общината заплащатъ съ пари и жито. Земя не притежаватъ само ратаитѣ по чифлици и по-голѣмата часть Цигане.

Прѣходна степень отъ село къмъ градъ съставятъ голѣмитѣ, по-вечето отъ винари, градинари, копринари и дюгенджии заселени мѣста съ зидани двукатни кжщи, керемидени покриви, грубо постлани съ камьни улици и съ малка чаршия, каквито человѣкъ вижда въ Търновский окржгъ, покрай южний склонъ на Балканътъ и при политѣ на Родопитѣ. Тѣхенъ образецъ сж старитѣ грьцки краиморски градове Месемврия, Созополисъ, Еносъ и др. Византийцитѣ наричали поселение отъ тойзи родъ κωμόπολις, «селский градъ». Турски наричатъ тая прѣходна степень Паланка, което въ начало обозначавало малко обградено съ плѣтища укрѣпление [2], но тая добрѣ позната въ Сърбия дума се срѣща въ България почти само по Дунавътъ (Ломъ-Паланка, Цибъръ-Паланка, Арчаръ-Паланка и др. п.). Инакъ до паданието на турското владичество всѣка съдържаша по толкова хиляди жители неукрѣпена община, като Габрово, Панагюрище, Брацигово и др. се смѣтала просто село (турск. кьой). Като градъ (турс. касаба) се считало само укрѣпено поселение, съ стара крѣпость или поне съ обкопъ наоколо и порти, сѣдалище на властитѣ и на епископъ, като напр. Видинъ, Русчукъ, Търново, София, Пловдивъ. Тѣзи градове, както добрѣ ни е извѣстно по старитѣ пжтешествия, имали прѣзъ 16 и 17 столѣтие прѣобладающе турско

---

[1] Селцето Цьрна-Рѣка на турската граница подъ планината Цьрноокъ, сега 8 кжщи, прѣди 80 години е било само една кжща, въ която живѣялъ нѣкой-си дѣдо Златанъ; неговото потомство увеличило ораньта си и сградило нови хижи.

[2] Върху старитѣ паланки ср. Heerstrasse 115.

население; християнската градска община се е усилвала, което добрѣ може да се прослѣди, постепенно чрѣзъ прѣселвание изъ околнитѣ села. Това правно отношение въ най-ново врѣме се промѣни. Органическийтъ уставъ на Източна Румелия (Гл. III) обявяваше за градове само оние общини, които «ab antiquo» се знаяли за такива; напротивъ въ Княжеството всѣко по-голѣмо, градско поселение се сматря за градъ, и всѣко село съ по-вече отъ 2000 жители се обявява за градецъ.

Приведенитѣ отношения сѫ еднакви за цѣлийтъ полуостровъ. Обединени села и при тѣхъ групи разсѣяни дворове (срьб. заселякъ, новогрьц. καλύβια, рум. колиба, обитательтъ колибашъ) се срѣщатъ еднакво въ Седмоградие, Сърбия, Албания и Гърция. Изобщо въ животътъ на Сърби, Българи, Албанци, Румѫне и Гърци има твърдѣ много общо, което отъ една страна е свързано съ горѣдолу еднаквата природа на полуостровътъ, отъ друга страна може да се припише на стародавното влияние на цивилизацията отъ Срѣдиземноморский прѣдѣлъ, особенно отъ византийската империя съ наслѣдието на римскитѣ учреждения. Къмъ него се присъедини влиянието на Турцитѣ, които толкова дълго врѣме владѣеха почти цѣлокупнийтъ полуостровъ като едно икономическо цѣло; при това равномѣрно се приеха множество турски термини отъ разни народи.

Границитѣ на общината въ България навсѫду сѫ точно обозначени, въ гѫсто населенитѣ кѫтове, както и въ слабо обитаемитѣ. Пространството вѫтрѣ въ границитѣ се нарича български землище или мера, турски топракъ. Думата мера произлиза отъ турското мири, мирие, прѣдоставенъ за ползувание на подданницитѣ държавенъ имотъ, и първоначално означавала само общо пасище, което споредъ старотурскитѣ закони трѣбвало да обгрѫща една миля въ окрѫжность пазаритѣ и селата, една и половина миля въ окрѫжность градоветѣ[2]. Пограничната черта сама се нарича синоръ (турс. сънъръ, отъ σύνορον); межда е границата на отдѣлни ниви, прѣдѣлъ границата на една мѣстность.

Въ Търновскийтъ окрѫгъ въ това отношение има нѣкои особенности. Въ слѣдствие на гѫстото население и тѣсното землище на отдѣлни общини се е съставилъ правенъ обичай, че едно село на основание стари договори засѣва извѣстни мѣста отъ землището на съсѣдната община или че двѣ съсѣдни общини една у друга взаимно обработватъ земя. На чуждо землище изорани дѣлове се наричатъ паракенде, и помежду тѣхъ именно се различава едно-

[2] Хаммеръ, Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien, 1815, I 193.

странни и взаимни паракендета. Населенийтъ отъ градинари градецъ Лѣсковецъ напр. обработва земя въ седемь съсѣдни села, градецътъ Елена въ землището на село Златарица, но не и обратно; взаимно паракенде сѫществува напр. между селата Бурумли и Мушикли по лѣвийтъ брѣгъ на Янтра къмъ сѣверъ отъ Никюпъ, или между Сушица и Драганово по дѣсний брѣгъ къмъ сѣверъ отъ Лѣсковецъ. Землища не принадлѣжащи на никоя опрѣдѣленна община, между границитѣ на нѣколко съсѣдни села и се обработва отъ тѣхъ въ опрѣдѣленъ послѣдователенъ редъ, се нарича мездра[1].

Прѣдѣлнитѣ граници сѫ точно опрѣдѣлени по рѣки, осамотени стари дървета, извори, камьни, стари гробни могили, водораздѣли и т. н. Всѣко по-старо село притежава за своитѣ граници турско синоръ-наме (обикновенно казватъ санъръ-ламе), старъ документъ съ точно описание на граничнитѣ линии. Висшата инстанция въ погранични распри е единъ видъ турска «земелна таблица» вь старата Архива (Дефтерхане) въ Цариградъ, списъкъ на всички села въ европейскитѣ и азиатски области на Империята съ тѣхнитѣ граници, число кѫщи и особенни правдини. Тѣзи книги изобщо се наричатъ кютюкъ; това име означава турс, сѫщо и дънеръ или пьнь, но вѣроятно е произлѣзло отъ новогрьц. κώδικας (лат. кодексъ). Тѣ иматъ грамадна цѣна за историческата география, но сѫ неизвѣстни и недостѫпни за научната литература. Само Fallmerayer чулъ въ Керасунтъ 1840 за «Кютюкъ или Дефтерхане», що билъ съдържалъ данни върху населението на тойзи градъ при неговото прѣдавание 1461, и бѣлѣжи върху него: «Извѣстието, че такива бѣлѣжки сѫ скрити въ турската имперска архива, е откритие отъ извѣстна важность. Може навѣрно да се мисли, че въ Кютюкътъ или Стамболскитѣ данъчни книги ще се намѣратъ статистически данни отъ сѫща значителность и за други градове и области на разнебитената Византийска монархия, и че само по тойзи отъ никого още неизслѣдванъ пѫть могатъ се откри нови и основателни разяснения по историята на источната империя и за истинскийтъ характеръ на анатолийско-грьцкото държавно управление[2]. Азъ само отъ втори, трети рѫцѣ можахъ да се сдобия съ отдѣлни откѫслеци, описания на селски граници въ околноститѣ на Бѣлово,

[1] Вѣроятно отъ араб. мезраа, ferme isolé (осамотенъ недвижимъ имотъ); ср. мезраа „abgegrenztes Saatfeld“ обграничена нива въ Силистренскийтъ санджакъ у Хаммера op. cit I, 284. Има и села Мездра въ Врачанскийтъ окрѫгъ, Мездрея въ Ломский окрѫгъ Берковишка околия. За приведенитѣ отношения въ Търновскийтъ окрѫгъ азъ чухъ въ едно засѣдание на Държавнийтъ Съвѣтъ 1882.

[2] Фаллмерайеръ, Fragmente aus dem Orient (1845) I, 210.

Панагюрище, Калоферъ, Елена, Одринъ и т. н. Книгитѣ сѫ написани по турски, водятъ начало отъ първитѣ двѣ столѣтия на турското владичество, и отъ крайтъ на 16 столѣтие надали сѫ били по-вече допълнявани или провѣрявани. По тая причина въ тѣхъ днешни мѣстности се явяватъ подъ стари, сега излѣзли отъ употрѣбление и на мѣста и точки днесь забравени имена, както и укрѣпления и села, които днесь сѫ пусти [1]. Съ сбранитѣ отъ Хаммера материали на-рѫка възможно е да се състави една основателна догадка върху началото на тие книжа. Тѣ безъ съмнѣние сѫ тождествени съ финанциалното описание на всички области, което е било правено два пѫти. Старийтъ списъкъ, «дефтери-атикъ», билъ съставенъ при Мухамедъ II (1451—1481) и Баязидъ II (1481—1512), за него се натяква въ едно рагузанско сенатско рѣшение 1477. Вторийтъ новъ списъкъ, «дефтери джедидъ», принадлѣжи къмъ врѣмената на Сулейманъ II (1520—1566) и Селимъ II (1566—1574); работитѣ въ Румелия при това рѫководилъ Дефтердаръ Мухамедъ Челеби Ефенди, който при това обстоятелство 1566 издалъ едно съчинение върху правнитѣ отношения на мѣстата въ тая область. И двата сѫ свързани съ списъцитѣ на ленитѣ или спахилъци, които сѫ основани 1474 отъ Мухамедъ II и се разработвали при Сулейманъ II 1530 и Муратъ III 1575, безъ да се подлагатъ по-късно на ново прѣглѣдвание [2].

За сегашнитѣ отношения «Кютюкътъ», изъ който се добиватъ извлѣчения само съ значителни разноски, въ всѣкий случай е остарѣлъ; понеже въ размирнитѣ врѣмена много села сѫ унищожени и и други нови издигнати, и понеже отдѣлнитѣ камьни, дървета и подобни особенности на землището прѣзъ тритѣ столѣтия не малко се сѫ измѣнили. За това въ България днесь ставатъ доста расприи и дори кървави сблъсквания поради общински граници [3].

---

[1] Въ Срѣдня-Гора Стрѣлча се броила като градъ (касаба), Коприщица само като колиби. Миличевичъ, Кралство Сърбия 113, чулъ, че градътъ Лѣсковацъ на Морава въ старитѣ Цариградски книжа се наричалъ още Дѫлбочица (срѣдневѣковното Глѫбочица).

[2] Показанията на Хаммера, Osm Staatsverfassung I 262, 335, 342, 376, сѫ, както обикновенно, не безъ противорѣчия; описванието при Мухамедъ II и Баязидъ II се споменува само на първото мѣсто. Изслѣдванието на Дефтердарътъ пакъ томъ I 342 и слѣд. Върху регистрътъ на леноветѣ Хаммеръ, Gesch. des osm. Reiches I² 530, II 339—341 и т. н. Рѣшението на Рагузанскийтъ (Дубровникъ) Сенатъ отъ 26 Февр. 1477 „de mittendo ad illum, qui seribit domos Bosne Mt. Imperatoris“ (Liber Rog. 1476—8 въ Рагузанскийтъ архивъ.

[3] Напр. въ Софийскийтъ окрѫгъ или между Стрѣлча, Панагюрище и Коприщица. Веднажъ жителитѣ на градътъ София въ една нощь искаха да истъпчатъ посѣвитѣ на Боянченетѣ, които били ужъ на градска мера, но правителството попрѣчи на „старийтъ правенъ обичай“ чрѣзъ своеврѣменно заемание мѣстото съ стражари.

Турскитѣ закони забраняватъ отъ старо врѣме насамъ да се прѣврьщатъ меритѣ въ ниви [1]. Отъ паданието на турското господство тая спънка се прѣмахна, и навредъ, дори въ градскийтъ прѣдѣлъ на София или Пловдивъ, може человѣкъ да наблюдава увеличивающето се распространение на обработени ниви по пустиннитѣ пасища.

Отдѣлнитѣ владѣлци въ послѣднитѣ врѣмена на турското господство имаха документи, които турски се наричаха тапу, отъ тамъ български тапия (въ Источна Румелия оффициално прѣведена въ владало, отъ владамъ), съ обозначение положението на кѫщата или нивата между съсѣдитѣ и цѣната ѝ [2]. Едно отъ послѣднитѣ притеснения отъ страна на турското управление се състоеше въ това, че често тѣзи документи обявяваха за несъстоятелни, и селянетѣ се принуждаваха у чиновницитѣ да се молятъ съ даждия и бакшиши за нови. Послѣднитѣ книги върху Тапу Портата прѣдаде на Българското правителство. Тѣхно систематическо замѣстване съ новъ кадастръ още не е взето въ внимание; даванието крѣпостни актове е повѣрено на сѫдилищата.

Къмъ всичко това трѣбва да се забѣлѣжи, че споредъ турското право истинскийтъ притежатель на цѣлата земелна повьрхнина е държавата и че съселянетѣ се смѣтатъ като наслѣдственни ползователи. Споредъ Коранътъ земята принадлѣжи на Бога и послѣ него на Божийтъ прѣдставитель на земята, на Калифътъ, слѣдователно на Султанътъ. Споредъ Старотурското Канунъ-наме всѣкий дѣлъ земя, който въ слѣдствие умиранието на съселянинътъ безъ кръвни наслѣдници или поради избѣгванието му или исчезванието, бѫде ли той мусулманинъ или християнинъ (съ исключение на случайно отсѫтствие поради военeнъ плѣнъ), остава свободенъ, и спахиятъ го дава на другъ съселянинъ. По сѫщий начинъ турското правителство чакъ до послѣдне врѣме се е распореждало съ всѣка земя, щомъ тя оставала необработена по-вече отъ три години и чрѣзъ това ставала свободна (махлюлъ). Българското правителство не се отрече отъ това право и го упражни срѣщу турскитѣ бѣжанци, щомъ послѣднитѣ се не вѣстѣха до опрѣдѣленийтъ срокъ.

Селската кѫща по правило стои всрѣдъ обширенъ загражденъ съ трънливъ плѣтъ (плѣтище) дворъ, обиколена отъ овощни дър-

---

[1] Хаммеръ, Osm. Staatsverfassung I, 284, 406.

[2] Споредъ Хаммеръ a. a. O. I 376 думата тапу първоначално означавала наслѣдственна аренда, наслѣдственно владѣние; поземелно владѣние и трѣбва да происхожда отъ τωπος.

вета, по-вечето сливи, круши и орѣхи. На плѣтътъ помежду храстьето на бѣлоцвѣтний бѫзъ (Sambucus) по кольето често стърчатъ черепи отъ биволи, конье и овци, които сѫщо и по нивитѣ служатъ за плашила противъ птицитѣ. Такива человѣкъ намира навредъ, въ София така исто, както и въ Търново или Русокастро, сѫщо и вънъ отъ България, въ Сърбия и Херцеговина. Тойзи обичай въ южна Европа е отъ много старо врѣме; въ по ранни врѣмена тѣзи черепи сѫ имали задача да сплашватъ не само грабливи птици, но и зли духове отъ притежанието и жилището на человѣка. Отъ единъ разказъ изъ Декамеронъ на Боккаччио (VII, I) ние узнаваме, че прѣзъ 14 столѣтие изъ полетата около Флоренция навсѫду имало втикнати магарешки черепи; чрѣзъ обрьщание посътъ на единь такъвъ къмъ градътъ или обратно една флорентинка въ лѣтното си жилище срѣдъ лозя давала да разбере на свойтъ приятель, да ли мѫжътъ ѝ ще прѣкара нощьта въ градътъ или не.

Особенность на българската селска кѫща сѫ дълги нанизи червени чушки (Capsicum annuum), които сѫ окачени въ откритийтъ прусть отъ двѣтѣ страни на кѫщната врата и които по свойтъ силно червенъ цвѣтъ се хвьрлятъ въ очи на всѣкий пѫтникъ още отъ дачечъ[1].

Самата кѫща не е еднаква на всѫду. Около Търново и покрай политѣ на Родопитѣ человѣкъ пѫтува прѣзъ села съ двукатни каменни кѫщи, които на прьвъ погледъ още свидѣтелствуватъ за благосъстоятелность и стара цивилизация. По безлѣснитѣ равнини на Дунавското крайбрѣжие въ окрѫзитѣ Раховский, Ломский и Видинский, гдѣто дьрвото за строение има голѣма парична цѣна, а дьрвото за горѣние е замѣстено съ плѣва или торъ отъ добитъкъ, има сѫщински троглодитски села. Тѣзи подземни кѫщици се зоватъ бурдеи. Тѣ се състоятъ отъ четвьртито изкопано въ глинена земя пространство, съ гладки стѣни и дьрвенъ покривъ, прѣкритъ съ пластъ земя или чимове, отъ който се издига широка трѫба повечето само съставена отъ тръстиковъ плѣтъ. Вѫтрѣшностьта, която често изгледва съвсѣмъ чиста и зимѣ е доста топла, получава своята свѣтлина чрѣзъ вратата и коминътъ. Около кѫщата се намиратъ житници, именно голѣми изправени на стълбове кошове, есенно врѣме накачени съ царевици или тикви. Такова едно жилище отъ-вънъ изгледва като дѫлгнеста глинена могила; може человѣкъ да прѣмине

[1] Тие чушки може человѣкъ да види и въ полуселскитѣ махали на София. Въ една кѫща въ мое съсѣдство употрѣбяваха едната страна на вратата до Нова година, другата до пролѣтьта—пакъ единъ видъ календарь!

покрай такова село, безъ да го забѣлѣжи, когато широкитѣ обиколени съ обкопи и трънливи плѣтища дворове съ тѣхнитѣ овощки не могатъ да не възбудатъ нашето внимание. Тойзи родъ жилища по долний Дунавъ е староврѣменъ. Страбонъ споменува троглодити въ Дардания и днешна Добруджа, Птолемей сѫщо и близу до устията на Дунавътъ. Английский пѫтешественникъ Броунъ видѣлъ подобни кѫщи 1669 г. въ Сирмия между Ессегъ и Митровица, и въ Влахия селянетѣ живѣяли, още то е прѣено въ паметьта на хората, въ подобни подземни колиби, въ Мала Влахия дори исключително и при австрийското управление (1718—1737).[1]

Въ по-голѣмата часть на страната по селата се виждатъ само неваросани слаби кѫщици отъ сивокафянъ землистъ цвѣтъ, чиито покриви въ турско врѣме повечето се състояли отъ плѣва. И прѣзъ не-добритѣ врѣмена на Срѣднитѣ вѣкове тѣ не били инакви; споредъ свидѣтелствуванието на Иоаннъ Екзархъ въ България по врѣмето на царь Симеона освѣнъ Прѣславскитѣ дворци имало само съ плѣва покрити хижи, и императоръ Кантакузинъ описва една малка крѣпость при Силимврия, задъ чиито слаби стѣни живѣяли земледѣлци подъ плѣвени покриви[2]. Чакъ по новото врѣме слѣдъ освобождението всѣка година увеличава керамиденитѣ покриви. Стѣнитѣ на кѫщитѣ обикновенно се състоятъ отъ дьрвета, прѣмрѣжени съ плѣтъ, запълненъ съ глина. До кѫщата стоятъ четвьртити или крѫгли житници за житото и царевицитѣ, сѫщо отъ плѣтъ (кошъ, житница, амбаръ), както и обори за домашнитѣ животни (кошара за овцитѣ, кочина за свиньетѣ, оборъ, хлѣвъ или турс. ахъръ за говеда и конье). Прозорцитѣ сѫ малки дупки, които се затварятъ съ дьрвени капаци или съ обтегнати съ хартия черчевета. Никога не липсва отворенъ пруетъ (сундурма) подъ стрѣха, опрѣна на дьрвени стълбове. Вѫтрѣ кѫщата обикновенно има само единственно низко пространство съ глиненъ подъ и открито огнище. За това думата кѫща не само означава домъ, но сѫщо, особенно въ източний Балканъ, и стая. Старославянската дума изба (собственно хижа) се упо-

[1] Страбонъ 7 стр. 316 и 318. На Броуна (нѣмс. прѣводъ, Нюрнбергъ 1750 стр. 119) вѫтрѣшностьта на тие подземни жилища се показала по-чиста и по-уредна отъ външната. Каницъ I, 197 се заблуждава въ мнѣнието си, че такива първобитни троглодитски жилища въ Домъ-Паланската мѣстность Българетѣ били направили само отъ нужда, когато отъ тамъ се изселили въ Кримъ и незадоволни 1848 се завьрнали назадъ. Първо описание на едно троглодитско село при Ломъ-Паланка ни дава и Тоула, Mitth der Wiener geogr. Gesellschaft 1882, 104.

[2] Ср. Gesch. der Bulgaren 166. Kantakuzenos ed Bonn 1, 144 (кастеллъ замъкъ Σάκκον, покриви ἐκ χόρτων ξηρῶν).

трѣбява само въ планинската мѣстность около Пиротъ и Трънъ, както и въ Високъ и Краище за означение жилище; колиба въ единственно число означава врѣменно жилище, колибата на нѣкой овчарь или стража, въ множественно число распрьснатитѣ дворове по планинитѣ.

Вжтрѣ въ селската кжща нѣма никакви подвижни мобили, въ краенъ случай нѣкое столче на три крака или дьрвенъ пьнь за сѣдание и една сжщо низка кржгла маса за ѣдение, около която се нареждатъ на земь съ крьстосани нозѣ (софрица, паралия, или търкулеста табла). По стѣнитѣ висятъ или стоятъ опрени всѣкакви сѣчива: лопати, вили, сѣкири, брадви (монара отъ грьц., балтия отъ турс.), мотики, търнокопи, сита (малкитѣ рашета, голѣмитѣ дармонъ), пьрвобитни каменни ржчни мелници за мелениe жито и соль (хромель отъ χειρομύλι), всѣкакви човали, фурки (хурки), вретена и прежда. Главното притежание съставятъ келими или черги, повечето на свѣтли и тьмни шарове. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ котли и мѣдни сждове (мѣдници или мѣнци, мѣнчета, или турс. бакъръ, по Родопитѣ харкомка отъ χαλκωμα), глинени сждове, особенно стомни (стовни) съ тѣсни уста (отъ στομνος) и паници, сѣтнѣ нѣколко дьрвени издѣлия, издълбани отъ дрьвесни стволове корита, копани и т. н. Тая покжщнина е еднаква по цѣлийтъ полуостровъ и малко се е промѣнила отъ хилядо години насамъ. Келими, черги и метялически сждове (χαλκώματα) били още 813 г. главната покжщнина изъ жилищата на селското население въ източна Тракия между Одринъ и Цариградъ[1]. Въ единъ кжтъ се вижда икона, живопись на дьрво или отпечатана въ Руссия, наредъ съ нея подобни цвѣтни печатани изображения на русското царско семейство, на българскийтъ князь и битвитѣ на послѣдната русско-турска война.

Вечерното освѣщение на селската стая дава запаленийтъ въ срѣдата или до нѣкоя стѣна на откритото огнище огънь, борина или свѣщь.

За поение животнитѣ и изобщо за държание вода служатъ грамадни глинени сждове (кюпъ, делва отъ турс. делвъ), които не липсватъ въ никоя кжща изъ тракийската равнина. Тѣ между друго достигатъ до человѣческий бой, отдолу сж окржглени, така щото не могатъ да стоятъ исправени на гладка повьрхнина, и напр. въ околностьта на Пловдивъ се пекатъ въ пещитѣ за тухли и керамиди. Обикновенно ги заравятъ въ дворътъ. Въ старо врѣме тѣ сж слу-

1 Anonymus de Leone Armenio imp. ed. Bonn. 347.

жили, като еллинскитѣ питои, като сждове за вино, амбаръ за жито, или цистерни; такива намира човѣкъ по всички крѣпости и развалини изъ цѣла България.

Въ санитарно отношение българскийтъ селянинъ живѣе лошо. Кжщитѣ по-вечето сж тьмни и влажни, задимени отъ откритийтъ огънь. Хората спатъ на рогозки и черги върху ягкоутъпканъ, често влаженъ глиненъ подъ, и рѣдко мѣнуватъ горни и долни дрѣхи. Отъ това особенно страдатъ малкитѣ дѣца, между които относително владѣе значителна смъртность.

Бързото разрасвание на селата отъ начало на нашето столѣтие подъ влияние на благоприятнитѣ условия за населението може добрѣ да се прослѣди въ нѣкои мѣста[1]. Напротивъ прибавлението на съвсѣмъ нови села е рѣдко.

3. Градоветѣ.

Отношение по величина. Типове градове. Жилищата и тѣхната покжщнина. Части на градътъ, площади, водопроводи, бани, часовници, пожари. Пустинни околности. Явление на новото врѣме, регулиране на градове. Нови сгради. Истрѣбление на уличнитѣ псета.

Голѣмото протежение на градоветѣ съ тѣхнитѣ кжщни дворове и кжщни градини по-прѣди е карало да се мамимъ при оцѣняванив числото на населението. Прѣброяванието на новото управление намали до скроменъ размѣръ очакванията. Въ България нѣма още градъ по голѣмината на Букурещъ, Галацъ и Атини. Най-голѣмото население има Пловдивъ съ (1888) 33.032 жители. Вече на второ мѣсто слѣдва столицата София съ 30.428. По-вече отъ 20.000 жители иматъ само четири града: Русчукъ (27.194), Варна (25.256), Шуменъ (23.161), Сливенъ (20.893). Два града само иматъ 20—15.000 жители (Стара-Загора, Татаръ-Пазарджикъ); три иматъ 15—14.000 (Видинъ, Плѣвенъ, Хасково), десеть 13—10.000 (Разградъ, Свищовъ, Станимака, Силистра, Враца, Търново чакъ на седмо мѣсто, Ямболъ, Чирпанъ, Добричъ, Кюстендилъ). По-вече отъ 5.000 жители иматъ изобщо 41 градски общини. Като най-голѣмъ прирастъ на населението, почти до 50% въ послѣднитѣ седемь години има да посочи столицата София.

[1] Ние даваме като примѣръ християнското чисто българско село Каменица въ Родопската мѣстность Чепино. То броило 1819 г. споредъ священникъ Константинъ 80 кжщи, 1870 споредъ Захариевъ 140, 1880 споредъ първата румелийска статистика 238 кжщи и 1264 жители, 1885: 268 кжщи, 281 семейства, 1496 жители (758 мжжье, 738 жени), 1888: 1621 жители (830 м., 891 ж.) въ 295 домакинства, отъ които само 14 иматъ по-вече отъ 10 членове.

Новото управление тукъ-тамѣ направи промѣнения въ имената на мѣстата. Не безначителнийтъ градъ Хаджи-оглу-Пазарджикъ се нарича отъ 1882 Добричъ (но князь Добричъ или Добротичъ, *С*—),[1] селото Бали Еффенди при София отъ 1881 Княжево, селото Абрашларе, главното мѣсто въ Сърнено-горската околия (Караджадагъ) Брѣзово. Въ селскитѣ имена, особенно отъ турско происхождение. числото на прѣименованията е още по голѣмо, по имена на русски полководци и български възстанници.

Въ основата на градоветѣ както на селата господствуватъ така исто два главни типа. Единътъ е источенъ и обгрѫща широкопрьснатитѣ градове изъ равнинитѣ по правило съ смѣсено население, гдѣто кѫщитѣ по-вечето сѫ расположени срѣдъ голѣми дворове или градини, а по улицитѣ и по двѣтѣ страни отчасти вървятъ еднообразни дворски стѣни. Отъ тойзи родъ е София въ по-старитѣ си части, Русчукъ, Казанлъкъ и т. н. Вторийтъ типъ наумява по-вече построенитѣ на възможно тѣсно пространство западноевропейски градове отъ срѣдневѣковно происхождение, съ едно до друго гѫсти, излизающи на самата улица жилища; къмъ него принадлѣжатъ прѣобладающе християнскитѣ градове изъ планинскитѣ мѣста, напр. Търново на неговитѣ тѣсни скали, чисто българското Габрово или расположенитѣ въ тѣсни котловини планински градове Котелъ въ Балканътъ и Брацигово въ Родопитѣ. Тѣ сѫ въ сѫшность по горѣ описанийтъ типъ *(С—)* израсли въ градъ планински села. Често се срѣща и смѣсъ отъ двата рода, като въ Пловдивъ, гдѣто частитѣ по тепетата се относатъ къмъ вторийтъ, а оние по равнината къмъ първийтъ типъ.

Изобщо по-вечето градове отдалечъ прѣдставляватъ живописенъ изгледъ, по множеството дьрвета, минарета и кубета отъ черкови, джамии и бани. Вѫтрѣшностьта отъ първийтъ типъ по своята неправилность и нечистота бързо исцѣряватъ отъ това заблуждение. Въ общность селенията отъ вторийтъ типъ сѫ по-чисти и по-приятни. Но безъ съмнѣние такъвъ единъ градъ отъ турский типъ съ своитѣ едно отъ други далечъ стоящи кѫщя е по здравъ, нежели нѣкоя италианска община съ многокатни кѫщи, тѣсни улици и тьмни жилища.

Отъ камъкъ и тухла сѫ само черкови, джамии и изобщо правителственни здания. Въ строителнийтъ материалъ за частна кѫща

[1]) Прѣименуванието въ Добричъ стана по прѣдложението на жителитѣ и биде утвърдено отъ Князътъ на 19 Февруарий 1882 (Държавенъ вѣстникъ 1882 брой 22).

иматъ прѣднина дървото и глината; по правило прѣди всичко се построява дървенъ скелетъ отъ ягки греди и междулечното пространство се испълва съ сурова, размѣсена съ дребна плѣва глина или кирпичи, твърдѣ рѣдко съ тухли. По нѣкои мѣста основитѣ до извѣстна височина сж отъ камъкъ, а горнята часть отъ току-що описаний строителенъ материалъ. Употрѣбление тухли за построявание цѣла кжща е нововъведение отъ скорошно врѣме. По тая причина зданията отъ по-старо врѣме сж твърдѣ разнебитени, не толкова лесно се подпалватъ и бързо овехтяватъ.

Жилището по своето вжтрѣшно устройство е твърдѣ разнообразно споредъ, състоянието на притежательтъ, но въ основнитѣ черти у заможнитѣ класси на всѣкждѣ е горѣ-долу еднакво. То има само единъ или много два ката; кжщи въ нѣколко ката сж голѣма рѣдкость. Покрититѣ съ тънки керамиди покриви, а по планинскитѣ мѣста съ тежки плочи, обикновенно се издигатъ на 2—3 фута и иматъ тънки, високи комини. Външнитѣ стѣни на кжщата врьхъ тънкийтъ варовитъ пластъ се измазватъ бѣло, жълто, а понѣкога и се нашарватъ, което придава често на градоветѣ отдалечъ пълноцвѣтенъ изгледъ. Долнийтъ катъ въ земята служи за дюгенъ, работилница, скривалище за припаси, зимникъ за вино, оборъ или сжщо и за живѣяние. Въ послѣднийтъ случай отъ портата се влиза въ прустъ съ входове въ двѣ или четири стаи (турс. одая) налѣво и надѣсно. Дървена стълба води въ горнийтъ катъ, съ подобенъ прустъ съ съотвѣтствующи врати въ стаи по странитѣ и съ кьошкъ надъ кжщната порта, който обикновенно е затворенъ, закржгленъ и снабденъ съ много прозорци. Особенность съставляватъ многото, често единъ до другъ наредени, но твърдѣ прости прозорци, (турс. пенджери), особенно въ жгълнитѣ стаи, въ които человѣкъ се чувствува като въ фенеръ. На турцитѣ това не е прѣчило, защото тѣхнитѣ кжщи не се виждатъ отъ улицата. Горнийтъ катъ почти всѣкога се издава единъ метръ напрѣдъ, сжщо въ Пловдивъ, Търново, Габрово и други градове, гдѣто християнскитѣ кжщи съ горнята си часть по тоя начинъ се извишаватъ надъ тѣснитѣ улици. Нѣкои кжщи иматъ или долу, или горѣ откритъ чердакъ, подпрянъ съ дървени стълбове и който гледа къмъ дворътъ или градината. Подътъ (потонъ) е покритъ съ дъски, а въ долнийтъ катъ понѣкога само съ глина или кирпичи; обикновенно по него, както и по голитѣ стѣни постилатъ келими, които съставятъ най важната покжщнина и блѣскаво затулятъ голотата на стѣнитѣ. Писани стѣни сж исключение. Таванитѣ исто сж дървени, боядисани съ по свѣтла

или по-тьмна боя. Въ по-добритѣ кѫщи поражаватъ прѣкрасно изрѣзани тавани съ арабески и издадени, червено боядисани или позлатени орнаменти въ образъ на борови шикалки и ябълки, при това испълнени не безъ вкусъ; прѣзъ оккупацията не малко такива отъ изоставенитѣ турски кѫщи се откараха отъ любители въ Руссия. Високъ таванъ съ прѣградки за провизия или стаи обикновеннитѣ мѣстни кѫщи нѣматъ; надъ таванътъ подъ малко надвѣсенийтъ покривъ лѣжи само пластъ лѣпило за запазвание топлината и защита противъ пробиванието на дъждовната вода. Напротивъ кѫщата има малъкъ зимникъ (по Дунавътъ подница, понца, сѫщо изба, килеръ отъ κελλάρι, тур. мааза), въ който българинътъ държи своето зимовище въ голѣми качета, прѣди всичко овчьо сиренье, масло и въ оцетъ турени зеленчуци. Кухнята (готварница, тур. мутвакъ) заедно съ обиталището на слугитѣ редовно се намира въ отдѣлна кѫщица на дворътъ, по съсѣдство съ оборитѣ, стрѣхата за дърва и т. н.; нейната покѫщнина се ограничава съ котли, шишове, тегани и гърнета, които по-прѣди се окачвали или туряли само на откритъ огънь.

По стаитѣ нѣма подвижни мебели. Около цѣлата стая върви низка дървена лавица, врьхъ нея сламеници, покрити съ цвѣтни платове или килими, миндери. Освѣнъ него се намиратъ само низки, кръгли софри за слагание ѣстие.[1] Въ стѣнитѣ сѫ съзидани голѣми, дървени ракли (долапи), каквито по нѣкогажъ се срѣщатъ и по старитѣ кѫщи въ западна Европа, въ които жителитѣ пазятъ своето имущество; вратитѣ имъ, често украсени съ орнаменти, запазватъ по-вечето дървеснийтъ цвѣтъ. Хората спатъ на подътъ; потрѣбнитѣ зе това губери, черги и възглавници денемъ почиватъ по раклитѣ. Селяне и прости граждане зимно врѣме по-вечето спатъ съ дрѣхитѣ си, дори съ кожуситѣ. Пещитѣ (грънци, соба, турс. оджакъ) прѣдставляватъ часть свободно стоящи глинени цилиндри, часть открити огнища; най-съвършенни мѣстни пещи, четвъртити, отъ бѣли изразци, понѣкога съ една зелена плочка помежду, може да види человѣкъ въ Рилскийтъ монастирь. Обаче въ по-вечето кѫщи, дори изъ студенитѣ планински мѣстности, пещьта прѣдставляватъ само глинени или метялически мангали съ пламтѣющи дървени вѫглища. Вратитѣ по стаитѣ нѣматъ заключалки, а прости желѣзни ширтове; който желае, може да ги заключи съ кофаръ. Сьврѣменни брави съ ключове по вратитѣ сѫ скорошно «европейско» нововъведение. Голѣмата

[1] Покѫщнината, на която Българетѣ слагатъ за ѣдение, наричатъ само съ чужди думи: грьц. трапеза, румѫн. маса и турски софра. Мѣстната дума столъ (умалително столче) означава по-вечето покѫщнината за сѣдание.

порта, служаща за съобщение между дворътъ и улицата, чиято височина споредъ мѣстното възрѣние трѣбва да се поддига съ богатството и значението на притежательтъ, нощно врѣме ягката се затваря; дори и денемъ има обичай да се хлопа, щомъ портицата се намѣри не отворена. Дворовете на отдѣлнитѣ кѫщи сѫ свързани помежду-си съ малки вратни (комшилуци), понеже въ тие земи много държатъ на приятелство между съсѣди.

Въ турскитѣ кѫщи има отдѣления за мѫжье (селамликъ) и жени (харемликъ) съ свои собственни ходове или пакъ съвсѣмъ въ раздѣлѣни сгради. Гѫста горица отъ сливи, черници, дули, орѣхи затуля червенитѣ покриви и брани прѣкраснитѣ отъ несноснитѣ погледи на неканенитѣ. Оградната стѣна е отъ непечени кирпичи съ хоризонтално положени греди, оставя се така естественно кафянъ или се вапсва бѣлъ, съ тѣсенъ, керамиденъ покривъ надъ глинената масса за да я пази отъ влияние на метеорологическитѣ води, и тя се издига на височина съобразно съ значението на господарьтъ и численностьта на харемътъ. Най-високитѣ турски градински стѣни азъ видѣхъ въ Дупница.

На западъ въ полуостровътъ, въ Херцеговина, въ Албания, Македония навредъ се издигатъ по градоветѣ и селата горди 3—4 катни, четвъртити кули, вѣренъ бѣлѣгъ за сѣдалище на нѣкой могѫщественъ бей. Тѣ се намиратъ и у Сърбитѣ отъ Бокка ди Каттаро (въ Перасто). Въ България тѣ сѫ рѣдкость. Има само нѣколко въ Кюстендилъ и околностьта, по чифлицитѣ при Татаръ-Пазарджикъ, една въ Казанлъкъ и т. н., прочутата отъ врѣмето на Кърджалиитѣ Трънска кула неотдавна е съборена.

Отъ описаната форма кѫща има извѣстни мѣстни отклонения. По-бѣднитѣ класси на населението отъ всички езици живѣятъ въ голѣмитѣ градове на равнината въ съвсѣмъ клѣти хижи, които никакъ не различаватъ отъ селскитѣ колиби и на новодошелъ пѫтникъ, особенно прѣзъ кално зимно врѣме, произвождатъ неописуемо печално впечатление. Всичко, улици, вратни, прозорци, покриви се очертава въ своето геометрическо основно положение съ отсѫтствие на прави линии. Колибитѣ сѫ малки, стари, тѣсно долѣпени една до друга, проста сбирщина на по-голѣми и по-малки рамки, испълнени съ глина; по не-всѣкога измазанитѣ, често само жълто кафяни стѣни отъ улицата не се вижда друго освѣнъ неравни малки прозорци съ дървени прѣчки и съвсѣмъ низка, раскривена врата. По-голѣмитѣ прозорци отъ стаитѣ сѫ обърнати къмъ дворътъ. Низкитѣ врати по християнскитѣ и еврейски кѫщи въ София сѫ били забѣлѣжени още отъ пѫтешественницитѣ отъ 16 и 17 столѣтия,

които сжщо знаяли и причината на това; правили ги така, щото въ кжщитѣ имъ да се не настаняватъ турскитѣ конници, които прѣминували отъ тука за Унгария. Риттеръ Дерншвамъ (1555) пише, че жителитѣ въ София и Пловдивъ имали само лоши, низки, «сиромашки кжщи отъ дърво,» едвамъ за защита отъ промѣнитѣ на врѣмето и че не било никакъ чудно, че тѣ толкова много страдали отъ заразителни болести, «понеже тѣ иматъ невесели кжщи, като кочини! По улицитѣ на тие махали лѣтно врѣме, особенно подирь силни дъждове, винаги се забѣлѣзва особенна гнила меризма, която проистича отъ градинскитѣ стѣни и самитѣ кжщи.

Противоположность на тѣзи сиромашки жилища прѣдставлява своеобразната и между друго не безвкусна дървена архитектура по градоветѣ въ Търновский окржгъ. Съвършенно юженъ характеръ иматъ по-добритѣ кжщи въ Пловдивъ, които исто надлъжь и на ширь въ околностьта, до Коприщица и Калоферъ, сж послужили за образецъ. Отъ пжтната порта человѣкъ влиза въ добрѣ пстланъ съ камьни дворъ, искачва се по широка стълба въ широка, опряна на стълбове веранда, отъ която се влиза въ обширни стаи съ голѣми четвъртити прозорци; украсенийтъ первазъ на издаденийтъ покривъ и затворени чакми и кьошкове къмъ уличната страна допълнятъ приятното впечатлѣние. При това обаче не трѣбва да се забравя че дори тука най-многото все пакъ е направено отъ дърво.

Чудно е често повторяемото прѣдание, че въ градътъ имало кжщи, построени отъ сжщитѣ дървета, които сж расли на тѣхното мѣсто, споменъ за исчезналитѣ дѣвственни гори, които сж обгржщали самийтъ градский прѣдѣлъ. Такова прѣдание чувахъ не само изъ планински мѣста, каквото въ Коприщица, но дори и въ Шуменъ.

Множеството дървено-глинени сгради прѣдставлява постоянна опасность отъ пожаръ, която още се увеличава отъ лабиринтътъ криви улици. Строението на кжщитѣ пояснява, защо голѣми селения, като Стара-Загора, прѣзъ войната 1877, сж могли да прѣтърпатъ такова пълно унищожение. Историята на нѣкои градове е отбѣлѣжила голѣми пожари. София въ първитѣ години на новото управление злѣ страдаше отъ тѣхъ. Прѣзъ русската оккупация на бързо туриха желѣзни пещи или направени русски пещи отъ тухли, които често достигаха до опасно съприкосновение съ гнилитѣ дървени стѣни. Въ първитѣ зими ставаха пожари, които съ страшна бързина поглъщаха до 40 кжщици; между други изгорѣха Кассационний Сждъ заедно съ архивитѣ си, та дори и приврѣменното дървено здание на Народното Събрание.

Самитѣ кѫщи иматъ много недостатъци. Тънкостьта на стѣнитѣ и голѣмото число прозорци заедно съ първобитнийтъ способъ на топление прави зимата да се показва по-строга, отъ колкото тя е въ сѫщность, особенно въ планинскитѣ мѣстности. Подирь силни дъждове и особенно подирь топението на снѣгътъ трѣбва бързо да се подставятъ сѫдове за поемание водата, която капе отъ таванитѣ; въ София три години наредъ азъ живѣхъ въ кѫщя, покривитѣ на които не бѣха непромъкаеми. Къмъ това се присъединява множеството прѣпускающи се между дървенитѣ части мишки заедно съ мѫката отъ всевъзможни насѣкоми[1].

Споредъ Сарафова дори въ София на една кѫща срѣдньо се падатъ само 6·9 жители, въ други градове още по-малко[2]. Българинътъ, както и Турчинътъ, неохотно живѣе подъ кирия, и съвмѣсно живѣение на нѣколко семейства въ една кѫща е необикновенно и съвсѣмъ противно явление по възгледитѣ на обитателитѣ. Всѣкий се домогва да притежава собственна кѫща, макаръ да била тя бѣдна и малка. Сѫщо и въ най-скоро бѫдуще нѣма надѣжда да се строятъ голѣми кѫщи за подъ наемъ, понеже тѣзи най-много могатъ да служатъ за врѣменно тукъ прѣбивающи чужденци, безъ вече да се споменува за постояннитѣ землетресения, които рѣшително отсъвѣтватъ построявание високи сгради.

Всѣкий градъ има едно старо раздѣление на части, наречени махали; въ София такива е имало около двадесеть. По-прѣди разнитѣ народности, Турци, Българе, Евреe, Ерменци, Цигане и т. н. постоянно сѫ живѣли въ свои махали, затова обитателитѣ на такива градски части, махаленитѣ, сѫ обладавали чувство на мѣстна общность. Още 1880 министръ-прѣдсѣдатель Цанковъ искаше да тури въ основата на общинското устройство махалата като единица, при живо противорѣчие на своитѣ противници. Новото врѣме е прѣмахнало значението на градскитѣ махали и свободно е размѣсило народности и вѣроисповѣдания.

---

[1] Въ по-старитѣ дървени кѫщи има безбройно число дървеници (на западъ стѣници. турс. тахтабъ), които нощно врѣме прѣвръщатъ най-хубавитѣ тънко-изрѣзани дървени работи въ истинский пькълъ. Въ глиненитѣ стѣни живѣятъ обикновеннитѣ въ Южна Европа бѣлизникави по грьц. и бълг. називаеми сарандаподари (Scutigera, турски къркаякъ), които привечерь оживяватъ стѣнитѣ и не липсватъ дори въ тухленитѣ зидове; опасно трѣбва да е ухапването на една по-голѣма. рѣдка черна разновидность. По дървенийтъ покривъ на една турска кѫща въ София, въ която азъ живѣхъ нѣколко седмици, всѣка зарань все имаше голѣми черни гѫсеницьобразни свояци (Julus). Въ Пловдивъ има сѫщо и скорпиони, наречени тукъ диви раци (грьц. ἄλοια-χαραβίδια).

[2] Периодическо Списание Ш (1882) 31.

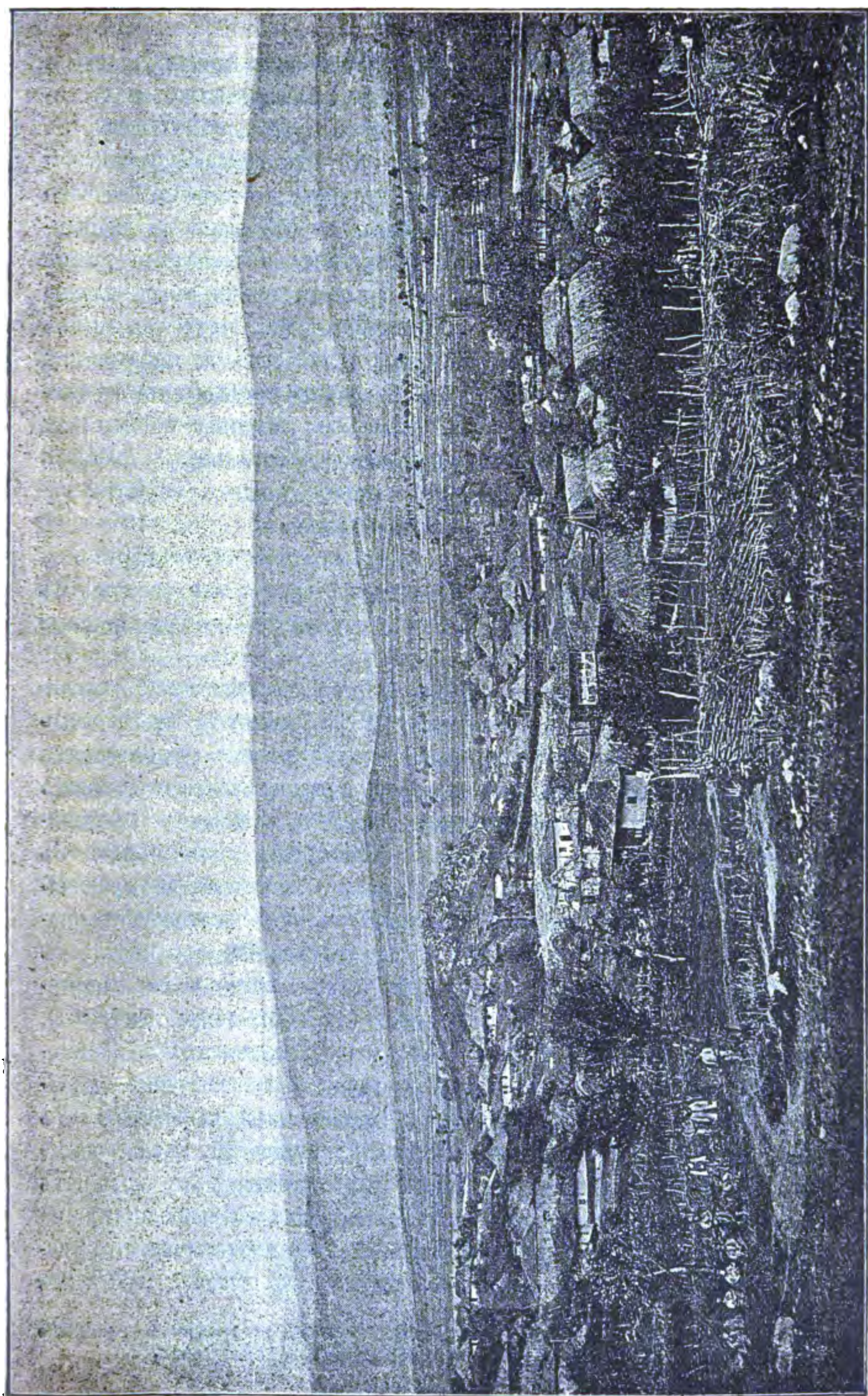

Фиг. 17. Българско село (Чеканчево при Ташкесенъ).

Лошото расположение на улицитѣ съ криви линии, издадени кжтове и неравна широчина е най-доброто доказателство, че градоветѣ се сж застроявали не по планъ, както много други градове въ западна Европа, които водатъ началото си отъ римски колонии или срѣдневѣковни градски общини. Чакъ въ послѣдне прѣобразователно врѣме самъ-тамъ почнаха да се грижатъ турски паши за прокарвание на прави линии. Не липсватъ сжщо и безисходни улици (турс. чикмакъ-сокакъ), които се свършватъ прѣдъ нѣкоя кжщна порта. Калдаръмътъ е неравенъ, отъ неправилни, често земени изъ рѣката камьни, цѣла мжка за конникъ и особенно за пжтникъ въ кола. По-малкитѣ улици иматъ само непокрита съ калдаръмъ глинена земя съ редъ камьни отъ страна за дъждовно врѣме. При много каль носението калоши отъ кожа или ластикъ е съвсѣмъ обикновенна работа. За прѣминувание прѣзъ улицитѣ служатъ голѣми издадени плоски камьни, като въ Помпея.

Така сжщо неправилни и до негдѣ случайни сж малкото площади (пазари) прѣдъ общественни сгради, черкови или джамии. Въ София тѣ трѣбва да сж само стари пожарища, които вече не били застроени [1].

Най-оживена часть въ всѣкий градъ е чаршията, търговската улица, отъ двѣтѣ страни на която се намиратъ низки дюгени (дюкянъ), именно открити лавици, които нощемъ се затварятъ съ голѣми, спущающи се отгорѣ дървени кепенци, които отведнаждъ изображаватъ отъ себе-си прозорецъ, врата и цѣло лице. Вжтрѣшностьта съ стокитѣ и работающитѣ занаятчии, които сѣдатъ съ крьстосани нозѣ, е съвсѣмъ открита прѣдъ погледитѣ на публиката. Наредъ съ тѣхъ има вече магазини отъ по-ново врѣме, съ врати и прозорци съ изложени стоки. Съ голѣмъ викъ се вѣстяватъ уличнитѣ продавачи, които прѣдлагатъ хлѣбъ, боза, халва, портокали и други овощия, а лѣтѣ и ледено отъ млѣко (турс. дондурма), и сж освѣнъ мѣстнитѣ по-вечето Спаньоли, Македонци и Албанци. Въ утреннитѣ часове сж явяватъ и селяне съ скрибучащи биволски кола или кираджийски конье съ окачени звънци, и продаватъ между други продукти особенно млѣко въ метални котли, които носятъ по два на рамо съ кобилица. При дюгенитѣ се намиратъ общественни фурни, исто съвършенно отворени; за навикналий на редъ по западноевропейскитѣ улици чужденецъ комично зрѣлище прѣдставлява, кога дългата дрьжка на лопатата, що искарва хлѣбъ изъ

---

[1] Името Битъ-Пазаръ, което често се срѣща по градоветѣ, буквално по турски означава, както на всѣкждѣ, мрьсний пазаръ на дрипи.

пещьта, при прѣдпазителнийтъ викъ на фурнаджиятъ, се измъкне далечъ на улицата срѣдъ минувачитѣ. Фурната не работи само за фурнаджиятъ, но за всѣкиго, който въ кѫщи нѣма потрѣбнитѣ принадлѣжности, праща хлѣбъ и печение на общественната фурна.

За градски водопроводи отъ старо врѣме насамъ се полагали особенни грижи; тѣ се надглеждали отъ свой собственъ градский майсторъ (чешмеджи). Римскитѣ водопроводи напр. въ Пловдивъ сѫ съвсѣмъ пропаднали, и по нужда сѫ замѣнени съ цистерни и малко примамливата вода на Марица, която се разнася и продава съ високъ викъ изъ улицитѣ въ кожени мѣхове отъ сакаджии. Въ София храни чишмитѣ часть идущийтъ отъ склонътъ на Витоша, часть отъ Боянската рѣка водопроводъ. Единъ старъ отъ далечъ прѣкаранъ студенъ водопроводъ има Кюстендилъ. Староитѣ чешми никога не сѫ стояли свободно, по всѣкога сѫ били опрѣни о кѫщи или нѣкое бърдо, по-вечето учреждения на благочестиви мухамеданци. Тѣ се срѣщатъ исто освѣнъ въ населенитѣ мѣста, и по шосcетата и по козьитѣ пѫтеки, често въ съвсѣмъ пустинни кѫтове. Украшенията на градскитѣ чешми сѫ разнообразни: синкави древне-фаянсови орнаменти, позлатени арабески, цвѣтисти турски надписи, антични basreliefs и надписи или прости гладки мраморни плочи. Българетѣ ги оставятъ да се развалятъ, не отъ безгрижие, но отъ нелюбовь към всички остатки отъ мухамеданското господство. Но сѫществуватъ такива и съ български надписи, и забѣлѣжително е, че единъ отъ най-старитѣ български паметници, единъ по грьцки съставенъ надписъ отъ врѣмето на языческийтъ князь Маламиръ въ 9 столѣтие, се касае до основанието на нѣкаква общественна чешма[1]. Источнитѣ народи, Християне и Мухамедане, се произнасятъ за вкусътъ на разни води съ сѫщото разбирание на въпросътъ, като западнитѣ за видоветѣ вино и бира.

Едно достойно за отбѣлѣзвание мѣсто заематъ банитѣ. Има бани съ естественна топла вода и такива, за които водата искусственно се стопля. Горѣ (стр. 17) споменатитѣ топли извори се наричатъ български, както и по срьбски и турски, баня, що както итал. bagno произлиза отъ лат. balnea. Въ Румелия ги наричатъ сѫщо лъджа, собственно турски лиджа, илиджа, изражение, което се срѣща и въ Мала Азия. Банитѣ отъ вторий редъ се наричатъ (турс.) хамамъ. Такива се намиратъ въ Пловдивъ, Ямболъ, Търново и т. н. дори надарената съ топли извори

[1] Corpus inscr. graec. IV p. 319 hrs. 8691, B (изъ Шуменъ).

София притежава развалинитѣ на една голѣма турска баня съ обикновенна вода. Массивното устройство и на двата рода често е поразително, у първитѣ отчасти отъ римско происхождение, у послѣднитѣ по-вечето турско учреждение. Сградата баня обикновенно има съ свинецъ покрито кубе съ малки отверстия, като бойници, за излизание на парата. Вѫтрѣшностьта съдържа единъ хавузъ, бассейнъ, построенъ отъ хубави плочи, при топлитѣ извори често отъ твърдѣ старо врѣме, отъ четвъртитъ или многоѫгъленъ видъ, въ който водата достига до гърдитѣ на кѫпающитѣ се. Посѣщението по обичай или по прѣдписание на властитѣ е наредено така, щото единъ день напр. е опрѣдѣленъ за християнетѣ, вторий за християнкитѣ, третий за мухамеданетѣ, четвъртий за мухамеданкитѣ отъ утреньта до вечерьта; въ Софийската баня има сѫщо дни и половинъ-дни за чиновници, войници, евреи, затворници и т. н. Человѣкъ се чуди, какъ тѣзи хора могатъ цѣли часове да издържатъ въ температура, която за Западенъ житель е съвсѣмъ нетърпима. Въ хавузътъ на Хисарскитѣ бани азъ заварихъ веднаждъ тълпа весели Турци, Ерменци и Българе, които съ силно зачервена кожа сѣдѣха въ бистра вода отъ такъва топлина, щото азъ едвамъ можехъ да туря рѫката си въ нея; при вливание изворътъ въ хавузътъ мойтъ термометъръ показваше + 47 Ц.! Въ нѣкои бани въ вѫтрѣшностьта господствува полутьмнина, усилена отъ водната пара, така щото при влизание окото навикнало на слънчева свѣтлина едвамъ легка по-легка различава фигуритѣ, що се плѣскатъ и дигатъ врѣва въ водата подъ акустическото кубе. Посѣтителитѣ влизатъ въ банята съ бѣли памучни пештемали (турс.) и налъми. Подирь кѫпание человѣкъ лѣжи съ часъ въ силенъ потъ, при това обвитъ въ хавлии, пие въ кабинетитѣ ликьоръ и кафе, и пуши папироси подъ веселъ говоръ. Исто и съвсѣмъ малки общини иматъ баня и много частни кѫщи своя собствена, постлана съ плочи или цементирана банна стаичка.

Освѣнъ банитѣ, богослужебнитѣ домове и кервансараитѣ градоветѣ притежаватъ само малко монументални сгради отъ врѣмето прѣди русско-турската война, най-много нѣколко по-нови училища. Хилостьта на турското управление се вижда най-добрѣ по обществениитѣ сгради, които остави подирѣ си. Казармитѣ и конацитѣ, макаръ и не стари, сѫ по-вечето гнили и полусрутени, и могатъ да служатъ на новото управление само съ постоянни поправки. Въ Софийскийтъ конакъ, който се прѣвърна въ Княжеский дворецъ, прѣзъ 1879 въ горнийтъ катъ имаше само двѣ стаи за живѣяние, а въ

Търновскийтъ конакъ управительтъ 1880 можеше прѣзъ разтрозитѣ на подътъ отъ първийтъ катъ да гледа сѫдебнитѣ прения, що ставаха долу! Софийската «Полиция» съ граничащитѣ до нея кавалерийски казарми биде разрушена поради своята срутеность 1879, именно нѣколко момчета съ колове я събориха въ единъ день и въ кратко врѣме я сравниха съ земята.

Истинскийтъ бѣлѣгъ на по-старъ голѣмъ градъ въ Турция е четирежгълна кула съ часовникъ (сааткула), подъ варовитийтъ слой на която обикновенно се крие само дървенъ градежъ съ глина и плѣтъ.[1] Въ Пловдивъ тънката кула за часовникъ поради нейното изолирано мѣстоположение на скалисто бърдо се вижда отъ далечъ. Часоветѣ споредъ турското смѣтание се броятъ отъ залѣзвание на слънцето; само въ Самоковъ чухъ такъвъ часовникъ на кула да бие часоветѣ «алафранка». Часовникътъ е или собственно направенъ съ тая цѣль, като Златишкийтъ (сега е при черковата) съ година 1191 споредъ арабското лѣтосчиление съ персийски цифри и 1777 съ кирриловски букви, или е стара християнска черковна камбана. На Кюстендилската кула виси една може би произлѣзла отъ срьбскийтъ рударский градъ Новобръдо черковна камбана съ славянский надписъ отъ 1429 година.[2] Исто и въ Нова Загора и Баня, при изворитѣ на Марица, трѣбва да има прѣнесени отъ Турцитѣ прѣди 200 години часовници изъ Австрия, както и на кулата въ Търново има черковна камбана съ румѫнский надписъ, гдѣто се поминува Князь Бранкованъ.

По-прѣди градоветѣ бѣха обиколени съ обкопи (хендеци турс.) и снабдени съ порти, отъ които обаче сѫ останали твърдѣ малки слѣди, понеже напр. въ София портитѣ унищожиха веднага слѣдъ паданието на турското господство и почнаха да градятъ далечъ и вънъ отъ тие първобитни обкопи. Сѫщо почти исчезватъ и печалнитѣ турски гробища съ хиляди исправени по тѣхъ каменни колони и стрѣли, които покриваха осѫднитѣ поляни около голѣмитѣ градове. Въ София употрѣбиха тѣхнитѣ камьни за постилание на улицитѣ; по тротуаритѣ пѫтникътъ често болѣзненно покъртватъ отломъци мраморъ съ изящно изрѣзани арабски надписи. По-рано християнетѣ сѫ ровяли около черковитѣ или въ самитѣ черкови вѫтрѣ; чакъ въ по-ново врѣме гробищата се прѣнесени вънъ отъ градътъ.

---

[1] Часовническата кула въ София стоеше близу къмъ сѣверозападъ отъ Дворецътъ и се считаше като непристѫпна; пазачитѣ на кулата въ тѣхната служебна стая нѣмаха особенъ просторъ за осамотени размишления, което обстоятелство придаваше и на външнитѣ стѣни на кулата особенъ блѣсъкъ.

[2] Описанъ отъ мене въ Jagić's Archiv. f. slav. Phil VIII (1884) 133.

Ближната околность на голѣмитѣ градове и крѣпости въ Турция е широка, печална, безлѣсна поляна, която служила само като насище. По това си приличатъ София, Пловдивъ, Видинъ и много други; до прѣди не твърдѣ отколѣ и околностьта на Бѣлградъ не изгледваше другояче. Само по-малки градове въ планината, като Сливенъ, Стара Загора или Търново, се присъединяватъ непосрѣдственно къмъ лозя и овошки.

Новото врѣме е наложило тежка ржка на всички тие отношения. Съ голѣма бързина градоветѣ въ България се модернизиратъ, инжинери изработватъ градски планове, проектиратъ се оправения на улици, понѣкога и безпощадно се прокарватъ, и се застрояватъ нови градски участъци. Токо до Стара София се застрои новъ почти модеренъ градъ. Та и много градове, разрушени въ войната, като Стара-Загора или Калоферъ, трѣбваше съвсѣмъ отъ ново да се градятъ. Още прѣзъ русската окупация всички ки жщи се сдобиха съ номера, улицитѣ съ имена и всички дюгени съ надписани табли. Улицитѣ се поименуваха най-много споредъ имената на русски генерали и прочути личности изъ българската история. Така въ София напр. има Гурковска площадь, Алабинска улица, Раковска улица, Дондуковъ булваръ, и т. н., а въ названията на улицитѣ въ турскийтъ градъ Видинъ се увѣковѣчиха имената на всички български възстанници. При своята новина тѣ обаче не се удържаха, освѣнъ чисто мѣстнитѣ, споредъ имената на съсѣднитѣ мѣстности, по които человѣкъ се упжтва. Подирь съединението и Сръбската война къмъ тѣхъ се присъединиха имена отъ новѣйшата история; напр. Варна има една улица «6 Септемврий» (деньтъ на Пловдивското възстание), друга улица Сливница, третя Драгоманъ, Царибродска, Регентска и т. н. Надписитѣ на дюгенитѣ бѣха по-вечето малки черни табли съ криви черковнославянски букви отъ бѣлъ цвѣтъ. По пустошитѣ и турскитѣ гробища насадиха паркове, въ София, Варна и Пловдивъ не безуспѣшно. Голѣмо нововъведение бѣ редовното освѣтление на улицитѣ съ газъ, което накара съвсѣмъ да исчезне отъ паметьта нѣкогашното въ турско врѣме полицейско прѣдписание да се носятъ фенери. Улицитѣ поне се постлаха съ нови тротуари, неравноститѣ се изгладиха, водопроводитѣ подновиха и подобриха, и още никога небивало нѣщо, опита се канализация. Пожарни тулумбе и пожарни команда заедно съ строгийтъ надгледъ за постройкитѣ и пещитѣ правятъ прѣдишнята опасность отъ огънь по-рѣдка. Пустиннитѣ околности бавно се оживяватъ съ градини, аллеи, промишленни заведения, казарми и лѣтни кжщици, макаръ че

още много трѣбва да се направи, за да се прѣмахне безотрадното отсѫтствие на дървета.

Турскитѣ здания подирь изселванието на по-голѣмата часть мухамедански граждане паднаха въ всеобщо разрушение. Въ София и Търново се виждатъ голѣми стари джамии, прѣвърнати въ казарми и складове. По-малкитѣ, които стоеха на пѫтьтъ споредъ планътъ за оправяние улицитѣ и бѣха напуснати отъ своитѣ правовѣрни, се срутиха. При това въ София можеше человѣкъ да види, съ какво сърдечно удоволствие християнетѣ подкопаваха и събаряха съ вѫжа тънкитѣ минарета отъ дърво или тухли.

Пристѫпиха сѫщо и къмъ очиствание полутурскитѣ градове отъ улични псета, които въ съединение съ хиляди гарги въ турско врѣме изображаваха санитарната стража, и тогава никакъ не се дозволяваше да се убиватъ. Въ София още 1879 ги имаше съ стотини, които по-вечето се навъртаха прѣдъ месарницитѣ и механитѣ. Тѣ принадлѣжаха на различни видове; по между имъ имаше обикновенни черни кучета, както и желти съ кѫси уши, други съ вълчья физиономия, самъ-тамъ и бѣли загъри, одивѣли остатки отъ ловчийската глутница на нѣкой бей. Прѣзъ свѣтли лунни нощи тѣхното жаловно виение не оставяше человѣка да спи. Мнѣнието, че източнитѣ улични кучета не хващало бѣсъ, е лъжовно; въ София прѣзъ 1882 зима се поминаха троица мѫжие отъ ужаснитѣ послѣдствия на такова ухапвание. Прѣслѣдвани съ отрова и ножове отъ циганскитѣ живодери, уличнитѣ псета сѫ исчезнали до оскѫдни остатки, които намиратъ прибѣжище по многобройнитѣ още незастроени мѣста. На послѣдне тѣхниятъ ловъ бѣ откупенъ отъ единъ букурешкий търговецъ за рѫкавици.

Влиянието отъ засипвание влажнитѣ мѣста и по всемѣстното чистение на улицитѣ се отражава въ София съ бързо исчезвание на други двѣ язви, изобилието мухи, що се развъждатъ изъ уличнитѣ нечистотии и оглушителнитѣ концерти подъ самитѣ прозорци на градскитѣ кѫщи изъ градини и обкопи, испълняеми отъ жаби. Послѣднитѣ се чуватъ вече вънъ отъ градътъ само по ливадитѣ: тамъ въ пролѣтни нощи се разнасятъ мириади тѣхни гласове, които отъ близу наумяватъ Аристофановитѣ «Брекекесъ», а отдалечъ приличатъ на шумътъ, произвожданъ отъ наближающъ да се спре тренъ. И въ славнитѣ врѣмена на турското царство то не било другояче; споредъ свидѣтелствованието на Австрийскиятъ пратеникъ Бузбекъ Султанъ Сулейманъ I се готвилъ да замине пролѣтьта отъ Одринъ

за Цариградъ, «щомъ квакането на жабитѣ почнало да става нетърпимо.»[1]

По София и по Стара-Загора може человѣкъ да сѫди за бѫдущийтъ типъ на българскитѣ градове. Въ новитѣ квартали покрай правитѣ улици стоятъ по-вечето малки еднокатни кѫщи съ голѣми дворове и градиня. Старото кѫщно распрѣдѣление е запазено въ тѣхъ, само стѣнитѣ сѫ сградени отъ тухли, и покриви, врата, прозорци и пещи сѫ направени много по-солидно. Мѣстнитѣ странствующи зидари-майстори сѫ видѣли по-добри сгради въ Румѫния, Сърбия и Банатъ и сѫ научили нѣкои нѣща. Пещитѣ по-вечето сѫ споредъ влашкий образецъ, високъ глиненъ многоѫгълникъ съ праздни колони отъ странитѣ на лицето; подирь изгарянието на дървата оная топлина, която испуща останалата жарава, се поврьща на вѫтрѣ чрѣзъ закривание пещьта съ тежки желѣзни капаци. Кѫщата има, освѣнъ прустътъ, по-вечето само четири или шесть стаи. Готварницата си остава отъ вънъ въ отдѣлна пристройка, старата печална градинска стѣна се замѣнява съ низъкъ, често на разтрози стоборъ или дървена рашетка, а на мѣсто дългитѣ миндери и ракли по стѣнитѣ се въвеждатъ съврѣменни подвижни мобели, които се докарватъ по-вечето отъ странство (отъ Виена) и се настаняватъ въ страната едвамъ за опитъ.

4. Селското стопанство.

а) Земледѣлието.

България е прѣимущественно замледѣлческа страна, занимава се обаче при това не въ незначителенъ размѣръ и съ скотовъдство. Сравнение на експортнитѣ цифри показва, че въ това отношение тя стои между Румѫния и Сърбия. Въ Румѫния произведенията отъ земледѣлието напълно наддѣляватъ (1886 85 проц.), въ Сърбия напротивъ почти $^3/_4$ отъ износътъ се падатъ на произведения отъ скотовъдството. Въ България прѣзъ 1886 произведенията отъ земната култура съставяха 72·5 проц., ония отъ скотовъдството 23·5 проц. отъ стойностьта на износътъ. Особенно по-силно и отъ Дунавската область е земледѣлието въ Румелия, която се занимава и съ промишленность.[2]

---

[1] Busbequii Epistolae, ed. Lugduni Bat. 1633 п. 146.

[2] Сарафовъ показва 1883 за княжеството само износътъ на хранитѣ до 52—61 проц., произведенията на скотовъдството до 31—36 проц. Пер. Спис. VI). Точенъ анализъ на нинѣ десетгодишната митническа статистика 1879—1889 трѣбва отъ самитѣ Българе да се очаква въ най-скоро врѣме.

Най-добрата земя за обработвание съ прѣвъсходенъ черноземъ (тур. каратопракъ) иматъ тракийското поле отъ Татаръ-Пазарджикъ до Ямболъ, Дунавската равнина отъ Видинъ до Варна и низменностьта покрай Бургазский заливъ.

Между житото пшеницата (или жито κατ' ἐξοχὴν) заема първо мѣсто; въ Румелия различаватъ два рода, загарка или загария отъ плодороднитѣ мѣстности Стара и Нова-Загора (въ търговията «blé dur») и червенка (турски къзълджа, blé tendre). Сѣе се, още ръжь, ечимкъ (въ Родопитѣ ячмень, ичмень), овесъ, просо и лимецъ или иза (Triticum spelta, турски капладжа). Много развъждатъ царевица, която по български носи многобройни имена (по Дунавътъ папуръ, мисиръ, кукурузъ, мамули, гагуци, гължби, на Западъ още и моруза); въ окржзитѣ Видинский, Ломский, Плѣвненский, Разградский нея най-много обработватъ отъ житнитѣ произведения, въ останалитѣ, особенно въ Румелия, наддѣлява пшеницата. Polygonum (срьбс. и български елда) видѣхъ азъ самъ кждѣ срьбската граница въ Трънский окржгъ, сжщо и по планинскитѣ земи въ Сърбия. Отъ чушечнитѣ плодове въ по-голѣма маса обработватъ ровъ (фий, бурчакъ), грахъ, леща, бобъ или фасуль, и нохудъ (отъ турс., ревитъ отъ ῥεβίθιον). Посѣяна детелина (трифилъ) се срѣща само въ Търновский окржгъ, донесена отъ Западъ отъ странствующитѣ градинари.

Особенна сждба е имало оризовото производство въ равнината на Марица при Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ. То било въведено отъ Турцитѣ въ 15 столѣтие и траяло до 1878 година. Периодическото, при отсжтствие на редовни канали и бентове, първобитно поение на оризовитѣ полета (чалтици) докарало едноврѣменно облатявание цѣлата околность на двата града, и изобщо се сматряло като изворъ на мѣстнитѣ трѣски-маларии. Въ слѣдствие на това Източнорумелийското правителство въ начало забрани обработванието оризъ, макаръ че неговийтъ износъ изъ страната да не бѣ отъ незначителнитѣ. Подирь това отъ 1879—1885 прѣдишнитѣ чалтици, обиколени съ бентове, по-вечето останаха пустинно голо поле, и не малко способствуваха за началнийтъ изгледъ на ближнята Пловдивска околность. Слѣдъ Съединението запрещението се вдигна, понеже се забѣлѣжи, че въ санитарно отношение то малко ползува и че трѣската въ двата града може да си има основата въ отсжтствие на здрава вода за пиение, правилна канализация и чистота изъ кжщитѣ и улицитѣ. Въ 1887 бѣха пакъ внесени по-вече отъ 700.000

килограмма оризъ. Сѫщо и въ Кюстендилско и Плѣвненско се направиха опити за сѣяние оризъ.[1]

Относително протежението на обработенитѣ поля ни дава разяснение една таблица въ Свѣдѣнията на Финансовото министерство 1888.[2] Повърхнината се измѣря съ увратъ, турскийтъ дьонюмъ, 40 крачки отъ четиритѣ страни (въ окрѫжность 1600 квадратни метра). Споредъ тая таблица нивитѣ заематъ 18,009,715 уврата (около 2,900.000 хектари), ливадитѣ 3,215.411 (около 515.000 хектари), пасищата 1,982.660 (около 318.000 хектари),

Фиг. 18. Земледѣлецъ съ биволски кола.

градинитѣ 132.151, бостанитѣ 21.477, гюловетѣ 20.425, чалтицитѣ 9281, памукътъ 46 уврата.

За общото производство ние знаемъ по даннитѣ на десетъкътъ, който се унищожи 1882 и отново се въведе въ 1889. Княжеството

---

[1] Отвъдъ границата културата на оризътъ въ Македония е силно развита: при Кочани на Брѣгалница, при Струмица и въ Тиквешкийтъ окрѫгъ по рѣкитѣ Бошева и Църна.

[2] Свѣдѣния стр. 188.

само произвело 1880 г. 12·11 мил. центнери, Източна Румелия 1881 7·09 мил. центнери, що за благоприятни години дава да се заключи 19 милиона центнери общо производство на съединена България. Споредъ една съобщена намъ официална бѣлѣжка държавата получила 1889 г. 1,611.798 центнери = 125,720.298 оки жито десетъкъ въ 301,069.798 снопа, което дава една жьтва отъ 16,117.980 центнери. Споредъ видове жито жътвата отъ 1889 дала въ центнери: 9,613.870 пшеница, 2,416.120 ечмикъ, 1,988,580 ръжь, 1,334,930 овесъ, 357.730 пшеница и ръжь размѣсено (каръшакъ),

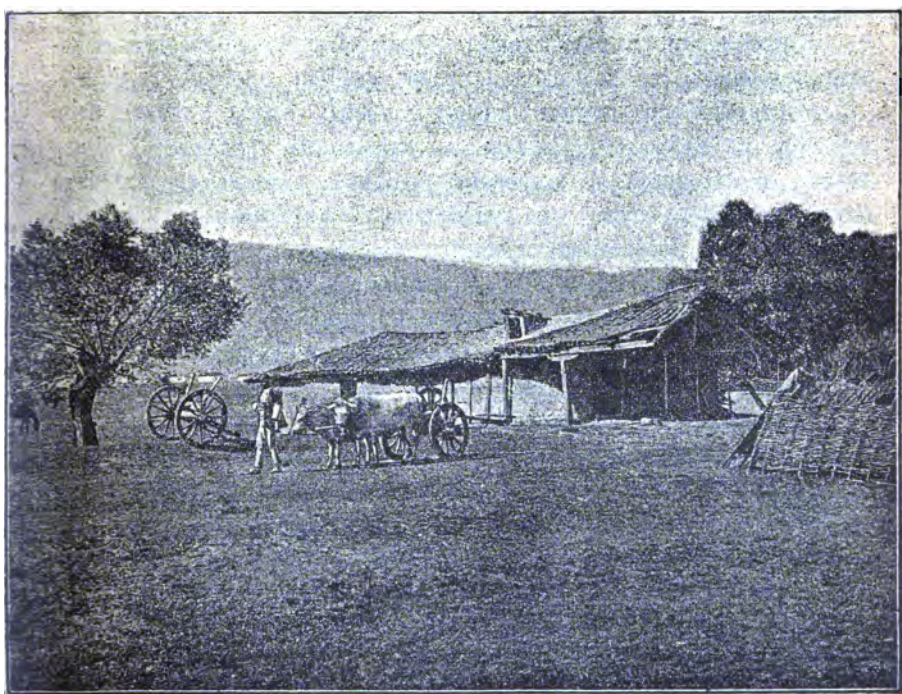

Фиг. 19. Български селски воденици.

181.540 лимецъ, иза, 134.950 просо, 8690 сусамъ, 3610 анасонъ, 202 рапица, 112 елда. За оризътъ сѫ опрѣдѣлени 75.606 лева въ пари, а не десетъкъ въ натура. Царевичната жьтва споредъ събранийтѣ чакъ прѣзъ пролѣтьта 1890 десетъкъ възлиза на пълни 4,560.000 центнери

Що се касае до распрѣдѣлението на производството, въ Румелия почти една четвьрть се пада само на Старо-Загорскийтъ окрѫгъ,

сѣтнѣ вървятъ окрѫзитѣ Пловдивский, Сливенский и Хасковский, които наедно съставятъ по-вече отъ половината, когато Татаръ-Пазарджикский и Бургазский окрѫзи наедно не даватъ и цѣла четвърть отъ цѣлото. За Сѣверна-България не можемъ да съобщимъ такива подробности. Бѣдни съ жито и зависими отъ вкарвание отъ съсѣдството сѫ околия Краище при Кюстендилъ, отдѣлни части отъ Трънска и Царибродска околии, по Балканътъ околиитѣ Орхание и Габрово съ планинскитѣ села отъ Севлиевска околия, и Родопската мѣстность Рупчосъ. Удовлетворяватъ себе-си сами окрѫзитѣ Софийский и Ловчанский. Всички останали мѣстности искарватъ жито за износъ

Земледѣлието е първобитно, за това и резултатитѣ при всичкото трудолюбие на населението силно оставатъ назадъ.

Нивата се оре плитко. Ралото е твърдѣ просто, винаги безъ колелета, съ малко едно желѣзо за палишникъ (палечникъ) къмъ крайтъ на плазицата. За откривание браздитѣ, намѣсто европейската плугова лопатка, служи едно крилообразно извито желѣзо, уши, задъ палишникътъ. Необходимо спомагало е остенътъ (копраля), прѫтъ обкованъ съ желѣзо на крайтъ. При недостатъчностьта на сѣчивото, което поради недостатъкъ на острина не може да влиза доста дѫлбоко, често се виждатъ никакъ не правилни бразди, но само неравно изорана нива съ голѣми крупи земя [1]

Косата служи по-вечето само за косидба, защото при жътва почти исключително се работи съ сърпъ. За сбирание житнитѣ стъбла отъ сърпътъ на жътварьтъ служи едно дървено закривено сѣчиво, единъ видъ рѫкавица, която се туря на лѣвата рѫка, така наречената паламарка (отъ παλάμη длань). Това дървено издѣлие забѣлѣжили още францускитѣ пѫтешественници Des Hayes 1621 и Paul Lucas 1706 изъ пѫтьтъ за Цариградъ. Сноповетѣ се полагатъ въ малки кръстци. Въ слѣдствие на твърдѣ плиткото изоравание на земята между житнитѣ класове често растатъ несмѣтни трѣви и цѣли острови цвѣтущи растения, дори дѫбови храстья и Sambucus. Вършидбата става на полето подъ открито небо, на крѫгло гумно (арманъ турс.) отъ добрѣ истъпкана и изсѫхнала на слънце глина. По-нѣкогажъ цѣлото село притежава едно общо гумно, отъ врѣмето на десетъкътъ въ натура за неговото по-лесно събирание. Вършението става съ конье, които подкарватъ на крѫгъ по проснатитѣ снопье. Често си служатъ съ дикани, съставени отъ нѣколко дъски,

---

[1] Българската номенклатура за всичкитѣ части на плугътъ: Cesty 132.

въ долнята часть на които се намиратъ кременчета; за увеличаване тежината на това оръдие, което теглятъ волове на кржгъ, врьхъ него сѣдатъ жени и дѣца. Полученото зьрно се хвьрля съ лопати на горѣ, при това течението на въздухътъ отвѣва осилътъ на страна, а зьрното пада долу; по него врѣме изъ всички села надъ гумната се издигатъ видими облаци жьлтъ прахъ. Зьрното се прибира въ кошове или амбари, а плѣвата (слама) се слага на копи. Царевицата се прибира по-късно и чакъ слѣдъ по-дълго врѣме се лющи отъ кочанитѣ, за да я искаратъ пролѣтьта на пазарьтъ.

Най-силната земя въ богатитѣ мѣстности оставатъ слѣдъ три години подъ угари (въ Румелия просѣнище, папурище, турс. келеме), срѣдната подирь двѣ, слабата подирь една. По планинскитѣ мѣста поминуватъ безъ да оставятъ нивитѣ подъ угари, като постоянно промѣняватъ плодоветѣ или като засѣватъ вече пакъ есеньта угарното поле. По равнинитѣ въ Тракия и Дунавската область изобщо сжществува по-вечето триполно стопанство, изъ долинитѣ подъ Балканътъ (Златица), по Срѣдни Гора и т. н. двѣполно стопанство. Слѣдъ жьтва часть отъ стърнището се оре, а часть изгаря.

Торението до прѣди малко врѣме е било почти съвсѣмъ неизвѣстно, и напр. по Дунавътъ въ Рахово никога не се употрѣбява. Чакъ сега захваща българскийтъ селянинъ да разбира, че до сегашното пьрвобитно стопанство обезсилва земята. Легка по легка вече се ползуватъ отъ торътъ на говеда, коньe, овци и кози за слаби ниви, но при осждностьта на оборно-стопанство той не се намира въ потрѣбно количество. По нѣкои мѣста въ Източна Румелия жителитѣ се ползуватъ съ това срѣдство: каратъ прѣминаващитѣ лѣтѣ и есени овчари на мѣсто заплата за наемъ да прѣспиватъ по нивитѣ, и по тоя начинъ чрѣзъ прѣстояванье на голѣмитѣ стада да ги наторяватъ. Като замѣна на торъ служатъ пръщини, пепелъ или гнила плѣва. Торятъ исто и слаби лозя.

Като работни животни служатъ волове и биволи; конь никога не се вижда да тегли рало или съ кола жито, освѣнь при Тьрново подъ влиянието на тамошнитѣ странствующи градинари. Тѣзи животни нѣматъ друга запрѣжка, освѣнъ гдѣто имъ се промъкватъ главитѣ въ яремъ, раздѣленъ на двѣ съ жегло, така щото цѣлата сила на тегленето пада на тилътъ. Колата сж пьрвобитни и на тѣхъ много малко може да се товари; най-голѣми четирижгълни ритли се срѣщатъ по плодоноснитѣ равнини на Марица.

Повсемѣстно се забѣлѣзва стремление да се прѣобрази землѣдѣлието. Легка по легка захващатъ да се употрѣбяватъ съврѣменни

желѣзни плугове, но тѣхното распространение срѣща спънка, както въ незнаянието какъ да се управляватъ, така и въ невъзможностьта при тѣхни нѣкои поврѣди отново бързо да се поправятъ отъ вѣщи занаятчии. Скоро се распространяватъ вѣйкитѣ; тѣхъ искусно подражаватъ мѣстнитѣ майстори по Гьопса и около Търново. Напослѣдъкъ особенно въ Румелия, отъ окрѫжнитѣ съвѣти се купиха многобройни машини (по-вечето косилни), но тѣхното настаняванио вънъ отъ недовѣрието на селянетѣ е свьрзано съ сѫщитѣ мѫчнотии, като онова на западно европейскитѣ плугове. Сѫществуватъ вече двѣ земледѣлчески училища, едно отъ 1883 въ единъ държавенъ образцовъ чифликъ при Русчукъ, другото, основано 1882 отъ Источно-румелийското правителство, въ Садово при Пловдивъ, и двѣтѣ съ тригодишенъ курсъ, и (1888) двѣтѣ наедно съ 16 учители и 120 ученици. Отъ свършившитѣ ученици правителството назначи 1889 петь за селскостопански учители да обикалятъ изъ страната. Първото има въ расположението си 585, послѣдното 273 хектари земя. Освѣнъ това на българский езикъ се издаватъ три агрономически Списания.

в) *Градинарство.*

При прѣобладаванието на растителната храна градинарството въ България заема лично мѣсто. Обширнитѣ бостани, съ обикновеннитѣ дървени долапи изъ цѣлий Истокъ за поддиганио водата отъ рѣкитѣ по каналитѣ за поливание, надали могатъ да останатъ незабѣлѣжени отъ всѣкий пѫтникъ въ околностьта на всички градове. Странствующи български градинари, (бахчоване) сѫ дали поводъ да се распространи въ странство мнѣние, че странствующето градинарство е въ тая земя силно развитъ, старъ мѣстенъ занаятъ. Въ сѫщность то се ограничава вѫтрѣ въ прѣдѣлитѣ на българската държава само въ двѣ мѣстности, жителитѣ на които лѣтѣ отиватъ за градинари въ чужбина: по прѣдбалканската хълместа страна при Търново, съ срѣдоточие Лѣсковецъ, и по крайграничната Каваклийска мѣстность, която вече принадлѣжи на стопанскийтъ Одринский прѣдѣлъ.

Стародавно е градинарство въ хълместата земя около Одринската равнина.[1] По настоящемъ бахчаванджийството вирѣе въ много мѣста отъ долня Тракия, свързано съ обработвание на памукъ, ко-

---

[1] Споредъ Мареили, Stato militare dele'imperio ottomano p. 56 (списъкътъ на натуралнитѣ даждия) санджакътъ Виза трѣбвало годишно да доставя въ сарайтъ на Султанътъ 6000 кантаря лукъ.

нюпъ, тютюнъ, сусамъ и т. н., както у Гърци, така и Българе. България зема въ това участие само въ токонаречената Каваклийска околия.

Интересно явление е градинарството въ Търновский окржгъ. Българский старъ родомъ отъ Лѣсковецъ писатель Цаню Гинчевъ неотдавна сбра прѣданията на тойзи занаятъ.[1] Занаятътъ тамъ едвамъ е отъ 150—160 старъ. Жители отъ Лѣсковецъ работили около 1720 въ Цариградъ по походнитѣ фурни на турската войска. Понеже не могли тамъ всички да намѣрятъ работа, мнозина се хванали работници при Гърцитѣ и Караманлиитѣ отъ Цариградскийтъ градинарский еснафъ и изучили тойзи занаятъ. Тѣхното самостоятелно настаняване въ турската столица се осуетило отъ противодѣйствието на еснафътъ. На единъ Търновский търговецъ текнала мисъль, да опитатъ щастието си въ цвѣтущий по него врѣме Кронштатъ (Брашовъ), което тѣ добрѣ сполучили. Скоро Лѣсковски градинари се замѣркаха изъ всички градове на Молдавия, Влахия и България, подкрѣпени отъ съдружници изъ околностьта на тѣхно родно, бързо поддигнато село. Въ първитѣ години на князь Милошъ тѣ си пробиха пжть къмъ Бѣлградъ, гдѣто тѣхната първа градина въ Топчидере врърхъ по прѣди съвсѣмъ пустинна почва възбудила удивлението на князьтъ. Вече въ двадесетитѣ години стигнаха тѣ по Южна Унгария и Южна Руссия. Още по-голѣми размѣри добй това скитническо стопанство отъ Кримската война насамъ. За Грьцкото происхождение на тойзи занаятъ свидѣтелствува неговата терминология, за която азъ се допитвахъ до родени Лѣсковчане.[2]

Стопанската организация на тойзи занаятъ, която по-нататъкъ ще опиша въ свързка съ други ней подобни, неотколѣ г. Иванъ Е. Гешовъ избра за прѣдмѣтъ на изучение.[3] Числото на странствующитѣ градинари отъ Търновскийтъ окржгъ възлиза въ 1888 г. до 9555 мжжье отъ 126 общини, отъ тѣхъ на Лѣсковецъ се па-

[1] Въ Списанието Трудъ 1886.

[2] Нѣколко образци: калистиръ (σκαλιστήριον) мотика за плѣвение, скалисвамъ (σκαλίζω) азъ плѣвя, скорепсвамъ (отъ σκορπίζω, разсичамъ?) азъ подрѣзвамъ присадното растение прѣди присаждането, зърното кловяса (κλουβιάζει) сѣмето искара прѣждеврѣменно, кловия (κλωβίον, кафезъ) кржгла обгорена яма за запазване на житото, фитара (φυτρα младокъ) лѣха съ присадни младоци, фиданка (φυτάνη) младокъ за присаждание. Български е напр. връшини (множ. ч.) подпоритѣ на фасультъ или на младитѣ дървета. Само имената на зеленчуцитѣ сж по-вечето на български, съ малки турски и грьцки елементи.

[3] Периодическо Списание на бълг. книж. дружество XXVII (Февр. 1889). Вижь стр. 210.

датъ 1086, Долня Орѣховица 421, Златарица 410 и т. н. Понеже въ новѣйше врѣме за тоя занаятъ се заловиха и села отъ окржзитѣ Севлиевски, Свищовский, Русчукский (Басарабово и други по долината на Ломъ) и Разградский, Гешовъ смѣта общото число на странствующитѣ градинари около 12.000. Тръгването на дружествата става пролѣть, врьщанието късно есень, често обаче чакъ слѣдъ нѣколко години. Есень Лѣсковецъ прѣдставлява пьстра картина, защото момцитѣ, що се врьщатъ на голѣми тълпи съ спечелени пари, сж въ весело настроение, облѣчени сж въ всевъзможни чужди дрѣхи, и донасятъ на семействата си сумма купени нѣща. За поддиганието селското стопанство въ тая мѣстность голѣмо влияние има спечеленага на чужбина опитность на странствующитѣ градинари.

Кржгътъ на странствуванията на тѣзи градинари за сега е доста значителенъ. Въ самата България, въ Румжния, Сърбия тѣ не липсватъ въ никой градъ. Европейска Турция посѣщаватъ тѣ помалко. Изъ Австро-Унгария се намиратъ тѣ въ Оршова, Вершецъ, Темешваръ, Сегединъ, Пеща и Загребъ. Нѣкои стигатъ до Виена и Брюксель, дори едно дружество е прѣкарало обсадата на Мецъ. Въ Руссия посѣщаватъ тѣ прѣимущественно Одесса и други прибрѣжни градове до Кавказъ, отъ вжтрѣшностьта Харковъ и Москва; 1887 едно дружество отъ 70 души отъ Еленскийтъ Балканъ за прьвъ пжть отиде въ Петербургъ. Навредъ тѣ снематъ подъ наемъ парче земя, по-вечето таково, което едвамъ чрѣзъ прѣкарвание канали за поливание става годно за обработвание, и се занимаватъ съ него съ усьрдно трудолюбие. Споредъ Гешова тѣзи градинари донасятъ годишно около $3^1/_2$ мил. лева въ кжщи.

Освѣнъ Лѣсковската мѣстность градинарство отъ старо врѣме сжществува въ Дупнишката котловина, съ извозъ по планинитѣ отъ цѣлата околность. Бѣдни съ зеленчуци сж Софийската и Радомирска котловини, планинскитѣ мѣстности на Западъ, по Балканътъ и Родопитѣ. За това навсжду зеленчукъ се искарва отъ равнинитѣ за въ планинитѣ; по Дунавътъ такива се прѣнасятъ исто отъ българскийтъ на румжнскийтъ брѣгъ.

Българскитѣ градинари развъждатъ около тридесеть видове зеленчуци. Първо мѣсто между зеленчукътъ заематъ: голѣми, зелени чушки (Capsicum annuum, пиперка, какалашка), люти и благи, които се ѣдатъ по-многото сурови, лукъ (червенъ лукъ, кромидъ отъ χρομμύδιον), чесънъ (бѣлъ лукъ), и зеле (лахна отъ λαχανον), които въ съвъкупность принадлѣжатъ къмъ насжщнийтъ хлѣбъ на Българинътъ. Сѣятъ още краставици, такива отъ различни видове и го-

лѣшина, прасъ, керевисъ (черевисъ, цѣлина, гулия), моркови (турс. аучъ), сладки рѣпи отъ разни видове (цвѣкло турс. чукундуръ), ръдъква, спанакъ (отъ σπανάκιον), майданосъ (отъ μακεδονήσιον), копаръ, синапъ и т. н. За сѣверниятъ обитатель новость сѫ плодоветѣ на Solanum melongena (патладжани), понѣкогажъ дълги като краставици, съ гладка синкава или червеникава кожа, както и зеленитѣ, покрита легко съ косми плодове на Hibiscus esculentus (бамия, отъ араб. бахамия), които се искарватъ въ голѣмо количество изъ околностьта на Одринъ и Каваклие, сушени въ бъчви или нанизани на върви. Важно срѣдство за храна сѫ томатитѣ (Solanum lycopersicum), за които обаче ме увѣряваха, че сѫ добили право на гражданство твьрдѣ отъ неотколѣшно врѣме. Картофитѣ (патати, барабой) сѫ распространени чакъ въ наши дни, и по бѣднитѣ планински земи на Западъ тѣ още малко сѫ извѣстни [1]. Дини (пъпешъ, турс. каунъ) и особенно лубеници (турс. карпузъ) се развъждатъ и ѣдатъ въ голѣмо количество, особенно послѣднитѣ, които дори изъ планинскитѣ мѣстности лѣтно врѣме съставятъ важенъ дѣлъ на храната.

c). *Индустриялни растения* (конопъ, тютюнъ, трендафилъ и т. н.).

Въ обработванието индустриялни растения наредъ съ сѣверно-европейскитѣ родове се съглеждатъ и други отъ по-топълъ климатъ, тютюнъ, сусамъ, памукъ и т. н., които прѣвъсходно сполучватъ въ Южна Тракия и Южна Македония, и въ долината на Струма (Дупница) и Марица (Хасково) прѣминуватъ българската граница. Съвсѣмъ мѣстно е трендафиловото производство.

Отъ тъкалнопромишленнитѣ растения конопъ (на западъ грѫсти, грѫсници) се обработва почти въ по-вечето мѣстности; въ по-голѣми размѣри, обаче, се срѣща само изъ планинскитѣ мѣста на западъ между София и Враня, гдѣто мѣстната картина е нераздѣлна съ лошомеризливитѣ достигающи до человѣческий растъ конопени ниви, както и въ Кавакдийската околия. Исто и ленъ (турс. сейрекъ) сега по-силно се обработва само по Родопитѣ; по-прѣди много сѫ го сѣяли напр. около Стара-Загора, но все пакъ само за изготовление на ленено масло (турс. безирия). Въ Хасковскийтъ окрѫгъ и нѣкои мѣста отъ окрѫзитѣ Сливенский и Старо-Загорский се ограничава обработванието на памукъ отъ карликообразенъ видъ, който

[1] Дори въ Варна докарватъ картофель отъ Цариградъ и Малта.

още въ срѣднитѣ вѣкове е билъ распространенъ по Срѣдиземноморскитѣ земи [1] и на турско землище най-силно се е обработвалъ въ Сѣрската область.

Отъ растенията за вапсвание развъждатъ само брошъ (Rubia tinctorum) и то въ твърдѣ незначителни размѣри, защото се вкарватъ чужди вещества за вапсвание. Покрай срѣдното течение на Марица, въ Хасковскийтъ окрѫгъ и Сейменска околия, както и по низменноститѣ при Пловдивъ обработватъ много анасонъ, чиито бѣли върхове покриватъ тамъ цѣли полета. По долината на Марица отъ 16 столѣтие насамъ развъждатъ сѫщо сусамъ. Отъ страна на правителството се даде потикъ да сѣятъ макъ, за добивание афионъ за фармацевтский износъ; опититѣ около Варна, Плѣвенъ, Ломъ, Кюстендилъ и т, н. дадоха добри резултати, но пострадаха отъ недостатъкъ на търговски свръзки [2].

Тютюнътъ (и турски) сполучва прѣкрасно. Употрѣблението му е значително, но пушатъ се само сигари и лули (чибукъ) отъ различна дължина; на направенитѣ отъ цѣли тютюнови листа сигари се гледа като на странна рѣдкость (тѣ носатъ испанската дума пури), както и тютюнътъ за смъркание (турс. емфие). При всѣко събрание или въ частно общество пространството бързо се запълня съ пушекъ, защото мнозина въ день пушатъ по 40 сигари, въртението на които за живийтъ темпераментъ на Южанетѣ доставя добро механическо врѣмеубивание. Стари господиновци пушатъ турско наргеле, при което пушекътъ по дълга кожана трѫба прѣминува прѣзъ стъкло вода, и казватъ при пушението сигари и лули: «азъ пия тютюнъ». Развъжданието на това растение не е свързано съ никакъвъ монополъ. Правителството облага съ данъкъ само готовийтъ тютюнъ, за това всѣка пачка споредъ качеството трѣбва да бѫде облѣпена съ надлѣжна бандерола; надзорътъ въ многото малки тютюнови фабрики испълняватъ правителственни контролери. Тютюнътъ успѣва особенно въ двѣ мѣстности, при Хасково (особенно при Узунджово) и Дупница (прѣимущественно при Кочериново). Обаче, то сѫ само крайнитѣ клонове на обширнийтъ тютюновъ прѣдѣлъ, който въ Турция обхваща значителенъ дѣлъ отъ Родопскитѣ планини и неговитѣ най-

[1] Хейдъ, Gesch. des Levantehendels II, 572 и др.

[2] Въ Македония културата на макътъ въ послѣдне врѣме бързо се распространи отъ Щитъ и Радовишъ, гдѣто тя се обработва по-вече отъ 20 години, по цѣлата область на Вардаръ и Струма. Въ 1889 г. били искарани 70.000 ока опиумъ прѣзъ Солунъ за Англия; селянетѣ получаватъ за една ока 150—165 гроша. Най-доброто качество се получава изъ окрѫзитѣ Тиквешъ (по-вече отъ 20.000 оки), Щипъ и Велесъ. В. Кънчевъ въ годишнийтъ отчетъ на Гимназията Св. Кириллъ и Методий въ Солунъ 1888 — 9 стр. 34.

добри части сѫ по крайбрѣжието между тая планина и Егейското море, особенно при Драма близу до старитѣ Филиппи и около Енидже (Карасу-Енидже) при устието на Места[1]. Финансовийтъ министръ Начовичъ се погрижи за распространението на тютюновата промишленность въ Княжеството, което още 1883 докара отъ вънъ (Источна Румелия и Турция) 183.207 оки, чрѣзъ раздавание сѣмена, както и съ издаванието едно популярно списание върху обработванието на тютюнътъ, и то не безъ успѣхъ. Споредъ една таблица въ сбирката Материали на Финансовото министерство за годинитѣ 1882—1887 тютюновото производство изъ окрѫзитѣ на България и Румелия наедно земени достигва свойтъ максимумъ 1884 съ 1,769.373 оки (посѣяно 28.951 увратъ); подирь това имало намаление 1886, но 1887 пакъ сѫ събрали 1,432.644 оки тютюнъ. Освѣнъ поименоватитѣ главни мѣстности тютюнъ развъждатъ въ всички окрѫзи, особенно около Варна, Силистра, Търново, Пловдивъ, Нова-Загора и т. н., слабо е производството му въ всички западни придунавски окрѫзи, занемарено е въ инакъ богатийтъ отъ природата Бургасский окрѫгъ. Безъ всѣкакво тютюново производство сѫ Трънскийтъ окрѫгъ и планинскитѣ околии Самоковска, Искрешка, Котленска и Кулска. Най-доброто свидѣтелство за бързото развитие на тютюновото обработвание е онова обстоятелство, че вносътъ отъ вънъ прѣзъ 1887 спадналъ до 7800 оки.

Специалностьта на Источна Румелия е гюловото производство. Прѣдѣлътъ на неговото распространение се дѣли на два пояса. Единътъ обема южнийтъ склонъ на Балканътъ и Срѣдня Гора отъ Сливенъ до Златица и Панагюрище, и срѣдоточието му е въ мѣстноститѣ Казанлъкъ и Карлово, на които напр. при гюловата беридба въ Источна Румелия прѣзъ г. 1881 отъ $3^3/_4$ мил. оки цвѣтъ се падатъ $2^1/_2$ мил. Другийтъ поясъ, отъ по-ново происхождение и съ несравненно по-малъкъ приносъ, се простира покрай сѣвернийтъ склонъ на Родопитѣ отъ Пещера до въ Станимашкийтъ кѫтъ. Още правятъ нѣкои безуспѣшни опити на сѣверъ отъ Балканътъ при Трѣвна. Въ 1881 година гюловата жътва даде 1422 оки розово масло, 1888 година 1687 оки. Въ 1888 розовитѣ градини покриваха 20.425 уврати, споредъ окрѫзитѣ: Старо-Загорский (вѫтрѣ Казанлъкъ) 11.262, Пловдивский (съ Карлово) 8316,

---

[1] Прѣвъсходната тютюнова мѣстность Кърджали (произведе 1882 г. 82.251 оки) принадлѣжеше само 1879—1886 на Источна Румелия; тамошното тютюново производство се споменава още въ 17 столѣтие (Хаммеръ, Osm. Staatsverfassung I, 330; Gesch. des osm. Reiches III[2] 892).

Татаръ-Пазарджикский 732, Сливенский 62, Софийский (Златица) 53.

Трендафилътъ се развъжда по полето, повечето на склонове, като хмѣльтъ или гроздието. Храститѣ сѫ посадени на редове между дѫлбоки бразди и прѣзъ зимата се покриватъ съ прьсть и торъ. Културата на това растение достига до голѣма височина; азъ бѣхъ зачуденъ кога видѣхъ гюлови градини край буковитѣ гори по Срѣдня Гора при Копривщица на една морска височина отъ 1000—1100 метра. Триндафилътъ има некичестъ, блѣдочервенъ, по-рѣдко бѣлъ цвѣтъ и принадлѣжи на три вида (Rosa damascena, sempervirens, moschata). Българетѣ го наричатъ или съ една турска дума гюлъ или съ грьцка трандафилъ (τριανάφυλλον), розовото масло гюлево или трандафилово масло[1]. Гюловата беридба става прѣзъ Май и Юний. Единична мѣра за розовото расло, което се добива чрѣзъ дългъ процессъ на дестиллиране въ цилиндрически метални казани, е арабска мѣра, мускалъ, мъскалъ (араб. мискалъ) = $1\frac{1}{2}$ драхми, на 8—16 срѣдне се падатъ 10 оки цвѣтъ. Розовото масло има силна, за мнозина, като князь Александръ, неприятна меризма; най-малкото стъкленце не по-голѣмо отъ бобъ, каквито българскитѣ денди обичатъ да носятъ въ джебътъ на жилетката, е доста за да напои цѣлото облѣкло съ постояненъ дѫхъ. Гюловото производство е християнский занаятъ, мухамеданетѣ зематъ въ него твърдѣ малко участие. Беридбата и приготвлението на гюловото масло става по-вечето съ женски сили.

За историята на тая промишленность азъ не можахъ при всичката си любознателность нищо да узная. Естественни и обработени трандафилови градини на полуостровътъ има отъ старо врѣме. Херодотъ (8,138) описва тъй нареченитѣ градини на Мидасъ подъ планината Бермионъ на македонското крайбрѣжие, по съсѣдство съ Олимпъ и водоскопитѣ на Воденъ, съ диворасли шестдесетлистни и удивително благоухающи трандафили (ῥόδα αὐτόματα). Други антични писатели прославяватъ трандафилитѣ въ земята на Едонцитѣ особенно столистнитѣ на Филиппи въ мѣстностьта на днешнитѣ Сѣръ и Драма, на тѣхно мѣсто въ наши дни гордостьта на мѣстното производство съставлява прѣвъсходнийтъ тютюнъ. Обаче свръзката между македонскитѣ розови градини отъ старо врѣме и тракийскитѣ въ наши дни ми се вижда да е съмнителна. Терминитѣ на румелийското гюлово производство указватъ по-скоро на Истокъ, гдѣто родината за

[1] Думата шипкъ означава на български, както и въ другитѣ славянски езици, само Rosa canina. Името на селото Шипка трѣбва да произлиза отъ него.

приготовление розово масло е била въ Индия, Южна Персия и Египетъ. Отъ тамъ чакъ въ турско врѣме то трѣбва бавно да се е распространило въ мѣстноститѣ между Родопитѣ и Балканътъ. Единственного по-старо свидѣтелствование се намира у турскийтъ географъ Хаджи Калфа въ първата половина на 17 столѣтие, който споменува розови полета при Одринъ и розова вода като единъ отъ найзначителнитѣ прѣдмѣти на търговия на тойзи градъ[1]. Попъ Константинъ споменува въ своето цѣнно, 1819 по новогрьцки съставено описание на Пловдивската Епархия, розово производство само при Карлово, никакъ при Шипка[2]. По сѣверниятъ склонъ на Родопитѣ трандафиловитѣ градини сѫ съвсѣмъ нови, въ околностьта на Пещера отъ първата половина на нашето столѣтие, въ централна Срѣдня Гора отъ наши дни.

Високата цѣна на маслото е причината, по която това производство въ Румелия прѣзъ послѣднитѣ години така бързо се распространява. Въ Казанлъшката околия днешнитѣ розови полета сѫ два пѫти толкова, колкото въ послѣднитѣ години на турското господство. Износътъ отъ Казанлъкъ, главното мѣсто по приготовление на розово масло, се намира въ рѫцѣтѣ на 5—6 български търговци, които по работа простиратъ своитѣ пѫтувания чакъ до Франция, и въ посрѣдничеството на една нѣмска кѫща (Имзенъ), която сама искарва $^2/_5$ отъ всичкото румелийско триндафилово масло. Розовопроизводители селене често сѫ ме запитвали по свой наивенъ начинъ, какво собственно хората въ «Европа» правятъ съ такова количество гюлово масло. Прѣди Русско-Турската война цѣната на единъ мускалъ е възлизала до 13—16 гроша (лирата отъ 104 гроша), 1879—1884 до 30—36 гроша (лирата отъ 133 гроша), но 1885 паднала до 18—23 гроша; 1888 слѣзла 2—$3^1/_2$ лева (10—16 гроша). Падението на цѣнитѣ е съвършенно естественно; обработванието на трандафилътъ се разширочава, но износътъ на маслото си остава доста равномѣренъ.

---

[1] Hadzi Chalfa, Rumili und Bosna, прѣв. отъ Хаммеръ (Виена 1812) стр. 3. Срав. Хаммеръ, Gesch. d. osm Reiches I² 147.

[2] Въ Карлово ῥοδωνιαί ἐν αὐτῇ τε καὶ περὶ αὐτὴν ἤτοι τριανταφυλλῶνες ἱκαναί, ὅθεν ἐξάγουσι τὸ πνεῦμα τῶν ῥόδων, το καλούμενον κοινῶς ῥοδόσταμα καὶ τὸ ἐκ τῶν ῥόδων ἔλαιον, ἤτοι τὸ μῦσον. Константинъ стр. 36. Въ Шипка (стр. 33) жителитѣ по-вечето γεωργοί.

d). Овощни градини.

България като че е създадена за овощья, обаче до сега тя твърдѣ малко се е ползувала отъ това естественно богатство. Повечето овошки се намиратъ изъ домашнитѣ градини и по лозята. По-силно обработвание на овощия се ограничава съ Кюстендилската долина и съ извѣстни прѣдѣли по Балканътъ. Недостатъкъ на овошки има Софийский окрѫгъ, както и мѣстностьта около Варна и Силистра.

Сливовитѣ градини въ Кюстендилската котловина добиха по-голѣмо развитие едвамъ нѣщо отъ тридесеть години насамъ. Сушенитѣ плодове се пращатъ въ Солунъ, а отъ тамъ най-много отиватъ за Марсилия; по западноевропейскитѣ пазари тѣ, размѣсени съ Боснийски сливи, сѫ извѣстни подъ името «турски сливи». Жителитѣ увѣряватъ, че на около петь години се пада една плодородна година. Годишното производство се смѣта около 1—$1^1/_2$ мил. оки[1]. Освѣнъ това Кюстендилскийтъ окрѫгъ. искарва близу 300.000 оки прѣсни плодове, отъ тѣхъ една третя само въ София.

По сѣверний склонъ на Балканътъ мѣстноститѣ отъ Ловечъ до Трѣвна зематъ участие въ Дунавската търговия съ свойтъ износъ овощия; ябълки, круши и сушени сливи отъ тамъ се искарватъ въ Румѫния, Руссия, Австрия, както и по Черноморскитѣ земи и Румелия. Само малката Трѣвненска околия произвожда годишно 500.000 оки ябълки и 700.000 оки сливи. Наедно съ прѣсно овощье изъ Търновскийтъ Балканъ се искарватъ сѫщо и много сушени плодове (ушавъ), ябълки, круши, сливи, изъ Тузлукчтъ исто и череши и дрѣнки (турс. къзълджикъ). По южний склонъ само Казанлъкъ има малъкъ износъ овошия, между тѣхъ около 10.000 оки кестени въ Одринъ.

Отъ овощни произведения навредъ се приготовлява отъ сливи сливовица и пестилъ. Казанлъкъ годишно искарва близу 20.000 оки отъ орѣхи шарлаганъ, особенно за Одринъ.

Изъ градинитѣ по селата наедно съ орѣхи най-много има сливи (въ Софийско джагали) съ малки крѫгли сини или жълти плодове. Крушитѣ, ябълкитѣ, черешитѣ и вишнитѣ се прѣдставляватъ въ страната чрѣзъ прѣвъсходни видове, между които заслужватъ да се споменатъ чуднитѣ Кюстендилски жълти круши, приятно възкиселитѣ ябълки по Дунавскитѣ мѣстности, сочнитѣ вишни по цѣлото южно

[1] Износътъ прѣзъ Кюстендилската митница 1883 год. 261.023 килограмма (на цѣна 81.923 лева), 1887 209.508 килогр. (на цѣна 65.074 лева).

подножие на Балканската верига, както и едритѣ черни череши отъ Сунгурларъ при Карнабатъ. Други видове овощья, като кайсии (зарзалии) и праскови се прѣдставляватъ само чрѣзъ незначителни, като исхабени разновидности. По градскитѣ градини навсѣкждѣ се намиратъ дули (дуни), мушмули, а сжщо исключително опрѣдѣлени за копринарство растения, голѣми черници. Не липсва сжщо и оскоруша (Pirus Sorbus). Така наречено «нѣмско, френско или цариградско грозди» е рѣдкость, макарь и да ги има въ диворасло състояние изъ планинскитѣ мѣстности.[1] Бадеми има въ околноститѣ на Стара-Загора посадени по полята на редове, но освѣнъ румелийската равнина не ставатъ дори около Кюстендилъ поради суровостьта на климатътъ. Сжщото се касае и до годний за ѣдение кестенъ, който са намира само подъ слънчевийтъ юженъ склонъ на Балканската верига (стр. 39). Нарове[2] и смокви дохождатъ въ страната чрѣзъ търговията, макаръ и да съмь забѣлѣжилъ одивѣли, карликообразни смоковнишки храсти въ нѣколко мѣста, при Кричимъ край политѣ на Родопитѣ, по необработенитѣ скалисти могили при Пловдивъ и въ околностьта на крѣпостната развалина на носъ Калиакра.

е) *Винодѣлие.*

Голѣма бждущность има българското винодѣлие. То се гжсти, силни южноземски вина, по-вечето червени, прави потомци на старотракийскитѣ и римски видове вино. Винното производство се дѣли на нѣколко пояси. Първийтъ почева отъ србската граница на Тимокъ, по съсѣдство съ прочутитѣ Нѣготински лозя, и се продължава между Дунавътъ и Балканътъ до Черно море при Варна. Може би най-добритѣ вина сж тамъ бѣлитѣ вина отъ Свищовъ и червенитѣ вина отъ Плѣвенъ. Берковското вино има остъръ варовитъ вкусъ, както извѣстни видове отъ южна Щтирия. Вторийтъ прѣдѣлъ се простира покрай южний склонъ на Срѣдня-Гора и Балканътъ отъ Вѣтренъ при Татаръ-Пазарджикъ до Месемврия на морето, и срѣдоточието му е около Стара-Загора. Третийтъ прѣдѣлъ върви по южнитѣ поли на Родопитѣ, съ главни мѣста Станимака и Перущица, които снабжаватъ съ това питие сжщо и далечни страни, особенно

---

[1] Ribes grossularia и Ribes alpinum въ долината на Рила, споредъ Панчичъ (Гласникъ томъ 53, стр. 190).

[2] Punica granatum турски и български се нарича наръ. Въ Македения на него е прѣнесена слав. калина, собственно Viburnum, въ Дубровникъ и Бокка ди Катаро думата шипакъ, което собственно по бълг. и срьб., както изобщо по славянски означава Rosa canina.

столица София. Станимашкитѣ вина сѫ хубаво тъмно червени, но силно сѫ приправени съ гипсъ и други примѣси. Най-добритѣ вина на полуостровътъ се намиратъ чакъ отвадъ границата, въ центрътъ на земята на старитѣ, тъй усьрдно прѣдадени на богътъ на виното Дионисъ, Тракийци, въ мѣстностьта Одринъ. Единъ кѫтъ отъ Македонскийтъ виненъ прѣдѣлъ се пада най-сетнѣ въ котловинитѣ Кюстендилска и Дупнишка.

Останалитѣ мѣстности иматъ или малко лозя, или съвсѣмъ никакъ: гористата страна по цѣлата сѣверна часть на Балканската верига отъ Османъ-Пазаръ до Орхание, лѣсиститѣ прѣдѣли по Срѣдня Гора (при Панагюрище, Ихтиманъ, и т. н.), планинскитѣ мѣстности София, Самоковъ, Радомиръ и Трънъ, както и висотитѣ на Родопитѣ.[1] Твърдѣ слабо е винното производство сѫщо и по плоската гореща равнина на лѣвийтъ брѣгъ на Марица, въ Делиорманъ и въ вѫтрѣшностьта на страната между Силистра и Балчикъ.

Лозата расте на лозето свободно въ земята безъ подпори. Различаватъ множество видове грездие, които сѫщо се распознаватъ и при ѣдение; и у Мухамеданетѣ никога не липсватъ лозя, та макаръ само за гроздието. Отъ неузрѣло зелено грездие (агурида. отъ грьц.), което за удивление на чужденецътъ се продава по пазаритѣ, се приготовлява салата. Приготовлението на виното е крайне първобитно. При гроздоберътъ (винобермa, беридба) въ по-вечето мѣста безъ разлика се хвьрля за мачкание черно, синьо и бѣло гроздие, узрѣло, неузрѣло, за това и питието добива по-вечето неблагороденъ цвѣтъ. Сѫщо обикновенното вино трѣбва да се испие до слѣдующийтъ гроздоберъ, за да не се развали; само румелийскитѣ произведения сѫ по-трайни. Тѣхъ съхраняватъ въ не твърдѣ дѫлбоки зимници (изба, пивница, подница, понца), гдѣто се забѣлѣзватъ дървени сѫдове отъ разенъ родъ. Най-голѣмитѣ бъчви често се правятъ наедно съ сградяванието на кѫщата, съвсѣмъ неподвижни страшилища. За прѣнасяние служатъ длъгнести бурета (бурия), които се закрѣпватъ отъ двѣтѣ страни за самарътъ на кираджийскитѣ животни.

За развитието на винодѣлието и общото производство дава точни пояснения сбирката Материали на финансовото Министерство отъ 1888 година. Лозята заемали 742.458 уврата около (119.000 хектари) и произвели 282,460.000 оки = 3,621.282 хектолитри вино. Най-силно производство показватъ Старо-Загорский окрѫгъ (27 мил. оки) и Търновский ($28\frac{1}{2}$ мил.). На западъ въ Румелия и въ Ду-

[1] Въ Софийскийтъ окрѫгъ само 228 уврата, въ Трънскийтъ 1023 при Царибродъ, като продължение на Пиротската винарска область.

навската область отъ Ломъ до Севлиево прѣодолѣва червеното вино или както български го наричатъ «черно вино.» Едно исключение съ прѣимущественно бѣло вино съставляватъ Дунавскитѣ мѣстности отъ Свищовъ до Силистра и околностьта на Бургасский заливъ. Пращинитѣ (джибри) служатъ за варение ракия.

При господствующата въ Франция болесть на лозята тамошнитѣ търговски кѫщи купуватъ значителни количества вино въ Турция (Одринъ), Сърбия и Румѫния, но България освѣнъ Станимака и Русчукъ малко участвува въ тойзи износъ, особено поради примитивното приготовление на питието, макаръ че нѣкои проби добиха награди на едно изложение въ Бордо. Винната търговия се ограничава съ вѫтрѣшни сношения между бѣдни и богати съ вино мѣстности. Условията на винодѣлието сѫ твърдѣ благоприятни, понеже распространената вече по Босфорътъ, Сърбия и Румѫния филоксера до сега само 1888 се появи около Видинъ и тамъ биде бързо унищожена чрѣзъ енергическо съдѣйствие на властитѣ. За поддигание на винодѣлието послѣдне врѣме се грижатъ частни хора и правителството. Финансовийтъ министръ Начовичъ самъ състави двѣ рѫководства за винодѣлци. Напослѣдне чрѣзъ старанията на началникъ на отдѣлението Михаилъ Георгиевъ въ Видинъ се откри едно винодѣлческо училище съ образцовъ зимникъ.

f) Копринарство.

Коприненото производство е старо въ България; въ Търново то се споменува още 1640. Още до прѣди десесини години то цъвтяло въ Дунавскитѣ мѣстности, особенно при Търново, по южний склонъ на Балканътъ прѣимущественно при Стара-Загора и Сливенъ, послѣ на западъ при Дупница. Копринарското дѣло обаче съвършенно западна прѣди 15 години, защото мѣстнитѣ търговци по немарливость внесоха изъ Италия болесть на коприненитѣ буби; въ нѣкои мѣста съсѣкоха дори развъденитѣ въ изобилие черници. Едвамъ отъ 1884 насамъ съ старанията на правителството то почева бавно да оживява. Румелийскитѣ мѣстности произвождатъ около 160.000 килограмма пашкули, отъ тѣхъ по-вече отъ двѣ третини се падатъ на Пловдивскийтъ и Хасковскийтъ окрѫзи. Никакъ не се занимаватъ съ копринарство по планинскитѣ земи на западъ и въ Бургасската мѣстность. Въ съсѣдня Турция тая промишленность цъвти въ областитѣ Одринъ и Солунъ, безъ да бѫде прѣкѫсвана отъ никакви случайности.

g) *Пчеларство.*

Пчеларството е съвсѣмъ първобитно и на голѣмо западвание. Кошаритѣ (кошници, турс. кованлжкъ) отъ далечъ изгледватъ като голѣми, горѣ свързани наедно вързопи плѣва. По нѣкои мѣста ги цравятъ отъ пржтья на диви лози. Съврѣменнийтъ кошаръ и цѣлото ново искусство на тойзи занаятъ сж още напълно неизвѣстни въ България. Причинитѣ на упадъкътъ сж увеличивающето се вкарвание на цвѣкловиченъ шекеръ, който изстѣснява медътъ, по-малкото употрѣбление на вощени свѣщи, сетнѣ напр. при Хасково тютюновото производство. По-силно се упражняватъ въ пчеларство само около Варна, Русчукъ (близу 15.000 кошари), Сливенъ и Дупница.

5. Скотовъдство.

Недостаточна статистика. Странствующи овчари и тѣхни права. Овчарскийтъ животъ и неговата история и терминология. Видове сирение. Изсушено на слънце месо: пастърма. Пазари и износъ на добитъкъ.

Пълна статистика за добитъкътъ липсва. Споредъ послѣднето съобщение отъ Финансовото министерство въ съединеното княжество 1887 се наброявало 6,871.949 овци, 1,203.985 кози, 394.843 свиньи. За по-едритѣ животни ние имаме данни само за Източна Румелия 1883: 311.998 говеда, 58.864 биволи (отъ тѣхъ $^2/_3$ въ източнитѣ окрѫзи), 43.601 конье, 28.913 магарета и 4502 мулета.

У земледѣлческото население по равнинитѣ скотовъдството изобщо не е значително, макаръ напр. при Плѣвенъ и Разградъ и да има много пасища (совати) за да се отглѣдва добитъкъ за клание и за впрѣгание въ голѣми стада. Хранятъ добитъкътъ съ плѣва и сѣно, ечмикъ и овесъ, олущени царевични кочани, ровъ и диво лудо просо» (турс. дели дарж). За овци и кози за зимѣ се събиратъ купове дѫбови клонове съ листата (листница); сѫщо единъ родъ опустошавание на горитѣ. Сѣянието на детелина е малко распространено нововъведение.

Основното положение на мѣстното скотовъдство е като въ Испания, южна Италия и особенно въ Мала-Азия катунарско стопанство, съ лѣтно прѣстоявание на стадата по планини и зимно поминувание по наврѣмени твърдѣ отдалечени равнини. То е още много распространено на Балканскийтъ полуостровъ. Въ Албания Клементинитѣ, Власитѣ отъ Пиндъ и Граммосъ и Българетѣ отъ Охридско прѣкарватъ съ стадата си зимата въ крайбрѣжната равнина, а лѣтѣ се оттеглятъ въ своитѣ планини. Голѣмо е протежението на тойзи

родъ скотовъдство въ Бѣломорскийтъ прѣдѣлъ, отъ Тессалийскитѣ равнини до Галлиполи. Извѣстно е скитанието на румжнскитѣ «мокане» между планинитѣ въ Седмоградско и низменноститѣ въ Румжния и Добруджа.

Въ България три народи зематъ участие въ това стопанство: Българе, особенно говедаритѣ по централна Срѣдня-Гора и овчаритѣ по Котленскийтъ Балканъ, Власи и турски Юруци. При описание Влаcитѣ и Юруцитѣ ние прѣдставихме по-отблизу характерътъ на тойзи овчарский животъ, а сжщо изложихме и причинитѣ на неговийтъ упадъкъ. Овчаритѣ отъ българска народность не сж такива съвършенни катунари, като тѣхнитѣ румжнски и турски говорящи другари, макаръ че въ Котленскийтъ Балканъ прѣданията добрѣ да наумяватъ още катунарскийтъ животъ. Срѣдногорцитѣ иззимяватъ по долня Марица или при Бургасъ, Котленскитѣ овчари отъ сто години насамъ въ Черноморскитѣ равнини на Добруджа, по-прѣди въ Тракия, особенно при Карнобатъ. Числото на живущитѣ лѣтѣ по планини животни е все голѣмо, въ Сливенскийтъ окржгъ напр. въ 525.000 овци и кози, въ Софийскийтъ окржгъ около 560.000 брави дребенъ добитъкъ и т. н.

Интересни сж юридическитѣ отношения на тие овчари спрямо мѣстното население и държавата. Турското врѣме малко е промѣнило срѣдневѣковнитѣ положения, които ние добрѣ знаемъ по сръбски, боснийски и далматински паметници отъ 13—15 столѣтие. Споредъ опрѣдѣленията на старо-турскитѣ закони странствующитѣ овчари (юрюклеръ) били свободни хора, не подвластни на никакъвъ спахия. За лѣтнята паша (яйлакъ, старосрьб. лѣтовища) тѣхнитѣ главатари плащали по жътва данъкъ за трѣва (ресми отлакъ, старосрьб. травнина), за зимна паша пари за зимнитѣ огради (ресми кашлакъ, старосрьб. зимища, зимовища). Кога такива овчари се настанявали като земледѣлци, тѣ плащали въ течение на 10 години данъкъ за прѣходъ на обработванитѣ земи[1].

Голѣмитѣ пасбища (яйлакъ, паша) по прохладнитѣ планински височини рѣдко принадлѣжатъ на държавата или на частни лица, а повечето на пограничнитѣ общини, землището на които напр. въ централний Балканъ достига почти всѣкога отъ южнийтъ склонъ до височината на билото. Всѣко пасище има свое име, което по нѣкогажъ звучи съвсѣмъ като старовремско.[2] Наемътъ, който плащатъ

[1] Хаммеръ, Osm. Staatoverfassung I 199, 200, 405. 413.

[2] Особенно при производнитѣ названия отъ лични имена: Калаянка при Казанлъкъ отъ Калоиоанъ, Белаурица на Миджуръ отъ българ. име Белауръ отъ 14 столѣтие и т. н.

странствующитѣ овчари, не е незначителенъ; около Казанлъкъ напр. общината Мъглишъ зема наемъ за 6000 yврата 12.000 гроша, Габарево за 4000 yврата 9500 гроша годишно.

Власи и Юруци пасатъ само овци и коньe. Козитѣ поради запазвание на горитѣ сѫ ограничени чрѣзъ даждия. Говедарството повечето е въ рѫцѣтѣ на Българетѣ по Срѣдня-Гора; които се ползуватъ сѫщо и отъ полянитѣ на Рила, Витоша и Балканътъ. Свинарство по срьбский начинъ, въ полудиви стада изъ горитѣ съ прѣхрана отъ желъди и букови орѣхи, се срѣща само при Бургасъ и по долня Камчия. Но по срѣдневѣковнитѣ извѣстия става ясно, че тойзи развъдъ, въ по-голѣми размѣри ограниченъ само по горитѣ изъ Сърбия и Унгария, нѣкога е билъ широко распространенъ изъ цѣлийтъ полуостровъ и изъ пограничнитѣ Дунавски области. Изъ хроникитѣ на Акрополита и Пахимера ние знаемъ свинари (χοιρόβοσκοι), като особенна класса население по Хемусъ и Родопитѣ. За Византийската империя дава пояснения описанието, що императоръ Иоаннъ Кантакузенъ прѣдставя за свойтъ частенъ имотъ; той притежавалъ 5000 глави говеда и 2500 коньe, и 50000 брави свиньи и 70.000 овци.[1] Тѣзи цифри ни даватъ добрѣ отношението на отдѣлнитѣ видове животни, които изобщо се сѫ срѣщали въ стадата на тогавашнитѣ византийски първенци. При господството на Исламътъ свинарството погина, не безъ влияние на многобройнитѣ турски поселенци. Но въ 16 столѣтие още е имало отдѣлни остатъци; Дернщвамъ видѣлъ въ Румелия цѣли стада свиньи, и старотурски финансови закони именуватъ данъци за свиньи, които се отхранвали изъ планинскитѣ гори въ санджацитѣ Видинский и Никополский.[2] Отврыщението на Мухамеданцитѣ къмъ домашната свиня разбира всѣкий, комуто се е случвало въ Сърбия и България съ очитѣ си да види, съ какво се услаждаватъ тѣзи животни по кѫщнитѣ дворове, особенно прѣзъ утреннитѣ часове.[3]

Чудна е терминологията на българскитѣ овчари, едно исторически забѣлѣжително смѣшение на славянски, румѫнски и турски изражения. Наредъ съ думи ограничени въ по-тѣсни кѫтове има други, които изъ Гърция чрѣзъ албански, срьбски, български и румѫнски земи достигатъ отъ Спарта чакъ по Карпатитѣ, дори до Моравскитѣ Власи.[4]

---

[1] Kantakuzenos III, cap. 30.

[2] Hammer др. cit. I 304, 313.

[3] Забѣлѣжкитѣ на Барта стр. 23 могатъ да се подтвърдатъ отъ много комически примѣри.

[4] Ср. на Миклошича Rumunische Untersuchungen (върху македоновлашкийтъ езикъ) и особенно неговото съчинение Ueber die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten, Wien 1879, Akad. Denkschriften m. XXX.

Значението на добитъкътъ въ българското стопанство се отбѣлѣзва отъ онова обстоятелство, че думата стока означава заедно съ добитъкъ и изобщо всѣко притежание. Имената на отдѣлнитѣ классове животни сѫ по-вечето славянски, рѣдко турски[1]. Много животни наедно се нарича стадо, селското стадо чарда, подъ него при Котелъ разбиратъ само говеда и биволи, при Търново всѣкакъвъ добитъкъ.[2] Пазачатъ на стадото се зове пастирь (славянски) или чобанъ (персийски). Голѣмо е разнообразието въ израженията за пастирската хижа: колиба, кошара, сетнѣ познатата отъ Шаръ до Добруджа мандра (отъ μανδρα, μανδράκι); по Срѣдня-Гора овчарската колиба се нарича бачия, дума, която въ Македония звучи бачило, въ Сърбия като бача, бачия (както и станъ) за означение на овчарско жилище, на Ромѫнитѣ е познато като бачиу овчарь, сиренарь, а на Моравскитѣ Власи като бача главенъ овчарь. Оградата отъ плѣтъ, подъ защитата на която прѣнощуватъ стадото овци, се нарича освѣнъ ограда (слав.), паята, стръга, ѫгълъ отъ турс. агълъ (плѣтъ), егрекъ и т. н. Главнийтъ овчарь или сиренарь наричатъ мандражия (сѫщо и рум. мандражиу). Зимнийтъ заслонъ на стадата се нарича изобщо съ турското изражение кършла. Думата оборъ, която често се срѣща още въ имената на мѣста, сега се чува рѣдко въ значение на овчья ограда. При Котелъ и исто по Търновскийтъ Балканъ мѣстото, гдѣто пасатъ овцитѣ, наричатъ пладнище (пладнувание, почивание на овцитѣ на сѣнка), тѣхното нощно настаняване полугарь.

Стрижбата и приготовлението сирение сѫ главнитѣ занимания на овчарскийтъ животъ. Овчьето сирение на полуостровътъ още въ римско врѣме се е славило, особенно caseus Docleas отъ днешна Черна Гора и caseus Dardanicus отъ околноститѣ на Скопия и Призренъ[3]. Първото, още жълто млѣко се нарича куластра, римска дума (colostrum), която се употрѣбява въ единъ широкъ прѣдѣлъ отъ височинитѣ на Балканскийтъ полуостровъ до Малоруссitѣ и Тешенскитѣ Поляци по Карпатитѣ. Суроватката се нарича мѫтеница, киселото млѣко съ едно турско изражение айранъ, сѫщо и каймакъ е турско; солената вода, въ която се държи сирението, саламура (итал. salamuja). Различаватъ нѣколко вида сирение. Жълтото кравье сирение на голѣми крѫгли пити, за ѣдение твърдѣ

[1] Славянски сѫ говедо, овенъ, овца, празъ, агне, коза, яре и т. н., турски кочъ, сагмалъ; тьмно е шиле, отбито агне.

[2] Старослав. чреда стадо; ср. маджарското csordа, стадо говеда или свини.

[3] Plinius, Nat. hist. XI § 240, Totius orbis descriptio (отъ 4-ий вѣкъ), § 57 (Geogr. graeci min vol. II).

сухо и плътно, Българетѣ, Ромжнетѣ и Турцитѣ наричатъ кашкавалъ; то е несъмнѣнно италиянското име на сирение cacio cavallo, изражение внесено прѣзъ търговията навѣрно въ по-ново врѣме. Острото, сипкаво като пѣсъкъ овчье и козье сирение (ново грьц. μυζίθρα) се нарича урда; тая загадочна дума еднакво силно е распространена между Румжнетѣ по Карпатитѣ и Пиндъ, между Маллоруссите и Моравскитѣ Власи. Пржженото, сетнѣ въ млѣко съ брашно варено сирение, сиво като каша ѣдение, което азъ ѣдохъ по мандритѣ на Срѣдня Гора изъ дьрвени паници, се нарича белмушъ, пакъ терминъ общъ въ езикътъ на овчаритѣ по Балканътъ и Карпатитѣ; балмушъ у Румжнитѣ по Карпатитѣ означава ѣстие, приготвено отъ млѣко и царевично брашно, у Хуцулитѣ и други Малоруссии въ Буковина една сварена съ каймакъ каша. Козийтъ мѣхъ, въ който овчаритѣ дьржатъ млѣкото, се нарича угуртникъ, ургутникъ, отъ турс. иогуртъ, иоуртъ свьрнато млѣко [1].

Важенъ дѣлъ на мѣстната храна е пастърмата, говеждо, овчье или козье месо, на дебели парчета силно спрессовани и изсушени на слънце; въ свойтъ съвьршененъ видъ тя се явява като пьрвообразъ на италиянскитѣ салами и мортаделли, но за чужденецъ тя става приятна за ѣдение чакъ подирь дългъ навикъ. Името е турско (бастърма, пастарма), добрѣ извѣстно и въ Анатолия, и въ Кримъ; на полуостровътъ знаятъ я сжщо Румжнетѣ, Гърцитѣ и Албанцитѣ. Мѣстнитѣ въ черва натжпкани суджуци пакъ се сушатъ само на слънце: суджукъ (турс.), наденица (бълг.), локанка въ Коприщица (новогр. λυκανικον) Къмъ българско овчарско ѣдение принадлѣжи още кавърмата, вжтрѣшности сварени съ зеленчукъ; тая турска дума стига чакъ въ вжтрѣшностьта на Азия, гдѣто тя като коурма днесь още означава месо съ просо [2].

Най-голѣмийтъ пазаръ за добитъкъ е въ Плѣвенъ, гдѣто годишно се продаватъ около 20.000 говеда. Отъ тамъ, между друго и отъ Севлиево, Вратца и Рахово, Черноморскитѣ мѣстности, всички Румелийски окржзи и дори Софийската область добиватъ най-добритѣ работни животни. Износътъ живъ едъръ и дребенъ добитъкъ отива главно въ Турция, прѣди всичко въ Цариградъ, гдѣто се испращатъ особенно овни отъ всички мѣста въ България, начинающе отъ Трънъ. Износътъ въ Румжния и Сърбия е по-малъкъ. Голѣма е търговията съ вълна; най-добрата ще е отъ Сливенский Балканъ, особенно отъ Карнобатъ. Биволски кожи отиватъ въ Турция, козьи и овчьи кожи

[1] Връху старотюркс. айранъ и югуртъ ср. Вамбери, Das Türkenvolk 208.
[2] Вамбери. 210, 309.

на Западъ; говеждитѣ кожи иматъ въ самата страна силно потрѣбление при общото носение на царвули.

Голѣма бѫдущность има сиренарството и масларството. Истина всички съврѣменни открития за тѣхното производство сѫ още неизвѣстни въ страната. Най-главното мѣсто за искарвание е пакъ Турция, съ Цариградъ и Солунъ на първо мѣсто. Пловдивскийтъ окрѫгъ произвожда годишно 200.000 оки масло, 500.000 оки сирение, Кюстендилскийтъ 113.000 оки масло и 430.000 оки сирение, отъ които по-вече отъ половината отива въ Турция.

6. Аграрни отношения.

Прѣврати слѣдъ освобождението. Купувание и продавание въ грамадни количества земелни имоти. Стойностьта на земята. Страна на дребно землевладѣние. Едри землевладѣния рѣдки, сега раздробени. Наемни отношения, исполничество и земледѣлчески работници. Годишното странствование на жьтвари въ Румелия. Аграрнийтъ въпросъ въ Кюстендилъ. Татарски „Султани“.

Аграрнитѣ отношения отъ послѣдната Русско-Турска война отъ двѣтѣ страни на Балканътъ се намиратъ въ едно съвсѣмъ прѣходно състояние. То се проявява особенно чрѣзъ страстьта на земледѣлцитѣ да купятъ колкото се може по-вече земя, чрѣзъ дробението на по-голѣми имоти и чрѣзъ бързо обработвание на невъздѣлана земя.

Цѣлото българско население въ България и Източна Румелия слѣдъ освобождението обзе ненаситна жажда да притежава колкото се може по-вече недвижими имоти. Гражданетѣ купуватъ кѫщи и мѣста за строение, селянетѣ възможно по-вече земя, често по-много отъ колкото могатъ да обработватъ, или разширяватъ своитѣ ниви като прѣвръщатъ мерата въ орань. Това силно движение докарва извѣстни икономически злини. Селянетѣ продаватъ добитъкътъ си за да добиятъ чисти пари, поради упражняемитѣ въ страната високи лихви впадатъ въ дългове и нередовно заплащатъ своитѣ данъци, така щото и на най-богатитѣ окрѫзи тежатъ голѣми недобори.

Голѣмото движение въ отношенията на владѣнието особенно се държи чрѣзъ изселванието на Мухамеданетѣ, които на-бързо продаватъ имотитѣ си, за да могатъ по-скоро да си отидатъ. Паричнийтъ обмѣнъ при продажбата на земелни имоти достига до голѣми сумми. Споредъ едно оффициално съобщение въ Източна Румелия прѣзъ врѣмето отъ пролѣтьта 1879 до 1 Ноемврий 1883, слѣдователно за $4^1/_2$ години, се продало недвижимъ имотъ: [1]

[1] Пловдивскийтъ вѣстникъ Народний Гласъ бр. 456, 21 Декем. 1883. Въ злато: 100 гроша = 1 лира = 22·70 лева.

Мухамедане	на	Християне	за	72,229.516
Християне	«	Мухамедане	«	401.752
Християне	«	Християне	«	24,779.084
Мухамедане	«	Мухамедане	«	4,727.885

Всичко за 102,158.237 гроша = 23,189.911 лева 40 ст. злато.

Отъ тѣхъ около 30% се падатъ на Пловдивский окрѫгъ, 28% на Старо-Загорский, 12% на Татаръ-Пазарджиксий, 11% на Сливенский и Хасковский, 8% на Бургасский окрѫгъ. Илиевъ смѣта обмѣнътъ при продажбата недвижими имоти само въ Старо-Загорскийтъ окрѫгъ отъ 1878 до 1885 на 50½ милиона гроша =11½ мил. лева, отъ тѣхъ 40 милиона гроша се падатъ на такива случаи, гдѣто продавачътъ е Турчинъ, а купувачътъ Българинъ.[1] За Княжество България липсва подобенъ, достѫпенъ за мене материалъ, но отношенията бѣха еднакви отъ Видинъ до Варна, както въ Источна Румелия. Въ послѣдне врѣме се явява колебание. Хората днесь гледатъ да се отърватъ отъ купенитѣ земи.

Цѣнностьта на земята се мѣнува споредъ мѣстнитѣ условия, часть споредъ приходътъ, часть споредъ по-рѣдко или по-гѫсто население. Въ Старо-Загорскийтъ окрѫгъ най-скѫпи земелни имоти се намиратъ въ твърдѣ плодоносната Чирпанска околия (1 увратъ черноземъ до 500 гроша), най-евтини въ прѣвъсходната, но слабо заселена Сейменска околия (1 увратъ 40—75 гроша). Прѣзъ послѣднитѣ години на турското господство земята била по скѫпа нежели сега, напр. около Стара-Загора на 40—50%, около Казанлъкъ на 25%. Умалението на цѣнностьта е причинено както отъ обширната продажба на ниви, така и отъ паданието цѣнитѣ на житото. Въ начало подирь русско-турската война житото бѣше твърдѣ на цѣна, сетнѣ прѣзъ военната година 1877 жътвата въ много окрѫзи, мѣстото на военнитѣ дѣйствия, съвършенно погина, а годинитѣ 1878 и 1879 бидоха много лоши, та въ крайтъ на 1879 въ планинската страна около Кюстендилъ имаше истинский гладъ, и дори въ София въ началото на 1880 се чувствуваше недостатъкъ за хлѣбъ. Отъ тогава подобни обстоятелства вече не се сѫ повтаряли и цѣнитѣ на житото отъ 1883 насамъ постоянно падатъ.

Чифтлици въ турско врѣме е имало само по равнинитѣ и

---

[1] Илиевъ, Старо-Загорский окрѫгъ стр. 30.

въ нѣкои отъ западнитѣ планински долини. Тѣ сравнително съ западно-европейскитѣ, ромънски или русски обширни землевладѣния сѫ имали твърдѣ малко протежение и крайне простъ «fundus instructus» по здания или сѣчива. Азъ чухъ за единъ турский чифликъ въ Румелия отъ 10.000 уврати (1600 хектари) и за обширнитѣ имоти на единъ паша при Балчикъ съ пустинна, по-вечето още необработена земя, но то бѣха рѣдки исключения. Подиръ падението на турското владичество тие по-голѣми имоти бидоха купени отъ съсѣднитѣ селски общини и раздѣлени на дребни части помежду съселянетѣ на общината. Това се вършеше еднакво както по богатитѣ мѣстности въ Румелия, така напр. и въ по-студената Радомирска котловина на западъ. Само малко чифлици попаднаха въ рѫцѣтѣ на градски капиталисти, та и политическитѣ партии открито прѣслѣдватъ тая цѣль, да попрѣчатъ на подобно натрупвание собственность въ едни рѫцѣ. Споредъ Илиевъ въ Старо-Загорска околия 1886 имало още 45 чифлици (отъ нѣкогашни 100), Нова-Загора 9, Чирпанъ 5, Сейменъ 4, Казанлъкъ 1. Сборникътъ материали на финансовото министерство 1888 дава слѣдующи цифри за отдѣлнитѣ окрѫзи: Бургасъ 14, Сливенъ 25 (18 при Ямболъ), Стара-Загора 4 (?), Пловдивъ 79 (Пловдивска околия 42, Овчехълмска 17), Хасково 6, Татаръ-Пазарджикъ 17, Силистра 5, Разградъ 1, Русчукъ 9, Свищовъ 3, Търново 6, Севлиево 6, Берковица 2. Числото имоти въ Кюстендилскийтъ окрѫгъ не е дадено. Чифлицитѣ изъ окрѫзитѣ Софийский, Врачанский, Раховский и Плѣвенский сѫ съвсѣмъ незначителни. Съвсѣмъ безъ чифлици сѫ окрѫзитѣ Трънский, Видинский и Шуменский. Въ Варненскийтъ окрѫгъ на тѣхно мѣсто има к ъ ш л и, зимни огради съ по-обширна земелна собственность, приспособена за землedѣлие и скотовъдство. Обемътъ на всички тие недвижими имоти надали негдѣ надминува 1500 уврати или около 240 хектари, понеже най-малкитѣ иматъ само по 100—150 уврати или 16—24 хектари!

Изобщо земята въ турско врѣме е била раздѣлена между по-малко число владѣтели съ по-едри имоти, а пакъ днесь числото на притежателитѣ е по-голѣмо, а тѣхнитѣ части сѫ по-дребни. При Стара- и Нова-Загора най-голѣмийтъ селский имотъ има 300 уврати (48 хектари) съ 2—3 чифта волове, най-малкийтъ 10—40 уврати ($1^1/_2$—$6^1/_2$ хектара) съ единъ чифтъ, при Нова-Загора дори само съ по единъ волъ, така щото за полската работа съсѣдитѣ трѣбва да си заематъ единъ отъ другъ за да съставятъ единъ чифтъ волове.

Дробението на чифлицитѣ има и това слѣдствие, че твърдѣ

намали и безъ него оскждното число прѣдишни селскостопански работници. Въ Сейменска околия отъ 10 нѣкогашни работници, които работѣха по турски чифлици, сега срѣдне 9 сж стопане на собственъ имотъ и земя; исто и въ Старо-Загорска околия една пета отъ прѣдишни работници по чифлици се прѣвьрна въ селяне съ собственни ниви. Споредъ Илиева въ Старо-Загорский окрѫгъ 1886 се падало на едно семейство срѣдне 42 уврата (почти 7 хектара), на всѣко отдѣлно лице безъ разлика на възрасть или родъ $8\frac{1}{2}$ уврата (1 хектаръ и 28 ара).

Управлението на чифлицитѣ и на по-голѣмитѣ селски имоти се кара още по двоенъ начинъ, часть чрѣзъ давание въ наемъ (аренда) на съсѣдни селяне, часть чрѣзъ наемни работници.

Наемнитѣ отношения сж сжщитѣ, както въ цѣлий Срѣдиземноморский прѣдѣлъ. Тамъ господствува удѣлно обработвание, основното положение на което е исполничество, български исполица (наематель, арендаторъ, исполджия), турски ортаклъкъ (наемательтъ ортакъ, ортакджи, означава сжщо съдружникъ въ занаятъ и търговия). То прилича на италиянската Mezzeria, Mezzadria и на французскийтъ Métayage и води начало на Балканскийтъ полуостровъ още отъ Срѣднитѣ вѣкове, понеже терминитѣ исполи, исполникъ се срѣщатъ вече въ старославянскитѣ паметници и точно отговарятъ на византийскитѣ ἡμισεία, ἡμισιαστής, γεωργὸς ἐφημίσειος.[1] При истинска исполица половината се пада на селянинътъ, другото на притежательтъ, като се прави изводъ за сѣмената, въ случай ако той ги е одължилъ за посѣвъ. Около Стара-Загора дѣлбата става още на снопове, при Кюстендилъ слѣдъ вършидбата. Наредъ съ тойзи първоначаленъ типъ распространено е третинно стопанство (турс. ючюрджюмъ, отъ ючъ три), не само изъ България (дори при Стара-Загора), но сжщо и по другитѣ прѣдѣли на полуостровътъ, напр. въ Епиръ и други планински земи на западъ. Притежательтъ получава една третина отъ полскитѣ произведения, исполникътъ двѣ третини, и именно дѣлбата се извършва слѣдъ даванието на десетъкътъ и изобщо на данъцитѣ. Като причина за измѣнение първоначалното отношение на дѣлбата въ България, както и по романскитѣ страни на Западъ, се привожда обстоятелството, че земята принасяла по-малко и че при по-високъ положенъ наемъ не би намѣрила обработвачи. Въ послѣдне врѣме се распространяватъ начала

[1] Ср. грьцкитѣ и славянски текстове у Ромуалда Хубе, Върху значението на римс. и визант. право у славянскитѣ народи, Варшава 1868, стр. 81, 85 (полско, сжщо и франц. издание).

на врѣменна аренда, гдѣто наемательтъ напр. около Стара-Загора дава $^1/_3$ до 2 крини жито въ натура за единъ увратъ споредъ качеството на земята и при това плаща надлѣжнитѣ даждия за взетитѣ подъ наемъ ниви.

Наемнийтъ селскостопанский работникъ се нарича ратай или аргатинъ (отъ ἐργάτης), около Кюстендилъ, Дупница и Радомиръ момокъ (женитѣ момкини, цѣлото отношение момщина). Условията сѫ твърдѣ разнообразни и зависятъ отъ мѣстнитѣ обичаи, както и отъ онова, да ли работникътъ е старъ или младъ, жененъ или неженѣнъ. Заплатата се състои часть въ естественни произведения, часть само въ пари, или въ пари съ прѣхрана, често съ свободно ползувание на нѣкоя опрѣдѣлена малка нива. Ратайтъ живѣе въ собственната си хижа близу до имотътъ или въ назначено нему отъ притежательтъ жилище на самийтъ имотъ. Заплащанието съ пари изобщо е ново; на западъ, при Радомиръ и Кюстендилъ, ратаитѣ още неотколѣ се заплащаха само съ полски произведения. Опрѣдѣлената на ратайтъ за часть отъ заплатата нива се нарича параспоръ (или параспиръ), за това и прѣхранивающитѣ се на чуждъ имотъ селски жители се наричатъ параспорджии. Думата е отъ византийско происхождение, отъ παράσπορον, παρασπορά.[1]

Работникътъ се главява за цѣла или за половинъ година; сроковетѣ се захващатъ на Георговъ-день пролѣть или Димитровъ-день есень; тѣзи праздници се зематъ въ внимание, тъй сѫщо кога се цѣни градска прислуга или се зематъ кѫщи подъ кирия. Твърдѣ различнитѣ отношения между заплатитѣ могатъ се освѣтли съ слѣдующи примѣри. По селата около Стара-Загора ратайтъ получава 300—500 гроша въ пари, 15—18 кила (до 44 оки) зърно (като емеликъ, прѣхрана) и сѣмена за посѣвъ на обемающий 2—3 уврата «параспоръ», часть царевица, часть пшеница или ечмикъ; при това му даватъ още извѣстно количество соль и опинци. Свойтъ параспоръ той обработва съ сѣчивата на господарьтъ; по

[1] Параспуръ въ това значение се чуе при Дупница, Кюстендилъ, Радомиръ, Стара и Нова Загора и т. н. Миличевичъ, Новитѣ окрѫзи на кралство Сърбия (срьб., стр. 135) пише, че при Нишъ „параспурна нива“ изобщо се нарича ораньта на спахиятъ, която били длъжни да обработватъ селянетѣ, слѣдователно, тамъ терминътъ е измѣнилъ своето значение. Дю Канжъ, Glossarium mediale graecitatis знае παρασπόρια само като peculium castrense καστρένσια, ἰδιόκτητα Cf. τὸ οἰκομοδοπαράσπορον (sic) въ единъ памятникъ у Миклошичъ и Мюллеръ, Acta graeca IV, 182 и въ запазенийтъ надсловъ на една новелла отъ импер. Тиверий II (578 — 582); περὶ παρασπορίτων (Heimbach in Ersch und Gruber's Encykl. т. 86, стр. 213).

нѣкои мѣста само зърното принадлѣжи на ратайтъ, плѣвата на господарьтъ. Въ нѣкои села параспортътъ е опрѣдѣленъ по сѫщий начинъ, че ратайтъ работи два деня за себе-си на господарската земя; което искара, е неговъ параспоръ. Въ Сейменска околия даватъ освѣнъ заплата въ пари още 10 или по-вече кила жито, 12 оки соль, 3 оки зехтинъ и кожа за обуща. Около Дупница работникътъ получава 50 кутела зърна (до 20 оки, това изражение се употрѣбява и за мѣра на повърхность), при това като параспоръ 2 кутела за ръжь, 2 за овесъ, 2 лѣхи за царевица и зеленчукъ, всичко съ потрѣбнитѣ за посѣвъ сѣмена, 12 оки соль и половина волска кожа за обуща. Като ратаи по чифлицитѣ се главяватъ не само Българе, но и Цигане и Турци. Мнозина прѣкарватъ животътъ си съ жени и дѣца въ минувание отъ единъ имотъ въ другъ.[1]

Работни сили сѣверна България има доста; напротивъ Румелийската равнина страда отъ голѣмъ недостатъкъ на такива, и съвсѣмъ не би могла да прѣкара жътвата у себе си безъ чужда помощь. Това прави всѣка година по Петровъ день да отиватъ жътвари и жътварки отъ Балканътъ въ Романия, както тука обикновенно наричатъ Тракийското поле (стр. 9), което става толкова по-лесно, че житото по Балканътъ узрѣва много по късно и хората у-врѣме могатъ да се завърнатъ дома си за тѣхната жътва.[2] Това странствование се простира по цѣлийтъ прѣдѣлъ отъ Т.-Пазарджикъ чакъ до Месемврия, и именно планинскитѣ жители отъ мѣстностьта Ихтиманъ и Вакарелъ отиватъ въ равнината при Татаръ-Пазарджикъ и Пловдивъ, отъ Орхание въ Златишката котловина, отъ Трѣвненский, Еленский и Котленский Балканъ и отъ източна Срѣдня Гора, като захванемъ отъ равнищата на Чирпанъ и Стара Загора, къмъ истокъ чакъ до Черно море при Анхиало. Въ това участвуватъ по-вече жени нежели мѫжье. Спогодбата между притежателитѣ на имоти въ мѣстностьта Стара и Нова Загора и жътваритѣ отъ Габровский и Дрѣновский Балканъ става въ гората Тулова кория въ Казанлъшката котловина, гдѣто се сбиратъ отъ 5 до 6000 души, по-вечето момичета. Румелийцитѣ наричатъ тѣзи работници (сѫщо и въ Златица) загорци, загорки, (оние, що живѣятъ отвадъ планината). Шествието напрѣдва весело, съ пѣсни и гайди, подобно и работата, подирь свършвание на която късно прѣзъ нощьта се пѣе

[1] Илиевъ, стр. 40—42 и нашийтъ Докладъ върху аграрнийтъ въпросъ въ Кюстендилско (вижь стр. 234).

[2] Забѣлѣжително е, че думата Романя легка-полегка губи своето географическо значение и почва да означава жътварска работа въ полето.

и играе. Хората ѣдатъ и спатъ по нивитѣ токо до сноповетѣ си. По него врѣме пжтищата и полетата сѫ множество весели тълпи жени въ шарени облѣкла иматъ праздниченъ изгледъ. Въ сжщность тая жътварска работа е видъ праздникъ за планинскитѣ обитатели, защото тука тѣ работатъ въ голѣми дружини, когато дома всѣко семейство извършва жътвата на своитѣ осжждни, пръснати по планински склонове ниви сами безъ пѣсень и дума. Дунавската область нѣма нужда отъ такива пришли жътвари, та и добрѣ населената Казанлъшка околия при южното подножие на Балканътъ вече сама прибира жътвата си дома.

Това всѣкогодишно ходение на жътва е отъ старо врѣме. Французский пратеникъ Des Hayes срѣщналъ 1621 между Одринъ и Цариградъ голѣмо множество Албанци, които отивали за жътва чакъ въ Анадолъ, и забѣлѣзва, че това шествие се повтаряло всѣка година.[1] Въ 1884 азъ видѣхъ прѣзъ едно пжтувание тъкмо по жътва, на югъ отъ Балканътъ отъ Витоша до Черно море и покрай сѣверниятъ склонъ на Балканската верига пакъ отъ Варна за София назадъ, една весела тълпа при излизание, на работа и при завръщанието, и въ сжщо врѣме станахъ очевидецъ на едно голѣмо промѣнение. Планинцитѣ отъ година на година искаха по-високи заплати, но ненадѣйно нея година срѣщнаха на Тракийскитѣ полета една нечакана конкуренция — селско-стопански машини, доставени отъ Источно-румелийското правителство и окржжнитѣ съвѣти. Въ слѣдствие на това заплатитѣ на жътваритѣ спаднаха почти на половина.[2]

Аграрни въпроси въ по-голѣмъ размѣръ на Балканскиятъ полуостровъ сжществуватъ само въ Босна. Сърбия и България, гдѣто почти цѣлата земя се обработва отъ дребни землевладѣлци-селяне, могатъ да посочатъ такъвъ въпросъ исключително само за планинскитѣ мѣстности между Кюстендилъ и Нишъ.

За неговото пояснение сж необходими нѣкои исторически бѣлѣжки. Старотурското право различавало четири главни вида землевладѣние: мюлкъ частенъ имотъ, хасъ държавенъ имотъ, вакуфъ духовенъ имотъ, тимаръ лененъ имотъ (исто кълъджъ, сабеленъ имотъ). При това се споменува наслѣдственно владѣние (слав. и турс. бащина) на разни войнски класси и придворни слу-

---

[1] Voiage de Levant. Paris 1629 p. 92.

[2] Жътварската заплата била до русско-турската война малка, 5 — 12 гроша на увратъ, въ Источно-румелийското врѣме се поддигна до 12 — 40; храната винаги дава земевладѣлецътъ.

жители, муселими, християнски войници, ловчии съ соколи и т. н. обаче отъ незначителенъ размѣръ. Пжтешествията отъ 16 и 17 столѣтия не знаятъ никаква значително голѣма земелна собственость, защото голѣмитѣ имоти, приходитѣ отъ които се давали на султанки, везири, беглербегове, санджакбегове и придворни чиновници, повечето навѣрно сж били хасъ, държавни имоти, което подтвърждаватъ и издаденитѣ отъ Хаммера списъци.[1] Числото и протежението на тѣзи коронни имоти се познава по още много имена на мѣста, които произлизатъ отъ тѣхъ: градътъ Хасково въ Румелия, многобройни села съ това име по цѣлийтъ полуостровъ, мѣстноститѣ Хассия (Хассика хория) на Халкидина и въ Тессалия, Хассикия на Черно море при Созополь, мѣстенцето Хасъ въ Албания и т. н. На първо мѣсто между друго стояли леннитѣ имоти на леннитѣ конници, спахилъцитѣ на спахиитѣ, понеже Османското царство до 1839 е било феодална държава. Но както голѣмитѣ заими, които излизали на бойно поле съ 20 и по-вече души, така и малкитѣ тимарли, които тръгвали само съ 1—4 сподвижници, били ненаслѣдственни, но само пожизненни ползуватели отъ имотътъ, и можали съ своето поведение въ войната или да го изгубятъ или да го промѣнатъ па по-добръ. Спахиятъ намѣсто заплата получавалъ опрѣдѣленъ отъ селянетѣ десетъкъ жито, както и нѣколко даждия въ добитъкъ, зеленчукъ, медъ, овощия и т. н.

Тази ленна система отъ 17 столѣтие почева да дохожда въ упадъкъ. Леннитѣ списъци вече не се държали въ редъ, леннитѣ имоти се прѣдавали отъ спахиитѣ безпрѣпятственно въ наслѣдство като тѣхно частно притежание и освѣнъ това така се раздробили, щото напослѣдъкъ на нѣкой спахия едвамъ се падало десетъкътъ отъ една цѣла кжща.[2] То повело къмъ упадвание на ленната конница и къмъ истъщение на населението, което въ прѣдишнитѣ столѣтия на турското господство не се е случвало. Между друго по много мѣста спахиитѣ обърнали да получаватъ десетъкътъ жито въ строго опрѣдѣлено количесто пари или естественни произведения, както показватъ и съобщенитѣ примѣри за Албания отъ Хана, което се наричало кесимъ. Тойзи терминъ основанъ на рабушъ (кесмекъ: рѣжа) се споменува въ по-старото турско законодателство само въ нѣкои Малоазийски области, като данъкъ върху увесели-

[1] Хаммеръ, Osm. Staatsverfassung II, 179, 245, 250.
[2] Ханъ, Reise von Belgrad nach Salonik, 2 Aufl. Стр. 103 привожда едно село при Скопье, което броило 25 кжщи и било разподѣлено между 18 спахии. Върху цѣлата феодална система ср. у Цинкейзена Gesch. des osm Reiches III, 145 и слѣд.

телни градини или особенна притурка къмъ десетъкътъ жито.[1] Отъ подирѣ Султанъ Махмудъ II отмѣни западналото ленно устройство слѣдъ унищожението на еничерскитѣ войски и слѣдъ горчивитѣ опити на срьбската, грьцка, русска (1829) и египетска войни. Десетъкътъ на житото се прѣвьрналъ въ държавенъ данъкъ, учреждението на спахиитѣ било упразднено, на останалитѣ живи се опрѣдѣлила пенсия, а на мѣсто ленната кавалерия и други видове войски се съставила линейна армия чрѣзъ наборъ по европейский образецъ; подобно и управлението на мѣстноститѣ отъ главатаритѣ на мѣстнитѣ спахии, субашии, алайбегове и аяни, които къмъ крайтъ се избирали отъ мѣстнитѣ турски ленници, прѣминало къмъ императорски, назначени отъ Султанътъ, чиновници.

Въ Дунавската область и въ Тракия ленното устройство е вече на пълно забравяние. Но въ затънтенитѣ планински мѣстности на западъ неговото отмѣнение е било водено така лѣниво, щото и до наши дни се сж задьржали тамъ още отдѣлни остатъци. Причината на това се заключава прѣимущественно въ раздробяванието на господарскитѣ и ленни имоти, както и въ смѣшението, което се породило между задълженията на колонътъ къмъ земевладѣлецътъ и на селянинътъ къмъ леннийтъ господарь. Въ Нишската область вече 1835 ставатъ прѣговори вьрху уравнението на въпросътъ въ слѣдствие на срьбското съсѣдство; подирь опрѣдѣлението на границата (1833) се почева движение именно срѣдъ населението на турско землище и се утоложва чакъ чрѣзъ посрѣдството на князь Милошъ.[2] Въпрѣки скоро подирь това послѣдванитѣ нови наредби на Танзиматътъ (1839) тѣзи отношения не се уравнили, а се продължавали въ течение на тридесеть години. Около Нишъ сж ставали прѣговори между спахии и селяне още 1858 прѣзъ пжтуванието на Хана, който намѣрилъ тамъ силно възбуждение при завръщанието на една депутация, пращана въ Цариградъ отъ страна на 70 села.[3] Подирь окончание войната 1878 сжщийтъ въпросъ отвори работа на Българското правителство въ Кюстендилскийтъ о-

---

[1] Ханъ, Albanesische Studien I, 132. Отъ сжщийтъ Reise durch die Gebiete des Drin une Wardar Стр. 331. Малоазийскийтъ кесимъ: Хаммеръ, Osm. Staatsverfassung I, 270, 271, 277.

[2] Единъ интересенъ докладъ вьрху това отъ Авраама Петроньевича, дипломатъ на князь Милоша, отъ Юний 1835 изъ Ягодина е прѣпечатанъ у Миличевича, Кралевина Сьрбия 45. Като пьрва публикация на новооснованата срьб. Академия се яви едно важно изучение отъ Стоянъ Новаковичъ, сегашний срьбский посланникъ въ Цариградъ: Прониjари и Баштиници, Спахии и Читлукъ Сахиби. Влогъ за историята на недвижимата собственность въ Сьрбия въ 13—19 столѣтия (Бѣлградъ 1887).

[3] Ханъ, Reise von Belgrad nach Salonik (2 Aufl.) 36.

кржгъ и на срьбското въ мѣстноститѣ Враня, Лѣсковецъ и Нишъ.

По тие прѣдѣли на горня Струма и Морава числото на спахиитѣ е било твърдѣ голѣмо. Въ Кюстендилскийтъ санджакъ, който обемалъ сжщо Враня, Кратово, Щипъ, Струмица, Дупница и Радомиръ, имало споредъ три данни изъ 17 столѣтие 35—48 заими и 588 — 1017 тимарлии.[1] Прѣзъ послѣднитѣ години на турското управление въ мѣстностьта Кюстендилъ, която заедно съ Краище наброявала 159 села, около една третина отъ обработваната земя се намирала въ ржцѣтѣ на турски земледѣлци, макаръ османското население да се ограничавало само съ 700 кжщи въ градътъ Кюстендилъ и въ осемь съсѣдни села. Тѣзи отношения сж били еднакви и въ съсѣднитѣ Радомирска и Дупнишка котловина. Различавали свободни села или раiчки, райски села и зависими селяне, които се дѣлили на три класси: исполджии, момци и кесимджии. Първитѣ двѣ ние знаемъ вече като исполници или исполичари и работници съ заплата. Тѣхното статистическо отношение найдобрѣ пояснява единъ примѣръ: въ селото Нѣгованци при Радомиръ 80 кжщи имали собственни ниви и земали на исполица земя отъ тамошний ага; наредъ съ тѣхъ се намирали 6 кжщи момци, отъ които 2 имали малки ниви, а 4 не притежавали никаква земелна собственность. Чисто мѣстна особенность сж Кесимджиитѣ. Тѣ живѣяли въ 4 села отъ Дупнишка околия близу до Струма, въ 10 села по Кюстендилската котловина между Струма и градътъ, но главно по най-голѣмата часть отъ планинската мѣстность Краище на сѣверъ отъ Кюстендилъ.[2] Кесимджиитѣ давали на земевладѣлецътъ не като отдѣлни лица, но като селска община годишенъ кесимъ или отсѣкъ въ жито, срѣдне отъ 20 до 30 кутела (около 20 оки) отъ всѣка кжща, работили извѣстно число дни годишно на тѣхнитѣ имоти по плодоносната Кюстендилска котловина по жьтва, сѣнокосъ, гроздоберъ, при вършидба, прѣкопавание на лозята и т. н. и доставяли освѣнъ това още опрѣдѣлено количество сирение, масло, дърва, дървени вжглища, колове за стобори, агнета за байрамъ и т. д. Кжщата на кесимджиятъ била негово лично притежание, но спахиятъ е могълъ да продаде неговата бащи-

---

[1] Ricaut, Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman Amsterdam 1672 p. 611. Marsigli, Stato militare dell'imperio ottomano, Amsterdam 1732 p. 129. Hesarfenn y Hammer, Osm. Staatsverfassung II 251.

[2] Кесимджийскитѣ села вънъ отъ мѣстностьта Краише сж слѣдующитѣ: въ Кюстендилската котловина Невѣстино, Четирци, Новий-Чифликъ, Търновлакъ (собственно Търновъ лжкъ), Копеловци, Дворища, Шишковци, Лекинци, Търсино, Кадревица; въ Дупнишката околия Малка и голѣма Козница, Мърводолъ, Блато.

ния или собственно споменатитѣ тегоби лѣжащи на башинията на другъ единъ спахия. Данъцитѣ на държавата плащалъ кесимджиятъ. Кога съ течението на врѣмето прѣдѣлътъ на обработенитѣ ниви на селата се разширочавалъ чрѣзъ разоравание на нови земи, агитѣ увеличавали кесимътъ. Гнетътъ на цѣлата система се изострявалъ отъ чести дѣлби на селата; напр. Ломница (70 кѫщи) въ Краище послѣдне врѣме имала 11 господари, Чешлянци (28 кѫщи) 3 господари. Напослѣдне отдѣлни господари на земя въ споразумѣние съ селянетѣ прѣвърнали кесимътъ и ангарията съвсѣмъ или отчасти въ годишно заплащание съ пари. Отдѣлни богати села прѣзъ послѣднитѣ години съ пари се откупили отъ цѣлото това отношение.[1]

Най-забѣлѣжителното изобщо е обстоятелството, че между селата на кесимджиитѣ има многочисленни раески села, та дори изъ сѫщитѣ отдѣлни свободни (раепки) кѫщи.[2] Това наумява срѣдневѣковнитѣ селски общини въ Македония, въ които, както се вижда изъ единъ списъкъ за имотитѣ на Хилендарский монастирь отъ 14 столѣтие, три класси селяне живѣяли едни до други, Пароикои на черковнитѣ имоти, подданници на Пронойаритѣ (ленници) и независими Елевторои или славянски Свободници.[3]

Кюстендилскитѣ земелни отношения веднага слѣдъ основанието на Княжеството излѣзоха на-явѣ, особенно кога първата зима (1879—80) изъ бѣднитѣ долини на Краище се появи страшна сиромашия, гдѣто правителството трѣбваше да дойде на помощь съ раздавание жито. Кюстендилскитѣ Турци, които избѣгаха прѣдъ Русситѣ, се завърнаха назадъ въ градътъ, но не се одързостиха да идатъ въ околностьта, защото селянетѣ не искаха да чуятъ за старитѣ отношения и се готвеха не твърдѣ приятелски да срѣщнатъ своитѣ господари, които сѫщеврѣменно съ прошения до Българското правителство, Портата и прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили се мѫчеха да повърнатъ правата си.

Българското финансово министерство натовари да изслѣдва тойзи неясенъ въпросъ въ Августъ 1880 година една коммиссия, която се състоеше отъ директорътъ на Статистическото бюро, госпо-

---

[1] Въ Краище Драгойчинци (около 1850) и Чрешнево, въ Кюстендилската котловина Шипочено и Граница скоро слѣдъ освобождението се откупили.

[2] Свободни села въ Краището сѫ: Божица, Босиловградъ, Груинци, Изворъ, Горньо Уйно, Горний и Долний Коритенъ, Злогошъ, Скакавица, Бранковци, Рикачево, Рибарци. Освѣнъ това въ Турско-Село 4 свободни кѫщи между 33, въ Милевци 7 отъ 32 и т. н. Въ Четирци въ Кюстендилското поле 25 кѫщи сѫ свободни, 35 кесимджийски.

[3] О. Успѣнскій, Матеріялы для исторіи землевладѣнія въ 14 вѣкѣ. Одесса 1883.

динъ Сарафовъ и съставительтъ на тая книча, по онова врѣме Главенъ секретарь въ Министерството на Просвѣщението; въ първитѣ дни ни придружаваше самъ финансовийтъ министръ господинъ Каравеловъ. Двѣ недѣли наредъ ние изслушвахме прѣдставителитѣ на агитѣ, около 20 на брой, и селскитѣ депутации, и ходихме по близкитѣ възвишения въ Краище. Нашийтъ докладъ се напечата и раздаде на членоветѣ на Народното Събрание.[1] Ние скоро забѣлѣжихме, че тука работата се касае до остатъци на Спахилъци, не съвсѣмъ унищожени въпрѣки реформитѣ, забѣлѣжка, която бѣше твърдѣ неприятна за турскитѣ аги. По тѣзи отстранени краища спахиитѣ сж҃сали за себеси леннитѣ права и станали наслѣдственни земелни собственници (малсайбии, въ Сърбия до възстанието читлуксахибии). За това най-ясно говорѣха терминитѣ: селянетѣ наричаха сегашнитѣ си господари все още Спахия, опредѣленнийтъ на правителството десетъкъ Спахилукъ, а даждията на агата кесимъ. Безъ съмнѣние, къмъ това се присъединили и други причини за да произведатъ тие отношения. Много сѫщински трѣбва наистина да е произлѣзло отъ истински господарски земи, но при отсѫтствие на писменни документи изслѣдването е твърдѣ мѫчно, ако не невъзможно. Освѣнъ това едногласни показания на двѣтѣ страни подвърждаваха, че тѣзи отношения по нѣкои мѣста сѫ произлѣзли или се сѫ разширочили чрѣзъ задължаването на селянетѣ; агитѣ плащали за селото недоборитѣ (бакии), които селянетѣ се обязавали да исплащатъ въ различни продължителни срокове. По нѣкои случаи въ Кюстендилската котловина (кесимджиитѣ на Новий Чифликъ) може да се прослѣди, какъ отъ колония работници на нѣкой турский чифликъ се е образувало село. Селянетѣ утвърждаваха съ тѣхната често наивна лукавщина като по сговоръ, че тѣзи задължения били наложени на тѣхнитѣ дѣди токо прѣзъ сръбското възстание и подробно расправяха, какъ тоя или оня силенъ Турчинъ подчинилъ на себеси селото прѣди двѣ или три поколѣния. Освѣнъ него очевидно е, че при постоянното купувание и продавание по-голѣмата часть отъ нинѣшнитѣ притежатели никакъ не сѫ наслѣдници на старитѣ, по че тѣхнитѣ права сѫ спечелени часть отъ тѣхъ сами, часть отъ бащитѣ имъ чрѣзъ купувание.[2]

---

[1] Сарафовъ и Иречекъ, Рапортъ на испратената въ Кюстендилский окрѫгъ коммиссия за изучвание положението на безземелнитѣ селяне. София 1880, 8-о, 39 стр.. особенъ отпечатъкъ отъ българ. Държавенъ вѣстникъ.

[2] Цѣната на една кѫща наедно съ бащинията при послѣднитѣ купувания прѣди войната не е прѣвишавала 3000 гроша, Селото Турско-Село (даждия: 1200 кутли зърна; 120—200 кола сѣно, 40—50 гроша въ пари за всѣка кѫща,

Народното Събрание прие внесенийтъ отъ финансовийтъ министръ Каравеловъ «Законъ за подобрение положението на земледѣлческото население по господарскитѣ земи и чифлицитѣ,» одобренъ отъ Князя на 10 Декемврий 1880, който освѣнъ своето общо значение трѣбваше прѣди всичко да уравни Кюстендилскитѣ въпроси. Въ него подъ господарски земи се разумѣваха земитѣ на кесимджиитѣ, които по законътъ бидоха обявени като притежатели на земитѣ, що обработваха и отъ които се ползуваха. Който 10 години е обработвалъ сѫща земя на нѣкой чифликъ, на исто основание става неинъ стопанинъ, рѣшение, което се хареса на исполджиитѣ. Сѫщото било и въ такъвъ случай, когато обработванието е ставало на сѫщий чифликъ, макаръ винаги и не на сѫщо мѣсто, въ полза на ратаитѣ (момцитѣ), за които се припознаваха и жилищата върху имотътъ, ако тѣ сѫ живѣли въ тѣхъ по-вече отъ 10 години. Една коммиссия трѣбваше да обезщети оние отъ землевладѣтелнитѣ, на които оставаше остатъкъ отъ имотътъ, чрѣзъ експроприация на държавна смѣтка.[1] Мислеше се тая операция да се одѣлотвори съ 300.000 лева.

Отъ тогава нѣколко нови коммиссии съ мѣсеци сѫ живѣяли въ Кюстендилъ, понеже цѣлата работа трѣбваше да се почне отъ ново, защото сбранитѣ документи погинаха при пожарътъ на дървеното здание (1882) на Народното Събрание. Това бавение ядоса Турцитѣ; часть продадоха своитѣ права на разни испанско-еврейски и български спекуланти и се оттеглиха отъ тамъ. По него врѣме цѣната на земята се покачи и първоначалнитѣ прости отношения прѣтърпѣха голѣми измѣнения. Въ Септемврий 1885 въ българскитѣ вѣстници се четеше, че Кюстендилскийтъ аграренъ въпросъ билъ рѣшенъ и че експроприационната сумма се искачвала до 800.000 лева. Обаче, нѣколко дни подирь това избухна Пловдивскийтъ прѣвратъ и цѣлото дѣло се затръни отъ ново.

Въ Румелия трѣбва още да се споменать татарскитѣ «Султани» отъ господствующето нѣкога въ Кримъ семейство Гереи, които притежаваха имоти при Стара и Нова-Загора, Ямболъ, Карнабатъ, отвадъ Балканътъ при Върбица и отъ които, както четемъ у Хаммера, често тойзи или онзи се издигалъ до ханско достоинство въ отечеството си. Тѣ злѣ притѣснявали българскитѣ съсѣди. Нагледно описание на тѣхното стопанство дава Карстенъ Нибуръ

едно опрѣдѣлено плащание намѣсто прѣдишнитѣ даждия вълна, дърва и т. н.) било продадено около 2650 турс. лири, Долня Ръжана (440 кутли зърна, 95 оки масло, 40 оки сирение, 20 турс. лири, едно ягне) за 800 турски лири и т. н.

[1] Държавенъ вѣстникъ II бр. 93.

(1797). «Селянетѣ трѣбвало да обработватъ тѣхнитѣ ниви безъ заплата, обичай, за какъвто азъ нигдѣ въ Турция по прѣди нищо не съмъ чувалъ; защото господаритѣ, които чрѣзъ собственни свои или на прѣдцитѣ си заслуги сѫ добили заими и тимари, не могатъ да искатъ отъ своитѣ селяне никакви домашни работи, но само петата часть отъ тѣхнитѣ плодове и извѣстна часть отъ добитъкътъ имъ. Тѣзи малки султани нѣматъ никакъ голѣми придворни служители. Тѣ обикновенно живѣятъ и ѣдатъ не твърдѣ по-добрѣ, отъ колкото всѣкий българский селянинъ; при все това тѣ иматъ свои слуги, които да спомагатъ на селянетѣ да обработватъ нивитѣ и надглеждатъ добитъкътъ».[1] Прѣзъ анархическитѣ врѣмена на Селимъ III нѣкои отъ тѣхъ сѫ играли роля. За тѣхнитѣ хищничества може человѣкъ да прочете въ Цариградскитѣ български вѣстници още въ навечерието на войната 1877. По-вечето отъ тѣхъ избѣгаха, но има нѣкои още при Ямболъ, като незначителни землевладѣлци, които даватъ имотитѣ си подъ наемъ за една третина.

7. Занаятъ и промишленность.

Историята на въпросътъ. Областьта на продапьта. Машини. Фабрикация на аби и шаяци. Гайтани. Кѫщна промишленность. Келими. Табачество. Сапунарство. Спиртно производство. Бирарийници. Воденици. Металическа и дърводѣлска промишленность. Грънчарство. Странствующи занаятчии, особенно зидаритѣ. Общо положение.

Като промишленна страна България въпрѣки врѣменното западвание на занаятитѣ има още бѫдущность. Липсватъ капитали, а не трудолюбие и духъ на прѣдприимчивость. Истина, и въ тая область днесь владѣе едно прѣходно положение.

Главната область на занаятитѣ върви покрай двѣтѣ страни на Балканътъ. За тѣхното развитие тамъ сѫ спомогнали сѫщитѣ обстоятелства, както въ грьцкитѣ, влашки и български мѣстности по Пиндъ и Шаръ-планина. По равнинитѣ занаятътъ се ограничава само въ градоветѣ.

Тойзи занаятъ е отъ простъ родъ: 1. домашната промишленность въ селскитѣ и градски кѫщи, съ която се занимаватъ особеннно женитѣ прѣзъ зимнитѣ мѣсеци; 2. производимийтъ занаятъ отъ майсторитѣ и подмайсторитѣ (калфитѣ) въ градоветѣ по занаятчийници и дюгени, които по-преди съставяли еснафи; 3. странствующийтъ занаятъ, който се произвожда отъ планинскитѣ жители

---

[1] Нибуръ. Reisen durch Syrien und Palästina u. s. v. III (Hamburg 1837) 169. Въ неговото обозначавание мѣстата, гдѣто е имало такива Султани, по недоразумѣние, сѫ размѣсени имената на мѣстноститѣ съ личнитѣ имена.

въ ассоциациа отъ мѣстенъ родъ лѣтѣ по чужбина. Фабрики, отъ скроменъ размѣръ, сѫ нововъведение на послѣднитѣ години.

Върху миналото и ходътъ на развитието на българската промишленность ние знаемъ твърдѣ малко. Домашната промишленность вѣроятно е послужила за начало на другата. Въ нѣкои мѣстности долнитѣ и горнитѣ дрѣхи на селянинътъ, та дори голѣма часть отъ покѫщнината, даже свѣщитѣ, сѫ произведения на кѫщната работность. Голѣмата плячка дрѣхи или по-добрѣ платове за дрѣхи, които били намѣрили българската войска 813 при Аркадиополисъ (днешний Люле-Бургасъ) и нѣмскитѣ кръстоносци 1189 въ Берое, сегашна Стара-Загора,[1] споменуванието за една прѣвъсходна желѣзна промишленность въ нѣкои градове по южното подножие на Балканътъ отъ арабскийтъ историкъ Идризи (1153), както и отдѣлни извѣстия отъ по-старо турско врѣме показватъ, че мѣстната промишленность още отъ старо врѣме се е занимавала прѣимущественно съ обработвание на вълна, кожи и металли. Забѣлѣжително е онова обстоятелство, че мѣстнитѣ прѣдания върху запустѣли селища често привождатъ числото на сѫществувавшитѣ тамъ работилници на тойзи или онзи занаятъ, напр. въ Котленскийтъ Балканъ[2].

Техническитѣ сѣчива на мѣстнийтъ занаятъ сѫ твърдѣ прости и староврѣмски. Единственнитѣ по-стари машини сѫ почти исключително основани на ползувание съ водната сила: воденици или мелници, самокови, бикчии, тепавици или валявици[3] (турс. аба долабѫ) и чаркове, къмъ които се присъединяватъ сѫщо и проститѣ долапи на градинаритѣ. Най-първобитнитѣ тепавици азъ видѣхъ у мухамеданскитѣ Българе въ мѣстностьта Чепино въ Родопитѣ. Надъ отбитата отъ рѣката воденична вада подъ открито небо безъ сграда и покривъ стои единъ високъ двураменъ лостъ, къмъ който е прикрѣпенъ отъ расположената къмъ рѣката страна единъ лѣжащъ въ водата цилиндръ, лопатитѣ на цилиндрътъ издигатъ горнето рамо на лостътъ, отъ това долнето рамо стремително се спуща на долу и удря проснатата на една дъска вълна.

Българската промишленность имаше извѣстенъ расцвѣтъ, до когато Турската империя въ Европа и Азия съставяше една голѣма митническа единица, гдѣто мѣстнитѣ произведения въпрѣки всичкото

---

1 Ιματιομὸς, πολνς, Anonymus de Leone imp. p. 347. „Diversarum copia vestium." Ansbertus ed Pangerle p. 33.

2 Ханъ (Reise durch die Gebiete des Drtn und Wardar 93) чулъ при Дебъръ въ Албания за развалинитѣ на единъ градъ Граждамъ, който ималъ 300 табаци.

3 Споредъ Свѣдения стр. 193 въ цѣлата страна имало 704 валявици.

имъ несъвършенство имаха обширна область за продань, поради тѣхната трайность, сътвѣтствующъ на страната характеръ и ефтиния. Особенно протежението на европейската Турция, която отъ послѣднитѣ кжтове на Епиръ и Босна до устията на Дунавътъ и Босфорътъ прѣдставляваше единична промишленна и търговска область, благоприятствуваше за развитието на занаятитѣ въ България. Но българскитѣ градове не се ограничаваха съ искарвание произведенията си въ Македония, Босна и Албания, но ги пращаха сжщо отвадъ Цариградъ чакъ по панаиритѣ въ вжтрѣшностьта на Мала-Азия.

Най-важнитѣ промишленни клонове на страната сж свързани съ скотовъдството. На първо мѣсто стои овчьята вълна, отъ която се правятъ три материи: 1. грубъ кафянъ платъ, нареченъ аба, отъ която се прави облѣклото на прѣобладающето болшинство отъ селското население; 2. по-легкъ, твърдъ, подобенъ на грубото сукно въ Алпийскитѣ земи, вълненъ платъ отъ орѣховъ, синь или бѣлъ цвѣтъ, тъй нареченъ шаякъ, който служи и за обмундирувание на войската; 3. Гайтани отъ различни цвѣтове, тъй важни за украшаванието на мѣстнитѣ облѣкла.

Съ производството на тие платове се занимаватъ особенно въ малкитѣ Балкански градове съ прѣобладающе българско население, чийто редъ на истокъ се захваща съ Сливенъ и Котелъ и на западъ се завършва съ Самоковъ. Абаджии отъ Стара Загора, Копрщица и т. н. посѣщаватъ като продавачи на платове и въ сжщо врѣме като шивачи островитѣ Лемносъ, Тасосъ, Хиосъ, Спорадскитѣ, Бруса и Ангора, а мнозина дори сж запознати съ панаиритѣ на далечнийтъ Истокъ. По-прѣди шаякътъ се е приготовлявалъ само като домашна промишленность, но въ послѣднитѣ десетини години изникнаха формални фабрики. Работилницитѣ въ Самоковъ още неотдавно обличаха два турски армейски корпуса и днесь още искарватъ годишно 30.000 метра, особенно за българската жандармерия. Срѣдоточието на тая промишленность сега е Сливенъ, съ седемь фабрики, които годишно произвождатъ 1,200.000 мѣстни лакти (аршини) шаякъ. Най-значителното индустриялно прѣдприятие въ България е фабриката на акционерното дружество «Напрѣдъкъ» въ градъ Сливенъ, машинитѣ на която кара планинскийтъ потокъ, който истича изъ съсѣднийтъ Балканский проходъ, съ 240 работници, Българе, Турци и Цигане. Тя облича една голѣма часть отъ българската и турска армии. Сжщо и Габрово произвожда около 200.000 лакти шаякъ, който се искарва чакъ въ Мала Азия.

Гайтанитѣ се правятъ въ Габрово, Трѣвна, Калоферъ, Карлово,

Сопотъ, Пирдопъ и Самоковъ и се испращатъ сжщо въ турскитѣ провинции, особенно въ Македония и Албания, прѣди създаването на новитѣ митнически граници и въ Сърбия, и въ Босна. Общото производство на гайтанътъ надминува 12 мил. мѣстни аршина.

Обработванието на козьята вълна или козина (мутафчиликътъ) по-прѣди не бѣ малко распространено. Главното мѣсто било Панагюрище, гдѣто се правѣли човали за прѣкарвание жито и оризъ съ саловетѣ по Марица. Подирь направата на желѣзницата и прѣкжсванието на оризната култура, тая индустрия удари много назадъ, но не е още съвсѣмъ умрѣла.

Производството на ленени и конопени платна е незначително. Въ Сопотъ прѣди години въ турско врѣме сжществувала една печатня за кърпи (съ изображения на цвѣтя посрѣдствомъ дървени дъсчици), но и тя е пропаднала отъ конкуренцията на чуждеземнитѣ стоки.

Въ домашната промишленность селянкитѣ произвождатъ освѣнъ шаякътъ и протъкани съ коприна (основа — коприна, вжтъкъ — вълна) вълнени платове и платна, и то по-вече за домашно употрѣбление. Чорапи и пояси се разнасятъ не само въ околностьта, но напр. отъ Ловечъ се испращатъ и въ Турция. Женскитѣ монастири получаватъ главнитѣ си приходи отъ тие произведения на ржкодѣлие.

Първото мѣсто на работающата вълнени платове домашна промишленность, обаче безспорно принадлѣжи на тъчението келими, което е распространено въ цѣлата страна, сжщо и много отъ народнитѣ дрѣхи, особенно цвѣтнитѣ прѣстилки, влизатъ такожде въ тази промишленность. Тая тъкань на килими е стара и, безъ съмнѣние, е отъ источно происхождение, отъ древнитѣ персийски килими, «tapis sarrazuinois» на крьстоноснитѣ и отъ по-новитѣ караманлийски и кюрдски килими.[1] Още около 813 се споменува за едно богатство на килими въ селскитѣ кжщи на Тракия при Аркадиополисъ. Българетѣ наричатъ съ турската дума килимъ само искусно изработенитѣ, а проститѣ на редове постилки, на които въ селскитѣ кжщи сѣдатъ и спатъ, черга. Най-много е развита килимната промишленность въ находящийтъ се сега на срьбска территория Пиротъ,

[1] Между деветьтѣ имена па орнаменти за килими, които привожда изъ Пиротъ Миличевичъ, Кралство Сърбия 228, само три сж славянски (плоча, огледало, вражка колѣна), останалитѣ турски (софра, саксия, гюлове и т. н.). Напротивъ, орнаментитѣ по народнитѣ дрѣхи и прѣстилки иматъ само славянски имена, наприм. въ Русокастро шититѣ на гергевъ врьхъ черенъ или кафянъ платъ кржгли фигури се наричатъ търкалца, жглеститѣ клѣтки, други хомоти.

гдѣто тя наредъ съ лозарството съставлява главнийтъ поминъкъ на жителитѣ, и става чрѣзъ домашната работа на женитѣ. По-прѣди сѫ ги работили само по поржчка; сега дохождатъ тамошнитѣ килими, всички на червена основа съ еднакво лице отъ двѣтѣ страни, вече въ по-голѣмо количество както на пазаритѣ въ София и Бѣлградъ, така и на Западъ. Отъ Пиротъ тая домашна индустрия се простира по-край цѣлата Балканска верига чакъ до Черно Море. На западъ най-много се работи тя въ Чипоровци въ Берковишкийтъ Балканъ, на Истокъ при Разградъ, Хасково въ долината на Марица и въ Котелъ, гдѣто женитѣ прѣзъ зимата тъчатъ рошави различно орнаментирани губери. Килимътъ има по-голѣмо значение въ безмобелната кѫща на Источнийтъ жителъ нежели на Западъ, понеже той служи като покривъ за миндеритѣ, които вървятъ около стѣнитѣ и за украшение на самитѣ стѣни.

Съ тойзи индустриаленъ клонъ се намира въ сврьзка бояджийството, което тъй сѫщо се работи по селата. Цвѣтоветѣ (шарове, шарки, турс. боя) Българетѣ си приготовляватъ сами по-вечето отъ растителнитѣ вещества. Въ послѣдне врѣме кърмъзътъ истиква старата червена шарка, вързията. Жьлта и черна бои добиватъ отъ смрадликата (въ Источна България се нарича още тетря, въ Западна руй, Rhus, старогрьцки ῥοῦς), друга жьлта боя отъ плодоветѣ на Rhamnus, (турс. джехри боя), друга още една повидимому отъ Lichenen.

Освѣнъ вълната по-прѣди имаха голѣмо значение и кожитѣ, които въ обработенъ или необработенъ видъ съставлявали единъ отъ най-важнитѣ износни артикули на страната. Жьлтъ и червенъ сафтиянъ и кордованъ отъ козьи кожи, источни сѣдла, ремици и кожи за обуща отъ прѣвъсходно качество сѫ били гордостьта на табачнитѣ заведения, по-вечето поддьржани отъ Турци, обаче, цвѣтущето врѣме на табакханитѣ въ Търново, Габрово, Шуменъ, Провадия, Ямболъ, Стара-Загора и други градове принадлѣжи вече къмъ историята. Въ Шуменъ и Севлиево обработванието на кожи още съставлява главната мѣстна промишленность; сѫщо и въ други градове се мѫчатъ за поддиганието на тойзи занаятъ, който, вѣроятно, не безъ вина на туземнитѣ правителства е така западналъ. Въ Русчукъ и Габрово напослѣдне се отвориха двѣ фабрики, особенно за снабдяване войската. При всеобщото носение на кожуси (турс. кюркъ) и кожани калпаци кожухарството заема сѫщо важно мѣсто.

Прѣди Русско-Турската война вирѣеше производството на сапунъ и на вощени свѣщи. Не само Одринъ съ околностьта, но даже Цариградъ получавалъ по-прѣди сапунъ и свѣщи изъ България, но

конкуренцията на Критскийтъ сапунъ и западнитѣ свѣщи убиха тойзи занаятъ. Казанлъкъ, който по-прѣди е произвождалъ 28.000 оки свѣщи годишно, днесь произвожда само 1000 оки. Напослѣдне, обаче, изникнаха двѣ сапунени фабрики въ София и Пловдивъ.

Фабрикитѣ за изработвание на селскостопанскитѣ произведения сж всичкитѣ нови и не многобройни. Седемьтѣ по-голѣми спиртни фабрики не могатъ да попрѣчатъ на голѣмийтъ вносъ на чуждеземнийтъ спиртъ. Едно съвсѣмъ ново дѣло сж бирарийницитѣ, сега 18, освѣнъ една въ Пловдивъ всички други въ Дунавската область, 11 въ безлозната Софийска мѣстность; тѣ сж съвършенно дребни заведения, освѣнъ една голѣма при София, която принадлѣжи на единъ Сърбинъ. Твърдѣ многобройни сж дребнитѣ тютюнови фабрики, въ които се рѣже тютюньтъ за цигари или папироси.

Отъ свързанитѣ съ селското стопанство заведения има туземни мелници или воденици (на Истокъ ги наричатъ още жерки, турс. дерменъ) 17.219. Тѣ сж първобитни (фиг. 19) и даватъ грубо брашно. Водата се прокарва прѣзъ наведенийтъ на-долу улей (или коруба) къмъ едно витло, чиято дървена ось привожда въ движение мелничнийтъ камъкъ, който се намира въ хижа, издигната на подпори. Поставенъ отвѣсно по европейский образецъ воденичепъ камъкъ е рѣдкость. Бентоветѣ, които заприщватъ водата, сж много прости, набити колове, гжсто запълнени съ трънье и клонове, които рѣдко могатъ да устоятъ срѣщу едно пълноводие. Мелничнитѣ камьни дохождатъ на Западъ отъ Кратовскитѣ трахитни планини въ Турция (чакъ до Берковишкийтъ Балканъ), на Истокъ изъ селото Кестеричъ при Варна. Мелницитѣ работятъ, обаче, въ по-джлбоко лѣжащитѣ мѣстности при неравнийтъ уровень на водата само нѣколко мѣсеци. Заплатата за мливото се зема въ натура, нарича се уемъ и бива отъ 4—10$^0/_0$ отъ зърното. Въ бѣднитѣ съ води мѣстности, като въ равнинитѣ при Пловдивъ, има конски мелници или воденици. Въ грьцкитѣ приморски градове на Черно Море прѣобладаватъ вѣтърни мелници, които на-вжтрѣ достигатъ до Карнабатъ и се мѣркатъ и въ Делиорманъ. Тѣ иматъ изгледъ на крžгла дървена или каменна кула; на спицитѣ на колелото, което често има 6 метра въ диаметръ и далечъ на навънъ издадена ось, сж распънати трижгълни платна. Само въ послѣдне врѣме се създадоха отъ чужденци и мѣстни прѣдприимачи нѣколко по-голѣми воденици по Западенъ образецъ, покрай Дунавътъ, при Бургасъ и т. н. сжщо и нѣколко парни мелници.

Въ Търново и Стара-Загора бѣха основани прѣди русско-тур-

ската война въ съдружие на чужденци съ Българе предилници на коприна; първата и до сега работи, втората пропадна прѣзъ войната 1877 при пожарътъ на градътъ.

Значителна е била по-прѣди металическата промишленность, вѣроятно, въ сврьзка съ западналото сега рударство. Напрѣди желѣзото дохождало отъ Самоковъ и другитѣ мѣстни желѣзни работилници, сѫщо и отъ Босна; по-настоящемъ мекото магнитно желѣзо на полуостровътъ се истиква отъ вносътъ на чужди стоки, на щтейерско, английско и шведско желѣзо. Наредъ съ желѣзната промишленность е вирѣялъ и мѣднийтъ занаятъ. Въ градоветѣ и по двѣтѣ страни на Балканътъ се работили металически издѣлия за износъ въ цѣлата Европейска и Азиятска Турция. Правение пушки въ начало на това столѣтие било главната промишленность на Сливенъ, още 1827 тамъ 100 ковачи били задължени да доставятъ на правителството всѣкий мѣсецъ по 500 пушечни цѣви (стволове) отъ Самоковско желѣзо, които имъ се плащали по 20 гроша[1]. Сега на това мѣсто, особенно вслѣдствие на прѣвратитѣ въ 1829 год., почти е исчезналъ всѣкий споменъ. Правение на орѫжие е вирѣяло и въ Габрово, но отъ врѣмето на Грьцкото възстание по подозрителностьта на турското правителство правението пушки се е прѣкратило, и днесь промишленностьта се ограничава само съ приготовляване на ножове и ятагани. Стара-Загора, по прѣди центрь на мѣдната индустрия, и сега още испраща мѣдни котли, вериги, ножици и т. н. въ мѣстноститѣ и на сѣверъ отъ Балканътъ и Мала-Азия[2].

Една прѣстара металлургия съ най-първобитни форми линѣе въ долинитѣ на Рилската и Родопската планини. Жителитѣ отъ Разложската котловина при изворътъ на Места правятъ прости прьстени, крьстове, обици, карфици, прѣимущественно за поклонницитѣ въ Рилскийтъ монастирь. Подобни дреболии отъ желѣзо, мѣдь и тучъ се лѣятъ и въ Бѣлово при изворътъ на Марица[3].

---

[1] Капитанъ Тучковъ, Военно-Топографическое описаніе дороги изъЕски-Стамбула черезъ Османъ-Пазаръ и т. д. къ Адріанополю. Петербургъ. Типографія Генеральнаго Штаба 1827 стр. 10.

[2] Наредъ съ рѫчното производство на орѫжия попрѣди сѫществувала и фабрикация на барутъ. Попъ Константинъ упоминава за нея въ Пловдивъ и Карлово. Въ селото Сотиръ при Пловдивъ въ Родопитѣ Турцитѣ до 1877 имали една примитивна барутна фабрика, която изгледвала като валявица, само че лостътъ се опиралъ о единъ кутлообразенъ сѫдъ (описанъ въ Запискитѣ на Зах. Стояновъ I, 302). Слѣдъ българското възстание, по заповѣдь на турското правителство, тя била съсипана до основитѣ.

[3] Нѣкои образци отъ тая разложска индустрия азъ донесохъ на покойнийтъ Проф. Ейтелбергеръ за Импер. кр. музей на искуствата и на индустрията

Забѣлѣжително е нѣкогашното вирѣение на златарството, което въ по-раннитѣ вѣкове изобщо е било развито въ цѣлийтъ Истокъ, въ Сирия, въ Византийската Империя, въ Балканскитѣ държави и Далматинскитѣ градове. Въ България още се намиратъ тежки обковани съ злато и срѣбро ржкописни Евангелия съ надписи на стари иждивители и майстори. Въ черковицата Св. Петка Самарджийска въ София напр. се намира Евангелский кодексъ на хартия, чиито кори сж украсени съ златни работи отъ Софийски майстори, едната страна отъ 1584, другата отъ 1804 година. По-настоящемъ занаятътъ е западналъ, освѣнъ хубавитѣ срѣбърнофилигранови издѣлия, които се работятъ въ Видинъ отъ нѣколко Македоно-Влашки майстори, които спечелиха почетни дипломи на Парижкитѣ и Виенскитѣ изложения, както и въ Вратца и малко нѣщо въ София.

Край южнитѣ поли на Балканътъ сжществува и единъ видъ стъклення промишленность. Священникътъ Константинъ пише 1819, че въ Сопотъ имало стъкленни заведения, които произвождали сждове малко нѣщо черникави и не до тамъ прозрачни[1]. Споредъ моитѣ распитвания тойзи занаятъ тамъ е много старъ, но се билъ ограничавалъ винаги съ прѣтопявание на стъкленни парчета отъ чуждо происхождение. Сега съ него се занимава само единъ Турчинъ изъ Анадолъ въ съсѣдното Карлово, и той работи само пролѣть, защото прѣзъ лѣтото вѣроятно отъ пещьта стая твърдѣ жежко. Стъкленното заведение въ Казанлъкъ още произвожда годишно отъ 5 до 6000 прости шишета за розовото масло, които се правятъ сжщо отъ парчета, скупувани отъ всички мѣста[2]. Основаната стъклення фабрика въ Самоковъ около 1850 г. отъ единъ австрийский лѣкарь Д-ръ Унтербергъ, който живѣлъ тамъ 40 години, пропаднала скоро.

Дърводѣлската промишленность освѣнъ пилението дъски, се ограничава съ правение на първобитни сждове и покжщнина. Една особенность сж тежкитѣ дървени бъклици отъ всѣкаква величина, крждли и плоски като кравай, отъ които най-голѣмитѣ сбиратъ 18 оки, необходимъ другарь на туземнитѣ пжтници. Най-добритѣ идатъ отъ

въ Виена и на г. В. Напрстекъ за неговийтъ Занаятский музей въ Прага. Попъ Константинъ (1819) стр. 42 пише, че въ Голѣмо Бѣлово правяли κλείδας τεχνικὰς ἐξ ὀρειχάλκου, δηλαδὴ προύντζου (sic) καὶ ἐκ σιδήρου.

[1] Ἐνταῦθα (въ Сопотъ) εἰσι καὶ ὑελουργεῖα κατασκευάζοντα διάφορα ἀγγεῖα ὑάλινα, μελανά ὅμως μικρὸν καὶ οὐχ οὕτω διαφανῆ, ὡς ὁ κρύσταλλος. Константинъ, Описание на Пловдивската Епархия стр. 37.

[2] Илиевъ стр. 97.

Кронштатъ (Брашовъ) въ Трансилвания, но работятъ ги и отсамъ Дунавътъ, въ планинското село Дойкинци при Пиротъ въ Сърбия, въ помашкитѣ Родопски мѣстности и въ Габровскийтъ и Ловчанский Балканъ, отгдѣто искарватъ чакръци и за въ Турция. Въ Самоковъ скоро едно дружество отъ Българе и Чеси откри кибритена фабрика, която върши доста добра работа въ Западна България. Въ Севлиево се работятъ плѣтени столове за една голѣма часть отъ Дунавската область.

Приготовляванието на тухли (отъ латин. tegula) и керамиди (грьцка дума) въ България образуватъ два различни занаята. Мѣстнитѣ, малко годни и лесно распадающи се тухли легка-полегка се замѣняватъ съ по-добри произведения. Голѣмитѣ четиреѫгълни тухли, служащи за постилание, наумяватъ съвсѣмъ на произведенията на древнеримскитѣ пещи.

Грънчарството съ своитѣ староврѣмско-образни широки стомни и тѣхната интересна орнаментура е възбудило любопитството на мнозина пѫтешественници. Изъ мѣстноститѣ на Русчукъ и Силистра се искарватъ грънчарски стоки въ Ромѫния. На Западъ нѣколко села при Трънъ (Бусинци, Херулъ и др.) се занимаватъ почти исключително съ тойзи занаятъ; поразителни сѫ, по формитѣ си сходни съ «Дарданелскитѣ» сѫдове, тамошнитѣ луксозни зеленоглечосани стомни съ тѣсни шии, украсени съ образи на животни и птици, а сѫщо пакъ зеленоизлѣнитѣ куфи фигури на конье, които напомватъ «доисторическитѣ» произведения или старитѣ «акваманилии». Грънчаритѣ правятъ и упоменатитѣ при описанието на градскитѣ кѫщи глинени пещи.

Странствующийтъ занаятъ силно е распространенъ въ грьцкитѣ, българскитѣ и македонорумѫнскитѣ мѣстности. Западна Европа познава тая форма на занаятъ по италиянскитѣ каменари, зидари и земекопачи. На полуостровътъ той особенно е развитъ въ грьцкитѣ и влашкитѣ села по Пиндъ и Перистери, гдѣто лѣтѣ мѫжьетѣ отиватъ да си искарватъ хлѣбътъ като дюлгери, градинари, фурнаджии, гостинничари и т. н. въ Цариградъ и въ други турски, грьцки, срьбски и румѫнски градове. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ и съсѣднитѣ Арнаути и македонски Българе. Отъ тамъ тойзи образъ на поминъкъ се простира на широкъ поясъ прѣзъ Трънскитѣ планински мѣстности и извѣстни части на Родопитѣ чакъ до въ источнийтъ Балканъ. То сѫ бѣдни планинци, които при оскѫдното землелѣлие и не на мнозина достѫпното скотовъдство сѫ намѣрили тойзи исходъ за своята прѣхрана. За старината на тойзи клонъ на добивъ липсватъ извѣстия.

За единъ отъ тие занаяти, градинарството, ние вече споменахме. Най-важнийтъ, обаче, е дюлгерството, упражнявано отъ работници, които въ едно и сѫщо лице включаватъ всичкитѣ клонове на тойзи занаятъ и които по български се наричатъ съ турската дума дюлгеринъ. И думата майсторъ е почти равнозначуща съ понятието на дюлгеринъ. Тѣ работятъ съ твърдѣ прости инструменти: тесла, трионъ и чукъ. Обикновеннийтъ майсторъ гради мѣстнитѣ глинени и дървени кѫщи или по-новитѣ пакъ тухлени сгради, а по-опитнийтъ сѫщо и мостове, църкви и голѣми училища или казарми, безъ нѣкога да сѫ посѣщавали нѣкое специално училище. Тие оргинални архитекти не ограничаватъ своята дѣятелность само на полуостровътъ, България, Сърбия, Турция и Гърция, но прѣминуватъ прѣзъ Дунавътъ въ Румѫния, и азъ дори срѣщахъ нѣколцина, на които е позната и Трансилвания.

Тойзи занаятъ се произвожда отъ цѣлъ редъ планински мѣстности. Най-опитнитѣ майстори дохождатъ изъ Западна Македония, изъ мѣстностьта Дебъръ (Радикската долина), отъ Крушево на западъ отъ Прилѣпъ и отъ Костурско[1]. Втора една группа обема планинскитѣ земи между горнитѣ течения на Струма и Морава: селата на Струмската клисура надолу отъ Радомиръ, отдѣлни мѣста на Краище на сѣверъ отъ Кюстендилъ и Трънската мѣстность, чиито дюлгери посѣщаватъ както Бѣлградъ, така и София. Къмъ една третя группа принадлѣжатъ западнитѣ села на Златяшката котловина (Смолско, Мирково, Буново), които упражняватъ свойтъ занаятъ въ Срѣдня-Гора и по други мѣста въ околностьта. По Родопитѣ и по прилѣжащата равнина дюлгерскийтъ занаятъ е въ рѫцѣтѣ на дюлгеритѣ изъ градецътъ Брацигово, гдѣто ядката на населението происхожда отъ Костурската область, и отъ селото Широка-Лѫка въ планинската мѣстность Рупчосъ. Въ централнийтъ Балканъ градецътъ Трѣвна е главното сѣдалище на дюлгерството, чиято работна область се простира отъ тукъ чакъ до Котелъ и Ямболъ. И селото Керекъ при Търново принадлѣжи къмъ дюлгерскитѣ села. Майсторъ

[1] Въ България ги наричатъ споредъ дрѣхитѣ Арнаути, въ по-новитѣ врѣмена изобщо Македонци. Освѣнъ тѣхнитѣ славянски западно-македонски нарѣчия (нарѣчието на Радика и на Крушево е сѫщото, Костурското обаче е съвсѣмъ различно и своеобразно, ср. стр. 74) по-вечето говоратъ албански, който имъ служи като вѫтрѣшенъ скришенъ езикъ. Влашки (азъ исто сьмь ималъ сношения съ тие хора) тѣ не знаятъ. Въ Сърбия наричатъ тие зидари Цинцари, изражение, подъ което тамъ народътъ съединява грьцкитѣ, влашкитѣ и славянскитѣ македенци; това е увело мнозина пѫтешественници въ заблуждение, че всички тие зидари цѣлокупно сѫ Македонорумѫне. Между оние зидари, които посѣщаватъ България, има само малко Власи отъ планината Грамосъ.

Никола Фичевъ изъ Дрѣново († 1881) направи правителственното здание въ Търново и прѣснетийтъ отъ Канитца 12 своденъ каменѣнъ мостъ прѣзъ Янтра при Бѣла (свършенъ 1870), който тогава струвалъ само около 700.000 лева.

Методическа статистика за занаятитѣ липсва. Само често споменуваната публикация на министерството на Финанциитѣ дава нѣкои подробности. Споредъ нея въ страната има 7755 дюлгери, 5117 ковачи, 2957 абаджии, 2621 колари, 2374 ботушари, 1924 бъчвари или кацари, 1924 кожухари, 1704 шивачи, 1357 стругари, 1042 табаци, 750 бояджии и т. н.

Днешното положение на българскийтъ занаятъ е критическо. Турцитѣ покровителствуваха на туземната промишленность: мундири, сѣдла, ремици, обуща, подкови за войската се приготовляваха въ самата страна. Слѣдъ освобождението отъ турското господство занаятитѣ силно западнаха. Въ Самоковъ отъ 456 работилници въ турско врѣме останаха само 58, отъ тамошнитѣ 330 гайтанджии само 15, отъ 25-тѣ табаци само 3! Много промишленни центрове, като Калоферъ, Карлово, Стара-Загора, Сопотъ. жестоко пострадаха прѣзъ войната 1877. И изселванието на Турцитѣ, които нѣкои занаяти, като кожевната промишленность, по-вечето работѣха едни, а за други пакъ бѣха главни потрѣбители, не остана безъ влияние. Къмъ това се присъединява при подобрението на пѫтищата силната конкуренция на по-евтинитѣ чуждеземни фабрични стоки. Едно голѣмо зло сѫ многото нови граници, които раздѣлиха нѣкогашната голѣма Европейска Турция и създадоха за вѫтрѣшната търговия на полуостровътъ толкова прѣдѣли. Освѣнъ него и на правителствата пада не малка вина. Жестокитѣ борби, които трѣбваше да се водятъ въ Княжеството за да облѣкатъ и обуятъ поне часть отъ войската отъ мѣстнитѣ работилници, твърдѣ ясно показватъ, колко сѫ далечъ отъ самостоятелна економическа политика. При това много прѣчи и техническото несъвършенство на мѣстнитѣ занаяти, които продължаватъ да вървятъ по унаслѣдованийтъ отъ старо врѣме пѫть. Мнозина занаятчии оставиха свойтъ занаятъ и по-охотно работятъ съ своитѣ калфи и чираци на лозята и по розовитѣ градини, отъ гдѣто се надѣватъ да получатъ по-добъръ приходъ, или се нахвърлиха на дюгенджийство, търговия, прѣдприятия на постройки и др. т. Количеството на самитѣ занаятчии намалява чрѣзъ намаляванието на чирацитѣ.

Но Българетѣ вече се мѫчатъ енергически да поддигнатъ своята промишленность. Нови мѣстни дружества устроиха горѣ споме-

натитѣ фабрики за вълнени стоки, сапунъ, спиртъ и т. н. Запознаватъ се и съ ползата на акционернитѣ дружества. Създадоха се и индустриялни училища. Въ Княжево при София 1883 е отворено едно държавно занаятчийско училище (1889 съ 120 ученици) съ четирегодишенъ курсъ, за дърводѣлска и желѣзна индустрия, въ помѣщението на една запустѣла отъ врѣме на войната турска казьонна фабрика за сукна. Въ Румелия основаха въ Стара-Загора едно училище за обработвание металли, въ Казанлъкъ едно стругарско училище, при голѣмата фабрика въ Сливенъ едно бояджийско училище. Голѣмо число ученици отъ 1886 насамъ се испратиха на държавно иждивение на Западъ за изучение или усъвършенствувание въ най-различни занаяти.

8. Мѣстни работнически ассоциации.

Еснафи споредъ турский образецъ. Ассоциации на градинари, дюлгери, жътвари, фурнаджии и т. н.

Въ България отъ старо врѣме сѫществуватъ два рода работнически съюзи, остатъци на еснафи споредъ турский образецъ и дружества на странствующи занаятчии и изобщо отиващи на чужбина работници.

Еснафитѣ, които се наричатъ и съ друго едно турско име руфети, заслужватъ по-подробно описание вече поради сравнението съ западноевропейскитѣ учреждения. По-прѣди къмъ тѣхъ принадлѣжеха не само занаятчиитѣ, но изобщо всички занаяти, а сѫщо и продавачитѣ на извѣстни стоки. Въ по-голѣмитѣ градове ги е имало около 58. Майсторитѣ на еснафътъ избиратъ всѣка година своитѣ началства: протомайсторътъ (турски устабаши), чаушинътъ като неговъ помощникъ и единъ еснафский съвѣтъ отъ 2—4 членове. Нѣкога-си протомайсторътъ винаги присѫтствувалъ при приемание на чираци или калфи, дѣйствувалъ като третейский сѫдия между членоветѣ на съюзътъ и налагалъ глоби, които се състояли въ нѣколко оки восъкъ, продаваемъ въ полза на църквата, и въ частично или пълно закривание на дюгенътъ за единъ или нѣколко деня. Еснафътъ често притежава писменъ списъкъ на членоветѣ (кондика), рѣдко писменъ уставъ, понеже тѣ повечето се управляватъ споредъ традиционенъ обичай. Събранието на еснафътъ се нарича лонджа, дума уведена на полуостровътъ още отъ Срѣднитѣ вѣкове, безъ съмнѣние, происходяща отъ италиянска-

та loggia, испан. lonja[1]. На единъ членъ отъ съвѣтътъ е повѣренъ еснафскийтъ печатъ, на другъ ключътъ отъ кассата (сандѫкъ, кутия), която протомайсторътъ пази у себе си, но която той въ отсѫтствие на тѣзи свои двамина другари не може да отвори. Въ свойтъ цвѣтущъ периодъ еснафитѣ били часть смѣсени, часть принадлѣжали исключително на една народность; наприм. табачеството съ цѣлата кожевна промишленность се намирала въ турски рѫцѣ, металличестата и вълнената въ християнски, тенекеджийството и стъкларството въ еврейски, а пакъ сарафлъкътъ билъ раздѣленъ между Евреитѣ и Ерменцитѣ. Отдѣлни еснафи притежавали имотъ до 100,000 гроша, съ които тѣ подпомагали по-бѣднитѣ членове. Въ Стара-Загора и Казанлъкъ устабашийтъ на исключително турскийтъ табашкий еснафъ се считалъ като главатарь на всички еснафи и като втора инстанция при рѣшавание на вѫтрѣшни спорове. Чиракътъ работилъ 1—3 години безъ заплата, само за прѣхрана; слѣдъ това той ставалъ калфа и получавалъ уголѣмевающа се отъ година на година заплата. Службата на калфата се продължавала напр. у абаджиитѣ и сапунджиитѣ най-малко двѣ години; само слѣдъ тѣхното истичание калфата е ималъ право да открие свое собственно заведение, подирь внасянието 400—500 гроша въ еснафскийтъ ковчегъ. Да се продаватъ произведенията на единъ еснафъ отъ членоветѣ на другъ единъ било забранено. За защита отъ конкуренция членоветѣ на отдѣлнитѣ еснафи били принудени да продаватъ своитѣ стоки по опрѣдѣляемата отъ врѣме на врѣме отъ еснафскийтъ съвѣтъ цѣна.

Еснафството западна прѣзъ турскийтъ реформенъ периодъ отъ 1839, особенно когато нови данъци върху приходътъ унищожиха досегашнитѣ ограничения. По-настоящемъ въ България и Румелия занаятътъ е съвсѣмъ свободенъ. Въ нѣкои градове еснафитѣ се сѫ задържали по причина на еснафски имоти, за прѣдставителство при тържества, напр. въ София, гдѣто тамошнитѣ 32 еснафи се явяватъ съ знамената си, и по причина на еснафскитѣ угощения при

---

[1] Върху сръбската лонджа сравни Новаковича въ Archiv für slav. Philologie IX, 691; тя означава събрание, занаятъ. Въ България ми обясняваха тая дума въ Сливенъ, Шуменъ, Русчукъ като „събрание на еснафътъ". Императоръ Константинъ дозволилъ 1451 на Дубровчанетѣ (Acta graeca III, 229) да създадатъ въ Цариградъ една λόντζα, като сѣдалище на тѣхнитѣ консули или сѫдии; въ порѫченията на посланникътъ Бобали (Lettere e Commissioni 1451—1452, въ Рагузин. архивъ) отъ 11 Май 1451 било изложено, че той трѣбва да се добие „de far consolo e logia e fontecho" Относително притурената буква н ср. по-горѣ упоменатата кондика отъ новогрьц. κώδικας (лат. codex).

празднуванието днитѣ на тѣхнитѣ светци-покровители. Въ окржзитѣ Раховский, Вратчанский, Ловчанский, Севлиевский, Свищовский, Силистренский, Варненский и Бургасский еснафитѣ вече съвсѣмъ сж исчезнали.

Да ли пропаданието на тие дружества е ползувало мѣстната индустрия, е съмнително. Тѣхното устройство е било остарѣло, но, може би, тѣ можеха да се подмладатъ въ нови дружества и тогава чрѣзъ по-голѣми территориални съюзи, специални училища, застрахувания и т. н. съ подновени и съединени сили да спомогнатъ, щото мѣстната промишленность да се исправи на собственни крака. На тѣхно мѣсто само тукъ-тамъ се показватъ модерни съдружия.

Ассоциациитѣ на отивающитѣ въ чужбина работници наумяватъ русскитѣ «артели» и се срѣщатъ въ сжщийтъ видъ и въ Македония, и въ Епиръ. Екипажитѣ на грьцкитѣ търговски кораби отъ Хидра, Спеца и т. н. образували подобно едно дружество. Въ България неотдавна господинъ Иванъ Е. Гешовъ въ нѣколко статии обьрна внимание на тая организация [1].

На пьрво мѣсто трѣбва да се споменатъ градинаритѣ. Излизающитѣ пролѣть изъ Лѣсковецъ и неговата околность тайфи броятъ въ случай, че отиватъ въ нѣкой българский градъ 6—12 души, при отпжтувания въ странство 40 — 70. Тѣ се дѣлятъ на ортаци, които иматъ въ прѣдприятието опрѣдѣленъ пай, и на чираци, отъ които малцина иматъ пай и на които се заплаща споредъ успѣхътъ имъ. Основата на дружеството образува едно въображаемо дѣление въ оки и драмове, признакъ, който, вѣроятно, произлиза отъ пьрвоначалнийтъ обичай, участието при съставянието на дружеството да се смѣта съ прѣтеглени сѣмена. Избраннийтъ старѣй (майсторъ, чорбаджия, тайфаджия) води смѣткитѣ, распорежда се съ кассата и има за това $1^1/_2$—3 пая (оки). Наредъ съ него главното лице е продавачътъ на произведенията, человѣкъ отъ испитана честность и знающий езици. Опрѣдѣлението на паеветѣ и капиталитѣ става прѣзъ пролѣтьта прѣди отпжтуванието и устно, безъ всѣкакво писменно обозначавание; при прѣпирни рѣшава еснафътъ въ Лѣсковецъ като третейский сждия. Нѣкои членове броятъ 200—500 лева, други встжпватъ като ортаци безъ париченъ влогъ, това е забѣлѣжителното на тие дружества, че и испитаната работна способность се счита като влогъ. Едно дружество отъ 8 души упо-

---

[1] И. Е. Гешовъ. Върху градинарскитѣ, работническитѣ дружества, Котленскитѣ овчари и жьтваритѣ въ Тракия, въ Периодическо Списание, книжки 27, 38, 39 (1889 слѣд.).

трѣбява напр. въ София капиталъ отъ 7000 лева; недостигающитѣ пари се зематъ отъ отдѣлни по-богати ортаци или отъ еснафската градинарска касса въ Лѣсковецъ и при сключванието на смѣткитѣ се поврьщатъ съ лихви. Прѣзъ работнийтъ периодъ членоветѣ иматъ общо жилище и трапеза, но всички, безъ исключение и на майсторътъ, трѣбва въ равна степень да работятъ на бостанитѣ; само единъ отъ тѣхъ се грижи за ѣдението. Есеньта прѣдъ заврьщанието слѣдва ликвидацията. Слѣдъ продаванието на всички зеленчуци и исплащанието на всички дългове, чистийтъ приходъ се дѣли споредъ драмоветѣ на въображаемото пайно условие и се расподѣля между ортацитѣ. Споредъ Гешова въ София 1888 имало 12 дружества съ 93 ортаци, които наедно притежавали 64 оки или пълни паеве; подирь изваждание двойнитѣ паеве на 12-тѣ майстори останали за 81 ортаци 40 оки, срѣдне по 197 ½ драма на человѣкъ; при раздѣлътъ се падналъ на «оката» или на пълнийтъ пай 900 лева. По-долу отъ 300 лева рѣдко получава нѣкой; чирацитѣ получаватъ 150—300 лева.

Подобни дружества съ дѣление на чистата печала сѫществуватъ още въ десеть занаяти. Дюлгеритѣ отиватъ на работа, организирани въ подобни тайфи съ нѣкой опитенъ майсторъ на чело; такива често участвуватъ въ постройки на мостове и на-послѣдне участвуваха при постройката линията Цариб̈родъ-Вакарелъ. Въ българскитѣ градове и фурнаджиитѣ сѫ организирани по тойзи начинъ, както и македонскитѣ халвиджии, които съ своитѣ халваджийници отиватъ далечъ по Европа и наприм. въ Прага каратъ своята работа по-вече отъ 15 години, грънчаритѣ отъ Троянъ, Трънъ и т. п.

Тука принадлѣжатъ и горѣспоменатятѣ жътварски дружества, които по жътва слизатъ въ равнинитѣ на Южна България. Водачътъ на дружината, тъй нареченийй драгоманинъ, често цѣни работата още прѣзъ пролѣтьта, събира ортацитѣ и тъй сѫщо е сѫдия на купчината. Цѣлийтъ походъ трае 2—3 недѣли; печалата достига до 5 — 10.000 лева. При дѣлежътъ се зема за основа житната мѣра килото, споредъ което при сключвание условието на работата се оцѣнява пространството на нивитѣ. Смѣтатъ, че прѣзъ жътвата единъ мѫжъ може да ожьне и свърже 6 кила, една жена 4, едно момче или момиче 2 кила. Раздѣлътъ се обяснява съ приведенийтъ отъ Гешова примѣръ: една купчина отъ 225 души, 100 мѫжье, 75 жени и 50 дѣца ожьнали 1000 кила по за 8 лева; при дѣлежътъ на 8000 лева всѣкий мѫжъ получилъ 48,

всѣка жена 32, всѣко момче или момиче 16 лева. Драгоманинътъ получава отъ всѣкой членъ по единъ левъ, а отъ землевладѣлецътъ единъ подаръкъ.

Панагюрскитѣ **джелепи** купуватъ много хиляди овни въ Западна България и ги продаватъ отхранени въ Цариградъ. Джелепинътъ раздѣля добичетата въ стада отъ 600—850 брави съ по 3—4 овчари, които се наричатъ кехая, подкехая, третякъ и одаджия; послѣднийтъ е економъ и готвачъ. Тѣзи овчари не сѫ слуги, а ортаци. Слѣдъ продажбата на вълната и овнитѣ се дѣли добивътъ; на кехаята се пада печалата отъ 70 — 80 овни, на одаджиятъ отъ около 35, смѣтани отъ по 3 до 6 лева. У истинскитѣ овчари всѣкий овчарь има свои овци, така щото наприм. къмъ 5—600 овци на господарьтъ се присъединяватъ около 400 овци на овчаритѣ. Сѫщо такава е организацията и на овчаритѣ изъ Котленскийтъ Балканъ въ Добруджа: една дружина съ свой чорбаджия, кехая, мандраджия и т. н. и съ дѣление на печалата. Подобни сѫ наредбитѣ на **соватчиитѣ** Вратчански, Плѣвненски, Дрѣновски и Горне-Орѣховски (при Търново), които се занимаватъ сѫщо съ приготвяние на суджуци, пастърма и други месни произведения. Помалко ни сѫ извѣстни Балканскитѣ прѣкупници, **кираджиитѣ**, които обмѣняватъ вълна и друга сурова стока на произведения отъ Габровската промишленность, **котларитѣ**, които обмѣняватъ по селата стари мѣдни котли на нови и **сапунджиитѣ**, които мѣнуватъ сапунъ за естественни произведения, всички въ съдружества.

Въ послѣдне врѣме и тие своеобразни национални дружества се распадатъ. Срѣщатъ се вече дюлгери и градинари, дружината на които се състои отъ наемни работници, а не вече отъ ортаци.

9. Ловъ и риболовство.

Съвсѣмъ свободнийтъ до неотколѣ ловъ отъ нѣкои години насамъ е малко нѣщо ограниченъ чрѣзъ издавание билети за ловъ, полагание на опрѣдѣленни за него врѣмена и защита на насѣкомоѣднитѣ животни.

Риболовнитѣ мѣста принадлѣжатъ часть на частни лица и общини, часть на държавата. Послѣднята получава наемъ за рибарницитѣ по цѣлийтъ крайморский брѣгъ, покрай най-голѣмата часть на Дунавътъ, въ блатата по Дунавътъ и подъ Балканътъ при Карнабатъ, както и отъ крайморскитѣ лагуни всѣка година около 250.000 лева.

По брѣгътъ на Варненскийтъ окржгъ риболовството е слабо (наемъ 8000 лева). Голѣмо значение, обаче, то има въ Бургасскийтъ заливъ. Тамъ на прибрѣжнитѣ испжкналости има многобройни **далияни** (отъ тур. талиамъ), колье и мрѣжи, примки за редовното пжтувание на рибитѣ, които се движатъ есень покрай брѣговетѣ отъ русскитѣ рѣчни устия къмъ Босфорътъ. При Созополь има 30, при Месемврия 11 такива риболовни мѣста; годишнийтъ наемъ е 40.000 лева. Особенно ловятъ скумрии (грьц. σκόμβρος), които сушени се наричатъ **чирози** (τζίρος) и (вѣроятно, по-вече отъ 10 мил. парчета) се искарватъ по цѣлийтъ Истокъ. Тѣзи изсушени риби по нѣкогажъ замѣняватъ на источнитѣ хора хлѣбътъ; хилядо чирози струватъ само 18 лева. Годишнийтъ износъ прѣзъ Бургасската митница срѣдньо достига до 100.000 лева.

По Дунавътъ покрай срьбскитѣ и българскитѣ брѣгове най-много ловятъ муруни за хайверътъ, който не е по-лошъ отъ русскийтъ хайверъ отъ Волга.

10. Горското стопанство.

Горитѣ, които принадлѣжатъ на общини и на туземни частни лица, обикновенно се експлоатиратъ твьрдѣ лоше. За държавнитѣ гори отъ скоро врѣме сжществува единъ персоналъ, който годишно струва около 700.000 лева: 18 инспектори наедно съ множество писари, 290 конни горски стражари и 380 пѣши. Но правилно експлоатирание съ сжщеврѣменно редовно разсаждание на нови лѣсове е само въ зачатъкъ.

Дьрвенъ материалъ за постройки на кжщи и кораби има въ цѣлата Балканска верига, въ Рила, Родопитѣ, Странджа, въ равнинитѣ само въ Делиорманъ при Силистра. Отъ Котленскийтъ Балканъ отъ една страна каратъ дьрвенъ материалъ до Варна, отъ Рила и Родопитѣ въ София, Пловдивъ, Цариградъ, та дори прѣзъ Деде-Агачъ чакъ въ Смирна; неговата главна исходна точка е въ областьта на изворитѣ на Марица при Бѣлово, гдѣто има сѣдалището си горската инспекция на Баронъ Хиршовитѣ желѣзници.

Единъ продуктъ отъ храсталакътъ е кората и стржковетѣ на смрадликата, която силно се изнася отъ хълмистата страна на Дунавската область, като материалъ за табачество.

II. Рударство.

Историята му. Старата златна и магнитножелѣзна промивка. Експлоатация на каменнитѣ вжглища. Гипсъ. Добивание на морска соль.

Рударството въ тия земи има едно минало, което едвамъ може да се познае по неговитѣ днешни тъй оскждни остатъци. Историята му отива назадъ до грьцката и римска древность.[1]

Рударската терминология на Българетѣ съдържа, като исторически спомени, елементи отъ четири езици. На римското врѣме принадлѣжи сгорията (въ Кратово згура, и новогрьцки σκουριά), отъ лат. scauria, scoria. Отъ по-кжснитѣ срѣдни вѣкове происхождатъ нѣмскитѣ думи, донесени въ страната отъ Саксонцитѣ (слав. Саси), които, вѣроятно, сж били повикани отъ Унгария и Трансилвания въ 14 и 15 столѣтия за да обработватъ рудницитѣ въ Босна, Сърбия и България. Въ България тѣхното присжтствие писменно е засвидѣтелствувано само въ Чипоровци при Берковица, но слѣдитѣ имъ се простиратъ и по-надалечъ. Въ самото Чипоровци, Самоковъ и Рила зовать сгорията шлакно (нѣмс. Schlacke); въ Кратово наричатъ землекопитѣ ўтмани (нѣм. Hüttenmann) и едно село въ сжщата страна носи името Саса. Третийтъ елементъ е славянский: руда, рудище рудната залѣжь, рупа, дупка подземната галерия, дворище (въ Божица), улей или коруба (земено отъ воденичната терминология) корито за промивание пѣсъкътъ, вада, вигна, видна пещь, развачъ (турс. кюлче) растопенъ руденъ отломъкъ,[2] самоковъ каранийтъ съ водна сила желѣзенъ чукъ, валмо чукъ, единъ желѣзенъ прьстенъ на двигающа се чрѣзъ обикновенно воденично колело ось. Най-сетнѣ отъ турско происхождение сж думитѣ маданъ, маданище пещьта за второ прѣтопявание на рудата или изобщо всѣко рудно дѣло.

Най-простото добивание на металлъ е вѣроятно най-старото, именно промивание на златото. Въ римско врѣме сж го работили особенно Тракийскитѣ Беси на Родопитѣ. Aurilegulі-тѣ на провинция Тракия сж простирали своитѣ странствувания и въ Македония и Иллирикъ, което имъ се забранило чрѣзъ императорска заповѣдь въ 370 год. Отъ тогава занаятътъ никога не е прѣстаялъ въ Родопитѣ. Жителитѣ на скалиститѣ и лѣсисти околности на градътъ

---

[1] Ср. моитѣ бѣлѣжки върху старитѣ рудници въ Arch. epigr. Mitth. X (1886) 75—85.

[2] Повечето множ. число вигнитѣ, ср. срьбското вигани наковалня, словенското вигени чукъ, ческото vyhen кузнечний горнъ. Развачъ вѣроятно първоначално разсовачъ, отъ разъ и старославянскийтъ глаголъ совати (ср. срьбск. узовъ лавина, сунути лѣя).

Неврокопъ на срѣдня Места, особенно въ сиромашкитѣ села Скребатно, Балдево и др. още и сега сѫ златари или мияци.[1] До великитѣ економически и политически прѣврати на послѣдната русско-турска война тѣ работѣха своитъ занаятъ почти въ цѣла България, Румелия и Македония. Всѣко лѣто работѣха тѣ по притоцитѣ на Арда, по Тополница, по Палагария, по южната страна на Витоша, по Балканскитѣ рѣки при Берковица и Котелъ, въ рѣчнитѣ ложа при Брѣзникъ, Дупница, Кюстендилъ и т. н. Въ старотурскитѣ врѣмена за прѣдставянието златнийтъ пѣсъкъ тѣ се ползували съ особенни облегчения при даждието. Та и занаятътъ билъ твърдѣ мѫченъ и усилното просѣвание и промивание на рѣчнийтъ пѣсъкъ обикновенно подирь мѣсеци дълга трудна работа докарвало годишно едвамъ 80—120 лева злато. Българското правителство отъ начало запрѣти промивката на златото, като не знаеше маловажностьта на добивътъ. Сега тойзи старъ занаятъ пропада, защото планинцитѣ намиратъ навсѣкждѣ по-добра и по-лесна печала.

Така сѫщо първобитно, просто и прѣстаро е промиванието на желѣзнийтъ пѣсъкъ, гдѣто съ извѣтреннийтъ магнитножелѣзенъ пѣсъкъ се постжпя по сѫщийтъ начинъ, до като не останатъ само желѣзни зрънца. Областьта на тая промишленность още прѣди едно столѣтие е била на полуостровътъ твърдѣ значителна. Тя се простирала отъ изворитѣ на Вардаръ до Черноморскийтъ брѣгъ на Странджа, но днесь се ограничава съ единъ съвсѣмъ дребенъ остатъкъ при Самоковъ. Точно описание на тойзи добивъ на металлътъ даватъ Буе и Хохштетеръ, като специалисти, които били очевидци на още живата дѣятелность на Самоковскитѣ рудници. Плиний въ своето учено описание на римското рударство не споменува за промивка на желѣзото, но азъ не се съмнѣвамъ, че желѣзото, което въ 4 столѣтие слѣдъ Р. Х. се упоминава между произведенията на Македония, се е добивало по сѫщийтъ простъ начинъ, както що се добива то тамъ и днесь. Сѫщо и рудницитѣ на Терлешъ между Сѣръ и Неврокопъ, отъ които 1347 Атонскийтъ монастирь Лавра е получавалъ приходи, на вѣрно не сѫ били по-съвършенни отъ сегашнитѣ промивки на желѣзото въ сѫщата мѣстность.[2]

Старитѣ желѣзни промивания на тия земи се распадатъ на четири голѣми групи. Първата лѣжи въ сѣверозападна Македония,

[1] Сѫщо и Кратовцитѣ и други се занимаватъ съ тойзи занаятъ. Ср. мѣстнитѣ имена Златарица при Търново, Златари при Габрово, Прѣславъ и другадѣ.

[2] Приходитѣ ἀπὸ τῶν σιδηροκανοίων τοῦ Τριλισίου, паметникъ 1347 у Флоринскій. Афонскіе памятники, Петербургъ 1880 стр. 99, 100.

съ рудници въ мѣстноститѣ на Треска, между градоветѣ Гостиваръ и Тетово, и най-послѣ при Кичево. Името Желѣзница, турс. Демиръ-Хиссаръ, на югъ отъ Кичево стои въ сврьзка съ това. Обработванието, струва се, да се е прѣкратило вече.

Втората група обема сега запустѣлитѣ рудници по срьбско-българската граница между Морава и Струма, съ централното мѣсто въ Божица на българска территория. При Власинското блато и по рѣката Мазурица при Враня на срьбска территория сѫществуватъ такива рудници; нѣколко слѣди съ римски монетни находки се срѣщатъ при Стрезимировци и Грознатовци въ Знеполье. Къмъ тази мѣстность принадлѣжи Юстинияновскийтъ кастеллъ «Желѣзна работилница» Ferraria въ областьта на градътъ Ремезиана, нинѣшна Бѣла-Паланка при Широтъ. Турскийтъ географъ Хаджи Калфа въ 17 столѣтие хвали «несравненнитѣ брадви и орѫжие» отъ Власина. Въ Божица рударството е прѣстанало около 1855, въ другитѣ мѣста още по-рано.

Третята е най-голѣма группа обема Рилската, Перинската и Родопската планини. Цѣлата область заема мѣсто наредъ съ «Сидерокапсия» или «Мадемохория» на Халкидика, чийто расцвѣтъ въ 16 столѣтие ние знаемъ по описанието на Белона. Подъ Пангеосъ още 1697 имало рудници съ една голѣма ливница на артилерийски снаряди въ Правища близу до развалинетѣ на Филиппи, гдѣто работили ангария десеть села. По-нататъкъ къмъ сѣверъ започеватъ промиванието и кованието желѣзо въ окрѫзитѣ Валовище (тур. Демиръ-Хиссаръ, Сидерокастронъ на Византийцитѣ) и Мелникъ (Крушово, Кърчево, Калиманци и т. н.), гдѣто и днесь още се работи. Рилската планина е била цѣла обиколена отъ желѣзни работилници; катоветѣ сгория въ градецътъ Рила и въ селата Баня и Мацакурово добиватъ високъ интересъ чрѣзъ съсѣдството на римски и срѣдневѣковни развалини и откривание на надписи. Голѣмъ е руднишкийтъ окрѫгъ на градътъ Самоковъ, който отъ всички тия желѣзни работилници е достигналъ до най-голѣма слава. Желѣзнийтъ пѣсъкъ добивали въ Искърската долина нагорѣ отъ градската область, по изворитѣ на Струма и около Витоша, гдѣто най-очевиднитѣ слѣди на желѣзнитѣ рудници лѣжатъ при Владая и Грубляне най-близу до българската столица. Въ Родопитѣ желѣзнитѣ Пещерски работилници се затворили около 1850; сгории свидѣтелствуватъ за подобни рудници между Батакъ и Неврокопъ, на височината Бегликъ, при Доспатскитѣ ханове и найсѣтнѣ при самийтъ Неврокопъ.

Четвъртата желѣзна область лѣжала на Черно море. Нейнийтъ центръ билъ селото Малкий Самоковъ, сега на турска территория между Инияда и Лозенградъ. Обработванието се е прѣкратило само въ нашето столѣтие.

Пета една область съставлявали желѣзнитѣ работилници, гдѣто металътъ се е добивалъ не чрѣзъ промивание на пѣсъкътъ, но чрѣзъ суха земна работа покрай сѣверната страна на Балканътъ: при Желѣзна и Чипоровци и насрѣща по южната страна на планината при Сѣнокосъ въ Царибродската околия, при Етрополе (сѫщо прѣстанала въ нашето столѣтие) и по изворитѣ на Черний Осъмъ при Троянъ. Въ послѣдне врѣме сѫ намѣрили нѣкои слѣди отъ неизвѣстна възрасть при Ямболъ и Бургасъ.

Къмъ тѣхъ се присъединяватъ многобройни оловни рудници, които били експлоатирани още отъ Римлянетѣ. Въ Кюстендилскийтъ окрѫгъ има стари штолни и рупи въ Осоговската и Любатската планини на трикрайщникътъ, едно продължение отъ ближнитѣ западни рударски групи отъ Ново-Бърдо и Кратово. Съвсѣмъ незначителни били споменуванитѣ въ 1530 срѣбърни рудници при Брѣзникъ. Прочутъ рударски градъ прѣди разорението си въ 1688 е билъ Чипоровци въ Берковишкийтъ Балканъ. Олово съ срѣбро добивали и при Етрополе. Въ Родопитѣ има стари оловносрѣбърни рудници съ дѫлбоки рупи при помашкото село Лѫкавица въ Рупчосъ.[1] Други се намиратъ при градището на рѣката Гюмюшъ-дере (срѣбъренъ потокъ) при Доспатъ и по нѣкои мѣста въ горне-Арденската область. Мѣдь добивали наедно съ други металли въ малко количество на Осоговъ, въ Чипоровци и Пещера.

Упадъкътъ на мѣстната желѣзна индустрия въ послѣднитѣ сто години е произлѣзълъ отъ конкуренцията на чуждеземното желѣзо и по причина на първобитното състояние на самата индустрия. Въ Самоковъ напослѣдне прѣди избухванието на русско-турската война отъ 72 видни сѫ работили само 25; сега тѣхното число низпада до четири съ годишно производство 25,000 оки (1888), така щото тая промишленность може тамъ нѣкой день съвсѣмъ да заглъхне[2].

Оловносрѣбърнитѣ рудници сѫ запустѣли отъ 17 столѣтие. Обработката се поднови 1884 само въ Лѫкавица, когато Источнорумелийското правителство ги отдаде въ наемъ на Братия Аргирияди за 99 години. Прѣдприемачитѣ почнаха добивание на срѣ-

[1] Една купчина колиби на югъ отъ Лѫкавица се наричатъ просто Срѣбро.

[2] Прѣзъ миналата 1892 г. се състави дружество за разработвание тия рудници.

бро и олово слѣдъ скжпи приготовления, но отъ три години насамъ работата пакъ спря по нѣмание капиталъ.

По-голѣмо развитие получиха експлоатиранитѣ отъ правителството каменни вжглища. Отъ 1879 се започна експлоатиринието на Мошинскитѣ каменни вжглища въ горнята Струмска долина. Мошино доставя годишно 9—11.000 тона сури каменни вжглища и галлереитѣ достигатъ сега надлъжъ около 600 метра подъ земята. Ограниченото отъ начало само въ ближнята София потрѣбление расте съ желѣзницата. Намѣрили сж голѣми каменновжглищни залѣжи при Бобовъ Долъ на противоположнийтъ край на Радомирската котловина, но разработванието още не се е започнало. Малко е производството на вжглищата въ Трѣвненскийтъ Балканъ, съвсѣмъ незначително въ Доспей при Самоковъ. Многото дребни каменновжглищни находки въ цѣлата страна обикновенно се ограничаватъ съ намирание на отдѣлни обвжглени дървета, само отъ фитопалеонтологический интересъ

Гипсъ (турс. алчия) се добива при станциитѣ Търново-Сейменска (на рѣчицата Алчи-дере) и Радне-Махаленска на югъ отъ Стара-Загора.

Залѣжи на соль, освѣнъ ние на Тузла въ Босна, нѣма на Балканскийтъ полуостровъ. Вжтрѣшната страна потрѣблява морска соль, съ която въ България конкурира каменната соль отъ Карпатитѣ при Окна въ Влашко. Соларници има при Анхиало съ 6390 солници, притежание на частни граждане, отъ много старо происхождение, и при Балчикъ съ 185 солници, основани въ 1884 г. отъ едно българско дружество, което подирь 15 години ще отстжпи прѣдприятието на правителството. Анхиало дава годишно около 10—15 мил., Балчикъ около 180—500.000 килограмма. Монополия на соль не сжществува, а само единъ налогъ отъ 6 лева на 100 оки при продаванието.

12. Търговия.

Историческо развитие. Новитѣ желѣзници. Търговци, търговски градове и панаири. Новата стадия. Оффициална търговска статистика. Участие на чужди държави.

Търговията въ Балканскитѣ земи се намира днесь въ нова стадия на развитие, както въ отношение на търговскитѣ пжтища, тъй и по видътъ и способътъ на продавание стокитѣ.

Отъ Срѣднитѣ вѣкове насамъ въ България се съприкасаватъ сухопжтната и морската търговии. Още въ по-старитѣ турски врѣ-

мена търговското съобщение отъ една страна се е насочвало към Цариградъ, отъ друга към западнитѣ брѣгове на полуостровътъ за съединение съ Венеция и други италиянски търговски и промишлени центрове. Слѣдъ паданието на Цариградъ и на генуезскитѣ колонии въ Кримъ плуванието по Черно море съвсѣмъ се прѣкрати, и Дунавската търговия се ограничи съ мѣстно съобщение отъ устието до Желѣзнитѣ Врата. По него врѣме, въ 16 и 17 столѣтия, Дубровчанетѣ водѣха прѣзъ Новий-Пазаръ, Нишъ и Скопие жива търговия съ България, гдѣто тѣхнитѣ търговци особенно посѣщавали София, Търново и Провадия. Прѣдмѣтътъ на тая търговия била износъ на сурови стоки и вносъ на западноевропейски, почти изключително италиянски индустриялни произведения. Пловдивъ и Одринъ само рѣдко били посѣщавани отъ Дубровчанетѣ. Тие градове вече се намирали подъ влиянието на Цариградъ; по ониe мѣста прѣобладавалъ венецианскийтъ вносъ, обаче, Западнитѣ морски сили, Французи, Холландци и Англичане почнали скоро да истикватъ Венецианцитѣ и жителитѣ отъ другитѣ италиянски републики[1].

Голѣмитѣ турски войни въ крайтъ на 17 столѣтие въ търговско-историческо отношение сѫ имали дѫлбоки послѣдствия. Венециянската търговия пропадва. И дубровнишката дребна търговия въ България се съкрати до една колония въ Русчукъ, която може да се прослѣди до 1755. Пѫтищата отъ Цариградъ за Адриятическо море и Бѣлградъ запустяха и съобщението се обьрна по линията отъ Цариградъ прѣзъ Русчукъ и Влашко въ новоприсъединената към Австрийската Империя Трансилвания. Кронштатъ (слав. Брашовъ) стана за бългаскитѣ земи търговский градъ отъ пьрва степень, чиято слава и до днесь не се е заличила въ народната паметь. Той прикѫта една колония отъ български, влашки и грьцки търговци, и достопаметно е, че пьрвата българска учебна книга, букварьтъ на Д-ръ Петъръ Беронъ (Беровичъ), е печатана въ Брашовъ. Въ крайтъ на 18 столѣтие успѣхитѣ на Русситѣ откриха Черно море за всесвѣтна търговия, което не остана безъ влияние на безисходната до тогава Дунавска търговия; въ новооснованата Одесса скоро се образува колония отъ български търговци. Наредъ

[1] Убѣдително доказателство за мощьта на нѣкогашната италиянска търговия сѫ многобройнитѣ чужди думи, особенно въ българскийтъ езикъ на Пловдивскитѣ граждане: канела (итал. cannella), капела (capello), панеръ (paniere), кола (colla), фуркета (forchetta), пиято (piatto), луссо luxus, лустро (отъ тамъ съ турско окончание лустраджи), салца соусъ (salsa), канкели (cancello) и т. н. Изобщо въ страната сѫ извѣстни камбио (lettera di cambio), калцуни, калци (calze), манджа ѣстие, неранца портокалъ (arancia) и др.

съ това и Смирна стана важенъ търговский градъ за посрѣдничество на морската търговия съ българскитѣ земи, така сѫщо съ една постоянна българска колония, съ поддрьжката на която (1844) почна да излиза първото българско периодическо списание. Освѣнъ това мѣстнитѣ търговци посѣщаваха пазаритѣ на Виена и Лейпцигъ.

Увождание пароходството на долнийтъ Дунавъ (1834) поддигна тая рѣка като главна артерия на съобщение за съсѣднитѣ земи. Областьта на разцьвтѣлата Дунавска търговия скоро достигна прѣзъ Балканътъ до Пловдивъ, гдѣто тя дохожда въ съприкосновение съ търговията отъ Цариградъ, на западъ прѣзъ Сърбия чакъ до кѫтоветѣ на Македония и Тессалия, гдѣто наприм. Тессалийскитѣ бояджии още въ четиридесетитѣ години поддържали живи сношения съ унгарскитѣ градове и Виена, която отъ него врѣме става за Балканскитѣ земи важно, лесно достѫпно по вода търговско мѣсто. Една промѣна въ това отношение докараха пакъ турскитѣ желѣзници, особенно откритата 1873 линия отъ Цариградъ до Бѣлово, както и другата отъ Солунъ до Митровица.

При създаванието на новийтъ политическиий строй отношенията стоеха така, че Княжество България се намираше въ областьта на Дунавската търговия, а именно съ най-голѣмийтъ дѣлъ на идущата по Дунавътъ на-долу Австрийска търговия и съ конкурирающата съ нея отъ къмъ устието на Дунавътъ и отъ Варна Английска търговия. Отдѣлената съ митническа граница Румелия зависеше по-вече отъ Цариградъ..

Споредъ 8 чл. отъ Берлинскийтъ договоръ сѫществующитѣ тогава търговски и водоплувателни договори между Портата и чуждитѣ държави останаха въ обязателна сила и за България. Никаква промѣна въ отношение къмъ нѣкоя сила не може да стане въ тѣхъ безъ тѣхното съгласие. Транзитнитѣ стоки сѫ свободни отъ мита. Търговията съ всички държави трѣбва да почива врьхъ основа на пълно равенство.

Съгласно съ това въ България се плаща вносно мито 8 проц. отъ цѣната, износно мито 1 проц. за всички държави еднакво.

Съединението на България съ Източна Румелия, както и направата на желѣзнопѫтната мрѣжа, докара нѣкои промѣнения, прѣимуществено вслѣдствие отдѣлянието на Румелия откъмъ Турция чрѣзъ митническа граница. Но каквито измѣнения и да прѣтърпи Българската държава, по своето географическо положение тя винаги ще остане поле на съприкосновение за идущата по Дунавътъ и желѣзницитѣ сѣверноевропейска търговия и на идущийтъ къмъ брѣго-

вет̃ на Черно море и Бѣло море западноевропейский вносъ. Успѣхътъ на вѫтрѣшната търговия зависи отъ тарифитѣ.

Съгласно съ трактатното право за измѣнение въ турскитѣ търговски договори се въсползува неотколѣ Англия за едно «привръменно съглашение» за 1890—1892. Вносното мито за английскитѣ стоки остава пакъ 8 проц. ad valorem; българскитѣ почвенни и промишленни произведения подлѣжатъ въ Англия на сѫщото мито, както сѫщитѣ стоки на най благоприятствуемитѣ народи. Еднакви привръменни конвенции сключиха 1890 Австро-Унгария, Германия, Франция и Швейцария.

Износвачитѣ (експортери) сѫ отчасти чужденци, вносвачитѣ (импортери) почти всички Българе. Житнийтъ износъ по Дунавътъ, въ Варна, въ Източна Румелия, по-вечето е въ рѫцѣтѣ на грьцки търговски кѫщи отъ Галацъ, Браила и Цариградъ; Ерменцитѣ, Евреитѣ и Българетѣ вървятъ на второ мѣсто. Главното мѣсто на българското търговско съсловие отъ старо врѣме е нѣкогашната столица Търново съ по-малкитѣ съсѣдни градове; дори търговцитѣ отъ Свищовъ и Русчукъ, които отдавна сѫ надминали старийтъ градъ на царьетѣ, по-голѣмата часть происхождатъ изъ Търново. Въ Румелия Карлово и Калоферъ сѫ огнищата на коммерческийтъ прѣдприемливъ духъ; тамошнитѣ търговци посѣщаватъ, има вече столѣтие, Виена, Придунавскитѣ княжества, Руссия и Смирна, и наедно съ Гърцитѣ и погърченитѣ Власи образуватъ Пловдивското търговско съсловие. Освѣнъ това търговскийтъ духъ се проявява въ Шуменъ, Сливенъ, Самоковъ, Варна и т. н. Не малцина български търговци по търговски дѣла се сѫ поселили въ Цариградъ, Браила, Одесса, Букурещъ, Виена и Англия.

Вѫтрѣшната търговия въ турско врѣме бѣ свързана съ складочни мѣста и панаири. Най-прочутитѣ панаири,[1] които се посѣщаваха отъ цѣла Турция и отъ прѣдставители на Западни кѫщи, бѣха Ески-Джумайскийтъ при Шуменъ и Узунджовскийтъ при Хасково по пѫтьтъ отъ Пловдивъ за Одринъ. Първийтъ (по Гергевъ день) сѫществува още и сега. Вторийтъ за послѣденъ пѫть се е състоялъ въ 1875 година, двѣ годинъ слѣдъ откриванието на Румелийската желѣзница, малко прѣди избухванието на българското възстание и русската война; при извѣстието за Старо-Загорското възстание уча-

[1] Отъ грьц. πανήγυρις. Въ 13-то столѣтие панаиръ, търгъ въ единъ българский паметникъ (Шафарикъ, Památky 24), старосрьб. панагюръ, панагиръ; единъ „панагеръ“ въ Мала Азия 1278: Tafel und Thomas, Urkunden sur Handelsgesch. von Venedig III, 193.

стницитѣ въ панаирътъ се разбѣгали. Съставительтъ на тая книга пѫтувà прѣзъ Сърбия още 1874 год. съ единъ коларский керванъ на сръбски търговци, които смѣтаха да стигнатъ отъ Бѣлградъ за Узунджово въ 20 деня. По-дребни панаири, по-вечето пазари за добитъкъ и вълна, гдѣто се продаватъ и земледѣлчески потрѣби, ремици, вѫжа, сѣчива, сѫдове, сѫщо и колониялни стоки, има почти въ всички градове на Истокъ, особенно въ Карнабатъ, гдѣто се стичатъ до 20.000 души, въ Сливенъ, Чирпанъ и т. н. Въ Добричскийтъ панаиръ прѣзъ Май, който трае 15 деня, търговскийтъ обратъ достига до 1 мил. лева; пакъ дохождатъ търговци изъ Турция, Сърбия, Румѫния и Трансилвания, но упадъкътъ се изразява годишно въ възрастающа степень. Сѫщо и въ двѣ села при Русчукъ (въ Орѣхово и Тюркъ-Еминъ) се сбиратъ около 2 — 5.000 души чакъ отъ Варна и Румѫния. На Западъ такива панаири въ по-голѣмъ размѣръ има само въ Кюстендилскийтъ окрѫгъ, другадѣ по-вечето сѫ съединени съ църковнитѣ праздници, наприм. при Троянскийтъ монастирь въ централнийтъ Балканъ.

Испадването на панаиритѣ не може да се припише само на войнитѣ и на новитѣ граници, но особенно на желѣзницитѣ и изобщо на подобрение на съобщенията. По-прѣди дребнитѣ търговци купуваха стока веднаждъ въ годината на «панаирътъ». Сега въ много малки градове търговецътъ може да си испише стоката направо изъ странство, и желѣзницата или дунавскийтъ пароходъ ще му я докара и по-евтино и въ по-добро състояние нежели панаирътъ. За това и Ески-Джумайскитѣ граждене сѫ настроени неблагоприятно срѣщу панаирътъ, защото селянетѣ купуватъ всичко необходимо веднаждъ въ годината отъ пришли търговци и рѣдко посѣщаватъ тѣхнитѣ дюгени въ градътъ. Сѫщитѣ причини лишиха нѣкои по-голѣми градове отъ тѣхното търговско значение, складочнитѣ мѣста или, както казватъ, «сухи скели», съ складове на едри търговци, които държеха и прѣпродаваха чуждеземнитѣ стоки въ рѫцѣтѣ на подребнитѣ търговци. Такава сѫдба сполѣтя напр. Търново, което доставяше стоки не само за наоколо лѣжащитѣ Балкански мѣстности, но неотколѣ още снабдяваше съ тѣхъ и Ловечъ и София. Вслѣдствие на това по-старитѣ търновски търговски семейства отдавна сѫ пръстнати чрѣзъ изселявание. Испадването на панаиритѣ се отрази и на мѣстнитѣ занаятчии, които продаваха тамъ своитѣ стоки, защото съ подобряването на съобщенията порастна и конкуренцията на чуждеземнитѣ стоки.

Главнитѣ потрѣбители на панаиритѣ бѣха Турцитѣ. Основа-

нието на това сѫ отношенията, по които турското кѫщовничество стои въ пълна противоположность към българското. Туркинята работи въ градината и на нивата, но не се занимава съ никаква домашна индустрия, като българката; всичко трѣбва да се купи готово на пазарътъ. Това е причината, защо Ески-Джумайскийтъ панаиръ може още да живѣе, като посрѣдъ прѣобладающи турски мѣстности.

Твърдѣ оживени сѫ седмичнитѣ пазари. Най-значителнийтъ е въ Горня-Орѣховица при Търново, гдѣто понѣкогажъ се съставятъ по-вече отъ 10.000 селяне съ добитъкъ и жито.

По селата и въ малкитѣ градове человѣкъ може още да срѣщне, макаръ и рѣдко, старата мѣнна търговия или трампа, индустриялни произведения срѣщу жито, наврѣмени въ най-първобитна форма съ обмѣнъ срѣщу еднакво по тегло количество, ока вълна за ока восъкъ или овощи. Като причина на това указватъ недовѣрието на селянетѣ, които не искатъ да повѣрятъ чисти пари на отивающитѣ на пазарътъ жени, понеже за распознавание монетнитѣ видове при малката грамотность на населението се изисква извѣстна опитность, и недостатъкътъ на дребни пари. Но тие остатъци отъ старитѣ врѣмена пропадатъ прѣдъ распространението на новитѣ български мѣдни монети.

Отъ освобождението на страната търговията постоянно расте, понеже обезпеченностьта на имотътъ естественно води къмъ по-голѣмо увеличение на потрѣбноститѣ. За подобрение образътъ на животътъ въ селата спомага и военната служба. Подиръ кратката служба въ войската върналитѣ се у дома воиници носятъ чизми намѣсто опинци, свѣтятъ си съ газъ намѣсто съ мазь и борина, сѣдятъ на трапезата на столове, а не на подътъ и т. н.

Мѣстнитѣ търговци се считатъ за солидни. Фалименти (банкрутства), споредъ публикацията на министерството на финанциитѣ, се срѣщатъ твърдѣ рѣдко между Българетѣ и Гърцитѣ, по-вече между мѣстнитѣ и иностраннитѣ Евреи, въ Русчукъ годишно около 10, сѫщото е вѣрно и за София. Въ окрѫзитѣ Трънский, Раховский, Врачанский, Ловчанский, Търновский, Силистренский и Бургасский въ послѣднитѣ десеть години изобщо не е имало ни единъ фалиментъ, въ окрѫзитѣ Сливенский и Севлиевский само по единъ. Само застойтъ на послѣднитѣ бурни години докара много кризи и расклати довѣрието.

Сѫщата публикация прѣдставлява нѣкои статистически данни: 1888 въ страната имало 328 вносвачи, 2869 износвачи, 62 едри

търговци съ соль и 217 съ колониялни и мануфактурни стоки, 808 търговци съ колониялни и мануфактурни стоки на-едро и на дребно, 500 търговци съ разни стоки, 13.052 бакали, 88 търговци съ златни работи и 89 книжари.

Въ страната днесь твърдѣ много се оплакватъ противъ застойтъ на работитѣ. Като причини се даватъ: отсѫтствие на капитали, недостатъчни съобщения и лоши полски пѫтища, високи тарифи на желѣзницитѣ, не сѫществующитѣ по напрѣди мита отъ къмъ Турция, паданието на житнитѣ цѣни и вслѣдствие на това оскѫдие на пари между селското население, и най-сѣтнѣ особенно безпокойнитѣ врѣмена слѣдъ прѣвратътъ въ Септемврий 1885.

Оффициалната търговска статистика отъ 1879 почна да се печата въ обемисти томове, но скоро се прѣкрати. Едвамъ 1889 Статистическото Бюро енергически се залови да се възползува съ бързолѣтното врѣме и издаде въ нѣколко мѣсеци петь годишни течения 1885-1889, всички голѣми квартанти отъ 400—800 печатни страници[1].

Отъ прѣдишната Источна Румелия ние имаме данни за 1883 година: вносъ 12,428,204, износъ 14,550,700 лева, при това се взема въ внимание обстоятелството, че Автономната область не бѣше отдѣлена отъ къмъ Турция съ никаква митническа граница.

Въ Княжеството движението на търговията се е развивало и прѣди и подирь съединението по слѣдующий начинъ:

Година:	Вносъ:		Износъ:	
1879	32,137.800		20,092.854 лева	
1880	48,223.637		33,118.200	
1881	58,467.100		31,819.900	
1882	41,564.966		34,252.421	
1883	48,929.575		46,126.405	
	Обложени съ мито:	свободни отъ мито:	обл. съ мито:	св. отъ мито:
1884	46,359.033	4,835.291	35,297.160	—
1885	38,831.652	5,208.562	42,065.129	2,809.622
1886	46,906.526	17,378.783	46,844.231	3,560·083
	64,285.309		50,404.314	
1887	64,742.481		45,747.247	
1888	66,362.431		64,198.634	
1889	72,869.245		80,581.076	

[1] Срав. сѫщо и обнародванитѣ отъ Австро-Унгарското министерство на финанциитѣ годишни отчети на тѣхнитѣ консулства.

Споредъ резултатитѣ за 1887 отъ вносътъ 29 проц. се падатъ на приморскийтъ брѣгъ, 32·5 проц. на южната граница, 35·5 проц. на Дунавътъ, 3 проц. на срьбската граница. Въ участието на отдѣлнитѣ митници на пьрво мѣсто стои Варненското пристанище, 1889 съ 22·03 проц. отъ цѣлокупнийтъ вносъ и 14·82 нроц. отъ цѣлокупнийтъ износъ. По вносътъ слѣдватъ послѣ: Пловдивъ 13·24, Русчукъ 12·91, Ломъ-Паланка 7·98, Свищовъ 7·15, Бургасъ 6·14, Татаръ-Пазарджикъ 5·04, по износътъ Бургасъ 9·02, Харманли (къмъ Одринъ) 8·32, Свищовъ 5·87 проц. и т. н. Съ направата на желѣзнопжтнитѣ линии тие отношения малко нѣщо се измѣниха. Въ 1889 отъ вносътъ 22·84 проц. се падатъ на южната граница, 11·53 проц. на Срьбската граница. Най-значителнитѣ митници подирь Варна сж: Русчукъ 16·61, Пловдивъ 12·82 и София 10·85 (1887 само 1·67); Ломъ-Паланка, досегашното пристанище на София, спадна до 2.66 проц.

Отъ транзитнитѣ стоки (1889: 527.733 лева) най-голѣмата часть 1889 е отишла въ Турция. Антрепозититѣ достигатъ 1889 до 1,062.426 лева.

Въ вносътъ европейскитѣ държави зематъ участие по слѣдующийтъ начинъ, въ проценти на цѣната:

	1886	1887	1888	1889
Белгия	0·99	1·64	2·01	2·70
Германия	3·29	4·54	6·62	5·36
Англия	28·45	33·86	29·41	29.09
Франция	5·89	6·39	5.86	4.73
Гьрция	0·75	0·55	0.42	0.21
Италия	2·13	1·72	1·53	1·49
Нидерланди	0·02	0·02	0·04	0·02
Австро-Унгария	26·53	23·61	27.41	30·87
Румжния	5·10	4·52	3·32	3·21
Руссия	5·60	5·06	4·53	6·22
Сьрбия	1·32	2·23	2·24	1·32
Швейцария	1·18	1·40	1·51	1·28
Турция	17·45	14·81	14·88	13·42
Съед. Щатове	0·82	0.65	0·22	0·08
Неизвѣстно	0·48	—	—	—

Най-силнийтъ вносъ 1886—1888 е билъ английскийтъ (1889 : 21,193.374 лева), който има своята прѣвъсходна область за стоварвание въ пристанищата на Черно море и въ желѣзнопжтнитѣ Румелийски станции, а сжщо и по Дунавътъ не е малъкъ;

въ Русчукъ австрийскийтъ вносъ се смѣта до 4,752.493, английскийтъ до 3,730.091 лева. Австро-Унгария 1889 спечелва (21, 492.177 лева) малка врьхнина прѣдъ Англия, чрѣзъ свързванието на новитѣ желѣзници. Въ Южна България двѣтѣ търговски сили се съприкасаватъ; прѣзъ Пловдивската митница минали австрийски стоки отъ стойность 2,413.085 лева, английски отъ 3,397,854 лева. Нататакъ слѣдватъ: Турция 9.778.456 (въ тѣхъ вѣроятно влизатъ много западноевропейски произведения), Руссия 4,532.297, Германия 3,910.820, Франция 3,448.796 лева.

Внасятъ се: австрийско и английско желѣзо, сурово и обработено като сѣчива и мобили, тенеке, тель, вълнени стоки, особенно английски памучни стоки, платна, конопени стоки, малко нѣщо копринени стоки, западноевропейски готови мѫжски и женски дрѣхи, ластични стоки (мушами, калоши и т. н.), фетрови шапки, умбрели за дъждъ и слънце, рѫкавици, както и разни други галантарийни стоки, часовници, кожани издѣлия, мобили и готови врата и прозорци, всевъзможни стъклария, сѫдове, кафе, оризъ, захарь, зехтинъ, маслини, сардинки, чай, австрийский и русский спиртъ, соль, бои и химически продукти, русский газъ, кибритъ, спармецетови свѣщи, хартия и други писменни потрѣби, цементъ и т. н.

Въ износътъ на първо мѣсто стои житото, 1889 година 5, 703.906 центнери на стойность отъ 62,159.273 лева, отъ които една четвъртина, 1,501.833 центнери (16,736.937 лева) се пада на Турция, нѣщо по-малко отъ една четвърть, 1,369.970 центнери на Франция, 1,160.274 центнери на Англия. Послѣ слѣдватъ живъ добитъкъ (1889 : 867.795 глави на стойность 5,902.310 лева), вълна, кожи, пилци и яйца, сирение, масло, розово масло, тютюнъ, дьрвенъ материалъ, лика и т. н. За 1889 отъ износътъ 37.92 проц. се падатъ на Турция отъ стойность 30,555.910 лева, 22.82 проц. (18.390.317 лева) на Франция, 15.64 проц. (12,595.444 лева) на Англия, 4.42 проц. (3.558.284 лева) на Австро-Унгария, 19.20 проц. на всички други държави заедно взевени. Въ Германия 1887 отишли стоки за стойность само отъ 299.299 лева, но 1889 вече за стойность отъ 1,234.368 лева.

13. Мѣра и тегло (вѣсъ). Монети.

Съ единъ законъ отъ 1889 година сѫ приети метрическитѣ мѣри и тегла и за житото бидоха задължително уведени още отъ 1 Юний 1889, а за другитѣ стоки отъ 1 Януарий 1890 година,

обаче, подъ всевъзможни нови български имена. Въ всѣкий случай старитѣ мѣстни мѣри още дълго врѣме упорито ще се държатъ.

• Употрѣбяемата въ страната мѣра за повьрхнина е *увратътъ*, турскийтъ *дьонюмъ* (произнасянъ въ България *дюлюмъ*), 40×40 раскрача, въ кржгла цифра 1600 квадратни метра. Той се дѣли на 4 *лѣхи*. Голѣмината на увратътъ, обаче, споредъ мѣстноститѣ е твьрдѣ разнообразна; старийтъ увратъ на Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ е напр. почти два пжти по-голѣмъ отъ оня на Стара-Загора.

Мѣрата както за тежеститѣ, така и за течноститѣ е *оката* =400 драхма (бълг. драмъ, тирс. дирхемъ); 1 драмъ=16 крата (каратътъ на ювелиритѣ); 1 кратъ=32 зьрна. Въ отношение къмъ метрическата система 78 оки=100 килограмма или при течноститѣ 100 литра. *Кантарътъ* има 44 оки.

Като мѣра за дължина се употрѣбява не навсѣкждѣ еднакъвъ лакътъ или *аршинъ;* дюлгерскийтъ аршинъ има 75.8, шивачский 68 сантиметра; 1 аршинъ=8 рупа=16 греха=32 прьста (турс. пармакъ). По-голѣми количества платъ се продаватъ на *топъ* =11—15 аршина.

Най-голѣми мѣстни различия сжществуватъ въ житната мѣра. Единицата навредъ се нарича *кило* и е раздѣлена на *шиници* или *крини* (по-вечето 10 или 11 оки), но това кило е твьрдѣ нееднакво и трѣбва да се внимава, като какво кило се зема, да ли Цариградско (2 шиника=22 оки=37 метрически литра) или Варненско (8 шиника или крини=88 оки; 1 шиникъ=$18^1/_2$ литра), или употрѣбляемото по Дунавътъ (10 крини=100 оки=128 литра), или Анхиалското кило за соль (30 оки), старото Добруджанско кило въ Кюстендже (75 оки), Старо-Загорското ли (4 крини=44 оки) или друго нѣкое. Кюстендилскийтъ *кутелъ* има 20 оки и се взема като мѣра за повьрхнина на нивитѣ. Изъ Хаммеровийтъ прѣводъ на османскитѣ финансови закони отъ 16 столѣтие ние знаемъ, че по него врѣме почти всѣкий градъ и всѣкий окржгъ е ималъ свое собственно кило[1]. Законътъ отъ 1889 взема за основа на житната мѣра *новата крина*=20 литра; 5 нови крини=1 българско кило=1 хектолитръ.

За гроздието въ Румелия важи *корабътъ,* въ Стара-Загора отъ 500 оки, въ ближнитѣ Чирпанъ и Нова-Загора отъ 1000 оки,

---

[1] Плѣвень, Никополь, Ловечъ по 100 оки, Търново, Свищовъ по 80 Русчукъ, Разградъ, Шуменъ по 60, Златица по 20, Ямболъ по 24, Видинъ по 90 и т. н. Osm Staatsverfassung I, 310 и слѣд.

за виното *мѣрата* въ Стара-Загора отъ 16 оки, въ Нова-Загора отъ 12 оки. За мѣритѣ на розовото масло ние вече споменахме.

Въ монетната система още русското оккупационно управление уведе смѣткитѣ на франкове. Отначало ходѣха металически монети отъ всички държави, не рѣдко въ силно изтъркани екземпляри, по-вечето русски и турски пари, които всички имаха двоенъ курсъ, оффициаленъ споредъ франкове и сантими и пазаренъ курсъ споредъ грошове и пари, който при това въ всѣкий градъ пакъ бѣше особенъ. Единъ законъ отъ 1880 г. регулира българската монетна система споредъ французската цѣнность, която така сѫщо е уведена и въ Румѫния, Сърбия и Гърция. Мѣднитѣ монети по 10, 5, 2 сантима, бълг. *стотинки,* бѣха сѣчени въ Бирмингамъ, а срѣбърнитѣ по 5, 2, 1, $^{1}/_{2}$ франкове, бълг. *левъ,* въ Петербургъ[1]. Като златни монети ходятъ двадесеть франковитѣ монети на различни държави, русски полуимпериали и турски лири. Въ Источна Румелия лирата бѣше монетна единица; но се смѣташе въ Държавната касса 100 гроша, на пазарьтъ 133, което бѣше за получающитѣ отъ държавното съкровище твърдѣ изгодно, а за данъкоплатцитѣ силно несгодно; като дребусъкъ циркулираха тамъ найнееднакви по тегло турски мѣдни пари, но и то въ таково малко количество, щото Пловдивскитѣ търговци 1884 се видѣха принудени да пустнатъ собственни тенекиени марки въ мѣстно обращение. Народътъ по-вечето още смѣта паритѣ споредъ турскийтъ обичай на *грошове,* грошътъ отъ 40 *пари.* Срѣбърнийтъ левъ се равнява на 5 гроша, двѣ мѣдни монетни парчета по 10 стотинки правятъ 1 грошъ.

При възрастающийтъ недостатъкъ на злато аджиото между златото и срѣброто стигна до 7 $^{1}/_{2}$—10 проц., но пакъ падна слѣдъ демонетизацията на срѣбърната рубла.

Хартийнитѣ пари (банкнотитѣ) иматъ слабъ откликъ въ страната, при малката грамотность въ народътъ и при печалнитѣ испитания отъ злополучнитѣ турски кайнета въ послѣднитѣ години прѣди освобождението. Въ 1885 Българската Народна Банка испустна банкноти, които въ страната иматъ обязателенъ златенъ курсъ. Напослѣдне (1888) за увеличение на размѣнната монета въ Брюксель насѣкоха никелови монети, които ходятъ наредъ съ мѣднитѣ. Много се оплакватъ отъ мѣстни фалшификации на срѣбърни и никелови пари.

---

1 Името левъ намѣсто франкъ (сѫщо и румѫнски leu) е заимствувано отъ любимитѣ на Истокъ левенталери.

14. Съобщения.

Желѣзни пѫтища. Сѫдоходството по Дунавътъ и морскитѣ пристанища. Пѫтуване съ пощата. Гостинници. Пѫтуване съ кола и на конь. Указания за научни пѫтешественници.

Състоянието на съобщенията въ България още неотколѣ малко се различаваше отъ онова, което Буе 1840 въ своето «Turquie d'Europe» бѣ начерталъ като покана къмъ научни пѫтешествия по тойзи полуостровъ. При лошо врѣме отъ София до Търново се отива за 5 деня, въ зимно врѣме отъ София до Варна за 7 деня. Но старитѣ врѣмена сѫ насвършвание. Постройката на желѣзници крачи на напрѣдъ и слѣдъ четвърть столѣтие Балканскийтъ полуостровъ ще има желѣзнопѫтна мрѣжа, прѣдъ която остатъцитѣ на старата поезия отъ дългитѣ съ седмици пѫтувания на кола и конь ще се скриятъ въ нѣкои планински кѫтове.

При сключванието на Берлинскийтъ договоръ въ Княжеството имаше само една направена 1867 отъ едно английско дружество желѣзница отъ Русчукъ за Варна (221 килом.), която за вѫтрѣшното съобщение на страната е почти безъ стойность, но е важна за международното пощенско и лично съобщение, като съединение на Западъ съ Цариградъ. Източна Румелия притежаваше парчета отъ построената 1873 отъ баронъ Хирша, но недовършена турска желѣзнопѫтна мрѣжа, именно линията отъ нинѣшнийтъ пограниченъ турский градъ Мустафа-Паша прѣзъ Пловдивъ до Саранбей (196 килом.) наедно съ клонътъ отъ Търново-Сейменъ до Ямболъ (106 килом.). Само Варненската линия бѣше въ сносно състояние; румелийскитѣ линии произвождаха жалостно впечатлѣние, а Ямболската бѣ една отъ най-печалнитѣ въ Европа. При високитѣ тарифи и малкото число станции тѣзи желѣзници бѣха за страната и економически отъ по-малка цѣна, отъ колкото можеше да се прѣдполага.

Съ освобождението на страната тутакси изникнаха жежки желѣзнопѫтни въпроси. Членъ X отъ Берлинскийтъ договоръ прѣнесе на Княжеството искарванието на недоискараното още отъ Турция свързвание на турската желѣзнопѫтна мрѣжа съ срѣднеевропейската, чрѣзъ досвършвание участъкътъ къмъ линията Цариградъ-Бѣлградъ. Слѣдъ дълги прѣговори въ «conférence á quatre», между Австро-Унгария, Портата, Сърбия и България се започна 1885 отъ България постройката на участъкътъ Цариградъ-София-Вакарелъ (114 килом.) и при това като българска държавна желѣзница съ мѣстенъ прѣдприемачъ г. Грозевъ (отъ Калоферъ) и съдружие. Слѣдъ като баронъ Хиршъ досвърши останалото румелийско парче Саранбей-Ва-

карель (48 килом.), 1887 се започнаха поѣздитѣ отъ Пловдивъ за София. По-нататашната постройка често прѣкжсваха политическитѣ бъркотии. Само на 1 Августъ 1888 мина първийтъ поѣздъ покрай българската столица, и Цариградъ за прьвъ пжть се свърза съ европейската желѣзнопжтна мрѣжа. Между това българското правителство купи Варненската желѣзница и зае съединителното парче Вакарель-Саранбей, така щото днесь линиитѣ Царибродъ-София-Саранбей и Русчукъ-Варна се експлоатиратъ отъ новата Дирекция на българскитѣ държавни желѣзници. Остатъкътъ на турскитѣ линии въ Румелия (Саранбей-граница и Ямболската линия) съ врѣме нѣма да отбѣгне отъ обсебванието на държавата. Тъй сжщо Народното Събрание 1888 рѣши да се направи линията Ямболъ-Бургасъ (108 килом.); постройката, почната на 1 Май 1889, се кара тъй бързо, щото желѣзницата можà вече да се открие на 1 Май 1890 година. Създаванието на нови линии въ Дунавската область не ще ни остави дълго врѣме да чакаме; изучванията за една българска държавна желѣзница София-Търново-Русчукъ, съ тунель въ Балканътъ близу до Араба Конашкийтъ прѣслопъ, сж готови още отъ 1884 г. Сега мислятъ особенно за една голѣма линия София-Търново-Шуменъ и за съединителна линия Шуменъ Ямболъ, за която още отъ турско врѣме сж начертани плановетѣ.

Важно щеше да бжде съединението на София къмъ Западъ. Турцитѣ работѣха напослѣдне една линия Саранбей-София-Скопье въ режия, но прѣкратиха работитѣ 1875; отдѣлни развалини още се виждатъ между София и Кюстендилъ. За послѣдното парче отъ тогава пакъ се прѣдприемаха нови изучения. При това тукъ работата иде за едно свързвание съ откритата на 19 Май 1888 линия Бѣлградъ-Солунъ.

Построенитѣ отъ баронъ Хирша и експлоатиранитѣ отъ «Compagnie des chemins de fer orientaux» линии 1890 минаха въ притежание на едно банково дружество, съставено въ Цюрихъ за источнитѣ желѣзници. Прѣзъ пролѣтьта 1891 щеше да се пристжпи отъ държавата къмъ направа на 30 километровата линия София-Перникъ за каменновжглищнитѣ рудници. Проектира се така сжщо една линия Ямболъ-Стара-Загора-Пловдивъ (лѣвийтъ брѣгъ на Марица)—Саранбей.

Отъ воднитѣ пжтища има значение само Дунавътъ. За прѣнасвание пжтници и стоки прѣобладава основаното отъ 1834 насамъ Австрийско Дунавско-пароходно дружество. Съ него конкурира новото Русско дружество на князь Гагаринъ. За прѣвозвание на сто-

ки, особенно за износъ на житото, служатъ и частни пароходи на отдѣлни търговци и легки морски пароходи по-вечето подъ грьцкий флагъ. Освѣнъ това при слабото падение на рѣката по Дунавътъ сѫществуватъ вѣтрилни кораби съ двѣ легки мачти, отчасти за прибрѣжно плувание, дори изъ Мала-Азия подъ турский флагъ. Въ сравнение съ Рейнъ или Елба долнийтъ Дунавъ е извънредно пустъ; по-голѣмо оживление по скелитѣ на българскийтъ и румѫнскийтъ брѣгове се забѣлѣзва само слѣдъ жьтва. Зимѣ, когато Дунавътъ замръзне, много градове, като Видинъ, Свищовъ, Силистра, сѫ съвсѣмъ изолировани.

Сѫдоходствовото съ салове и ладии (челни, турск. каици) по Марица пропадна подирь откриванието желѣзницата Саранбей-Одринъ-Дедеагачъ. Нѣкои отъ останалитѣ рѣки можеха да се употрѣбатъ за легки транспорти, но тѣхната сѫдоходность още не е изучена.

По българскийтъ крайморский брѣгъ има само едно единственно закрилено чрѣзъ острови пристанище при Созополь. Варна и Бургасъ иматъ само лоши отворени рейди, тъй щото пощенскитѣ пароходи често зимѣ никакъ не могатъ тамъ да се запратъ. Тие пристанища редовно се посѣщаватъ отъ пароходитѣ на австрийскийтъ Ллойдъ, на русското Одесско Общество, на французскитѣ «Messageries maritimes» и напослѣдне отъ едно грьцко общество (Куртджи) подъ турский флагъ. Готви се да се основе едно българско пароходно дружество за мѣстно съобщение покрай брѣговетѣ. Варненското пристанище е било посѣтено за 1887 отъ 253 пароходи (австрийски 113, турски 90) и 193 вѣтрилни кораби (отъ които 158 турски), 1888 отъ 280 параходи и 174 вѣтрилни кораби, Бургасското за 1886 отъ 1412 кораби (отъ коитѣ 147 пароходи). Числото на вѣтрилнитѣ варки подъ българский флагъ е съвсѣмъ незначително. Фарове има на носъ Калиакра, носъ Галата (Варна), носъ Емона, въ Бургасъ и на островитѣ Св. Анастасия и Св. Иванъ прѣдъ Созополь.

Къмъ воднитѣ и желѣзнопѫтнитѣ съобщения се присъединява оставената отъ турското правителство пѫтна мрѣжа съ широки шосета (турс. джаде), които, обаче, сѫ били направени не за търговски сношения или за съединение на обитаеми мѣста, но исключително заради военни цѣли. Въ Дунавската область тѣ по-вечето происхождатъ отъ шестдесетитѣ години, отъ врѣмето на валиятъ Митхатъ Паша. Който днесь пѫтува по тѣхъ, рѣдко си наумява за неотколѣшнитѣ дни, когато населението насилственно е било откѫсвано отъ полската работа и принуждавано да прави шоссета, като ан-

гария, безъ всѣкакво обезщетение. Румелийското и Българско правителства подобриха тие твърдѣ често наскоро направени пѫтища и допълниха мрѣжата, но то не вървеше тъй сърдчено, защото работнитѣ сили не може вече да се иматъ даромъ. Чувствителенъ е недостатъкътъ на мостове; наприм. на Искърътъ отъ околностьта на София до устието му има само ладии и бродове. При лошо врѣме пѫтницитѣ трѣбва да очакватъ на брѣговетѣ на разлѣната рѣка, до като спадне водата. За това се стараятъ поради тая или оная злина нощемъ изобщо да не пѫтуватъ; само прѣзъ прохладнитѣ лунни нощи врѣдь лѣто шоссетата се оживяватъ отъ скрибучащитѣ биволски кола. Писменни пѫтеводители сѫ неизвѣстни. За ползуванието съ шоссетата не сѫ наредени никакви мита или тегоби. Липсванието на аллеи отъ дървета покрай шоссетата зимѣ е почувствително нежели лѣтѣ, защото при дълбокийтъ снѣгъ често съвсѣмъ се губи дирята отъ пѫтьтъ. Въ Княжеството распиляваха нѣкое врѣме (особенно 1881 — 1882) много пари на излишни раскошни постройки, на искусственни пѫтища, като оня прѣзъ Берковишкийтъ Балканъ, който слѣдъ откриванието на желѣзницитѣ пакъ трѣбва да запустѣе, на каменни сводовни мостове на мѣста, гдѣто единъ добрѣ направенъ дървенъ мостъ би билъ достаточенъ и т. н. Пакъ при това много важни шоссета сѫ още недосвършени: Силистра-Добричъ-Балчикъ, Силистра Шуменъ, Разградъ-Попово-Търново, Рахово-Вратца-Орхание, Сливенъ-Казанлъкъ, Царибродъ-Трънь-Изворъ-Кюстендилъ и т. н.

За бързо пѫтувание на хора по главнитѣ линии се грижи устроената по русский образецъ поща, съ отворени кола за двама пѫтници съ мѣнувание коньетѣ на многобройнитѣ станции. Нѣма никакви редовни пѫтувания, но всѣкий наема кола за себеси и пѫтува кога ще, като на Западнитѣ екстра-пощи, естественно за една доста висока плата. Страшната бързина на тие пѫтувания (въ равнината по 12 километра въ часъ) не е безъ опасность.

По шоссетата и равнинитѣ, освѣнъ пощенскитѣ кола, може человѣкъ да си служи съ наемни кола отъ двоякъ родъ. Двѣмѣстнитѣ по-добри кола съ наредъ впрѣгнати 3-4 коня обикновонно нарипатъ пайтонъ, отъ фаетонъ; четерижгълнитѣ прости кола безъ яеве съ покривъ отъ платно, въ които пѫтникътъ врьхъ покритото съ губеръ сѣно може по желание или да сѣди, или да лѣжи, се наричатъ талиги. Пайтонджиитѣ и талигаритѣ сѫ Турци, Българе, понѣкогажъ и Ерменци, и гледатъ за своитѣ накичени съ звънци и пропорци конье твърдѣ грижливо. Цѣната зависи отъ

пазарлъкътъ, който става устно при свидѣтели; който умѣе да се пазари, пѫтува евтино, който не, пѫтува по-скѫпо, при това трѣбва да се взематъ въ внимание всевъзможни врѣменни обстоятелства: сухо или кишево врѣме, състоянието на мостоветѣ, появявание на разбойници и особенно числото на намирающитѣ се по него врѣме на мѣстото кола.

Вънъ отъ шоссетата и по планинитѣ пѫтуватъ само на коньe. За научни цѣли, гдѣто пѫтникътъ трѣбва да е до колкото се може по-независимъ и се нуждава въ откритъ изгледъ върху цѣлийтъ небосклонъ, той е единственнийтъ пригоденъ способъ. Истина, въ равнинатѣ сѣдението на сѣдло прѣзъ тежката дневна жега е утомително и при еднообразието на земната повьрхнина малко полезно. За това добрѣ е да се съединяватъ и двата способа, въ планинитѣ да ѣздишь, въ полето да се возишь. Обикновененъ конь за ѣздение струва 150—200 лева; за единъ наеменъ конь по-вечето се плаща по 2 — 4 лева въ день. При напрѣдвающата направа на шоссета и пропадванието на керванната търговия съ кираджийски коньe сега не навсѣкѫдѣ е лесно да наемешь конь, най-лесно е още по планинскитѣ мѣста, като Котелъ, Коприщица, Трънъ и т. н. За всѣкий случай добрѣ е человѣкъ даземе съ себеси свое собственно добро турско сѣдло.

По шосетата въ селата или въ съвсѣмъ осамотени мѣста има кръчми или механи или тъй наречени ханове или ханища. Найдолнята категория отъ тѣхъ прѣдставляватъ малко привлѣкателенъ изгледъ. То сѫ дървени хижи, малкитѣ имъ прозорци покрити съ хартия или парчета стъкло, вѫтрѣ голѣма една стая съ глиненъ подъ и задименъ таванъ: наоколо нѣколко лавици, на тѣхъ нѣколцина мрьсни съпѫтници въ шапки или чалми живописно протѣгатъ своитѣ членове, при това нѣколко хроми маси (които обаче сѫ модерно нововъведение, по прѣди се е сѣдѣло на голийтъ подъ), въ единъ кѫтъ почернѣло отъ пушекъ огнище, въ другъ единъ долапъ съ баттареи ракиени шишета и чаши. Всичко нечисто, наплюто отъ мириади досадливи мухи. Гастрономически наслаждения за животнитѣ има въ по голѣмо изобилие, нежели за хората, които по-вече се растушаватъ съ понесенитѣ съ себе си запаси. Ханджийтъ, по-вечето пѫти македонский Влахъ, рѣдко има друго нѣщо, освѣнъ ракия или кисело вино, турско кафе, несъѣдобенъ хлѣбъ, нѣколко вѣнци чесънъ и намѣста овчье сирение. Нощѣ може да се спи по маситѣ и лавицитѣ, но най-добрѣ е вънъ въ собственната кола. Прѣзъ праговетѣ на тие ханове прѣстѫпятъ сѫщо и по-високитѣ класси.

Прѣдъ малкитѣ кръчми пѫтницитѣ се позапирватъ, оставятъ слугитѣ да развождатъ коньетѣ, набързо испиватъ по една чаша (филджанъ) черно кафе или чашка ракия, и пакъ припускатъ нататакъ. Въ мѣста, гдѣто ханътъ служи като станция за обѣдъ или вечеря, има по-вече раскошь. Тамъ се намиратъ и яйца, кокошки, сурово месо, което е окачено на кука за нѣкоя отъ гредитѣ на таванътъ (гостенинътъ показва, кое парче желае да му опекатъ) или въ кафезъ, обвитъ съ платно противъ мухитѣ; при това има дори отдѣлни стаи съ легла или дървени одъри за спанье.

Изъ градоветѣ добри гостинници се намиратъ само въ София, Пловдивъ и Варна. Другадѣ и градскитѣ гостинници сѫ пакъ първобитни прости ханища по старъ образецъ, массивно дървено четирежгълно здание съ голѣмъ дворъ по срѣдата, пъленъ съ добичета и талиги. Една широка сѣнчеста галлерия на дървени стълбове и съ глиненъ подъ окрѫжава дворътъ покрай първийтъ катъ. По нея има издадени мѣста за миение; хората се миятъ «coram populo» чрѣзъ поливание на рѫцѣтѣ съ ибрикъ. Отъ галлерията се влиза въ стаитѣ, така сѫщо съ глинени подове и прости мобили, патъ, маса и столъ; но това вече е напрѣдъкъ, защото ние често сме спали на рогозки и губери. Крайно неприятна е навсѫду проникающата меризма отъ оборитѣ на долнийтъ катъ. За нѣкои отъ тие ханове, чиито стопане, по-вечето Власи или Гърци, се мѫчеха да бѫдатъ услужливи и говорливи, азъ имамъ добъръ споменъ; въ други пакъ ханове пѫтникътъ, посрѣдъ отвратителна мрьсотия и нощно мѫчение отъ ненаситнитѣ гадини, съ най-голѣмо нетърпѣние очаква да се съмне.

По селата ние обикновенно накарвахме да ни постелатъ сѣно подъ стрѣхата на кѫщата, туряхме на него нашитѣ завивки и спѣхме съвсѣмъ приятно на чистъ въздухъ, макаръ и въ палта и обуща. Безъ съмнѣние, при дъждовно врѣме человѣкъ трѣбва да настани лѣглото си вѫтрѣ въ хижата, гдѣто димътъ отъ откритото огнище силно ѣде очитѣ.

Който има много познайници или прѣпорѫки, ще намѣри въ градоветѣ голѣмо гостоприемство. При това ще има най-добъръ случай да добие свѣдѣния за страната, но често губи свободното располагание съ своето врѣме, а при прѣстояване по-вече отъ 24 часа го угнетява неприятно чувство, че той може да е въ тегость на стопанетѣ.

Храната е проста и здрава: кокошки, овнешко и агнешко месо, яйца, сирение, риба, зеленчукъ, овощия и вино. Вредъ се намира и

добро кафе, което тукъ се тълче по турский начинъ въ хаванъ и се сипва не прѣцѣдено въ чашата, гдѣто твърдитѣ му съставни части бавно падатъ на дъното. Въ сиромашкитѣ села естественно и тая храна понѣкогажъ мѫчно се намира. Готвението на храната въ селата винаги трѣбва да се надглежда; особенно трѣбва да се пази человѣкъ отъ недостаточно калаисани сѫдове и недопеченъ хлѣбъ отъ грубосмлѣно жито. Често трѣбва да земашъ съ себеси прѣхрана за единъ день (и сурово месо); консерви, песметъ, чай, шоколадъ, конякъ и т. н., та и нѣкои цѣрове не трѣбва да липсватъ отъ чантата на пѫтникътъ.

Колко може да струва приготвянието и самото пѫтувание, мень е мѫчно да установя съотвѣтственна норма за единъ наученъ пѫтешественникъ, понеже азъ не правехъ никакви приготовления и нѣмахъ нужда отъ прѣводачъ, а пѫтувахъ по способътъ на мѣстнитѣ чиновници и офицери, съ възможно най-малъкъ багажъ.

Българскитѣ проводници се стараятъ да бѫдатъ приятни другари. Малки исключения съставятъ млади чиновници отъ извѣстенъ типъ, които искатъ да покажатъ авторитетътъ си прѣдъ чужденецътъ въ селата и на пощенскитѣ станции, и възбуждатъ смѣхъ между добродушнитѣ селяне съ своето прѣкалено високомѣрие. Въ градоветѣ често може человѣкъ да попадне, ако веднага се не сѣпне, въ рѫцѣтѣ на нѣкоя отъ мѣстнитѣ партии, които сѫ настроени рѣзко една срѣщу друга, и които принадлѣжатъ къмъ голѣмитѣ партии въ страната. По безпѫтечнитѣ планини и небезопаснитѣ мѣстности служатъ за проводници конни стражари, по-вечето достойни хора съ добро познавание на страната.

Въ сношенията съ селското население азъ никога нѣмахъ неприятность. Но събиранието научни материали е мѫчно, при недовѣрието спрямо всѣкой непознатъ. Българинътъ изобщо е по-малко съобщителенъ нежели Сърбинътъ или Гъркътъ; селянинътъ се страхува, да не би задъ питанието да се крие нѣщо фискално или да се търси нѣкое закопано имание. Всичко зависи отъ тъй простото, но мѫчно научаемото искусство, какъ да се обнасяшъ съ първобитни хора, и по тѣхному да мислишъ и да говоришъ. Не рѣдко азъ сьмь получавалъ нѣкое интересно свѣдѣние чакъ при третьо посѣщавание сѫщата мѣстность и то съвсѣмъ случайно. Въ малкитѣ градове това е по-лесно; тамъ се намиратъ запознати съ свѣтътъ хора или пакъ читающи книги самоуки съ точно знаяние на мѣстностьта и живъ интересъ къмъ изучавание на отечеството.

15. Пощи и телеграфи.

Къмъ крайтъ на турското врѣме въ страната имаше добра телеграфна мрѣжа за военни цѣли и една печална турска поща за писма; писменното и парично съобщение по-вечето се вършеше чрѣзъ находящитѣ се при консулствата пощенски чиновници, прѣимущественно чрѣзъ австрийскитѣ.

Българско пощенско и телеграфно управление се основа къмъ крайтъ на русската оккупация и сжщеврѣменно бѣха уведени споредъ руский образецъ приготвени пощенски марки. Понеже освѣнъ нѣколко Българе, които бѣха служили като телеграфисти въ турска, румжнска и английска служби, почти нѣмаше никакъвъ персоналъ, то такъвъ наново трѣбваше да се създаде чрѣзъ сърдчено обучавание на млади момци, което противъ очакванието добрѣ се сполучи. Днесь има персоналъ по-вече отъ 800 души. Въ Княжеството при първото организувание на пощата бѣха испросили отъ французкото правителство двоица французски чиновници. Въ 1881 година България влѣзе въ всесвѣтнийтъ пощенский съюзъ. Дирекцията на пощитѣ и телеграфитѣ е подчинена на Министерството на Външнитѣ работи; въ Румелия, която имаше собственни пощенски марки съ турски, български и грьцки надписи, тя бѣше съединена съ Дирекцията на Общитѣ Сгради. Числото на станцитѣ сега достига до 110; най-пълнитѣ приематъ и международни парични пратки и пакети. Въ по-ново врѣме сж наредени и селски пощи, съ куриери два пжти въ седмицата. Въ 1887 пощата е прѣпратила 3,622.521 частни писма, 1,884.301 вѣстници, печатни нѣща и образци на стоки. Телеграфнитѣ линии иматъ дължина 4402 километра; 105-тѣ станции испратили (1887) 126.457 държавни телеграмми и 349.226 частни; въ международното съобщение били испратени 59.072 депеши, получени 62.746. Службата изобщо е точна и исправна; отдѣлни закъснѣвания, особенно на малкитѣ станции, трѣбва да се приписватъ само на неопитностьта на по-вечето твърдѣ млади чиновници.

Споредъ членъ 77 отъ Конституцията тайната на писмата и депешитѣ е ненарушима. Но въ страната се вѣрва както отъ туземцитѣ, тъй и отъ чужденцитѣ, въ сжществуванието на единъ «черенъ кабинетъ.»[1]

---

[1] Въ годинитѣ 1881 и 1888 послѣдваха по тойзи поводъ дипломатически прѣдставления. Корреспонденцията на дипломатическитѣ прѣдставители поради това имаше нужда отъ много куриери. Сжщо и мнозина чужденци на българска служба поради тие случки имаха расправии съ българското правителство. Въ

16. Парични учреждения.

Нѣмание на капиталъ. Лихварство. Земледѣлчески касси. Българската Народна Банка.

Въ България се усѣща страшенъ недостатъкъ въ пари, което тежко се отзовава на земледѣлието, промишленностьта и търговията. Освѣнъ него продаванието земитѣ на изселяющитѣ се Турци изнася всичкото злато въ странство, както спестеното отъ старо врѣме отъ селянетѣ, тъй и оставеното отъ Русситѣ въ страната прѣзъ оккупацията. Недостатъкътъ на заимодавни капитали още отъ старо врѣме е имало за слѣдствие силно лихоимство. Лихва отъ 10 проц. се счита като умѣрена. Въ по-вечето окрѫзи пари се заематъ съ 12—36 проц., а пъкъ въ нѣкои мѣстности, като при Видинъ, Бургасъ или Кюстендилъ, лихвитѣ много пѫти достигатъ дори до 60—70 проц.

Повечето туземни едри търговци отъ всички народности и вѣроисповѣдания, множество еснафи и търговски дружества, и собственно всички богати хора въ градоветѣ се занимаватъ съ лихварски дѣла. Пѫтешественникътъ често ще бѫде изненадванъ отъ изражението, че единственнийтъ изворъ на всички лични богатства въ България е лихоимството. Съ това се обяснява и враждата между «Аристократитѣ» (чорбаджиитѣ) и «Демократитѣ» по градоветѣ, както и противоположностьта на гражданетѣ и селянетѣ.

По-вечето спекулации сѫ разчитани на жътвата. Капиталиститѣ даватъ въ заемъ пари на земледѣлцитѣ още прѣзъ зимата и ги получаватъ отъ длъжникътъ заедно съ лихвата подирь жътва въ натура, жито, кукурузъ, тютюнь, розово масло и др. т. Колкото по-рано е направенъ по-вечето пѫти устно сключенийтъ заемъ, толкова по-евтино ще трѣбва селянинътъ да отдаде своитѣ полски произведения.

За подпомагание бѣха създадени още въ турско врѣме земледѣлчески касси (тур. менафие), чрѣзъ влогове отъ общинитѣ на отдѣлни окрѫзи. Въ своето пѫтешествие Лежанъ описва злоупотрѣбленията, съ които тѣхното учреждение било свързано въ Митхатъ-

---

1881 г. азъ бѣхъ увѣдоменъ, че почти на всички мои прѣпорѫчани писма тънко гравиранийтъ печатъ се замѣнява съ нѣкакъвъ-си неодѣланъ гипсовъ отпечатъ. Тогава азъ най-вѣжливо обърнахъ вниманието на министрътъ на пощитѣ на това интересно явление; той биде трогнатъ, прѣдполагаше, обаче, че печатътъ се хабѣлъ отъ това, защото пощенскийтъ кондукторъ изъ пѫтьтъ сѣди врьхъ пощенскийтъ сандѫкъ, но както и да е, подирь тойзи разговоръ „тая чудесна игра на природата“ прѣстана веднага като че сама отъ себе си

Пашовото врѣме: селянетѣ плащали, а ефендиитѣ управлявали и давали паритѣ въ заемъ само на себе подобнитѣ. Сега, подирь страшната криза прѣзъ врѣмето на войната, всичко въ тѣхъ е прѣобразувано. Числото на тие касси достига до 74 съ единъ капиталъ почти отъ 20 мил. лева. Паритѣ се давать въ заемъ срѣщу поржчителство съ 9 проц. само на селяне отъ оние общини, които сж спомогнали съ влоговетѣ си за създаванието на кассата. Тия учреждения сж благодѣяние за населението, но изобщо се оплакватъ, че тѣхнийтъ капиталъ съвсѣмъ не постига за удовлетворение на нуждитѣ.

Като замѣна на хипотечни банки служатъ еднакво достжпнитѣ, и за граждане, и за селяне, сиротски касси.

Една спестителна касса до сега сжществува само въ Орѣхово, гдѣто споредъ това и лихвата е низка. По-благоприятни отношения се срѣщать и въ окржзитѣ Плѣвненский, Търновский и Шумненский, гдѣто се намиратъ по-вече капитали, търговски дружества, управляеми отъ градскитѣ общини еснафски касси и т. н. Държавни заведения за давание пари подъ залогъ нѣма, както и лотарии. Иностраннитѣ застрахователи дружества се прѣдставляватъ слабо.

Най-значителното парично учреждение въ страната е Българската Народна Банка. Тя биде открита отъ русското оккупационно управление съ капиталъ отъ два милиона лева и нѣколко години имаше само дребни дѣла. Единъ по-новъ законъ постави цѣлото учреждение на по широка основа, а основнийтъ капиталъ смѣта малко нѣщо по-вече отъ 8 миллиона лева. При всичко това цѣлийтъ обратъ 1887 е достигналъ до 225 мил. лева. Лихвата за заемитѣ се простира до 8—9 проц. а пакъ срѣщу влоговетѣ се плаща 3—5 проц. Сѣдалището на управлението на Банката е въ София; клонове сжществуватъ въ Пловдивъ, Русчукъ и Варна, а корреспонденти има 54 въ всички по-значителни градове въ страната.

Отъ иностраннитѣ учреждения се прѣдставлява само «Banque Ottomane» въ Пловдивъ. Чуждийтъ капиталъ тежко се компрометира още при създаванието на новото Княжество чрѣзъ многобройни прѣдложения отъ иностранни спекулянти, които търсѣха въ него Елдорадо и въ пълно незнание на хитронаблюдателнийтъ Источенъ меркантиленъ духъ искаха концесии, които можеха да вкаратъ страната въ продължително порабощение въ ржцѣтѣ на голѣми привилигировани търговски компании. Самото сжществувание на печатнитѣ проекти даваше на опозицията веднага благоприятенъ поводъ за

голѣмо безпокойство и за сравнения съ прѣтовареннтѣ съ дългове Турция и Египетъ. Сега, обаче, едно солидно учреждение можеше да прави добри операции; не трѣбва само да прѣслѣдва високопарни планове, да не ангажира твърдѣ голѣми суми, и при това въ управлението на свойтъ българский клонъ необходимо да вземе и Българе.

Книга четвърта.

ДУХОВНО ОБРАЗОВАНИЕ.

I. Религиозни отношения.

Въ общность. Българската Екзархия и нейнитѣ учреждения. Епархии. Монастири. Въпросъ за жалованието на бѣлото духовенство. Отношение къмъ държавата. Гърци. Грегориански Ерменци. Католици и Протестанти (Методисти, Анабаптисти). Евреe. Мухамедане.

Прѣброяванието на населението отъ 1889 намѣри въ България 2,424.371 (76·86 проц.) Православни Християне, 676,215-(21.44 проц.) Мухамедане, 24.352 (0·77 проц.) Евреи, 18.505 (0.59 проц.) Католици, 1358 (0.04 проц.) Протестанти и 7300 други исповѣдания, между които около 5200 Грегорински Ерменци.

Споредъ чл. 5 отъ Берлинскийтъ договоръ исповѣданието не може да лиши никого отъ ползуванието съ граждански и политически права, занимавание на оффициални длъжности и работение на нѣкой занаятъ. Свободата и упражнението на всички богослужения е обезпечено за всички български подданици и за всички чужденци, и отдѣлнитѣ религиозни общини не могатъ да бѫдатъ ограничавани нито въ иерархическата организация, нито въ отношенията имъ къмъ тѣхнитѣ духовни началници.

Българската Конституция (чл. 37—42) обявява Българо-православната Църква за държавна черкова. Тя обявява и другитѣ вѣроисповѣдания на българскитѣ подданници или на прѣстоящитѣ въ страната иноземци за свободни, обаче подъ условие, че тѣхното упражнение не трѣбва да нарушава сѫществующитѣ закони, че исповѣданието никому не може да служи като прѣдлогъ за неповиновение на всеобщеобязателнитѣ закони и че надзорътъ надъ духовнитѣ дѣла на всички исповѣдания се намира подъ вѣдѣнието на съотвѣтственното министерство. Духовнитѣ дѣла споредъ тая Конституция сѫ подчинени на министерството на Вънншнитѣ Работи.

Автономната православна българска черкова, наречена Екзархия, състояща отъ българскитѣ епархии въ Княжество България и въ Турската Империя, която има по-настоящемъ своето сѣдалище въ Цариградъ, е часть отъ Православната Источна Църква и си служи съ сжщитѣ старославянски черковни книги, както Сърбитѣ и Руситѣ. Тя е историческо продължение на Срѣдневѣковната Българска национална църква, която прѣзъ врѣмето на турското господство е била присъединена къмъ Цариградскийтъ патриархатъ. Нейното възстановление се дължи не на рѣшение на нѣкой църковенъ съборъ, но подирь една многогодишна борба на единъ ферманъ на Султанъ Абдулъ Азизъ отъ 27 февруарий 1870 г. Вслѣдствие на това тя биде отлжчена отъ Цариградскийтъ Грьцкий Патриархатъ, като създание изникнало само отъ свѣтската власть на невѣрнитѣ, и по рѣшението на единъ великъ Синодъ отъ 14 Септемврий 1872 год. Българетѣ бидоха провъзгласени за схизматици. Тие отношения отъ тогава не сж измѣнени.

Организацията на черковата се опрѣдѣля отъ изработенийтъ 1871 Екзархийский Уставъ. Той бѣше прѣработенъ за Княжеството отъ Синодътъ, приетъ отъ Народното Събрание и прогласенъ съ указъ отъ Князь Александра на 4 Февруарий 1883 година.

Върховнийтъ сановникъ на църквата е Екзархътъ, който живѣе въ Ортакьой при Цариградъ. Той се избира пожизненно, а именно избранникътъ трѣбва да бжде получивший богословско образование Българинъ на възрасть не по-малко отъ 40 години и да е билъ облѣченъ въ Епископский санъ вече петь години. Своята епархия той като екзархъ удържа; днешнийтъ е Ловченский митрополитъ. Способътъ на избиранието не е простъ. Всички архиереи записватъ на избирателнитѣ бюлетини нѣколко имена. Запечатанитѣ бюлетени отваря единъ «Общий Съборъ», състоящъ отъ всички архиереи и по два мирски прѣдставители отъ всѣка епархия, както и отъ Цариградската българска община. Отъ тѣзи имена Синодътъ опрѣдѣля двоица или троица като най-достойни и отъ тие кандидати Общийтъ Съборъ съ тайно гласоподавание избира Екзархътъ. Избранникътъ се прѣдставлява на Султанътъ и Портата и сжщеврѣменно неговийтъ изборъ се извѣщава на народътъ отъ Българскийтъ Князь съ прокламация.

Между Архиереитѣ по-вечето сж Митрополити, по-малкото прости Епископи. Обикновенната листа кандидати за архиерейский санъ се съставлява отъ Св. Синодъ отъ свещенници-проповѣдници, ректори или учители на духовни семинарии, архи-

мандрити, игумени, архидьякони, хорепископи, секретари на Синодътъ, най-малко 30-годишни неженени мжжье съ богословско образование. При овдовяването на нѣкоя епархия Синодътъ веднага назначава нѣкого отъ съсѣднитѣ архиереи за намѣстникъ. Послѣднийтъ свиква духовнитѣ и мирскитѣ избиратели, които избиратъ отъ названната кандидатна листа двоица, и отъ тѣхъ Синодътъ рѣшава за едного. Слѣдъ ржкополаганието избранникътъ се утвърдява чрѣзъ Княжеский указъ и се прѣпоржчва на епархията съ Синодално послание. Прѣмѣстванието на архиереитѣ отъ една епархия въ друга е изрично забранено по Византийското цьрковно право. Архиерейтъ е обязанъ поне веднаждъ въ годината да направи обиколка по градоветѣ и селата, и да се грижи за цьрквитѣ, религиозното образование, за учреждавание на училища и за общата нравственность.

Върховното цьрковно управление има Св. Синодъ, състоящъ отъ 4 митрополити, избрани отъ всички архиереи чрѣзъ запечатани бюлетини за 4 години, подъ прѣдсѣдателството на Екзархътъ. Той се събира редовно веднаждъ въ годината. Въ Княжеството той не може да прати нито едно окржжно безъ съгласието на надлѣжнийтъ министръ.

Намѣстникътъ на архиерейтъ въ неговото сѣдалище е протосингелътъ, въ всѣкий по-голѣмъ градъ архиерейскийтъ намѣстникъ, избранъ отъ всички священници на въпросната епархия за 2 години. При архиерейтъ еженедѣлно засѣдава Духовнийтъ Епархиаленъ Съвѣтъ; той се състои отъ четворица духовни, избрани отъ духовенството на епархията помежду священницитѣ по стари отъ 30 години за по двѣ години, при това тъй, щото ежегодно да се мѣнува половината. Единъ членъ е ковчежникъ. Въ духовнитѣ дѣла архиерейтъ не може нищо да направи безъ Съвѣтътъ, нито пакъ Съвѣтътъ безъ архиерейтъ. Всички тие длъжностни лица подлѣжатъ на утвърждение отъ Св. Синодъ и правителството.

Участието на миряне̌тѣ въ изборътъ на Архиерей и Екзархъ е наредено по слѣдующийтъ начинъ. Въ всѣка епархия се съставлява списъкъ на всички духовни и по 1—3 миряне отъ най-способнитѣ и най-челнитѣ поне 30-годишни мжжье отъ всѣкий градъ и село. Отъ тойзи списъкъ общинитѣ избиратъ съ тайно гласувание 3 духовни и 3 миряне, и тѣ сж избиратели за 3 години.

Кандидатътъ за священнический санъ трѣбва да има поне 25 години и да е свършилъ духовно училище, въ което обаче и до днесь още се правятъ исключения, и да се е отличавалъ съ безукорно поведение. Него избира едно събрание отъ духовни и най-

личнитѣ миряне въ енурията подъ прѣдсѣдателството на архиерейскийтъ намѣстникъ. Архиерейтъ разгледва прѣдложението въ Епархиалнийтъ Съвѣтъ и увѣдомява министерството за ръкополаганието за да се внесе въ списъкътъ на духовнитѣ. Ни единъ священникъ (въ обикновеннийтъ езикъ попъ) не може да бѫде ръкоположенъ безъ опрѣдѣлена енория. Той може да бѫде жененъ, но само единъ пѫть; бракътъ трѣбва да бѫде сключенъ прѣди посвещаванието.

Финанциалнитѣ дѣла сѫ подробно наредени. Споредъ членъ 100 Княжеството плаща на Екзархията една годишна сумма, смѣтана споредъ вѣнчилата въ епархиитѣ за всѣко по 40 стотинки, сега 142.000 лева. Отъ 1878 митрополититѣ се плащатъ отъ държавата. Въ бюджетътъ сѫ показани заплатитѣ на 10 митрополити по 6000—8000 лева. Такситѣ за издавание на различни документи образуватъ приходитѣ на Епархиалнийтъ Съвѣтъ, който отъ тѣхъ и получава своето съдържание; остатъкътъ трѣбва да служи за образувание на единъ пенсионенъ фондъ за духовенството.

Селскитѣ енории броятъ по 150—200, градскитѣ по 200—300 кѫщи. Енорийскийтъ священникъ споредъ уставътъ трѣбва да получава вънъ отъ прѣдписанитѣ такси едно възнаграждение, което за селата се опрѣдѣля съ 850, за градоветѣ съ 1200, за голѣмитѣ градове съ 1500 лева; отъ тѣхъ $^1/_4$ се плаща отъ черковнитѣ приходи, $^3/_4$ отъ държавата, която трѣбва да събира нуждната сумма отъ православното българско население наедно съ държавнитѣ данъци. Отъ остатъкътъ на приходитѣ на всѣка черкова $^3/_4$ оставатъ за училището, $^1/_4$ въ полза на черковнийтъ фондъ. Черковнитѣ имоти управлява Черковното Настоятелство, състояще отъ 3—5 миряне подъ прѣдсѣдателството на единъ протоиерей или иерей, избираемо ежегодно отъ политическитѣ избиратели на енорията. Духовнитѣ сѫ задължени да казватъ проповѣди или да четатъ въ черковитѣ дозволенитѣ черковни слова, но на мирянетѣ споредъ Уставътъ се забранява да държатъ въ черкова слова, както до сега се правеше отъ учители и други. Въ углавни случаи духовното лице прѣкарва слѣдственнийтъ затворъ въ митрополията.

По-голѣмата часть отъ опрѣдѣленията на тойзи Уставъ бидоха веднага уведени. Само заплатата на священницитѣ поведе къмъ конфликти, които се продължаватъ още и сега. Правителството споредъ Уставътъ е само посрѣдникъ. То даде на заемъ съ одобрението на Народното Събрание 1884 една сумма отъ 850.000 лева, отъ която духовенството получи своето възнаграждение за 8 мѣсеци. Но

сжщеврѣменно прѣдписиваемийтъ отъ Уставътъ данъкъ не се събра, понеже списъцитѣ за него не бѣха за благоврѣменно приготвени. За 1885 Народното Събрание отказа да даде новъ заемъ; въ сжщото врѣме по-вечето окржзи отблъснаха проектиранийтъ данъкъ съ заявление, че тѣ ще плащатъ на своитѣ свещенници както до сега, въ селата съ натурални даждия. Отъ тогава безуспѣшно се работи за единъ опрѣдѣленъ законъ. Прѣкарванието му изисква около 1 мил. лева годишно. Духовнитѣ често се оплакватъ, че били изгубили старитѣ си доходи, а нови не получаватъ.[1]

Бюджетътъ за 1891 съдържа спрямо черковата увеличени постове: съдържанието на Екзархията 207,327 лева, жалования на Прѣосв. митрополити по 8040—10.800 лева и за поддържанието на духовенството 800.000 лева, чрѣзъ което въпросътъ за заплащанието на долнето духовенство е направилъ пакъ стжпка напрѣдъ.

Епархиитѣ до скоро имаха стари исторически достопаметни граници. Уставътъ прѣдписа 1883 унищожаванието на 3 отъ тогавашнитѣ 9 епархии въ Княжеството слѣдъ тѣхното най-ближно овдовявание и намѣста замѣни старитѣ граници съ измѣрението на днешнитѣ окржзи и околии. Въ нинѣшне врѣме има 12 епархии.

1. Софийската митрополия обхваща окржзитѣ Софийский (безъ Златица и Самоковъ), Кюстендилский (безъ Дупница) и Трънский. Къмъ нея се относеше до регулиранието 1883 и Берковица. Новопридадени сж части отъ двѣ упразднени епархии. Нишавската епархия съ сѣдалище въ Пиротъ подирь разрѣзванието чрѣзъ берлинскитѣ граници 1878 биде унищожена и срьбската часть спадна въ Нишската епархия, а българската въ Софийската. Кюстендилската епархия слѣдъ смъртьта на послѣднийтъ митрополитъ 1884 се присъедини къмъ Софийската, съ исключение на лѣжащитѣ отвадъ границитѣ въ Турция части (Кратово, Кочани и Щипъ), сждбата на които отъ 1878 още не е рѣшена.

2. Самоковската митрополия съ околиитѣ Самоковска и Дупнишка слѣдъ най-близкото овдовявание ще се присъедини къмъ прѣдидущата. Тя изгуби чрѣзъ Берлинскитѣ граници мѣстноститѣ Джумая и Разлогъ въ Турция; сжщо и Ихтиманъ прѣди съединението 1885 принадлѣжеше къмъ нея.

3. Видинската митрополия въ окржзитѣ Видинский и Ломский.

---

[1] Докладъ на министръ Илия Цановъ въ Народното Събрание отъ 4 Юний 1885. — А. Шоповъ (секретарь на Екзархията), България въ цьрковно отношение Пловдивъ 1889, 8-о 47 стр.

4. Врачанската митрополия въ окрѫзитѣ Врачанский, Раховский и Плѣвненский.

5. Ловченската митрополия въ околиитѣ Ловченска, Троянска, Тетевенска, Орханийска и Златишка. Ще бѫде упразднена слѣдъ най-близкото овдовявание.

6. Търновската митрополия до скоро заемаше най-голѣмото пространство отъ всички, отъ Дунавътъ чакъ до Марица. Отъ южната ѝ часть прѣди малко образуваха Старо-Загорската епархия. При Търновската сега оставатъ окрѫзитѣ Търновский, Севлиевский и Свищовский.

7. Доростоло-Червенската митрополия съ сѣдалище въ Русчукъ е произлѣзла отъ сливанието на двѣ стари епархии, съ сѣдалища въ укрѣплението Червенъ при Русчукъ и въ Силистра. Тя обема окрѫзитѣ Руссенский, Разградский, и Силистренский; едно врѣме къмъ нея принадлѣжеше цѣлата Добруджа чакъ до устието на Дунавътъ.

8. Варненско-Прѣславската митрополия обхваща окрѫзитѣ Варненский и Шумненский съ сѣдалища и въ двата града.

9. Пловдивската митрополия обема окрѫзитѣ Пловдивский, Татаръ-Пазарджикский и Хасковский.

10. Сливенската митрополия, основана 1870, обгрѫща Бургасскийтъ окрѫгъ и сѣверната часть отъ Сливенский окрѫгъ.

11. Старо-Загорската епархия съ цѣлийтъ окрѫгъ на тойзи градъ биде създадена съ едно синодално рѣшение (1881), но истински е отдѣлена отъ Търновската епархия само (1885) подирь съединението. Правителството и досега не е признало нейното сѫществувание, но търпи нейнийтъ управляющий.

12. Едно приврѣменно създавание съедини тритѣ околии Къзълъ-Агачска, Каваклийска и Харманлийска, съ сѣдалището на намѣстникътъ въ Харманлии; тя е възстановената (1886) часть отъ българската Одринска епархия.

За неустановеното положение на църковнитѣ дѣла характерно е обстоятелството, че половината отъ тия епархии сега се управлявать отъ намѣстници, между тѣхъ е и Софийската митрополия още отъ 1883 насамъ.

Помежду духовенството господствува, както вредъ на Истокъ, голѣма противоположность между бѣлото и черното духовенство, калугеритѣ и свѣтскитѣ священници. Тази противоположность зема своята основа отъ жената. Само неженениатѣ духовни лица, калугеръ или вдовецъ може да стане архиерей; на жененийтъ селский свещеникъ,

споредъ постановленията на Источната цьрква, достжпътъ къмъ архиерейский тронъ е закритъ.

Българскитѣ архиереи сж патриотични, образовани и знающи свѣтътъ мжжье, въспитанници часть на грьцкитѣ, часть на русскитѣ богословски учебни заведения. А пакъ напротивъ селското духовенство стои на една доста низка степень на образование, особенно на западъ; тамъ неговото по-старо поколѣние се състои отчасти отъ селяне, които въ турско врѣме били ржкополагани отъ грьцкитѣ архиереи за една внесома отъ селската община такса отъ 1000 гроша безъ всѣкакъвъ прѣдварителенъ испитъ, и често едвамъ могатъ да пишатъ.

Имотътъ на цьрквата е незначителенъ, та въ Турция то и не е могло другояче да бжде; само Рилскийтъ монастирь има по-голѣмо владѣние, истина една горска пустошь. Дори жилищата на епископитѣ, митрополиитѣ сж отчасти вехти, гнили дьрвени кжщи.

Статистически данни ни прѣдставлява появившата се напослѣдне брошура отъ Екзархийскийтъ секретарь А. Шоповъ. Споредъ нея въ цѣлото Княжество 1888 имало 2350 духовни лица (11 архиереи, 24 архимандрити, 28 икономи, 70 протоиереи, 1951 свещенници, 20 диакони, 264 калугери); отъ 1951 енорийски свещенници 1012 прѣди ржкоположението били учители. Числото на свещенницитѣ безъ енория е съвсѣмъ малко и се ограничава съ нѣколцина болни и старци.

Цьркви имало въ сжщата година 1819. Прѣди 1860 били сградени 676, прѣзъ 1860—1870 г. 290, 1870—1880 г. 329, 1880—1888 г. 524. И така не по-малко отъ 1143 божии храмове сж въздигнати отъ избухванието на българскийтъ цьрковенъ въпросъ въ продължение на 28 години и все въ нарастающе число. Това е толкова още по забѣлѣжително, понеже тия сгради сж искарани исключително отъ общинитѣ; бюджетътъ на държавата не съдьржа никакви субсидии за тая цѣль. И все още има стотини села безъ цьркви: въ Софийската епархия 396 отъ 605, въ Варненската 209 отъ 338, Старо-Загорската 126 отъ 226.

Единственийтъ по голѣмъ монастирь е онзи на св. Иванъ Рилский, единъ «ставропигионъ», сирѣчь прѣко-подчиненъ на Патриархътъ, а въ даденийтъ случай на Екзархията, а не на мѣстнийтъ архиерей; той има 78 калугери. Другитѣ монастири сж прьснати по планинскитѣ мѣстности и по-вечето сж много дребни, често нѣкое старо отшелническо жилище съ параклисъ, сега само съ по единъ калугерь; тѣ често служатъ като енорийска черкова за околностьта. Распрѣдѣ-

лението имъ по епархиитѣ е такова: Софийската 36 монастири (14 сѫ енорийски черкови), Самоковската 3, Видинската 6, Врачанската 6, Ловченската 6, Търновската 11 (100 калугери), Пловдивската 6, Старо-Загорската 1, Сливенската 2, Харманлийската 1, всички заедно 78 монастири съ 199 калугери. Епархиитѣ Доростоло-Червенска и Варненско-Прѣславска нѣматъ никакви монастири. Женски монастири има 14, именно въ епархиитѣ: Търновската, Ловченската (по 4), Пловдивската, Самоковската (по 2), Софийската и Старо-Загорската (въ Казанлъкъ) по единъ, всички купомъ съ 348 калугерки. Мѫжскитѣ монастири слѣдватъ правилата на св. Василий Великий, безъ пустинничество. Между калугеритѣ има мнозина съ шарено минало. Женскитѣ монастири сѫ по-вече свободни сдружавания за рѫкодѣлие, сѫщо безъ пустинничество, но до колкото се чуе отъ мѣстнитѣ хора, не се ползуватъ съ уважение.

Шоповъ ни дава статистика и за новообращеннитѣ отъ 1878 насамъ: 1913 Мухамедане, 15 Евреи, 10 Католици, 1 Протестантъ.

Положението на Българската Църква спрямо държавата въ нинѣшнитѣ врѣмена е затруднително. Църквата въ турско врѣме, когато архиереитѣ е билъ припознатъ отъ законитѣ началникъ и защитникъ на своето стадо, е принесла много заслуги на народътъ и поради свойтъ патриотизмъ много е пострадала. Освѣнѣ него тя е чисто националенъ организъмъ, съ понятенъ за народътъ църковенъ езикъ, съ израсло наедно съ всичкитѣ класси отъ народътъ духовенство и съ не незначително участие на мирскийтъ елементъ въ църковното управление. Но при всичко това тя не е пустнала корени у Българетѣ, като у Гърцитѣ и Русситѣ, гдѣто националната църква сега почти образува една недѣлима сѫщественна часть на тѣхната народность. Причинитѣ сѫ разнородни: дългата борба противъ по-прѣди господствующето висше грьцко духовенство, незрѣлото състояние на новата национална църква, недостатъкътъ на образование посрѣдъ долньото духовенство и най-сѣтнѣ влиянието на чуждитѣ, изникнали изъ съвършенно други условия, въззрѣния у интеллигенцията. Политицитѣ на освободената страна сѫ съвсѣмъ равнодушни спрямо църквата или дори сѫ враждебни къмъ нея. Съзаклѣтницитѣ на послѣднитѣ турски години сѫ по-вечето произнесени атеисти. Отъ начало нѣкои владици играха видна роля; Климентъ Търновский бѣше Министръ-Президентъ, Симеонъ Прѣславский Прѣдсѣдатель на Народното Събрание. Но нинѣшнийтъ Министръ-Президентъ Стамболовъ 1889 испѫди изъ София безъ дълги церемонии дори членоветѣ на Св. Сидонъ, и въпрѣки съпротивлението на гражданетѣ събори стари

Софийски черкови за регулирание улицитѣ на градътъ. За бѫдущето на цырквата важенъ е въпросътъ за нарежданието съдържание на бѣлото духовенство; до като той стои откритъ, поддържанитѣ отъ държавата въспитанници на богословскитѣ училища ще прѣдпочитатъ да ставатъ народни учители и чиновници отъ колкото свещенници. Но и самото духовенство има извѣстна вина въ упадъкътъ на неговийтъ авторитетъ. Цырковна ученность, духовно краснорѣчие и изобщо устна и писменна дѣятелность бързо можеха да го поддигнатъ въ очитѣ на хората, но отъ тая страна много му липсва; богословската литература въ българскийтъ езикъ е несъразмѣрно малка и дори по-вечето катехизиси и цырковни истории за училищата сѫ съставени отъ миряне.

Слѣдъ Българетѣ идатъ Гърцитѣ съ грьцкийтъ цырковенъ езикъ, подчинени на Цариградскийтъ патриархатъ. Тѣ иматъ въ страната петь епархии, съ митрополити: 1. Пловдивската съ 22 черкови, 5 монастири, 50 свещенници и 11 калугери; 2. Анхиалската (заедно съ Бургасъ); 3. Созополската; 4. Месемврийската (тия двѣ вслѣдствие дребностьта на тѣхнитѣ епархии иматъ доста бѣденъ поминъкъ); 5. Варненската съ 12 черкови и 19 свещенници въ градоветѣ Варна, Балчикъ и Добричъ и 8 села, както и единъ параклисъ въ Шуменъ. Духовенството се поддържа отъ енориотитѣ. Грьцкийтъ епископъ въ Варна не е признатъ отъ Българското правителство, защото назначението му е станало безъ негово съгласие.

Ерменцитѣ отъ Григориянската цырква се намиратъ подъ ерменскийтъ не униятский Цариградский патриархъ. Тѣ иматъ въ Русчукъ единъ епископъ.

Католицитѣ броеха 1889 год. 2536 семейства, 17 черкови, 53 священника и 87 калугерки. Тѣ иматъ два епископа, титулярнийтъ Софийский епископъ съ сѣдалище въ Пловдивъ при сградената 1864 г. черкова Св. Луи, чиято епархия обема и София, и титулярнийтъ епископъ Никополский, който живѣе въ Русчукъ и управлява католицитѣ на Дунавската область. Освѣнъ Павликянетѣ при Пловдивъ и Свищовъ (стр. 127) има още отдѣлни български католици въ областьта на долня Тунджа, особенно въ селата Топузлари, Доурокли, Соуджакъ, Гаджилово; въ първоназванното село тѣ сѫ прѣселени Павликияне отъ Пловдивъ, въ останалитѣ — стрѫкове отъ новообращеннитѣ български унияти при Одринъ. Освѣнъ тѣхъ има още иноземни католици съ черкови, повечето само скромни капелли, и училища въ градоветѣ София (84

семейства), Русчукъ, Варна и Видинъ. Въ послѣднитѣ три години отъ Одринъ се откриха католически училища и въ Ямболъ, и въ Бургасъ. Всички тия черкови безъ помощи изъ Франция, Австрия и Италия не биха могли да сѫществуватъ. Училищата, въ които прѣподаватъ французски калугери и калугерки, се посѣщаватъ не само отъ дѣца на чужденцитѣ и Павликиянетѣ, но сѫщеврѣменно и отъ Българе, Гърци и Спаньоли за практическо изучвание на французскийтъ езикъ. За това тѣзи заведения се подкрѣпятъ отъ Французитѣ безъ разлика на партия.

Протестантитѣ броятъ 466 семейства, 15 черкови и 24 проповѣдници. Чужденци, Англикане, Лютеране или Реформати сѫ въ тѣхъ въ твърдѣ малко количество. Болшинството сѫ мѣстни Методисти. Американскитѣ методистически проповѣдници отдавна отъ Смирна и Цариградъ сѫ турили око на България, и тѣхната дѣятелность най-напрѣдъ се откри въ Пловдивъ 1857 година. Тѣхнитѣ грамадни срѣдства, безвъзмездно обучение, раздавание даромъ книги (тѣ тъй сѫщо прѣдприеха и напечатаха българский прѣводъ на Библията), тѣхнитѣ усилия да изучатъ народнийтъ езикъ за проповѣди и писателство имъ спечелиха много симпатии. Първитѣ учители бѣха Американци; въ по-новитѣ врѣмена кѫмъ тѣхъ се присъединиха образовани въ Америка български Реверенди изъ Самоковъ, Котелъ, Ямболъ, Панагюрище и изъ Македоиия. Въ Источна Румелия Методиститѣ имаха осигурено чрѣзъ Органическийтъ уставъ положение, но въ Княжеството кѫмъ тѣхъ бѣха враждебни; сега подирь Съединението тѣ иматъ пакъ напрѣдъкъ. Тѣхното сѣдалище е Самоковъ съ едно голѣмо училище. Въ София има 2 методистски черкови и 1 лютеранска, послѣдната съ едно нѣмско училище. Въ Источна Румелия Методисти има въ Пловдивъ, Ямболъ (отъ 1860 насамъ, 32 семейства), Татаръ-Пазарджикъ, Панагюрище, Казанлъкъ, както и въ селата Костенецъ; Церово (при Пазарджикъ), Меричлери (при Чирпанъ) и Каяли-дере (при Харманлии), на сѣверъ отъ Балканътъ въ Русчукъ, Търново, Ловечъ, отъ нѣколко години насамъ и въ Варна, Шуменъ, Орхание и Троянъ. Методистскитѣ проповѣдници развиватъ голѣма дѣятелность и въ Македония (въ Битоля) и въ Разложската долина. Да ли тѣ, въпрѣки голѣмитѣ парични жьртви, ще се задържатъ въ тия земи, е неизвѣстно; сѫщо и въ Гърция тѣ бѣха нѣкога като учители привѣтствувани и популярни, обаче 1843 бидоха изгонени. Въ България тѣ трѣбваше най-напоконъ да оставятъ безъ резултатъ свойтъ пръвъ центръ Стара-Загора, гдѣто тѣ дѣйствуваха отъ 1858, и се прѣселиха въ Самоковъ.

Наредъ съ Методиститѣ има още нѣколко Анабабтисти въ Русчукъ и Ломъ-Паланка, тъй сѫщо привлѣчени отъ Американци.

Между Евреитѣ главнийтъ Софийский раввинъ се подписва по французски «grand rabin de Bulgarie» и получава 3000 лева жалование отъ държавното ковчежничество.

Сѫщо и муфтиитѣ на Мухамеданетѣ и тѣхнитѣ помощници (наиби) и писари се плащатъ отъ правителството; Софийскийтъ муфтия получава 3000, останалитѣ 1800—2400 лева. Правителството спомага съ 9000 лева поддържанието на едно мухамеданско духовно училище въ Шуменъ. Джамиитѣ и теккетата често иматъ значителни недвижими имоти, но тѣхнийтъ титулъ на владѣние по-вечето принадлежи къмъ неразрѣшенийтъ още въпросъ за вакуфитѣ (религиознитѣ недвижими имоти).

2. Народно просвѣщение.

Историческо развитие. Българскитѣ начални училища и тѣхнитѣ учители. Статистика. Училища на религиознитѣ общини. Инспектори. Посѣщение на училищата. Главнитѣ или градски училища. Классически и Реални гимназии. Образование въ странство. Опитъ за основание на единъ университетъ.

Зачаткитѣ на българското училищно дѣло се падатъ още въ турско врѣме и отиватъ двѣ или три поколѣния назадъ. Съвсѣмъ безъ училища страната никога не е била отъ Срѣднитѣ вѣкове насамъ, но най-старата тѣхна форма, тъй наречената келлия, която изчезна само въ наше врѣме, сѫществуваше само при нѣколко черкови и монастири и по-вечето служеше за приготвение къмъ духовенъ чинъ. Обучението тамъ се ограничаваше съ чертанието на буквитѣ и научвание наустъ цьрковнитѣ книги. Пьрвитѣ училища отъ по-добъръ родъ бѣха създадени въ началото на 19-ийтъ вѣкъ, подъ влиянието на търговцитѣ и грьцкитѣ владици; прѣподаваемийтъ въ тѣхъ езикъ бѣше грьцкийтъ, но методата винаги още почиваше на изучвание наустъ, което, при слабото знаяние на езикътъ, можеше да даде само слаби резултати.

Пьрвото чисто българско училище по модеренъ образецъ основаха 1835 г. въ Габрово нѣколцина търговци, заселени въ Одесса и Букурещъ подъ рѫководството на многозаслужилийтъ за народното просвѣщение въ България калугеръ Неофитъ Рилский († 1881). Методата бѣше Белль-Ланкастерска, нуждnитѣ книги бѣха скомпилирани отъ грьцки или русски и по вечето напечатани въ Сърбия. Примѣрътъ на Габровското училище бързо подѣйствува, както на сѫществующитѣ примитивни попски училища, тъй и на грьцкитѣ градски училища. Слѣдъ Кримската война движението отъ градоветѣ

прѣмина и въ селата, особенно въ околноститѣ на търговскитѣ градове и на занаятчийскитѣ паланки въ планината, когато пакъ Дунавската равнина и западнитѣ планински страни останаха твърдѣ надирѣ. При това, обаче, сѫществуванието на училищата бѣше изложено още на много промѣни, понеже тѣхното поддържание оставаше исключително дѣло на религиознитѣ общини, на които пакъ охотата къмъ жъртви бѣше тоже изложена на много колебания. Българскитѣ училища никакъ не се гледаха съ добро око отъ Портата и не получаваха отъ държавата никаква поддържка. На чело на тие български заведения, прѣди освобождението, стоеха разширеното въ реална гимназия и силно посѣщаемото старо Габровско училище, както и реалната гимназия въ Пловдивъ, и двѣтѣ съ по 6 класса; наредъ съ тѣхъ имаха значение по-вече или по-малко усъвършенствуванитѣ градски училища въ Шуменъ, Русчукъ, Свищовъ, София, Стара-Загора и т. н., нѣкои отъ които дори даваха прѣдставление за прѣподаванието въ странство. Освѣнъ тѣхъ за просвѣщението на България не малко значение имаше българската гимназия въ Болградъ въ Бессарабия, въ колониитѣ на емигрантитѣ отъ 1829, тогава на румѫнска почва, сега слѣдъ отстѫпванието южна Бессарабия на Руссия порусена. Сѫщо и цариградскитѣ французски и английски училища имаха върху Българетѣ голѣма притегателна сила, особенно американскийтъ Робертъ-Коледжъ при Румели-Хиссаръ и Lycée imperial de Galata.

Чрѣзъ освобождението прѣчкитѣ, които по-прѣди стоеха на пѫтьтъ на едно естественно развитие, се прѣмахнаха, и много, което испрѣди бѣше прѣдоставено на една самобитна патриотическа дѣятелность, стана обязателенъ граждански дългъ. Въ русското оккупационно управление имаше особенъ отдѣлъ за Народното Просвѣщение. Неговийтъ началникъ, Дриновъ, профессоръ въ Харковскийтъ Университетъ, рожденъ Българинъ и личенъ писатель, прѣди всичко се помѫчи да отвори затворенитѣ прѣзъ войната народни училища, да основе за смѣтка на хазната нѣколко срѣдни училища, да уведе съотвѣтствующи программи за обучение, държавна инспекция и стипендии.

Прѣзъ годинитѣ 1879—1885 сѣверната и южна части на страната се управляваха отдѣлно. Въ Княжеството постоянната министерска промѣна съставляваше силно прѣпятствие. Въ първитѣ двѣ години имаше 7 министри на Просвѣщението (единъ само за 17 дни); само 1884/85 видя първийтъ, който има щастие спокойно да испълнява своята длъжность една пълна учебна година.

Обаче, чиновницитѣ на министерството и учителитѣ на държавнитѣ училища рѣдко бѣха мѣстени. Персоналътъ на централното управление се състоеше отъ нѣколко Българе[1] съ университетско образование, съ специална подготовка, която тогава не се срѣщаше ни въ едно друго министерство, и отъ авторътъ на тази книга. Въ началото имаше, отъ една страна, най-силенъ напоръ за училища въ страната и за образование въ странство, а отъ друга, липсваше всичко: образовани учители, методически подготвени ученици, учебници, учебни пособия, закони и особенно сгради. Новооснованата Софийска Гимназия три години се помѣстяваше въ единъ съвсѣмъ порутенъ турский конакъ, чиито стѣни се поддържаха съ подпори. Мжчнотиитѣ на дѣлото идѣха не отдолу, отъ населението, учителитѣ, ученицитѣ и постоянно щедрото Народно Събрание, но отгорѣ, отъ интригантското управляюще общество, въ което имаше дори явни противници на наростающето всеобщо народно просвѣщение.

Въ Източна Румелия, гдѣто цѣлото население отъ всички класси е по-напрѣднжло, Дирекцията на Просвѣщението бѣше малко изложена на промѣни и съ години се управляваше отъ Иоакимъ Груевъ, единъ ветеранъ на българската народна школа.

Слѣдъ Съединението много приврѣменни наредби се замѣниха съ специални закони и организационното дѣло се допълни. Но до като по-прѣди отъ двѣтѣ страни на Балканътъ не липсваха годишни отчети, статистиката на образованието на съединена България остана много надирѣ[2].

Началното образование бѣше обявено отъ самото начало за задължително, въ Румелия отъ Органическийтъ Уставъ за дѣца отъ 7 до 13 годишна възрасть, въ Княжеството по принципъ отъ Конституцията, въ частность чрѣзъ особенъ законъ отъ 1885 за всички дѣца отъ 6 до 12 години, подъ страхъ на парични глоби за родителитѣ, настойницитѣ или общинскитѣ настоятели. Първоначалното училище има четири отдѣления; образованието (25 часа въ

---

[1] Въ различни врѣмена бѣха: М. К. Сарафовъ, В. Д. Стояновъ, Петръ Генчевъ, Спасъ Вацовъ и Георгий Кирковъ.

[2] Отъ мене 1882 се яви въ Държавенъ Вѣстникъ и отдѣлно единъ общъ докладъ до князьтъ върху положението на народното образование въ Княжество България (едно извлѣчение вижъ въ Augsburger Allg. Zeitung 1382 No. 220 — 222), отъ мойтъ прѣемникъ Теохаровъ подобенъ единъ годишенъ отчетъ до Народното Събрание. Румелийскийтъ директоръ на Просвѣщението, Груевъ, прѣдстави единъ редъ годишни отчети прѣдъ Румелийското Областно Събрание. Распорежданията на министерството на Народното Просвѣщение се явиха въ два тома: Училищенъ Сборникъ, София 1883, 8-о, 199 стр. (1878 — 1882) и Сборникъ на окржжнитѣ писма, София 1888, 8-о, 424 стр. (1883—1888).

Фиг. 20. Българско селско училище съ сборътъ учители.

седмицата) обема Законъ Божий, българский езикъ съ четение и писание, начала на естествовѣдѣние и отечественнитѣ география, история, смѣтание, чертание, гимнастика и пѣение. Училището се поддържа отъ общината, отъ фондове, повечето чрѣзъ завѣщание посветени кащи, дюгени, ниви и пари, и часть отъ църковнитѣ приходи (стр. 281) и чрѣзъ прибавка къмъ данъцитѣ. Държавата спомага ежегодно съ 400,000 лева субсидии. Управлението на училището отъ името на общината ржководи Училищно Настоятелство, което се състои отъ кметътъ и нѣколко членове, избрани сжщеврѣменно съ общинскийтъ съвѣтъ. Учителитѣ и учителкитѣ трѣбва да иматъ съотвѣтствующе образование и получаватъ споредъ тѣхната степень, но безъ разлика на полъ, 400, 800 или 1200 лева. Въ селата иматъ обичай да плащатъ една часть отъ съдържанието съ жито, жилище и прѣхрана.

Училищнитѣ здания отъ начало бѣха често глинени хижи или дървени клѣти, както самитѣ селски и градски кжщи. Отъ освобождението насамъ се сградиха много стотини нови училищни сгради, съ разноски на нѣколко милиони, при което и самата държава не малко спомогна. Новото, отдалечъ видимо, бѣло измазано училищно здание сега допълня картината на по-вечето села.

Прѣдписаната отъ законътъ десетимѣсечна учебна година се пази само въ градоветѣ; въ селскитѣ общини има собственно само зимно училище съ 7—8 мѣсечно обучение, което пролѣть, съ захващанието на полскитѣ работи, се прѣкжсва. Публичнийтъ испитъ при свършекътъ на учебната година винаги е мѣстенъ праздникъ. Книгитѣ изобщо сж практически, понеже на педагогическото поприще още въ турско врѣме е направено доста много. Тѣ се издаватъ отъ книжари, а не отъ държавата.

Мжчно бѣше съставлението на училищнийтъ персоналъ за сърдчено наростающето число училища. Прѣди освобождението имаше нѣкоя-друга стотина опитни и добрѣ подготвѣни учители, но новото държавно управление поглътна най-добрата часть отъ тойзи старъ персоналъ. Трѣбваше да се обърнатъ къмъ най-младото поколѣние, едвамъ излѣзли отъ дѣтинската си възрасть юноши, които въ тогавашнитѣ училища бѣха усвоили нѣкои малко-много повърхностни знания. Тѣ бѣха набързо подготвявани въ приврѣменнитѣ педагогически курсове прѣзъ ваканцията, и освѣнъ това при всѣкий случай ги свикваха за нови упражнения. Въ дребнитѣ мѣста често липсваше пригодно помѣщение. Въ 1879 г. инспекторътъ на Берковишкийтъ окржгъ въ голѣмото село Кутловица, сега центръ на една околия, учеше селски облѣченитѣ нови народни учители, съ

дивити задъ червенийтъ поясъ, въ една горица по брѣгътъ на Огостъ, като божественний Платонъ подъ яворитѣ на Академията! Въ 1882 г. въ цѣлото Княжество едвамъ 12 проц. отъ учителитѣ бѣха по-стари отъ 30 години. Сега сѫществуватъ четири педагогически училища съ тригодишенъ курсъ: въ Шуменъ, Ломъ-Паланка, Казанлъкъ и Кюстендилъ. Освѣнъ тѣхъ при много срѣдни училища има още педагогический годишенъ курсъ.

Материално още до скоро учительтъ въ селото стоеше често злѣ. Непрѣкѫснати бѣха оплакванията върху мудното заплащание на жалованието. Новитѣ общински и училищни закони оправиха до негдѣ тие отношения. При все това учительтъ е по-постояненъ само въ градътъ; по-голѣмата часть селски учители сѫ скитнический неосѣдълъ народъ, който общинитѣ обикновенно наематъ за една година. На западъ плащанието въ натура се срѣща твърдѣ много; налични пари въ село се намиратъ малко, кога напротивъ съ селски произведения селянинътъ може да бѫде твърдѣ щедъръ.

Прѣзъ оккупацията 1878/9 само въ Княжеството имаше 1088 народни училища (отъ които 61 дѣвически училища) съ 1247 учители и 132 учителки, 48.404 ученици и ученички. Слѣдъдвѣ години числото имъ се увеличи съ 277 училища: 1881 г. 1365 (отъ които 82 дѣвически училища) съ 1580 учители и 180 учителки. Въ Източна Румелия прѣзъ 1881 г. броеха 846 български първоначални училища съ 48.094 дѣца. Осемь години по-късно, 1888/9, въ народнитѣ училища имаше 172.183 ученици отъ 6—12 години: 129.977 момчета, 42.206 момичета. Отъ тѣхъ на българскитѣ училища се падатъ 113.008 дѣца, на турскитѣ 52.262, на гръцкитѣ 3456, на еврейскитѣ 1854, на арменскитѣ 746, на католическитѣ 607, на протестантскитѣ 128, на румѫнскитѣ 122. Учители имаше у Православнитѣ 3432 (отъ тѣхъ 458 учителки), у Мухамеданетѣ 1371 (48 учителки), у Евреитѣ 51 (5 учителки), у Католицитѣ 23 (9 учителки), у Ерменцитѣ 15 (3 учителки), у Протестантитѣ 21 (7 учителки), купомъ 4385 учители и 537 учителки.

Въ смѣсенитѣ общини всѣка религиозна община има свое училище и свое Училищно Настоятелство. Многобройни сѫ турскитѣ първоначални училища (медресе), 1888 г. наброява 957 (Шуменскийтъ окрѫгъ 317, Силистренскийтъ 203, Разградскийтъ 122 и т. н.). Тѣ сѫ твърдѣ първобитни и служатъ исключително само за религиозно обучение. Дѣцата отъ двата пола сѣдатъ турски на губеръ или просто на подътъ, и подъ рѫководството на нѣкой молла или

ходжа, въоржженъ съ дълга показалка, се учатъ да чертаятъ буквитѣ и да четатъ наустъ арабски молитви, като клатятъ постоянно главата си отъ дѣсно на лѣво. То е повече мжчение, нежели учение, но посѣщаватъ се силно, понеже стоятъ въ най-тѣсна свръзка съ вѣрата. Твърдѣ бавно си пробиватъ пжть нововведенията, макаръ че има вече доста добри турски учебни книжки, печатани въ Цариградъ. Българскийтъ законъ отъ 1885 прѣдписва за мухамеданскитѣ училища освѣнъ вѣроисповѣданието, тъй сжщо четение, писание, смѣтание, знаяние на мѣркитѣ и теглилкитѣ, и начални познания по география и българский езикъ.

Други първоначални училища на религиознитѣ общини има у Гърцитѣ 24, Евреитѣ 23, Католицитѣ 16, Протестантитѣ 16, Ерменцитѣ 6. Прѣподаванието началата на българский езикъ за всички е обязателно. Членъ 116 на законътъ отъ 1885 г. опрѣдѣля, че никое дѣте не може да бжде накарано да изучава друго вѣроисповѣдно учение отъ онова, което исповѣдватъ неговитѣ родители. Тия училища, както и частнитѣ училища, сж подъ надзорътъ на държавата. Чужденцитѣ могатъ безпрѣпятственно да отварятъ училища за своитѣ дѣца, като увѣдомяватъ прѣдварително Министерството и ежегодно съобщаватъ статистически данни; но, щомъ приематъ дѣца и на български поданици, тѣ трѣбва напълно да се подчиняватъ на мѣстнитѣ закони.

Държавнийтъ контролъ испълняватъ училищнитѣ инспектори. Противъ тѣхъ винаги въ Народното Събрание имаше силна оппозиция, защото дълго врѣме липсваха правоспособни сили, и мнозина отъ назначенитѣ, често стари господиновци, гледаха на своитѣ длъжности като на синекури, и твърдѣ рѣдко се виждаха по селата. Правителството искаше 1885 г. да поправи това чрѣзъ едно своеобразно срѣдство: то направи инспекторитѣ избираеми. Избирателитѣ бѣха членоветѣ на Окржжний Съвѣтъ, градскитѣ училищни Настоятели и по два прѣдставителя отъ Училищното Настоятелство на всѣко едно село. Който получеше болшинство, назначаваше се съ Княжеский Указъ за три години; той трѣбваше освѣнъ това да е на повече отъ 25 години, да е свършилъ срѣдне учебно заведение, да е билъ три год. учитель, да се е отличавалъ съ безукорно поведение. Инспекторътъ имаше да надглежда учителитѣ, училищнитѣ здания, обучението, да рѣшава прѣпирнитѣ и при това бѣше пазитель на старинитѣ, винаги въ сношение съ Окржжнийтъ Управитель и Окржжнийтъ Съвѣтъ. При изборитѣ естественно придобихж влияние педагогически малозначущи личности, които трѣбваше да се грижатъ да не изгубятъ чрѣзъ своята строгость благоволението на избирателитѣ си за настж-

пающийтъ периодъ. Тогава въ странство произведе чудно впечатлѣние, когато четоха оффициалната телеграмма изъ София; «При изборитѣ за училищни инспектори навсѣкждѣ побѣди правителствената партия!» Въ 1890 г. тая избирателна система бѣше прѣмахната и инспекторитѣ се назначаватъ прѣко отъ правителството.

Върху числото на способнитѣ да посѣщаватъ училище дѣца или разликата на вѣроисповѣданието къмъ истинското посѣщение на училищата се появи напослѣдне една обемиста статистика.[1] Въ нея сж показани 537.724 способни да посѣщаватъ училище дѣца: на 1000 жители се падатъ 170.47, именно 87.42 момчета, 83.05 момичета. Отъ тѣхъ посѣщавали, както е казано, училището 172.183 дѣца, слѣдователно, на 1000 жители 54.59, 41·21 момчета и 13.38 момичета. Най силно посѣщение на училищата иматъ окржзитѣ Шуменский (97.01 на 1000 жители), Силистренский (89.74) и Русчукский (72.53), най-слабо окржзитѣ Врачанский (35.58), Ломский (35.45), и Кюстендилский (27.68); Източно-Румелийскитѣ окржзи стоятъ по срѣдата (Пловдивский 51.46). Особенно слабо се посѣщаватъ училищата отъ момичетата по селата: Кюстендилский окржгъ 1.96 на 1000 жители, Раховский 3.53, Врачанский 3.59, напротивъ Силистренский 34.32, Шуменский 37.40. Тѣзи цифри губятъ до негдѣ своето значение, когато си припомнимъ, че въ тѣхъ влизатъ всички исповѣдания, и отъ това турскитѣ училища на Истокъ, въпрѣки тѣхната малка педагогическа цѣна, рѣшаватъ максимумътъ. Въ 1881 год. имахме статистикитѣ само за българскитѣ училища на тогавашното Княжество. Споредъ тѣхъ между училищнитѣ дѣца въ страната имаше само 17 процента момичета (минимумъ 7 проц. Кюстендилъ, максимумъ 30 процента Шуменъ, единственно въ градътъ Търново 41 проц.); въ Кюстендилскийтъ окржгъ отъ всичкитѣ дѣца само 28 проц. посѣщаваха училището, въ Шуменскийтъ окржгъ, гдѣто Българетѣ и Турцитѣ сж еднакво прилѣжни, 82 процента.

Слѣдъ народното училище върви главното или классно училище (или градско), което има три класса съ 28—31 седмични учебни часове. Учебнийтъ планъ, изработенъ 1885 отъ единъ учебенъ съборъ въ София, обема тъй сжщо основнитѣ начала на Химия, Физика, Геометрия, българската и всеобща История, География и т. н. Прѣзъ 1888 г. такива училища се броеха у Българетѣ 108

[1] Статистика на всичкитѣ задължени да посѣщаватъ училището въ България, както на оние, които подпадали подъ това задължение за учебната година 1888—1889. София, Държавна печатница 1889. 4-о. 206 стр.

(съ 206 учители и 59 учителки), 9 у Гърцитѣ, 5 у Евреитѣ, 2 у Католицитѣ. Половетѣ естественно вече сѫ отдѣлени. Сѫщо и Турцитѣ иматъ подобни по-високи училища (руждие), най-добритѣ въ Варна, Шуменъ и Пловдивъ. Тѣ стоятъ по-горѣ отъ първоначалнитѣ училища въ Турция и се посѣщаватъ само отъ момчета. Нѣкои отъ тѣзи училища на разни народности иматъ и повече отъ три класса. Държавата спомага на общинитѣ съ 200,000 лева субсидии.

Срѣднитѣ училища съ малки исключения се поддържатъ отъ държавата. Много отъ тѣхъ сѫ основани отъ Дринова, естественно тогава често само съ първийтъ классъ. Легка по-легка классоветѣ се допълвахѫ и 1883 станаха първитѣ матуритетни испити. Учебнитѣ программи и до сега иматъ приврѣмененъ характеръ. Понеже нуждитѣ на страната още малко сѫ изучени и образованнитѣ Българе сѫ свършили своето учение въ разни господарства, то не можеха дълго врѣме да се стъкмятъ. Срѣднето училище има сега седемь класса; тритѣ долни класса сѫ тождественни съ градскитѣ училища, четиритѣ горни образуватъ собственно срѣднето училище, отъ классическій или реаленъ видъ, классическа гимназия или реална гимназия. При това изучванието на классическитѣ езици споредъ най-новитѣ распоредби се ограничава съ тие четири години. Споредъ тѣхъ подготовката трѣбва да бѫде завършена въ двѣ години, за да могѫтъ ужъ въ слѣдующитѣ двѣ да четѫтъ Цезаря, Саллюстия, Цицерона, Ливия, Метаморфозитѣ на Овидия, както и нѣщо изъ Виргилия или Хорация; въ грьцкийтъ езикъ просто да стигнѫтъ до Ксенофонта, Херодота и до Илияда. Противъ увождането на классичеческитѣ езици (отъ начало латински езикъ почваха отъ първийтъ классъ) ратувахѫ мнозина; особенно възпитанницитѣ на русскитѣ училища. Поради националната противоположность грьцкийтъ езикъ остава все нелюбимъ. Отъ новитѣ езици обязателни сѫ русскийтъ и французскийтъ; въ крайдунавскитѣ градове французскийтъ езикъ се замѣнява съ нѣмскийтъ. Количеството на седмичнитѣ учебни часове достига до 29—32 (безъ гимнастика и пѣние).

Днешнитѣ срѣдни училища сѫ слѣдующитѣ: 2 пълни гимназии съ классическо и реално отдѣление съвмѣстно въ София (529 ученици) и въ Пловдивъ (417 ученици), всѣка съ по 35 учители, 4 пълни реални гимназии въ Габрово, Търново, Русчукъ и Видинъ, 2 петокласни реални гимназии въ Варна и Сливенъ. Срѣднитѣ училища въ Варна и Сливенъ сега пакъ сѫ обърнѫти въ пълни реални гимназии. Освѣнъ тѣхъ отъ държавата има поддържани трикласни нисши реални училища въ Кюстендилъ, Ломъ и Казанлъкъ (като

подготовление къмъ тамошнитѣ педагогически училища), както и въ Силистра, Станимака и Бургасъ. За възпитанието на духовенството служатъ двѣ богословски училища съ 2 специални класса: въ Търново, като прибавление къмъ тамошната реална гимназия (по прѣди въ Петропавловскийтъ монастирь надъ Лѣсковецъ) и въ Самоковъ.[1] Едно търговско училище държавата поддържа въ Свищовъ; земледѣлческитѣ и занаятчийскитѣ училища ние вече споменѫхме. Къмъ новата 1890 година тие заведения броеха 4683 ученици.

За женско образование служатъ 5 училища, които носятъ громкийтъ титулъ «Дѣвически гимназии» и прѣимуществено иматъ за цѣль да приготвятъ учителки, въ София, Търново, Варна, Пловдивъ и Стара-Загора, по новата година 1890 съ 986 ученички.

Най-важнитѣ отъ тие срѣдни училища се помѣстватъ въ нови, за тукашниитѣ условия, блѣскави здания. Учителскийтъ персоналъ, сега 286 души, въ начало мѫчно се съставляваше; въ Софийската гимназия помагаха и чиновницитѣ отъ Министерството на Народното Просвѣщение, за да вкаратъ новото учреждение въ правъ пѫть. По-късно числото скоро се увеличи съ млади, възвърнали се отъ висшитѣ училища въ странство Българе. Чужденци, Австрийски Славяне (Чехи, Хървати, Словинци), сега само малцина сѫ останали; отъ начало тѣ бѣха съвсѣмъ необходими, като филолози, учители на чертание и математици и бѣха много полезни съ своята ревность къмъ службата и знание на методическийтъ училищенъ редъ. Съдържанията сѫ добри: директорътъ получава 5400 лева, първокласнийтъ учитель 4560, второкласнийтъ 3,600, третокласнийтъ 3000, а въ София още съ прибавка поради скѫпотията. Единъ новъ законъ обезпечава на учителитѣ пенсия слѣдъ 20 годишна служба. Диктуванието на учебнийтъ материалъ най-послѣ се замѣня съ учебници, които, обаче, отчасти сѫ набързо приготвени прѣводи, особенно недостаточни въ терминологията.

Ученицитѣ сѫ нееднакво възрастни. Въ първитѣ години найгорнитѣ классове пълнѣхѫ млади, прѣзрѣли мѫжье до 26 годишна възрасть, често на сюртукътъ съ медали отъ опълченски дружини; тѣ бѣха сериозни, дисциплинирани, съ бързо схващание, съ упорита усидчивость, но тѣмъ липсваха първитѣ елементи. Само легка-полегка дойдоха възраститѣ по-вече въ равновѣсие. Ученицитѣ происхождатъ отъ всички класси на населението; държавата иждивява на

[1] Тие богословски училища сѫ безъ изучвание на класическитѣ езици! Великата грьцка богословска литература е достѫпна на богословитѣ най-много въ русски прѣводи.

стипендии за бѣдни ученици 128.400 лева. Младитѣ сѫ живи; новизната на цѣлото по-високо училищно дѣло увеличава тѣхната любознателность. Единъ недостатъкъ на тие заведения е, че тѣ твърдѣ много учатъ и малко въспитаватъ; послѣднето не могатъ още Българетѣ да усвоятъ въ странство. Остатъкъ отъ старата метода е многото учение наустъ и недостатъчностьта на писменнитѣ упражнения. Административното нареждание на каталози и цѣлата «статистическа» болесть, която почеватъ да увождатъ отъ Западъ въ училищното управление нѣма да подобратъ тѣзи недостатъци.

Политическитѣ бъркотии напослѣдне имаха най-лошо влияние върху училищата. Партиитѣ употрѣбиха ученицитѣ, като агитатори при изборитѣ, но послѣ, като правителственна партия, трѣбваше да търпатъ всички тѣхни своеволия, що поведе къмъ бурни ученически митинги, издавание прокламации и брошури противъ учителитѣ, по нѣкогажъ дори къмъ откритъ бунтъ. Огнището бѣше въ Пловдивъ, гдѣто още 1884 въ Източно-Румелийско врѣме избухнаха първитѣ бури отъ тойзи родъ; въ Княжеството, тогава единъ ученический бунтъ бѣше нѣщо немислимо. Подирь съединението злото стана всеобщо; ученицитѣ подивѣха, учителитѣ изгубиха всѣкакъвъ авторитетъ и върху тѣхъ тукъ-тамъ станаха дори фактически посѣгателства. Правителството дълго врѣме търпя това положение, но найсетнѣ трѣбваше да вземе строги мѣрки.

За по-високо образование Българетѣ трѣбва да посѣщаватъ чуждестраннитѣ висши училища. При тѣхнийтъ изборъ рѣшаватъ различни обстоятелства: често модата, защото мнозина вървятъ по пробитийтъ веднажъ отъ нѣкоя группа пѫть, стойностьта на разноскитѣ, на които пестеливийтъ Българинъ обръща грижливо внимание, климатическитѣ условия, поради които толкова души по образътъ на животътъ и езикътъ прѣдпочитатъ родственнийтъ Загребъ или топлата южна Франция прѣдъ студенийтъ Сѣверъ, а най-послѣ, при стипендиитѣ, волята на правителството или на меценатитѣ, или на благотворителнитѣ дружества. По-вечето отиватъ въ Руссия (Одесса, Киевъ, Москва), Австрия (Загребъ и Прага), Германия (Мюнхенъ, Хейделбергъ, Лейпцигъ), Швейцария (Цюрихъ, Женева) и въ Франция (Парижъ, Монпеллие и Ексъ). Числото на тие студенти сега се колебае между 250 и 400. Болшинството сѫ юристи, техници (инжинери) и медици. Правителственнитѣ стипендии, отъ 1200 до 2400 лева, цѣлата сумма въ 1889 г. на 243.000 лева, се распрѣдѣлятъ по рѣшението на Министерскийтъ Съвѣтъ; стипендиантитѣ сѫ длъжни да бѫдатъ редовни слушатели и да полагатъ всич-

ки прѣдписани испити. Разнопрограмното обучение на разни езици и въ разни земи води въ отечеството имъ къмъ много рѣзки противоположности, напр. между лѣкаритѣ и юриститѣ отъ различни школи.

Слѣдъ създаванието на свое мѣстно управление често се е говорило за учредявание на единъ българский университетъ. Което се сполучи въ Букурещъ, Яшъ, Бѣлградъ, Загребъ, Атини и Корфу, може да се прокара и въ страната край подножието на Хемусъ и Родопитѣ. Студенти нѣма да липсватъ, разноскитѣ страната лесно може да издържи и научно приготвени прѣподаватели не е мжчно да се намѣрятъ. Първата стжпка къмъ постепенното създавание на единъ университетъ се направи въ 1887 отъ Министрътъ на Просвѣщението Иванчовъ, съ откриванието на единъ свързанъ съ Софийската Гимназия висший педагогический курсъ, който трѣбваше да служи като подготовка къмъ учителското звание. Въ 1888—9 г. бѣше открито историко-филологическото, прѣзъ 1889—90 математико-физическото отдѣление. Въ това импровизирано Висше училище работятъ сега 12 учителски сили, бивши български министри, каквито има твърдѣ много, прѣсно прогласени туземни доктори на философията и химията, нѣкои учители отъ гимназията и др. съ избираемъ годишно ректоръ на чело.[1] Слушатели има само около 70. Учението обема три години съ семестриални испити и единъ държавенъ испитъ на свършекътъ, при който се добива дипломъ, сжщеврѣменно служащъ, като свидѣтелство на способность за учитель. Да ли се мисли сжщо и за основание на единъ юридический курсъ, намъ е неизвѣстно.

3. Литература и Наука.

Зачатки. Библиография. Печатници. Писатели и книгопродавци. Беллетристика. Поезия прѣди и подирь освобождението. Театръ. Научна литература. Литературни дружества. Народна библиотека и народенъ музеумъ.

Новобългарската литература[2] основаха двоица скромни самоуци изъ духовното съсловие, калугеръ Паисий съ една лѣтопись (1762) и неговий ученикъ, епископъ Врачанский Софроний, неуморимийтъ съставитель (1806 и слѣд.) на многобройни попу-

---

[1] Първийтъ ректоръ е Агура, единъ Бессарабский Българинъ, бившій министръ Въ прѣподавателското тѣло чужденци има 4: 1 Руссинъ (емигрантътъ Драгомановъ за История), 1 Сърбинъ, 2 Чеси.

[2] Върху литературата до 1876 освѣнъ моята Geschichte der Bulgaren ср. Пыпинъ и Спасовичъ, Исторія Славянской литературы, изданіе 2, томъ I.

лярни книги. Отъ тогава тя порастна чрѣзъ прѣводи и компилации по-вечето съ педагогическо и популярно съдържание; само слѣдъ изникванието на българската журналистика плахо се появяватъ и оригинални опити. Най-голѣмото участие въ развитието на това писателство имаха учителитѣ и духовенството, лѣкари, търговци, и напослѣдне революционнитѣ емигранти, които сѫщеврѣменно бѣха поети и журналисти. Въ Турция всѣкий избликъ бѣше обезустенъ отъ цензурата; книги можеха да се печататъ само въ Цариградъ (11 дребни печатници съ български букви) или въ странство, въ Ромѫния, Руссия, Будинъ, Виена и Лейпцигъ. Въ цѣлийтъ прѣдѣлъ на днешнето Княжество до 1877 имаше една единственна печатница въ Русчукъ, която печаташе съ своитѣ изтъркани букви на попивателна хартия безсъдържателнийтъ правителственъ вѣстникъ «Дунавъ».[1]

Освобождението докара пълна свобода на печатътъ. Отъ тогава пишатъ и печататъ много, но прѣимущественно за практически цѣли, за училището и канцелярията. Твърдѣ билъ би желателенъ пъленъ прѣгледъ на печатнитѣ произведения. За врѣмето 1806—1870 ние направихме единъ опитъ, въ периодъ, когато печатническитѣ мѣста бѣха малко и за това по-лесно можеха да се сберътъ. Продължение на тая библиография до най-новото врѣме готви къмъ печатъ Д-ръ А. Тодоровъ.[2] Споредъ една повьрхностна оцѣнка новобългарската литература трѣбва да брои около 3000 печатания. Най-обширнитѣ, освѣнъ вѣстницитѣ, сѫ многотомнитѣ стенографически протоколи на Народното Събрание и публикациитѣ на Статистическото бюро.

Печатници има около 30: въ София (7), Пловдивъ (5), Варна (3), Русчукъ, Стара-Загора, Видинъ (по 2), Шуменъ, Разградъ, Търново, Силистра, Свищовъ, Никополь, Ловечъ, Сливенъ и Бургасъ. Най-важното заведение, подобно на онова въ Бѣлградъ, е Държавната Печатница въ София. Типографическитѣ издания на София, Пловдивъ и Русчукъ отговарятъ на модернитѣ искания. По другитѣ мѣста има много исхабени букви, лоша хартия и неиздържана корректура.

Между писателитѣ първийтъ рѣдъ заематъ въ по-вечето случаи сѫщитѣ хора, които видимъ напрѣдъ и на политическото поприще. Политикъ, журналистъ и писатель тука е едно лице, и който

---

[1] Една почти тайна печатница въ Самоковъ обнародвала само духовни книжки; подобна една въ Солунъ скоро пропаднала.
[2] Опити въ Пер. Списание, книжка 16 и слѣд.

работи съ перо, сжщевременно го упражнява въ различни области и пише за своитѣ съотечественници драми, повѣсти, исторически, статистически и економически статии, учебници и уводни членове, наредъ едно съ друго, вънъ отъ прѣводитѣ. Книгопродавци и издатели въ по-голѣмъ размѣръ сж двѣ Пловдивски кжщи, съ клонове въ всички значителни градове, Христо Г. Дановъ и Д. В. Манчовъ, които отъ 1858 г. си спечелиха голѣми заслуги съ създаванието на българската учебна литература. Много съчинения още се появяватъ срѣщу прѣдварителна подписка, съ списъкъ на подписавшитѣ се въ приложение. Книгитѣ изобщо сж евтини, инакъ пестеливийтъ Българинъ не би ги купувалъ. Има вече законъ за защита на авторскитѣ права, но въ международни договори България не е влѣзла, понеже тя още се нуждае твърдѣ много отъ прѣводи, и сама може да прѣдстави още малко оригинално. Единъ гладъкъ стиль се изработва особенно подъ влиянието на журналистиката, която отъ 40 години насамъ много спомогна за образуванието на новобългарскийтъ писменъ езикъ. Държавата чрѣзъ вспомоществования много способствува за поддръжката на литературата.

Изящната литература ни се прѣдставлява съ обломки отъ образци въ двѣ обемисти двутомни христоматии отъ Вазовъ и Величковъ (Пловдивъ 1884) и отъ Костовъ и Мишевъ (сжщо тамъ 1889), които, макаръ и да сж прѣдназначени за училищата, въ всѣкий случай даватъ много прѣведени образци отъ иностраннитѣ литератури.

Българската беллетристика основаха народнитѣ водители прѣзъ врѣмето на кримската война до възстанието 1876 г. Слѣдъ незабѣлѣжителни опити българската муза се появи въ петдесетитѣ години. Най-напрѣдъ изстжпиха: Найденъ Геровъ изъ Коприщица, учитель, по-късно русский вицеконсулъ въ Пловдивъ, отъ 1845 съ лирически и политически стихотворения, Петко Рачевъ Славейковъ изъ Трѣвна, и сега още работи, полусамоукъ, прѣвъсходенъ познавачъ на народътъ отъ 1872 съ лирически, по-вечето еротически пѣсни по народенъ и новогрьцкий образци, както и съ баллади, юнашки пѣсни и т. н., Македонецътъ изъ Велесъ, Райко Жинзифовъ († 1877), гимназиаленъ учитель въ Москва, излѣзе 1863 на литературното поприще съ единъ томъ стихотворения, отчасти написани на македонско нарѣчие, и учительтъ Никола Козловъ изъ Лѣсковецъ, стихотворецъ на епически пѣсни по народенъ образецъ. Наредъ съ тѣхъ пишеха хората на революцията отъ тази епоха. Раковский изъ Котелъ († 1867) почна наедно съ про-

заически съчинения, на архаический, силенъ езикъ 1857 съ една голѣма хайдушка поема. Неговийтъ прѣемникъ, Любенъ Каравеловъ изъ Копривщица († 1879) спечели голѣмо влияние върху духоветѣ на своитѣ съотечественници чрѣзъ своитѣ по-вечето сатирически, съвсѣмъ въ подражение на народнитѣ пѣсни, и чрѣзъ своитѣ расказы, въ които се изражава влиянието както на фолклористиката, тъй и на русската литература. Той е основатель на българската новеллистика. Неговитѣ повѣсти набързо написани, но съставени съ юморъ и съ талантъ на разказвачъ, прѣслѣдватъ прѣди всичко политическа цѣль, да се поддигне омраза срѣщу Турцитѣ и желание къмъ борба за свобода.[1] Поетъ съ значително дарование е билъ революционернийтъ пламененъ духъ, Христо Ботевъ изъ Калоферъ († 1876). Неговитѣ стихотворения, отъ които «Молитвата» и «Борба» сѫ достигнали голѣма популярность, както и ония на неговийтъ приятель, сегашнийтъ министръ-президентъ, Стамбуловъ, по-вечето сѫ чисто революционни пѣсни[2]. Стамбуловъ забавно възпя първото министерство 1879 съ една баллада, въ подражание на народната поезия, «Долабанъ Войвода» (Балабановъ) отъ единъ «Незлобивъ поетъ».

Основательтъ на българскийтъ театръ е билъ учитель Д. П. Войниковъ изъ Шуменъ, историческитѣ драми и комедии на когото отъ 1868 г. упражниха не малко влияние на голѣмъ кръгъ отъ народътъ. Като най-добра драма се счита «Иванко, убиецътъ на Асѣнь I (Браила 1872) отъ Василий Друмевъ, нинѣшнийтъ митрополитъ Климентъ, който (отъ 1860) пише и повѣсти.

Къмъ по-старото израснало подъ турското господство поколѣние принадлѣжатъ и поетитѣ Д. Великсинъ, веселъ единъ Анакреонъ изъ браилската емиграция, Василий Поповичъ, сега учитель въ Военното училище въ София, събирательтъ на народни пѣсни и приказки Цани Гинчевъ и двоицата Блъскови, баща и синъ, съчинители на многобройни разкази изъ селскийтъ животъ съ морализующа тенденция.

---

[1] Каравеловъ обнародваше отъ начало своитѣ повѣсти на русски; тѣ се появили, като „Страници изъ страданій Болгарскаго Народа“ въ Москва 1864 (2 издание 1878). На български той ги печаталъ съ новъ редъ разкази 1869—1873 въ неговитѣ вѣстници. Нѣкои нѣща е написалъ по сръбски. Пълно събрание съчиненията на Люб. Каравеловъ се явихѫ 1886 въ Русчукъ въ 8 тома, издад. отъ Захарий Стояновъ.

[2] Едно (непълно) събрание на стихотворенията на двоицата се яви въ 2 издан. въ Пловдивъ 1880.

Слѣдъ освобождението поезията мина далечъ прѣзъ тия зачатки, които отъ една страна се влияѣха отъ жажда за свобода, а отъ друга отъ народната поезия, като най-близъкъ образецъ. Най-личнийтъ поетъ на Българетѣ днесь е Иванъ Вазовъ изъ Сопотъ, който работи отъ 1870. Ученикъ само на мѣстнитѣ училища, той живѣлъ между емигрантитѣ въ Влашко, послѣ бѣше прѣдсѣдатель на сѫдътъ въ Берковица, по-сетнѣ прѣдставитель и членъ на Постояннийтъ Комитетъ въ Источнорумелийското отечество, а сега е журналистъ въ София. Въ своята поезия той скоро се отдалечи, отъ просто подражание на домашната народна пѣсень, въ полето на новата художественна поезия, стремяща се къмъ по високи мисли и идеали. Вазовъ има неоспорима заслуга, че е образувалъ езикътъ на българската поезия. Единъ грижливо изгладенъ стиль, ясность на изражението и спокойно течение на разказътъ отличаватъ неговитѣ съчинения. Тѣ се появяваха въ многобройни книжки: «Освобождението» (Букурещъ 1878), «Видулъ, тракийска идиллия» (София 1879), «Грамада,» поема отъ западнобългарскийтъ народенъ животъ, послѣ сбирки отъ пѣсни «Гусла» (1881), «Поля и Гори» (1884), «Италия», спомени отъ едно пѫтувание (1885), «Сливница», стихотворения отъ братоубийственната война (1886). Къмъ тѣхъ се присъединяватъ прѣводи отъ поезия на вси врѣмена, отъ Илияда до Викторъ Хюго. Многобройни и повечето добрѣ сполучени по нагледното изображение на емигрантский, градский и селский животъ сѫ и неговитѣ повѣсти, за жалость пръснати изъ списанията. Неотколѣ отъ него се появи единъ голѣмъ романъ «Подъ Игото», изъ послѣдната година на турското господство и възстанието 1876.

Други поети сѫ Константинъ Величковъ изъ Татаръ-Пазарджикъ, младийтъ послѣденъ директоръ на Народното Просвѣщение въ Източна Румелия, сега живописецъ въ Флоренция, ученикъ на французитѣ, слѣдъ него мистическийтъ, получивши образование така сѫщо въ Франция, Стоянъ Михайловский изъ Елена, извѣстенъ въ България подъ псевдонинъ «De Profundis», младийтъ Д-ръ на философията Иванъ Д. Шишмановъ изъ Свищовъ, фолклористъ и прѣводачъ на нѣмскитѣ поети (Шиллеръ, Лессингъ, Гете, Рюкертъ, Бюргеръ), Иванъ Даневъ изъ Русчукъ, Славейковъ младший, Д. Мишевъ, Македонцитѣ Т. Китанчевъ изъ Рѣсенъ и Карановъ изъ Кратово и др. Разкази изъ народнийтъ животъ пише бившийтъ прѣдсѣдатель на Румелийското Областно Събрание Иванъ Е. Гешовъ, ученикъ на Англичанетѣ. За изучва-

нието на народнийтъ животъ и живата рѣчь привлѣкателни сѫ происходящитѣ изъ Златишката мѣстность селски разкази на Веселина (псевдонимъ).

Напрѣдъкътъ на българскийтъ езикъ най-добрѣ се съглежда въ поетическитѣ прѣводи въ по-горѣспоменатата Христоматия отъ 1889, въ която французската, английска, италианска, нѣмска, полска и русска поезия, противъ очаквапие, е добрѣ прѣдставена. Но всичко това сѫ образци, не цѣли съчинения. Дори новата литература на романи е извѣстна на българскитѣ читатели въ малъкъ единъ изборъ. Сѫщо и драматическитѣ прѣводи сѫ оскѫдни. Съвсѣмъ маловажни сѫ прѣводитѣ изъ античнитѣ литератури които нѣкога у другитѣ народи се сѫ считали, като школа на стиль.

Постояненъ театръ нѣма, а само прѣдставления отъ любители съ благотворителни цѣли или най-много ерменски, турски говорящи или срьбски трупи. Едвамъ въ Октомврий 1890 въ София се основа съ държавна субсидия отъ 20,000 лева единъ постояненъ българский театръ, въ който една мѣстна трупа откри своитѣ дѣйствия съ пиеси отъ Силвио Пеллико, Гоголь и Молиеръ. Драмата у българскитѣ любители е отъ прѣкаленъ патосъ. Въ комедии, дори прѣводни или прѣработени, се усѣща недостатъкъ. Театралната литература при това си положение е бѣдна, но никакъ не малка; още въ турско врѣме се появиха множество драми, като литературни произведения по-вечето безъ стойность, но твърдѣ интересни за културната история, за узнавание на обществото, което е писало, чело и прѣдставлявало тие опити. Плодовитъ драматический фабрикантъ е печатарьтъ и журналистътъ Тодоръ Х. Станчевъ въ Русчукъ. Той искара всичко на сцената, старобългарски владѣтели, турски паши, новобългарски революционери, Лордъ Биконсфилдъ и българофобитѣ Англичане, дори краль Милана.

Въ научната литература има малко по-голѣми оригинални съчинения, но пакъ затова живо стремление, придружавано съ жалби противъ неблагоприятностьта и безпокойството на врѣмената.

Ние вече по-горѣ споменахме за недостатъкътъ въ богословски списания. Тѣ се ограничаватъ почти съ нѣколко съчинения на митрополитъ Климентъ и на попъ Тодоръ Митовъ въ София, които и двамата се опитаха, но безъ сполука, да основатъ духовни периодически списания.

Въ философската область липсватъ дори прѣводи. Слѣдъ двѣ бѣдни Логики отъ 1861 се появи въ 1884 едно английско рѫководство, прѣведено отъ Екатерина Каравелова, сѫпругата на бив-

шийтъ министръ-президентъ, която изобщо се занимава съ прѣводи. Другояче липсва дори кратка история на философията. До колкото може да се говори за нѣкое философско влияние, прѣобладава емпирическата философия на Стюарта Милля, часть чрѣзъ посрѣдничеството на русски прѣводи, часть чрѣзъ обучаванието въ английски училища. По-прѣди голѣмо влияние е имала французската философия на Енциклопедиститѣ чрѣзъ посрѣдството на грьцката школа, въ която тя е прѣобладавала. Азъ бѣхъ зачуденъ да чуя въ малкитѣ Балкански градовце цитати изъ Волтера и Руссо отъ старци, които нѣкога се сж учили у Гърцитѣ. Това течение се забѣлѣзва сжщо въ цѣлата грьцка и българска педагогическа литература.

Отъ естественнитѣ науки до сега само геологията се прѣдставлява съ по-голѣми оригинални трудове отъ Георгий Златарский изъ Търново, който е добилъ своето научно образование въ Загребъ, Виена и Англия. У българската интеллигенция често се забѣлѣзва недостатъкъ на чувство къмъ природата и наблюдение надъ нея. То никакъ не лѣжи въ народнийтъ характеръ, а е продуктъ на възпитанието. Школата, копирана отъ грьцката, се занимавала повече съ риторика и грамматика, отъ колкото съ природата.

Въпрѣки наводнението отъ школни грамматики, изучаванието на българскийтъ езикъ стои на низка степень. Нѣма никакъвъ свѣстенъ и пъленъ рѣчникъ, никаква научна грамматика, нито пакъ нѣкаква история на езикътъ. Наредъ съ Словинцитѣ, Сърбитѣ и Хърватитѣ, които благодарение на старанията на единъ Копитаръ, Миклошичъ, Даничичъ, Ягичъ и Новаковичъ притежаватъ цѣла една образцова филологическа литература, въ България въ това отношение изгледва още твърдѣ пусто, та дори и мощнийтъ напрѣдъкъ на Славянската филология въ нашето столѣтие, майсторскитѣ трудове на южнославянскитѣ, ческитѣ и русскитѣ изслѣдователи, многото прѣвъсходни издания на старославянски и особенно на старобългарски паметници въ страната сж извѣстни едвамъ по име. Въ разговоритѣ съ образовани хора человѣкъ може да бжде зачуденъ отъ чудовищната етимология, която по свойтъ родъ принадлѣжи къмъ миналийтъ вѣкъ. Не липсватъ дори заблуждения, гдѣто хора, като старийтъ Д-ръ Богоровъ, намѣсто да се вджлбочатъ въ живата рѣчь и да съберагъ нейното богатство, съвсѣмъ излишно коватъ нови безобразни думи. Между славиститѣ въ наше врѣме Българетѣ иматъ единъ виденъ прѣдставитель, господинъ Маринъ Дриновъ изъ Панагюрище; той пише много на български, макаръ че отъ 30 години насамъ живѣе въ Руссия. Само въ послѣдне врѣме се завръщатъ отъ учение дома млади филолози отъ научна школа и се посвещаватъ

по-вечето на изучавание диалектитѣ и фолклорътъ. Послѣдната область винаги се е обработвала. Мнозина отъ по-старитѣ писатели бѣха ревностни събиратели на пѣсни, народни обичаи и т. н.: Раковский, Славейковъ, Любенъ Каравеловъ и др.

Въ изучавание на отечеството дори монографии върху отдѣлни мѣстности сѫ рѣдкость[1]. Статистическитѣ, економическитѣ, мѣстно-географическитѣ и археологическитѣ статии всички сѫ приведени въ тая книга на надлѣжното имъ мѣсто[2].

По-старата история е обърнала на себе-си още малко внимание. При недостатъкътъ на туземни лѣтописи тя е мѫчна область, съ единъ изворенъ материалъ, твърдѣ откѫслеченъ, пръснатъ изъ иностраннитѣ паметници на най-различни езици. Периодътъ на туземното историческо изслѣдование, както го обработваше Раковский, който искарваше Българетѣ като първобитни жители прѣко изъ Индия и мечтаеша за една погинала прѣдписменна литература, за българска Веда (Верковичъ въ послѣдствие я и «откри», стр. 125), е вече миналъ. Сега въ историческата область Дриновъ заема първо мѣсто.

Силно се занимаватъ съ най-новата история. Семейството на Раковский трѣбва да пази негова една автобиография. Споменитѣ на войводата Панайотъ Хитовъ въ сѫщность сѫ написани отъ Любенъ Каравеловъ. Историята на българскийтъ църковенъ въпросъ отъ Тодоръ Бурмовъ (първийтъ министръ-президентъ) се явява въ Списанието на Книжовното Дружество въ София. Много се чете книгата на Свѣтославъ Миларовъ: Спомени изъ Цареградскитѣ темници (София 1881). Съзаклятията и опититѣ за възстание прѣди освобождението ни рисуватъ двоица очевидци, Захарий Стояновъ († 1889) и Стоянъ Заимовъ; ние още ще се повърнемъ и къмъ двоицата.

Политическитѣ науки не сѫ занемарени. Стамбуловъ прѣведе писмата на Макъ-Гахана върху кланетата, Ст. Бобчевъ напечата още въ 1879 въ Търново история на русската война и написа редъ биографии на лични Българе, министръ Икономовъ, който по-прѣди много работи за учебната литература, написа слѣдъ едно пѫтувание «Писма върху Сърбия» (Русчукъ 1883) и прѣведе протоколитѣ на Берлинскийтъ Конгресъ, министръ Петко Каравеловъ

---

[1] Едно упѫтвание за събирание географически и археологически материали ние издадохме въ V книжка на Периодическо Списание 1883. Сѫщото бѣше прѣработено отъ Марко Драговичъ на србски за Черна Гора.

[2] Единъ географический рѣчникъ на българскитѣ земи отъ П. Р. Славейковъ, напълно свършенъ въ рѫкописъ, изгорѣлъ наедно съ цѣлийтъ имотъ на авторътъ въ Стара-Загора 1877 г.

писа въ периодическитѣ списания върху конституционализмътъ и други въпроси, И. Е. Гешовъ говори върху социалнитѣ явления въ страната, Людскановъ, зетьтъ на министра Цанкова, разгледва капитуляциитѣ и Дунавскийтъ въпросъ, и прѣведе английската Синя Книга отъ 1881 върху България, Офейковъ (псевдонимъ) разработва македонскийтъ въпросъ и т. н.

Юридическата литература не излиза вънъ отъ периодическитѣ списания. Военната се започева 1892 съ прѣводътъ тактиката на Бриалмона.

Безпристрастна критика, която да излиза отъ философска гледна точка, много още личи съ своето отсѫтствие. «Той критикува» въ устата на мнозина е равнозначуще съ «той псува, позори». При това политическото партизанство е по-опасно, нежели юношеска страсть към борба или навикъ към подлютена духовна храна. Въ критикуемийтъ писатель винаги по-вече гледатъ истинскийтъ или прѣдполагаемъ послѣдователь на противната партия. Това нездраво състояние ни обяснява, защо множество съвсѣмъ добри трудове, дори въ неполитическитѣ периодически списания, се явяватъ само анонимни или подъ псевдонимъ.

Пьрвийтъ планъ на едно българско литературно дружество за издавание книги по образецътъ на Срьбската, Хърватска, Словинска или Ческа «Матица» начертали двоица Македонци въ Петербургъ: Петковичъ, по-подирь русский консулъ, и калугеръ Натанаилъ, сетнѣ митрополитъ Охридский, а сега такъвъ въ Пловдивъ. Къмъ тѣхъ се присъединили други: български търговци въ Одесса, братия Антонъ и Драганъ Цанкови, тогава търговци въ Виена, които съ помощьта на профессоръ Миклошичъ издали по нѣмски първата българска грамматика, както и нѣколцина Цариградски Българе. Но Кримската война осуети испълнението. Слѣдъ настѫпванието на поспокойни врѣмена се образувало въ Цариградъ 1857 едно литературно дружество «Книжовна община», която издавала добрѣ редактирано отъ Крьстевича, Бурмова и Славейкова неполитическо периодическо списание (Български книжици 1858 — 1862), но подъ натискътъ на неблагоприятни условия то се прѣкратило. Подобни планове прѣслѣдвали и Българетѣ въ Румѫния и Руссия. Чрѣзъ тѣхнитѣ усилия 1869 въ Браила се основа едно Българско Книжовно Дружество, което почна да издава често цитираното отъ насъ Периодическо Списание. Отъ 200,000 лева, които бѣха подписали патриотическитѣ търговци, въ сѫщность само малка една часть се броиха. Старанието да се прѣмѣсти сѣдалището на дружеството

въ Цариградъ се осуети отъ закоренѣлото недовѣрие на Портата спрямо всичко българско. Слѣдъ освобождението дружеството биде прѣнесено отъ Дринова въ София, а авторътъ на тая книга, като министръ на Просвѣщението, го възобнови наедно съ Списанието; градътъ му поклони мѣсто за здание, а Народното Събрание вотира 12,000 лева годишна субсидия. Приврѣменната коммисия биде распустната чрѣзъ едно учредително общо събрание, което князь Александръ, като избранъ покровитель, откри съ рѣчь. Отъ списанието въ Браила се явиха 12 книжки, въ София 38 (2000 екземпляри), за изучаванието на България незамѣнимъ изворъ. Редакторъ е Василъ Дим. Стояновъ изъ Жеравна, директоръ на Народната Библиотека.

Едно многообѣщающе прѣдприятие е Сборникътъ на министерството на Народното Просвѣщение, който почна да се явява отъ новата 1890 година всѣка четвьртъ отъ годината на дебели книги по около 40—50 печатни коли, съ научни и беллетристически оригинални трудове и обширенъ фолклоренъ материалъ. Редактори сѫ Д-ръ Иванъ Д. Шишмановъ и А. Т. Илиевъ.

Отъ беллетристическитѣ периодически списания излизаше въ Пловдивъ «Наука» 1881—1884 въ ежемѣсечни книжки, издавана отъ едно общество съ поддрьжката на Румелийското Областно правителство. Ежемѣсечното списание «Зора», основано 1885 отъ Вазова въ Пловдивъ, биде скоро прѣкѫснато чрѣзъ политическитѣ бури и можа да си намѣри продължение чакъ 1890 въ Вазовата «Денница» въ София.

Отъ популярнитѣ издания на пьрво мѣсто стои «Библиотека Св. Климентъ» (годишно 6 книжки за 5 лева), добрѣ редактирано съ оригинални и прѣводни беллетристически и научни статии и голѣмо количество сътрудници. Народътъ чете охотно или обича да му четатъ, и единъ способенъ прѣводачъ или прѣзказвачъ намира най-благодарна публика. Отъ педагогическитѣ периодически списания трѣбва да се спомене «Трудъ», издаваемъ въ Търново.

Едно юридическо, едно медицинско и едно стенографическо дружества въ София, които издаватъ и периодически списания, сключватъ малкийтъ редъ на литературнитѣ общества.

Научнитѣ учреждения сѫ само въ зачатки. Тѣ се ограничаватъ съ Статистическото Бюро, една Геологическа снемка на страната, започната 1890 отъ министерството на Финанциитѣ подъ рѫководството на Златарский и двѣ Народни Библиотеки въ София и Пловдивъ. Пьрвата е основана 1879 отъ

Дринова, но едвамъ 1885 е прѣнесена въ сносно помѣщение; по прѣди тя се помѣстяваше, отчасти въ сандъци, въ една влажна и тъмна джамия. Тя брои сегя около 20,000 тома, има всѣкидневно около 70 читатели и исписва 177 период. списания. При нея се намиратъ скромни зачатки на единъ националенъ музеумъ, именно архиологическа сбирка. Лесно би било създаването на туземни етнографически сбирки; прѣзъ врѣмето, когато азъ бѣхъ още въ София, всички проекти се разбиваха о недостатъкътъ на помѣщения. Събранитѣ отъ Златарский голѣми геологически сбирки при министерството на Финанциитѣ образуватъ прѣкрасно начало за единъ отдѣлъ по естественнитѣ науки. Пловдивската Библиотека наедно съ единъ музеумъ бѣше създадена отъ Румелийското правителство. Напослѣдне узнаваме за основанието на една градска библиотека въ Варна.

4. Искусство. Стари паметници.

Традицията на византийскийтъ художнический занаятъ. Паметници отъ тракийски и римски врѣмена, отъ българскитѣ и византийскитѣ срѣдни вѣкове и отъ турскийтъ периодъ.

Искусството въ страната собственно се проявява само въ художнически занаяти. То се основава на срѣдневѣковни традиции отъ византийско происхождение и най-добрѣ може да се види въ Рилскийтъ монастирь. Архитектурата на туземнитѣ майстори, до неотколѣ, за частнитѣ сгради употрѣбяваше само дьрво; камькъ и тухли влизаха въ употрѣбление само при зиданието черкови, бани, мостове и др. п. Въ черковнитѣ постройки прѣобладава единъ полошенъ византийский стиль, съ кубета, покритя съ олово, съ извити галлерии и разрисовани капители. Най-голѣмитѣ постройки прѣдприематъ часть пиндски власи, часть български майстори (стр. 245). Живописътъ (зографията) е получилъ своето начало отъ Атонскитѣ монастири, гдѣто той, обаче, въ нашето столѣтие е угасналъ, за да се продължава у Българетѣ въ Разлогътъ и Самоковъ, въ Рилската планина и въ Трѣвна, въ Балканътъ. Той е цьрковенъ живописъ, на стѣнитѣ или на дъски, въ по-жизненъ стиль отъ грьцкийтъ или русскийтъ. Нѣколцина отъ тие наслѣдственни цьрковни живописци изъ Самоковъ или Трѣвна се доучаваха въ Руссия и Франция, и сега работятъ, като прѣподаватели по чертание и рисование въ дьржавнитѣ училища. Въ скулптурата наредъ съ златаритѣ (стр. 243) сѫ забѣлѣжителни Самоковскитѣ дьрворѣзци. Относително каменната скулптура дори по черковитѣ не може да се срѣщне нѣщо особенно.

Музиката за сега се ограничава съ скроменъ дилеттантизмъ, както и драматическото искусство.

Остатъцитѣ отъ старата култура сѫ малко, въ сравнение съ миналото на страната. Въ Далмация въ нѣколко дни человѣкъ може да види по-вече, нежели въ България въ течение на нѣколко години, но тъкмо за това най-дребнийтъ остатъкъ тукъ има по-високъ интересъ. Причинитѣ на това явление сѫ многото бури, които се сѫ прѣнесли надъ тая земя. Но въ това сѫ приемали участие также невѣжеството и вандализмътъ; та и въ наши дни още надписни камъни безцеремонно се зазидватъ, като строителенъ материалъ и развалини се прѣкопаватъ, като кариери. Четението на исторически съчинения и търговията съ древности на Източнийтъ «антикаджия» сѫ образували вече мѣстни археолози и събиратели, но то води сѫщо къмъ прѣувеличена оцѣнка на малоцѣнни нѣща, щомъ се докосне работата до прѣвожданието имъ на парична стойность. Отъ 1888 има дори приврѣмененъ правилникъ за защита на старинитѣ. Споредъ него всички не открити старини принадлѣжатъ на държавата; намѣрвачътъ получава половината отъ стойностьта, владѣлецътъ на земята една третя споредъ една коммиссиална оцѣнка. Раскопки и износъ на древности безъ съизволение на правителството сѫ забранени подъ страхъ на конфискация. Стари здания, градища, църкви и др. п. сѫ национална собственность и се намиратъ подъ надзорътъ на правителственнитѣ органи.

Исторически-топографическо издирвание е лесно въ това отношение, че при осѫдното население много остатъци отъ градове и сгради могатъ съвсѣмъ добрѣ да се прослѣдатъ по повърхностьта на земята. На тъй нареченитѣ доисторически находки, особенно отъ каменнийтъ периодъ, до сега още малко внимание сѫ посвещавали, тѣ не сѫ рѣдки, но трѣбва да се съберать.[1] Отъ врѣмето на Тракийцитѣ происхождатъ многобройнитѣ тумули (бълг. могила, турс. тепе), намиращи се навсѣкѫдѣ изъ долинитѣ, чиито строения Херодотъ (V, 8) тъй нагледно описва.[2] Наредъ съ тѣхъ твърдѣ чести

[1] Братия Шкорпили (Чеси), учители по Естественната История въ българскитѣ реални гимназии, описаха въ едно българско съчинение (Паметници изъ Българско, София 1888) редъ долмени и кромлехи изъ мѣстностьта на Сакаръ планина, особенно при селото Гердеме.

[2] Сериозни раскопки още не сѫ ставали; та и много тумули сѫ ограбени още отъ старо врѣме. Случайно се намира по нѣщо. Прочута е находката въ единъ тумулъ между Рахманлий и Аджаръ 1851: единъ скелетъ съ орѫжие, ризница и сѫдове (Цукаласъ, новогрьц. описание на Пловдивъ стр. 36 и Цариградский Вѣстникъ 1851). Руситѣ отровили единъ тумулъ при Дѫлбоки на С. И. отъ Стара Загора и били намѣрили тамъ въ една гробница златенъ лавровъ вѣнецъ, сребърна чаша, антични вази, бронзови орѫжия и желѣзата отъ една бойна колесница.

сѫ каменни плочи съ изображения на «Тракийский всадникъ» въ всички величини, като почнешъ отъ дребни плочици, голѣми колкото една педя, до изображението на скала при Мадара, съ надписи или безъ тѣхъ.

Отъ Македонското врѣме има доста монети (особенно отъ царь Лизимаха), но никакви надписи. Отъ Римско врѣме по-вечето надписи сѫ се запазили покрай Дунавътъ и въ равнинитѣ и котловинитѣ на вѫтрѣшната земя; въ Балканскитѣ мѣстности на Златица, Троянъ, Габрово, Котелъ и т. н. щетно ще ги търси человѣкъ. По Дунавътъ прѣобладава латинскийтъ езикъ на легионеритѣ, а въ сѣверното подножие на Хемусъ по-распространенийтъ подъ римското господство грьцкий езикъ на Тракия и Македония. Остатъцитѣ отъ градове лѣжатъ часть открити, като Ескусъ и Никополисъ, часть подъ кѫщитѣ на нинѣшнитѣ градове, като Сердика, Филипополисъ, Павталия и др. Калдаръмнитѣ пѫтища могатъ лесно да се прослѣдатъ; народътъ ги нарича Трояновъ пѫть (турс. Троянъ-поль) или само Троянъ.[1] Но укрѣпенитѣ планински тѣснини или клисури, които още Марсили е виждалъ прѣди 200 год., отъ тогава сѫ паднали жьртва при постройката на турскитѣ шоссета и вардарници. Антични монети сѫ съвсѣмъ обикновенно явление, особенно отъ императорскийтъ периодъ. Паметницитѣ по Дунавътъ показватъ груба провинциална култура, въ вѫтрѣшнитѣ земи изтънченъ еллинистический животъ, който се присъединява къмъ развитието на ближнята Мала Азия.

Най-колоссалнийтъ паметникъ отъ Срѣднитѣ вѣкове е земнийтъ обкопъ, дългъ на нѣколко дни разстояние, който ограждалъ старото Българско царство срѣщу Источноримската империя. Отъ градищата (турски кале, хисаръ) най-добрѣ сѫ се запазили оние на Калиакра и Видинъ, и двѣтѣ въ Западенъ стиль, послѣдното дори е способно къмъ реставрация. Другитѣ градищни и градски укрѣпления по-вечето сѫ съборени до основи или на дребни парчета; тѣ сѫ били непрѣмѣнно съ каменни и тухленни наслаги или само каменни, изящни като въ Прѣславъ или груби като въ Търново. Отъ черковитѣ крѫглата Св. Георгий (Гюлъ джамия) въ София, вѣроятно, е най-старата; развалинитѣ на Св. София, пакъ тамъ, най-голѣмата. Инакъ въ страната прѣобладава съвсѣмъ малка черковна форма, често само 6—12 крачки дълга, по чийто образецъ сѫ хубавитѣ, но, за жалость, тъй западналитѣ византийски ми-

[1] Сравни Archiv epigr. Mittheil. X, 87.

ниатюрни постройки въ Месемврия. Важни сѫ много малкитѣ монастирски черкови отъ по-кѫснитѣ Срѣдни вѣкове. Най-старитѣ по врѣме фрески има Боянската черкова, отъ 13-ий вѣкъ; отъ тукъ добрѣ може да се прослѣди развитието на живописътъ съ помощьта на подписитѣ, дори съ неговийтъ малъкъ новъ полѣтъ въ 16-то столѣтие. Най-старитѣ византийски икони (на дьрвени дъски) азъ видѣхъ въ Месемврия; достойни за исторически изслѣдвания върху искусството сѫ старитѣ икони отъ поклонницитѣ на нѣкои монастири. Писменнийтъ исторически материалъ за историята на страната е извънредно осѫденъ. Наредъ съ грьцки надписи на туземнитѣ господари отъ 9-й вѣкъ, между до сега намѣренитѣ, славянски надписи се почеватъ само отъ началото на 13-то столѣтие. Обаче, трѣбва още много да лѣжи скрито, и напр. въ Прѣславъ и Търново расскопки за надгробни камъни и исписани стълбове не би останали безуспѣшни. Въ цѣлата страна се е запазилъ единъ единственъ старобългарский паметникъ — въ Рилскийтъ монастирь: Славянскитѣ рѫкописи, по-голѣмата часть съ цьрковно съдьржание, вървятъ отъ стари пергаменти до най-ново врѣме, понеже при недостатъкътъ на печатни книги богослужението още прѣди стотини години сѫ чели по рѫкописи, но въ нашето столѣтие твърдѣ много сѫ откарани, по-вечето въ Руссия. Едно по-голѣмо количество притежава Рилскийтъ монастирь и новооснованитѣ библиотеки Софийска (по-вече отъ 90) и Пловдивска.[1] Къмъ тѣхъ се присъединяватъ венецианскитѣ, срьбскитѣ, влашкитѣ и трансилванскитѣ печатания отъ 16-то и 17-то столѣтия, въ многобройни пълни екземпляри. Ние знаемъ малко върху материалнитѣ страни на българскитѣ Срѣдни вѣкове, орѫжие, печатъ, драгоцѣнни нѣща, покѫщнина, сѫдове и др. под.; само ревностно събирание за мѣстнийтъ музеумъ може да ни освѣтли върху това. Та и туземната нумизматика можеше отъ това да се обогати.[2]

По-старото турско врѣме е оставило много каменни здания, многобройни голѣми джамии, отъ които най хубавата е въ Шуменъ, керванъ сараи изъ пѫтьтъ (София, Новий-Ханъ, Пловдивъ, Папазли, Харманли и т. н.), безистени, бани (понѣкогажъ съ антични части), мостове, на които срѣдата е издигната подъ тѫпъ ѫгълъ, чешми, надгробни паметници (тюрбета) и т. н. Сега слѣдъ паданието на

[1] Въ София има една серия отъ 48 парчета, даръ отъ бившийтъ Софийский митрополитъ Мелетий. Единъ печатанъ каталогъ на тие рѫкописи съ тѣхното подробно описание щеше да бѫде прѣкрасна задача за младитѣ трудолюбиви български филолози.

[2] Първийтъ туземенъ трудъ върху българската нумизматика се появи отъ А. Т. Илиевъ въ Сборникътъ на Мин. на Нар. Про вѣщение томъ I, 1889 съ таблици.

турското господство много отъ тѣхъ бързо се съсипватъ. Намѣсто попромѣнната кладка на Срѣднитѣ вѣкове въ тѣхнитѣ дебели стѣни изстжпя другъ единъ типъ; мжчнитѣ за обработвание, кржгли, повечето цвѣтни камьни отъ рѣчнитѣ валуни сж втиснати въ четвъртити тухлени рами съ бѣлъ варъ; такава една външна стѣна наумява меденитѣ пити. Турски документи, особенно документи за граници и межди не сж рѣдкость, понеже тѣ и сега още иматъ важность прѣдъ сждилищата; но по-старъ общинский архивъ азъ намѣрихъ само въ Котелъ. Прѣзъ войната, по заповѣдь на русскийтъ главнокомандующий, при джамиитѣ бѣха приставени караули, за да запазятъ книгитѣ отъ вандализмътъ на населението, и тие сбирки отпослѣ повечето се прѣнесоха въ Народната Библиотека въ София; твьрдѣ би било желателно едно изслѣдвание на тие ржкописи, защото между тѣхъ могатъ се намѣри и исторически материали[1]. Стари оржжия отъ турско врѣме, шлемове, ризници, стрѣли, лжкове, пушки, топове, каменни гюллета се срѣщатъ често. Многобройни сж монетитѣ отъ по-новитѣ врѣмена, понеже тѣ изобщо принадлѣжатъ къмъ неизбѣжнийтъ женский накитъ на косата, огърлицата, пояситѣ; наредъ съ старогрьцки, римски, византийски, български, срьбски, обикновенно продупчени, често позлатени монети има още масса турски, венециански, генуески, рагузански, испански, полски и нѣмски монети. За мене бѣше загадка множеството срѣбърни грошове на Сигизмундъ III (1587—1632) по Черно море, при София, Македония и т. н., до като не се научихъ[2], че тие монети сѣчели Рагузанетѣ съ търговска спекуляция още 1766 съ най-вѣрно подражание; вѣроятно, тѣ сж имали на полуостровътъ наслѣдственъ кредитъ, приблизително както сега Мария-Терезия-талеръ въ Абисиния и Суданъ. Черковни постройки отъ турско врѣме до начало на нашето столѣтие сж рѣдкость, защото прѣди периодътъ на реформитѣ тѣ не бѣха позволени на раята.

При музеитѣ Бѣлградский, Загребский, Спалатский и Сараевский сжществуватъ археологически дружества и списания, които подъ ржководството на опитни учени, архитекти, нумизматици и епиграфици даватъ много интересенъ материалъ. Може би, нѣщо подобно нѣкога да се създаде и въ София.

---

[1] Има около 4000 парчета: 3500 отъ София и Самоковъ (библиотеката на Хозревъ Паша), 359 отъ Ловечъ, 54 отъ Севлиево. За съставянието на единъ каталогъ прѣпятствува недостатъкътъ на трайнп сътрудници.

[2] Отъ интереснийтъ отчетъ на французскийтъ консулъ Ле Меръ върху Дубровникъ отъ 1766 г„ издаденъ въ „Starine“ на Загребската Академия, томъ XIII (1881) стр. 96.

Книга пета.

ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО И ДЪРЖАВНО УПРАВЛЕНИЕ.

I. Държавна форма и висши учреждения.

Гербъ, Князь, Конституция, Народно Събрание, министерства, дипломатически прѣдставителства.

Княжеството България е наслѣдственна конституционна монархия. Държавнийтъ гербъ е златенъ коронованъ левъ на тъмно червено поле; тей се появява като гербъ на България вече въ хералдическитѣ съчинения отъ 18-то столѣтие, изрично се споменува въ едно прошение на български първенци 1649 къмъ Венецианскийтъ Сенатъ, но не може да се прослѣди въ запазенитѣ паметници до старобългарското царство[1]. Флагътъ е хоризонтално распрѣдѣленъ триколоръ, бѣлъ, зеленъ, червенъ.

Князьтъ, макаръ споредъ Конституцията 1879 и да има титулътъ Свѣтлость, но отъ 1880 за него е признатъ титулътъ Височество. Князь Фердинандъ въ всички официални книжя се титулира Царско Височество, буквално «Императорско Височество», но би трѣбвало да означава само «Кралско Височество». На държавнитѣ книжя още отъ първийтъ день князь Александръ 1879 се подписваше: «Съ Божия милость и народната воля Князь на България»[2]. Съединението съ Източна Румелия нѣмаше никакво влияние на титулътъ. Цивилната листа, споредъ Конституцията се смѣта 600,000 лева; къмъ тѣхъ слѣдъ Съединението се притуриха 90,000 лева, както и други 300,000 за канцелярия, пѫтувания, пощенски разноски, мобилиране, освѣтление и отопление на Дворецътъ. Адютантитѣ на Князьтъ получаватъ жалование отъ Военното Министерство. Дворци има въ София, Пловдивъ, Варна и Русчукъ, всички държавна собственность. Коронни имоти князьтъ нѣма. Александръ I учреди единъ орденъ Св. Александръ въ петь

[1] Прошението отъ 1649 кани Републиката „il leone di Bulgaria adormito eccitare, respirat enim adhuc. quamvis totaliter non spiret.“ Archiv f. österr Geschichte T. 59, стр 462.

[2] Вижъ Държавенъ Вѣстникъ отъ начало брой I 1879; распространенийтъ чрѣзъ западнитѣ вѣстници възгледъ въ по-ново врѣме, че князь Александръ е приелъ тойзи титулъ слѣдъ Съединението, е погрѣшка.

степени, за споменъ на Санъ Стефанскийтъ договоръ съ негова дата, единъ медаль за храбрость и единъ за искусство и наука.

Основнийтъ държавенъ законъ е Търновската Конституция (1879), въпрѣки всички борби до сега още не е измѣнена.

Народното прѣдставителство има, както въ Сърбия и Гърция, само една камера, Народно Събрание[1], съ единъ прѣдставитель на 10,000 жители и се събира на опрѣдѣлена чрѣзъ Конституцията редовна двумѣсечна сессия въ София всѣка есень. Тя струва годишно 583,000 лева. Съ избирателно право се ползуватъ всички български граждане отъ 21 година нагорѣ; слѣдователно, то е «suffrage universel». За изборъ на князь, регенти, за измѣнения на Конституцията и т. н. се сбира Велико Народно Събрание съ двойно число прѣдставители въ Търново.

Министерскийтъ Съвѣтъ споредъ Конституцията е коллегиално учреждение. Министерствата сѫ шесть: 1. Външнитѣ Дѣла, Вѣроисповѣданията, Пощитѣ и Телеграфитѣ; 2. Финанциитѣ, наедно съ Съобщенията, Земледѣлието и Търговията; 3. Правосѫдието; 4. Просвѣщението; 5. Вѫтрѣшнитѣ Дѣла; 6. Войната. Министритѣ получаватъ годишно 18,000 (прѣзъ врѣмето на Александра I по 12,000 лева). Главнитѣ секретари по 7200, началницитѣ на отдѣления 5580 лева. Оффициаленъ вѣстникъ е «Държавенъ Вѣстникъ», който печата само оффициални книжя, закони, укази, доклади, прикази и т. н., но не допуща никакви вѣстникарски членове.

България има дипломатически агенти само въ съсѣднитѣ държави, въ Цариградъ (най важнийтъ постъ). Бѣлградъ и Букурещъ. Въ други случаи България се прѣдставлява чрѣзъ приврѣменни пратенници или довѣренни лица. Иностраннитѣ държави се прѣдставляватъ въ София чрѣзъ Генерални консули съ чинъ на Дипломатически Агенти, и именно Великитѣ Сили, послѣ Сърбия, Румѫния и Гърция. Съединеннитѣ Американски Щатове се прѣдставляватъ отъ Англия, Швейцария отъ Франция, Черна Гора и Персия отъ Руссия, Белгия по-напрѣдъ отъ Австрия, послѣ отъ Италия, а отъ скоро има въ София свое собственно дипломатическо агентство. Портата, като сюзеренъ, не се прѣдставлява, но води своитѣ текущи дѣла чрѣзъ нейнитѣ двама членове въ турско-българската вакуфска коммиссия въ София. Свои собственни кѫщи иматъ само прѣдставителитѣ на Руссия и Австрия. Руситѣ сѫ скѫсали доnломатичес-

[1] Въ западнитѣ вѣстници често се пише съ неправилно ударение и родъ „die Sabranie," когато по български то е отъ срѣденъ родъ; окончанието—ние или диалектически често — не, е общо на отглаголнитѣ сѫществителни.

китѣ сношения отъ 1886 година. Консули и вицеконсули има въ градоветѣ Пловдивъ, Варна, Бургасъ, Русчукъ и Видинъ.

2. Финансии.

Данъчната способность на страната въ турско врѣме. Българското финансово управление. Недобори и резервний фондъ. Бюджетътъ. Държавни приходи. Данъчна система. Финансови учреждения. Държавенъ дългъ. Обществении сгради.

Въ послѣднитѣ врѣмена на турското владичество приходитѣ на Дунавскийтъ вилаетъ, който обемалъ Княжеството въ неговото пространство прѣзъ 1878—1885, сжщо и сегашната румжнска Добруджа, всички нови срьбски окржзи и нѣкои сѣверо-македонски мѣстности, достигаха до 36—37 мил. лева данъци и около 3 мил. мита. Управлението струвало приблизително само 7 мил. лева; остатъкътъ, близу 32 миллиона, отивалъ въ Цариградъ, безъ, обаче, да изваждаме разноскитѣ за 20,000 войска, които намъ не сж добрѣ извѣстни[1].

Княжеството започна своето държавно стопанство 1879 съ около 12 миллиона лева въ ковчежничествата: 2 мил. като капиталъ на Народната Банка, $5^1/_2$ мил. тъй нар. «Адрианополски пари», които Русситѣ въ начало на 1880 пакъ взеха назадъ, и $4^1/_2$ мил., съ които започна да работи туземното управление безъ всѣкакъвъ вече чуждестраненъ контроль[2]. Частната българска пестеливость биде прѣнесена и въ държавното стопанство. Ставаше винаги пазарлъкъ при утвърждението на бюджетътъ, пазарлъкъ между началницитѣ на учрежденията при всѣкий дѣйствителенъ расходъ. Всѣкога се мжчеха да вcase да вeematъ колкото се може по-вече и да израсходватъ възможно по-малко, нежели се е прѣдполагало, впрѣки всичкитѣ промѣни и въ началото често безсистемно стопанство. Включенитѣ

[1] Даннитѣ, които ми съобщи споредъ разказитѣ на Митхадъ паша господинъ Жюль Шеферъ, въ свое врѣме французский генераленъ консулъ въ Русчукъ и напослѣдне прѣдъ смъртьта си министръ президентъ въ Черна Гора, и напечатанитѣ цифри изъ турски източници въ Петербургскийтъ „Славянский Сборникъ" II (1877), 365 и слѣд. отъ покойнийтъ русский генераленъ консулъ Мошнинъ, напълно съвпадатъ.

[2] Съобщение на първийтъ директоръ на Банката и мой другарь по министерството Г. Желѣсковичъ. Софийскийтъ вѣстникъ „Витоша" 1879 брой 1 го показва $12\frac{1}{2}$ милл., Матвѣевъ стр. 42 и Соболевъ (нѣмский прѣводъ) стр. 84 14 милл. Утвърждението на Коха, че когато първийтъ българский министръ поелъ държавната касса, то не намѣрилъ отъ тие миллиони ни единъ сантимъ, (Fürst Alexander стр. 16) е съвсѣмъ невѣрно: отъ гдѣ тогава държавнитѣ ковчежничества 1879—80 при бавното постжпване на данъцитѣ заплащаха тъй редовно безъ да закъснѣятъ единъ день всички жалования и т. н. въ цѣлата страна?

въ бюджетътъ дефицити фигурираха само на хартия. За първитѣ години има за това една печатана поучителна таблица[1].

	Приходи		Расходи	
Година:	прѣдполагаеми:	дѣйствителни: I Прѣдвидени статии II Непрѣдвидени „	прѣдполагаеми:	дѣйствителни:
1879	23,230,137	I 21,995,416 II 2,373,543	21,494,980	19,868,695
1880	23,486,817	I 33,587,734 II 886,274	27,306,267	26,290,101
1881	27,055,497	I 29,927,195 II 1,422,771	29,143,814	24,748,547
1892	26,426,597	I 29,038,755 II 2,151,862	29,000,517	28,947,507

Голѣми сѫ недоборитѣ, които произлизатъ часть отъ снисхождението на управляющитѣ партии спрямо своитѣ послѣдователи, часть отъ недостаточностьта на администрацията. За шестьтѣ години 1878—1883 тѣ достигнали до 12,687,467 лева [2], къмъ крайтъ на 1887 вѣроятно до 30 милиони.

Величината на резервнийтъ фондъ на държавата не е извѣстна. Прѣзъ 1882 год. той е билъ 17 ⅛ милиона, по-късно още повече. Тоя фондъ даде възможность на България да искара Сърбската война и направата на желѣзницата Цариbродъ—Вакарелъ безъ дългове, но чрѣзъ това той, вѣроятно, силно е исчерпанъ.

Въ противоположность на Княжеството, Източна Румелия страдаше най-жестоко отъ финанциална мизерия. Областьта започна своето стопанство съ съвсѣмъ незначителни сумми, и стоеше подъ постояненъ контролъ на Портата, която получаваше една часть отъ приходитѣ на страната; за това Областьта нѣмаше никакви спестования и трѣбваше скоро да направи дългове.

---

[1] Вѣстникъ „Търновска Конституция“ I г. брой 76, подлистникъ.
[2] Държавенъ Вѣстникъ 1884 г., брой 75 стр. 10.

Бюджетитѣ за годинитѣ 1889, 1890 и 1891 се прѣдставляватъ така:

А. Приходи.

	1889:	1890:	1891:
1. Данъци, прями . .	32,190,000	37,380,000	39,952,000
непрями . .	10,460,000	13,324,400	15,853,500
2. Тимбри, такси и т. н.	1,996,166	1,989,500	3,052,500
3. Глоби	193,100	218,500	231,500
4. Съобщения	4,510,140	5,031,000	5,457,000
5. Държавни имоти . .	3,820,366	4,199,600	5,087,100
6. Случ. постѫпления .	10,315,180	10,416,430	10,805,100
	63,484,952	72,549,030	80,478,700
Дефицитъ, който ще се покрие отъ недоборитѣ	15,011,466	8,544,145	Излишекъ
	78,496,418	81,093,175	лева 270,467

В. Расходи

1. Върховната власть.	1,598,500	1,669,900	1,609,504
2. Държавни цълговe.	12,532,471	6,677,934	13,087,618
3. Върх. Смѣт. Палата	233,037	348,133	243,463
4. Мин. на Вън. Р. и Ис.	1,663,966	1,781,241	2,763,443
5. Пощитѣ и Телегр.	2,646,092	3,003,498	2,576,022
6. Мин. на Вѫтр. Р.	8,875,743	8,963,138	8,335,430
7. Мин. на Нар. Прос.	4,472,355	4,682,260	5,140,985
8. М. на Финанситѣ.	12,936,847	15,740,432	12,720,732
9. Общ. Сгради. . . .	3,818,329	6,969,760	7,722,243
10. Жел. Цар.-Бѣлово	1,741,542	5,315,920	
11. Жел. Русч.-Варна.	1,211,506	1,054,440	
12. М. на Правосѫдието	3,512,086	4,078,398	4,391,322
13. Военно Министер. .	23,254,044	23,908,121	20,617,435
	78.496,418	81,093,175	80,208,233

Отъ отдѣлнитѣ приходни източници на първо мѣсто стоятъ прѣкитѣ данъци, по-вечето още старитѣ турски, подробноститѣ на които привождаме споредъ бюджетътъ за 1891 година.

1. Десетъкътъ (поземеленъ налогъ 22,250,000). Тойзи налогъ сѫществуваше още въ турско врѣме. Отдаването на откупъ и злоупотрѣбленията при неговото събиране бѣха причина на го-

лѣмото отвращение противъ натуралното исплащание, макаръ че, при недостатъкътъ на монетни пари, той бѣше легкъ за селянетѣ. Още въ Учредителното Събрание въ Търново 1879 стана прѣдложение отъ Грекова да се отмѣнатъ[1] натуралнитѣ даждия, но до 1882 г. десетъкътъ се събираше отъ държавнитѣ и общинскитѣ власти и се продаваше отъ Държавата. Между 1882 и 1888 той бѣше замѣненъ съ париченъ данъкъ отъ 10 мил., като се смѣтало за всѣка община срѣднето число отъ тритѣ 1879. 1880 и 1881 години и се распрѣдѣляло между членоветѣ на общината отъ една коммиссия, състояща отъ общинскийтъ съвѣтъ и 6 изборни земледѣлци. Въ Източна Румелия десетъкътъ бѣше замѣненъ съ париченъ данъкъ, названъ кадастръ. но на основание срѣднето число отъ 10 години, съ включвание послѣднитѣ години на турското господство. Но понеже държавата била много излъгана чрѣзъ скривание и за това срѣднитѣ цифри били твърдѣ низки, и понеже ораньта постоянно расте, то въ 1889, като опитъ, пакъ бѣше уведенъ натуралнийтъ десетъкъ.

2. Налогъ върху лозята, 3 лева на увратъ (2,500,000).

3. Десетъкъ върху общински и частни гори (126,000).

4. Налогъ върху недвижими имоти (емлякъ 4,500,000).

5. Налогъ върху наемната стойность на недвижимитѣ имоти (иджаръ 222,000).

6. Налогъ на овцитѣ по 60 стот. и на козитѣ по 1 левъ (бегликъ 5,950,000).

7. Налогъ на свиньитѣ по 60 ст. (серчимъ 270,000).

8. Пжтна повинность, споредъ законътъ отъ Декемврий 1883 г. по 4 лева отъ всички мжжье отъ 20—55 години, освѣнъ войницитѣ, жандармитѣ и болнитѣ (1,300,000).

9. Патентовъ налогъ (1.410,000).

10. Патентъ за правопродавание тютюнъ (500,0(0) и патентъ за правопродавание спиртни питиета (1,000,000).

Послѣ мита отъ вносни стоки (8,600,000), отъ износни (800,000). Данъци върху тютюнътъ (6,028,500), върху фабрикацията на вино, ракия, пиво и т. н. (350,000), акцизъ отъ новопроизведената соль въ Балчикъ (15,000). Гербовийтъ сборъ принася 1 500,000.

---

[1] На 26 Мартъ 1879 г. протоколъ стр. 234—5

Доходитѣ отъ съобщенията по бюджетътъ 1891 г. сѫ прѣдвидени така. Отъ желѣзницитѣ: билети за пѫтницитѣ 910,000, прѣнасяние стоки и багажъ съ голѣма бързина 140,000, прѣнасяние стоки съ малка бързина 2,120,060, и други дребни приходи 63.000; отъ телеграфитѣ 600.000, пощитѣ 875,000.

Доходи отъ държавнитѣ имоти: отъ държавнитѣ гори 1,000,000, отъ наемъ на разни покрити и непокрити държавни имоти 308,000, отъ каменни вѫглища 125,000, риболовство 200.000, сольта въ Анхиало и Балчикъ 1,500,000, печала отъ Народната Банка 700,000, Държавната печатница 760,000 (разноски 543,000), Държавенъ Вѣстникъ 140.000 (разноски 112, 000) лева и т. н.

Между държавнитѣ дългове; 6% облигационнийтъ дългъ отъ 1888: амортизация 534,000, лихви 2,740,000; 6% ипотечнийтъ дългъ отъ 1889 за постройка на желѣзница; амортизация 325,000, лихви 1,777,200. За новоучреденийтъ фондъ за военни пенсии 750,000. Съразмѣрната часть на русскийтъ окупационенъ дългъ достига до 2,520,000. На Александра I всичко е исплатено.

За дѣлата на финансовата прокуратура се грижатъ троица правителственни адвокати. Освѣнъ централното ковчежничество въ София има още 21 окрѫжни ковчежничества и 47 околийски.

Митници има 24, освѣнъ 20 пункта само съ по единъ писарь, и 155 погранични постове съ 566 души погранична стража пѣшаци и конници. На Срьбската граница има само 2 митници въ Царибродъ и Дъсчений Кладенецъ (при Трънъ), на Турската граница въ Кюстендилъ, Кочериново (срѣщу Джумая), Батакъ, Чепеларе (Рупчосъ), Кованлъкъ (срѣщу Кърджали), Харманлии (желѣзнопѫтната станция) и Вакуфъ (на Тунджа).

Контролно учреждение е Върховната Смѣтна палата съ 57 чиновници. Въ първитѣ години при несъвършенството на бюджетътъ имаше безбройни бъркотии, така щото испълнителнийтъ бюджетъ трѣбваше трьрдѣ дълго да се очаква.

България има държавенъ дългъ само отъ най-ново врѣме. Чрѣзъ Берлинскийтъ трактатъ (чл. IX) Княжеството бѣше задължено да плаща на Портата ежегоденъ трибутъ, който слѣдъ новата организация трѣбваше да се опрѣдѣли къмъ крайтъ на първата годишнина, чрѣзъ споразумѣние на подписавшитѣ трактатътъ Сили пропорционално съ приходитѣ му. Освѣнъ него България трѣбваше да поеме една часть отъ турскийтъ дългъ, а именно при опрѣ-

дѣлявание трибутътъ. Силитѣ трѣбваше да вземать въ внимание това участие върху основата на една «справедлива пропорция.» До това не стигна, макаръ въпросътъ често и да се възбуждаше; при всѣко напомвание Руссия указваше на обезщетението за войната, което ѝ дължи Портата.

За това пакъ Княжеството плаща на Портата, като възнаграждение за Источнорумелийскийтъ трибутъ 2,951,000 лева годишно, освѣнъ него за погашение на старийтъ Румелийский дългъ пакъ на Портата още 500,000 лева.

Дългътъ на България за оккупационнитѣ разноски на Руссия, съгласно чл. 22 отъ Берлинскийтъ трактатъ възлиза споредъ конвенцията отъ 16 Юлий 1883 до 10,618,250 рубли 43 копѣйки=26,546 625 лева. За погашение трѣбва да се плащатъ (до 1896) ежегодно по 2,100,250 лева чрѣзъ Народната Банка Въ бюджетътъ отъ 1891 год. тоя размѣръ е възвисенъ до 2,500,000 лева.

Лихви за Источнорумелийскийтъ дългъ отъ Май 1885 трѣбва ежегодно да се плащатъ на Banque Ottomane 232,646 лева.

Собственъ държавенъ дългъ сключи България за откупуванието желѣзницата Русчукъ — Варна. Условията на откупътъ бѣха слѣдующитѣ: България плаща на 1 Януарий 1885 г. 44½ мил. лева, а именно 6 мил. въ злато, останалото въ 6% облигации. Тая сумма се въскачи съ 6% лихви до 1 Августъ 1888 на 53,317,500, отъ които въ държавни бонове намѣсто пари 6, 540,000, въ облигации 46,777,500. Държавнитѣ бонове съ висящъ дългъ съ два срока за исплащание на 1 Юлий 1889 и 1890, облигациитѣ сж погашаемъ дългъ съ годишна амортизация отъ 1 процентъ. Въ бюджетътъ на 1891 год. фигуриратъ 534,500 за погашение на тойзи дългъ и 2,740,065 лихви.

Въ Октомврий 1889 бѣше сключенъ новъ заемъ у Лендербанкъ и Виенскийтъ Банкферейнъ. Заемътъ възлиза на 30 мил. лева съ лихва 6%, съ годишно погашение отъ 1 процентъ и исплатимъ въ 33 години. Като гаранция служатъ Българскитѣ държавни желѣзници Царибродъ — Вакарель, Ямболъ — Бургасъ. Българското правителство получи при това въ брой 25 мил. лева. Въ бюджетътъ на 1891 г. за тойзи ипотеченъ заемъ: погашение 325,000, лихва 1,777,200. Освѣнъ това въ сжщийтъ бюджетъ между държавнитѣ дългове фигуриратъ исплащанията на Портата и на Compagnie des chemins de fer orientaux за експлоатираната отъ държавата желѣзнопжтна линия Вакарель — Бѣлово 69,432 и спомоществование за новооснованийтъ фондъ за пенсии на военнитѣ.

Къмъ финансовото министерство принадлѣжатъ Обществениитѣ сгради съ 22 окръжни инженери и чиновничеството при желѣзницитѣ. Вънъ отъ желѣзницитѣ бюджетътъ отъ 1891 г. опрѣдѣля за мостове и пжтища 2,361,000, за сгради 1,632,200 лева.

3. Политическо управление.

Често мѣняющето се територияално раздѣление. Началства. Окръжни прѣдставителства. Общини и тѣхнитѣ образувания. Жандармерия. Полицейска статистика на произшествия. Разбойничеството и неговата история. Санитарна служба.

Дѣлението на територията прѣзъ първитѣ години се подчини на много промѣни. Русското оккупационно управление удържа Турското раздѣление, само че мютесарифътъ се прѣобърна на «Губернаторъ», неговийтъ санджакъ на «Губерния», каймакаминътъ или мюдирътъ стана Началникъ, неговата каза окржгъ. Въ Княжеството 5 тѣ губернаторства бѣха отмѣнени чрѣзъ Конституцията, но бѣха унищожени чакъ въ Май 1880 г. Новото дѣление се държи о французскій образецъ съ префекти и подпрефекти. Запазиха окржзитѣ или окржжия, но намалиха тѣхното число (отъ 31 на 21, сетнѣ 14 и най-подирь 16 и ги раздѣлиха на околии (въ 1882 година 56). При това произлизаха много незадоволства и безредици. Всѣкий градъ желаеше да бжде окржженъ, а въ околиитѣ, които не притежаваха естественъ центръ, произлизаха много распри заради централнийтъ пунктъ. Постоянното измѣнявание на административнитѣ граници придружаваше отново многократно унищожавающето се групирувание на селата въ по-голѣми политически общини. И понеже всѣка година архивитѣ на учрежденията се съединяваха или пакъ раздѣляха, то произлизаха много бъркотии, които особенно се чувствуваха отъ централнитѣ власти. Управителитѣ на окржзитѣ по-вечето бѣха разумни и практически хора отъ мѣстната интеллигенция, която знаеше какъ да се разбира съ народътъ, Началницитѣ на околиитѣ напротивъ бѣха прости полицейски службаши съ умѣренна подготовка. Както еднитѣ, тъй и другитѣ при всѣко ново министерство се промѣняваха или поне прѣмѣстяваха. Въ 1883 год азъ намѣрихъ въ Кюстендилъ единъ началникъ, който бѣше видѣлъ 18 околии; като истинска рѣдкость, отъ русската оккупация единъ единственъ стоеше тогава въ Самоковъ.

Въ Источна Румелия на мѣсто турскитѣ два санджака съ тѣхнитѣ 14 кази се яви прѣдписаното чрѣзъ Органическийтъ Уставъ дѣление съ французски названия: 6 департемента съ Префекти и 28 кантона съ «Bailli» на чело. Българскитѣ названия на длъжноститѣ бѣха

сѫщитѣ, както въ Княжеството. Кантонитѣ или околиитѣ бѣха наречени споредъ рѣки и планини. Дѣлението бързо се прихвана: персоналътъ изобщо бѣше по-интеллигентенъ, нежели въ Княжеството, по-вечето хора бѣха отъ самата мѣстность и рѣдко ги мѣняваха.

Днешна България има 22 окрѫга и 85 околии. Споредъ значението окрѫзитѣ се раздѣлятъ на три класса; къмъ пьрвийтъ классъ принадлѣжатъ София, Пловдивъ, Русчукъ, Варна й Търново. Управительтъ е висший прѣдставитель на правителството и началникъ на всички граждански власти въ окрѫгътъ; той получава въ първокласcенъ окрѫгъ 6600 лева наедно съ добавочни прѣдставителни, въ третекласcенъ окрѫгъ 4800 лева. Околиитѣ се распадатъ на два класса; началницитѣ получаватъ по 3600 или 3200 лева.

Окрѫгътъ още отъ оккупационното управление постоянно имаше едно изборно прѣдставителство, което да помага на управителитѣ въ финансовитѣ въпроси. Въ Източна Румелия споредъ францускийъ образецъ бѣха уведени «Conseils généraux». По тойзи образецъ тие учреждения бидоха прѣобразувани 1887 г. за цѣлото съединено Княжество; Окрѫжнийтъ Съвѣтъ, избранъ за 3 години, се събира на 1 Септемврий на редовна сессия, на която управительтъ прѣдставлява отчетъ върху икономическото, индустриално, хигиеническо и т. н. състояние на окрѫгътъ, и има свой собственъ бюджетъ. Прѣдсѣдательтъ съ двама членове образуватъ постоянната «Окрѫжна Коммиссия». Варненскийтъ окрѫженъ съвѣтъ напр. имаше въ 1889 г. единъ бюджетъ отъ 150,212 лева, отъ които за пѫтища и мостове 104,200, останалото за земледѣлчески машини, благотворителни учреждения, истребявание на хищни звѣрове и т. н.; срѣдствата се добиватъ чрѣзъ прибавка отъ 5 проц. къмъ държавнитѣ даждия и чрѣзъ приходитѣ отъ тържищата.

Споредъ законътъ отъ 15 Май 1887 страната е раздѣлена на 1795 общини, въ които често сѫ съединени извѣстно число дребни селца. Прѣдставительтъ на селото, кметътъ, който тъй сѫщо се грижи за събирание данъцитѣ, получава заплата (200—1200 лева), както и тѣхнитѣ помощници и писари. Правата на градскитѣ кметове и градски съвѣти сѫ по-наредени едвамъ въ най-ново врѣме, слѣдъ цѣлъ редъ законодателни опити и приврѣменни постановления. Отъ начало всички тие самоуправни учреждения съвсѣмъ не вирѣеха поради тѣхната новость. Турското врѣме не знаеше никакви муниципалитети въ европейский смисълъ, но само религиозни общини, еснафи и прѣдставители (мухтари) на отдѣлни градски махали или села. Градский кметъ за турското управление бѣ нѣщо съвсѣмъ не-

понятно. Добра основа за самоуправление се намѣри въ малкитѣ планински градовце, които се ползуваха съ извѣстна автономия, и гдѣто главатарьтъ на общината тъй сѫщо се показа съ истинско достоинство. На западъ това дѣло стоеше злѣ; нерѣдко новото занятие «кметъ» селянетѣ стоварваха на рамената на нѣкой бѣденъ, безпомощенъ, нищо-никакъвъ человѣкъ. Въ София постоянно се мѣнуваха избрани и приврѣменно назначени кметове. Сега дѣлото толкова е напрѣднало, щото София и Варна издаватъ собственни общински вѣстници. Въ селата най-голѣмо влияние иматъ най-старитѣ, оние, които много сѫ пѫтували, поповетѣ, учителитѣ и бившитѣ войници.

Ние прѣдставяме тука пъленъ прѣгледъ на нинѣшното дѣление съ пространството[1] и населението на окрѫзитѣ споредъ състоянието имъ въ 1888, наедно съ нѣкои измѣнения, направени въ территориалното раздѣление по-подирь. Количеството на населението въ окрѫзитѣ е отъ 76,000 до 226,000 души, а пространството отъ 1898 до 8378 квадратни километра, а пакъ околиитѣ иматъ отъ 17,695 (Котелъ) до 63,627 (Горня Орѣховица) жители и най-голѣмо разнообразие въ пространството, отъ 360 (градъ Търново) до 2986 (Добричъ) квадратни километра, така щото най-едритѣ околии сѫ по-голѣми отъ най-дребнитѣ окрѫзи. Тази неравномѣрность наедно съ, безъ съмнѣние, скѫпоструващийтъ управителенъ строй за една слабо населена земя скоро пакъ ще поведе къмъ намалявание количеството на окрѫзитѣ.

А. Окрѫзи на първоначалното Княжество.

I. София (209,861 жители, 6,443 квадр. кил.).
Околии: 1. Софийска, 2. Новоселска, 3. Искрецка, 4. Пирдопска, 5. Самоковска, 6. Орханийска.

II. Трънъ (76,051 жители, 2183 квадр. кил.).
7. Трънска, 8. Царибродска, 9. Брѣзнишка.

III. Кюстендилъ (162,939 жители, 5319 квадр. кил.).
10. Кюстендилска, 11. Радомирска, 12. Дупнишка, 13. Босилоградска,

IV. Видинъ (115,699 жители, 3122 квадр. кил.).
14. Видинска, 15. Кулска, 16. Бѣлоградчикска.

V. Ломъ (114,223 жители, 3550 квадр. кил.).
17. Ломска, 18. Кутловишка, 19. Берковишка.

VI. Враца (146,629 жители, 4662 квадр. кил.).
20. Врачанска, 21. Орѣховска, 22. Бѣлослатинска.

VII. Плѣвенъ (92,040 жители, 2694 квадр. кил.).
23. Плѣвенска, 24. Луковитска.

---

[1] Пространството е споредъ статията на Ив. Славовъ въ Сборникътъ на Министерството на Народното Просвѣщение I (1889) стр. 312 и слѣд.

VIII. Ловечъ (119,010 жители, 4191 квадр. кил.).
25. Ловечска, 26. Тетевенска, 27. Троянска.
IX. Севлиево (93,948 жители, 1898 квадр. кил.).
28. Севлиевска, (турски Селви), 29. Габровска.
X. Свищовъ (90,876 жители, 2729 квадр. кил.).
30. Свищовска, 31. Никополска.
XI. Търново (205,344 жители, 4879 квадр. кил.).
32. Търновска, 33. Горне-Орѣховска, 34. Еленска, 35. Дрѣновска, 36. Трѣвненска, 37. Кесаровска, 38. Павликенска.
XII. Русчукъ или Руссе (154,434 жители, 3906 квадр. кил.).
39. Руссенска, 40. Бѣленска, 41. Балбунарска, 42. Тутраканска.
XIII. Разградъ (122,370 жители, 2860 квадр. кил.).
43. Разградска, 44. Кеманларска, 45. Поповска.
XIV. Силистра (107,637 жители, 2783 квадр. кил.).
46. Силистренска, 47. Акъ-Кадънларска, 48. Куртъ-Бунарска.
XV. Шуменъ, (175,709 жители, 4896 квадр. кил.).
49. Шуменска, 50. Ески-Джумайска, 51. Османъ-Пазарска, 52. Прѣславска, 53. Ново-Пазарска (турски Ени-Пазаръ).
XVI. Варна (206,664 жители, 8378 квадр. кил.).
54. Варненска, 55. Балчикска, 56. Добричска, 57. Провадийска, 58. Новоселска (турски Еникьой).

В. Окрѫзи на бившата Источна Румелия.

XVII. Пловдивъ (226,013 жители, 6954 квадр. кил.).
59. Пловдивска, 60. Карловска, 61. Конушска (главно мѣсто Станимака), 62. Сърнопогорска (турско Караджадагъ), центръ Брѣзово (тур. Абрашларъ), 63. Овчехълмска (турски Коюнъ-тепе) съ центръ Голѣмо-Конаре, 64. Рупчосска, съ центръ Хвойна.
XVIII. Татаръ-Пазарджикъ (136,698 жители, 5757 квадр. кил.).
65. Татаръ-Пазарджикска, 66. Панагюрска, 67. Ихтиманска, 68. Пещерска.
XIX. Хасково (турски Хаскьой, 123,168 жители, 3517 квадр. кил.).
69. Хасковска, 70. Борисовградска, 71. Харманлийска.
XX. Стара-Загора (203,396 жители, 6445 квадр. кил.).
72. Старо-Загорска, 73. Чирпанска, 74. Сейменска, 75. Казанлъшка, 76. Ново-Загорска.
XXI. Сливенъ (161,303 жители, 6232 квадр. кил.).
77. Сливенска, 78. Ямболска, 79. Къзълъ-Агачска, 80. Каваклийска, 81. Котленска.
XXII. Бургасъ (110,363 жители, 5878 квадр. кил.).
82. Бургасска, 83. Анхиалска, 84. Айтосска, 85. Карнобатска.

Жандармерията въ Источна Румелия бѣше часть отъ провинциалната войска, въ Княжеството тя подпада то подъ военно, то подъ гражданско управление, при което окончателно и остана. Жандармерията или както официално тя се нарича «полицейската стража» стои подъ прѣкото началство на управителитѣ и начални-

цитѣ, въ София, Пловдивъ, Варна и Русчукъ подъ особенни градоначалници. Споредъ бюджетътъ 1891 България има 3300 души стражари, отъ които половината конни и единъ воененъ инспекторъ съ чинъ майоръ, и погранична стража отъ 200 души пѣши и 418 конни, и струва около 4 мил. лева. Тя е облѣчена като войницитѣ съ калпаци и въоръжена съ кѫса берданка и сабля коннитѣ, и револверъ, пушка-мартинка и сабля пѣшитѣ. Нейнийтъ съставъ днесь е по-добъръ, защото почти всички стражари сѫ отслужили войници, когато въ началото въ Княжеството Управителитѣ често назначаваха за жандарми всѣкакви роднини, политически привърженници и дори слуги, обстоятелства, които наумяваха грьцкитѣ «хорофилаки» прѣзъ царуванието на Оттона. Освѣнъ градскитѣ и околийскитѣ, както видѣхме, има още погранични митнически стражари.

Една статистика за произшествия имаме за 1886 година: убити 424 души, ранени случайно 123, умишленно 527, самоубивания чрѣзъ обѣсвание 45, чрѣзъ отравание 5, чрѣзъ орѫжие и други срѣдства 58, опитвания на самоубийства 13, мьртви хора намѣрени 55, удавени 132, пропаднали 8, отъ хищни звѣрове затрити 1, ранени 2; поврѣди отъ бури, градъ и наводнения 4,062,412 лева, отъ пожари 778,854. Въ морето погинали: 1 корабъ, 8 челна, 4 души. Изнасилвания: 19 момчета, 51 жени. Подхвьрлени дѣца 24.

Привремѣнно България не малко страда отъ разбойничеството. То по происхождението си е старо и се явява въ сѫщитѣ мѣста, гдѣто вирѣеше още при турското господство. Българското правителство е могло до сега само да го ограничи, но не и да го искорени, защото то силно си ползува, както, въ свое врѣме, южноиталиянското и испанското бригандажио, отъ рѣдкостьта на населението.

Западъ, особенно страната отъ Дунавътъ при Видинъ и Орѣхово до турската граница, както и тракийската равнина сѫ свободни отъ това зло; за това и пѫтуватъ тамъ обикновенно безъ орѫжие. Разбойничеството има особенно двѣ области на распространение. Едната обхваща смѣсенитѣ мѣстности отъ Янтра до морето, а именно отъ старо врѣме то вирѣе тамъ особенно въ турскитѣ кѫтове, въ Делиорманъ, Тузлукътъ и Герлово. Тамошнитѣ разбойници сѫ почти исключително Турци; по български се наричатъ хайдути, разбойници, краи или крайевци (тоже и турски краиларъ)[1]. Втората область се простира покрай цѣлата турска

[1] Послѣдната дума (отъ тьмно происхождение) се срѣща и въ срьбскийтъ езикъ; краина война, краинити да воювашь.

граница, въ планинитѣ Осоговска, Рила, Родопа и Странджа. Тамъ прѣобладава подъ името арамии (отъ арабското харами разбойникъ) българскийтъ елементъ съ прибавки отъ грьцкий, албанский и македоноруманский. Разбойническитѣ чети рѣдко стжпватъ на българска почва, повечето само когато отвъдъ границата ги прѣслѣдватъ турскитѣ войски и тукъ въ обикновенни случаи правятъ пакость само отъ гладъ и сиромашия. Спорадически разбойнически чети се показватъ сжщо и въ западна Срѣдня Гора и въ централний Балканъ между Ловечъ и Златица.

Това разбойничество не е лишено отъ извѣстна политическа окраска. Турскитѣ разбойници се считатъ за изражение на оппозицията на Османскийтъ народъ срѣщу управлението на «невѣрнитѣ», а българскитѣ харамии исто желаятъ да се покажатъ като македонски патриоти, които приготвятъ борбата за освобождението на Македония. Но както еднитѣ, тъй и другитѣ умѣятъ прѣвъсходно да ограбватъ своитѣ собственни единородци и единовѣрци.

Разбойницитѣ на Истокъ отъ старо врѣме насамъ принадлѣжатъ къмъ двѣ «школи». Еднитѣ спиратъ пжтницитѣ често съ голѣма вѣжливость, за да ги оберать. Къмъ тѣхъ се относятъ болшинството турски горски всадници (тур. капасъзи), които рѣдко убиватъ нѣкого. Другитѣ отъ своята засада даватъ добрѣ улученъ залпъ и тогава непознати прѣтърсватъ мьртвитѣ тѣла. Още Карстенъ Нибуръ (1767) знаялъ тая разлика, той пише, че арабскитѣ и анадолскитѣ разбойници само обиратъ, но че въ Европейска Турция има «горски разбойници, които най-напрѣдъ упушватъ и сетнѣ спокойно обиратъ». Третя една метода е ловението на живи хора, за да се иска откупъ; тя цьвти въ Македония, особенно въ околностьта на божественний Олимпъ, който стари харамии ми описваха съ истинско въодушевление, като най-добрата планина за веселийтъ хайдушкий животъ, вече поради самата негова исполинска обширность.

Животътъ на разбойницитѣ щѣше да бжде немислимъ безъ укриватели (тур. ятаклъкъ). Разбойникътъ трѣбва да има на близу нѣкой приятель (ятакъ), който го крие, храни, прѣдпазва при всѣка опасность, и въ чиято кжща при потера той може спокойно да живѣе инкогнито, като невинно агне.

Разбойничеството въ източна България има вече своята история отъ послѣдната русска война. То изникна още 1878 г., когато прѣди испраздванието на Варна и Шуменъ отъ Турцитѣ избѣгаха многобройни низами и образуваха чети. Твърдѣ силно бѣше то прѣзъ пролѣтьта 1878, когато Русситѣ си отидоха и се завьрнаха мно-

гобройни мухамедански бѣжанци и уволнени турски войници. Единъ день слѣдъ даванието клѣтва отъ Князь Александръ I въ Търново, прѣзъ нощьта отъ 27 на 28 Юний една дързка шайка се опита да нападне дори градецътъ Османъ-Пазаръ и слѣдъ двучасовно сражение биде отблъсната. Въ источнийтъ Балканъ, гдѣто планинскитѣ Турци покрай новата граница дълго врѣме не бѣха виждали никакъвъ българский или румелийский чиновникъ, се сбраха дори тълпи отъ нѣколко стотини души и единъ извѣстенъ Чобанъ Хассанъ излѣзе като главенъ вождъ. Имаше сѫщо турски испратени отъ Цариградъ прокламации и други подозрителни явления. Окрѫжнийтъ Провадийский сѫдия се изгуби безслѣдно, вѣроятно убитъ отъ нѣкоя засада. Едно отъ първитѣ дѣйствия на правителството на новийтъ Князь бѣше прогласяванието обсадно положение въ источнитѣ губернаторства.

Прѣзъ пролѣтьта 1880 положението на Истокъ до толкова се полоши, щото жителитѣ се боеха да пѫтуватъ отъ единъ градъ въ другъ или дори да отиватъ на нивитѣ си за полска работа. Правителството събра тамъ значителни военни сили, които подъ началството на полковникъ Боборикинъ прѣдприеха систематически операции за завземанието всички планински села по границата. По-голѣмо сражение произлѣзе въ крайтъ на Априлий при Белибе, въ една горска мѣстность на Балканскийтъ гребень на югъ отъ Провадия. Една рота отъ Ломската дружина завзе селото, но намѣри тамъ само жени, дѣца и старци, между 280 души само 24 мѫжье. За останалитѣ се казвало, че единъ день попрѣди тѣ били минали за Ахлии при южнитѣ поли на Балканътъ въ Румелия, гдѣто ужъ 19 имами чрѣзъ тържественни молитви умоляватъ Аллахътъ за дъждъ; а въ сѫщность тамъ се събрали обрѫженитѣ Турци отъ цѣлата околность. На слѣдующата нощь изъ всички на около лѣжащи гори се раздали военнитѣ барабани на башибозуцитѣ. На утреньта ротата се видѣла обиколена. Отъ вредъ изъ храсталакътъ се носелъ силенъ пушеченъ огънь, безъ да може да се распознае положението на неприятельтъ всрѣдъ шумацитѣ. Чобанъ Хассанъ чрѣзъ единъ парламентеръ дори поискалъ отъ командующийтъ майоръ Манаевъ испраздванието на селото. Слѣдъ шестчасовенъ бой войскитѣ имали единъ убитъ и 5 ранени. Прѣзъ деньтъ пристигнали 700 бързо мобилизирани обрѫжени български селяне изъ околностьта, прѣзъ нощьта още $2^1/_2$ роти пѣхота. На другето утро войскитѣ зели настѫпателно движение и съ единъ натискъ изгонили Турцитѣ изъ тѣхнитѣ позиции на западъ покрай границата. Селото Белибе за на-

казание било изгорено; прѣзъ врѣмето на пожарътъ постоянно пукали скрититѣ по кѫщята и зимницитѣ патрони. До колкото зная, и сега селото е пусто. Четворица плѣнници слѣдъ гласна военна прѣсѫда били обѣсени въ Реджепъ-Махале на Камчия за клоноветѣ на едно високо дьрво. Чобанъ Хассанъ скоро слѣдъ това билъ убитъ отвадъ границата въ сражение противъ румелийската милиция.

Нѣколко дни подирь това прие командата новийтъ военеnъ министръ генералъ Еренротъ; чрѣзъ едно пълномощие отъ Народното Събрание нему бѣха подчинени също и гражданскитѣ власти въ източнитѣ окрѫзи. Той бързо тури край на цѣлото движение, и то по-вече чрѣзъ мирни срѣдства, нежели чрѣзъ военни мѣрки. Той се помѫчи да смекчи взаимната омраза между мухамеданетѣ и християнетѣ, обяви общинитѣ отговорни за разбойничествата на тѣхното землище съ голѣми парични глоби и създаде въ всички турски и български села селска стража отъ мѣстнитѣ жители, които общинитѣ прѣпорѫчваха, а правителството въорѫжаваше. Цѣлата мѣстность биде раздѣлена на военни райони и полицията въ тѣхъ бѣ повѣрена на ротнитѣ командири на стоящитѣ тамъ военни части. И вече въ Юлий се възвьрна една часть отъ съсрѣдоточенитѣ тамъ войски.[1]

Отъ 1882 разбойничеството изново се започева прѣзъ всѣка пролѣть. Тѣхната лѣтопись се излага по донесенията на управителитѣ въ Държавнийтъ Вѣстникъ. Тѣхнийтъ сезонъ трае отъ Май до Октомврий, докато горитѣ иматъ шума. Шайкитѣ се образуватъ по различни начини. Мнозина разбойници сѫ мѣстни хора; наприм. есеньта 1882 билъ донесенъ единъ разбойникъ, упушнатъ въ сражение, въ Османъ-Пазаръ, и тамъ въ него распознали, че той е жительотъ селото Дуванларъ; прѣзъ деньтъ человѣкътъ си орѣлъ и сѣялъ, а нощемъ отивалъ на разбой. Други били прѣстѫпници дирени отъ сѫдилищата или турски дезертири отъ българската войска[2]. Имало е и такива, които се стараяли да прѣзимуватъ въ Цариградъ, гдѣто весело поминуватъ и прославятъ по кафенетата

[1] Върху сраженията съ разбойницитѣ се съставиха у войницитѣ нови русски и български военни пѣсни. Въ 1881 г. г. въ лагерътъ при Варна азъ чухъ русски унтеръ-офицери отъ българската кавалерия да пѣятъ въ хоръ подобна една пѣсень наредъ съ извѣстнитѣ русски пѣсни върху старитѣ русски войни, Кавказъ и Шамиль, придружавани съ маханието на бунчукъ, една тояга, обвита съ бѣли опашки и пропорци. Напѣвътъ гласеше: разбойниковъ хватывали по Балканамъ, по лѣсамъ.

[2] На Турцитѣ въ българската войска доста се покровителствува. Въ кавалерията има много турски унтеръ-офицери. Въ срьбско-българската война мнозина солдати отъ турска народность бѣха наградени въ Видинъ и Сливница съ медали за храбрость.

своитѣ юначества, а прѣзъ пролѣтьта пакъ се заврьщатъ тайно на мѣстата на тѣхнитѣ похождения, едни, като благочестиви поклонници, които се врьщатъ изъ Мекка, други, на обрѫжени купчини прѣзъ горитѣ въ мѣстноститѣ Бургасска, Ново-Загорска и Котленска; случвало се е дори, че подобни подозрителни Турци въ легки челнове слизали на суша при мисъ Емонъ или при Балчикъ. Тѣ сѫ обрѫжени съ ятагани и съ пушки на турската армия, Мартини, Шнейдера или египетската Ремингтона, и по-вечето сѫ пѣшаци; конници тѣ биха се издали по-лесно. По дрѣхитѣ си тѣ не се различаватъ отъ селската стража, носятъ дори български шапки; само най-смѣлата шайка 1882 бродеше въ околностьта на Търново въ вехти униформи на турски низами.

Движенията на разбойницитѣ се издаватъ чрѣзъ дребни кражби; отнематъ отъ нѣкой полский работникъ хлѣбътъ, отъ нѣкой пастирь овца или теле и, прѣди да се чуе за това въ селото, тѣ исчезватъ въ гората. Рѣдко раняватъ нѣкого, най-много ако ударятъ нѣкой задьржанъ пѫтникъ, когато у него се намѣрятъ твърдѣ малко пари. Нападения на селски кѫщи сѫ възможни само по прьснатитѣ надалечъ единъ отъ другъ планински дворове. При Кесарово тѣ горили на хора краката, за да узнаятъ, гдѣ сѫ скрили имотътъ си, варварска постѫпка, която прѣзъ зимата 1879 — 1880 била извьршена отъ българската полиция надъ плѣнни турски разбойници, за да изтръгне отъ тѣхъ показания, събитие, което поведе товага към уволнения и отдавание подъ сѫдъ. Обикновенно разбойницитѣ избиратъ нѣкое пустинно невидимо отдалечъ мѣсто на пѫтьтъ, но най-често нѣкоя гориста лѫка или нѣкоя дѫлбока напрѣчна долина, и турятъ стражи. Всѣкий пѫтникъ се спира, трѣбва да обьрне джебоветѣ си и послѣ го задьржатъ подъ мостъ или въ находящата се тукъ наблизу кръчма. Ако не наближава никаква обрѫжена тълпа, разбойницитѣ бавно вършатъ своето дѣло, сетнѣ отпущатъ плѣнницитѣ и съ плѣчката си тихо изчезватъ. Въ Октомврий 1882 г. 15 души разбойници се загнѣздили при Сарѫ-Гьлоскийтъ ханъ, 3 часа по пѫтьтъ отъ Варна за Добричъ, облѣчени като селска стража, и стоели тамъ отъ изгрѣвание на слънцето до 5 часа слѣдъ пладнѣ. Вкаранитѣ въ ханътъ плѣнници къмъ крайтъ били толкова многобройни, като едно цѣло Народно Събрание, 150 души. Плѣчката възлизала до 200 лири въ брой, стока на 50 лири и 9 коня. Прочутийтъ разбойнический главатарь Селимъ или Чолакъ-Пехлеванъ, стопанствуваше по пѫтищата Русчукъ-Търново и Търново-Севлиево, до като въ 1884 г. при едно нощно

нападение на стражата не го улучи единъ крушумъ. Въ Ески-Джумая тамошното окрѫжно прѣдставителство наедно съ инженерътъ се върнаха веднаждъ отъ единъ огледъ въ околностьта по ризи. Въ Делиорманъ тие чалмалии грабители често заключвали своитѣ братья единовѣрци въ врѣме на молитва въ джамията и обирали кѫщитѣ имъ. Рѣдко се случвало да се улови нѣкой отъ тѣхъ, по-вечето нѣкой раненъ. Освѣнъ войскитѣ и жандармитѣ противъ тѣхъ се пращаше въорѫжено земско опълчение, подъ име потера. Българскитѣ селяне въ тая борба съ турскитѣ разбойници се упражниха въ гверилла; обикновенно избиватъ заобиколената шайка до послѣдень человѣкъ безъ всѣко милосьрдие. Разбойницитѣ не безпокоятъ правителственнитѣ пѫтешествующи чиновници, не само поради тѣхната ескорта, но защото узнаха по опитъ, че у тѣхъ не се намира парична плѣчка. Обиритѣ се извършватъ само върху търговци, особенно слѣдъ пазарнитѣ и панаирнитѣ дни.

Върху срѣдствата за унищожавание на разбойничеството се заемаха многобройни коммиссии. Въ една отъ тѣхъ, въ която азъ приемахъ участие, военнийтъ министръ баронъ Каулбарсъ прѣдстави една статистика на разбойничествата прѣзъ 1882 г., съставена отъ военнитѣ власти. Въ нея бѣха показани 98 случаи на разбой; Шумненскийтъ районъ 19, Ески-Джумайский 32, Разградский 2, Русчукский 9, Варненский 15, Еленский (съ Търново) 21, (Силистра липсваше). Разбойницитѣ бѣха: Турци 166, Българе 17, Грькъ 1. Въ сблъсквания съ войскитѣ и жандармерията паднали разбойници 8 души, 3 ранени; 49 подозрителни били изгонени, 202 души прѣдадени на военень сѫдъ и селата заплатили за немарливость при стражарската служба или ятаклькъ глоби 44,046 лева.

Отъ 1884 разбойническийтъ занаятъ върви злѣ, отъ въвождание по селата добрѣ платена селска стража, която напълни цѣлийтъ истокъ съ мрѣжа отъ стражни постове и подвижни части. Въ послѣдне врѣме разбойницитѣ вече сѫ рѣдки. Въ Варненскийтъ окрѫгъ прѣзъ 1888 и 1889 не се срѣщатъ вече.

Но турскитѣ горски рицари въ южната погранична область сегизъ-тогизъ само даватъ възможность да се говори за тѣхъ. Прочутъ бѣше разбойническийтъ главатарь Нико Спаносъ, Грькъ или Влахъ изъ Битолско, който 1881 наедно съ другарьтъ си Малама и около 30 души чета смути Румелийското правителство. Неговата опорна точка бѣше Рилската планина подъ върхътъ Муссалла, съ нейнитѣ алпийски пасища и исполински първобитни гори между станцията Бѣлово, Чепинската долина и Разлогътъ. Всички пѫтеки

и стези на тая пустинна висока планина му били добрѣ извѣстни, защото многоезичнитѣ членове на неговата чета по напрѣди работили въ тамошнитѣ бичкийници. Малама откара лѣсничийтъ на Баронъ Хирша наедно съ неговийтъ драгоманинъ отъ Бѣловската станция, и накара да му платятъ за него откупъ 1200 лири. Румелийското правителство съсрѣдоточи около 500 души пѣхота и жандармерия за да излови разбойницитѣ. Командирътъ на жандармерията генералъ Бортвикъ ръководеше дѣйствията. Въ писмата си къмъ тогози Спаносъ се клѣлъ въ своята невинность, въ единъ прѣкрасенъ день доброволно прѣдалъ Малама съ други двамина като виновници. Троицата разбойници съ съпровождающитѣ ги двоица други души на Спаноса бѣха сѫдени въ Пазарджикъ и отсѫдени на дълголѣтенъ затворъ. Самъ Спаносъ прѣзъ горитѣ избѣга въ Турция. Една часть отъ шайката пожелала да се пробие въ България къмъ Рилскийтъ монастирь, но намѣрила границитѣ заети отъ българскитѣ войски; 3 разбойници били убити, 14 уловени, сѫщеврѣменно падналъ мъртавъ единъ унтеръ-офицеръ отъ войницитѣ.[1]

Подирь откриванието желѣзната линия прѣзъ Бѣлово къмъ София въ сѫщата мѣстность се повтори още веднаждъ разбойническата безредица. Чиновницитѣ на Хирша бидоха откарани третий пѫть. И понеже откупътъ всѣкий пѫть се повишаваше и плѣнницитѣ бѣха само второстепенни личности, то българскитѣ власти пакъ утвърждаваха, както и въ 1881, че хората на Хирша въ всѣкий случай сами трѣбва да се споразумѣватъ съ разбойницитѣ върху разподѣлението на откупътъ. Въ сѫщото врѣме горитѣ на Рилскийтъ монастирь станаха твърдѣ небезопасни и тамъ бѣ уловенъ и откаранъ единъ фотографъ изъ София. За прѣмахванието на тие безредици, на които приписваха политическа руссофилска окраска, правителството взе най-енергически мѣрки. Харамиитѣ бѣха изловени, осѫдени отъ военнитѣ сѫдилища и избѣсени като разбойници въ Бѣлово и София.

Къмъ политическото управление принадлѣжи сѫщо и санитарната служба. Висшето учреждение е «Висшийтъ Медицинский Съвѣтъ» при министерството на Вѫтрѣшнитѣ дѣла. Държавата поддържа лѣкари въ всѣкий окрѫгъ и всѣка околия, освѣнъ това 34 болници, раздѣлени на три класса съ по 10—150 лѣгла й около 50 лѣкари. Лудници има само при болницитѣ Софийска и Варненска. Частни или общински болници нѣма, освѣнъ оная на ка-

[1] Авторътъ на книгата „Elf Jahre Balkan“, стр. 208—222 описва румелийскийтъ походъ противъ Спаноса, като очевидецъ.

толическата община въ Пловдивъ, но нѣма недостатъкъ въ плащани отъ общинитѣ лѣкари. Аптекитѣ сж добрѣ наредени, дрогиститѣ (ахтари) сж подъ строгъ надзоръ. Въ Варна, Бургасъ и Балчикъ има карантинни власти. По-несъвършенна е ветеринарната служба; споредъ бюджетътъ 1889 имало е 15 окржжни ветеринари и 8 окржжни фелдшери, а споредъ бюджетътъ 1891 числото имъ се прѣдставлява така: 22 окржжни ветеринари и 22 окржжни фелдшери.

Въ страната има въ гражданска или военна служба или съ частна практика около 200 лѣкари, по-вечето Българе, Гърци и Ерменци, и понеже медицинската кариера е отъ оние, които въ турско врѣме сж били съвършенно свободни за християнетѣ, то мнозина български лѣкари сж били дори въ турска военна служба. Иностраннитѣ лѣкари могатъ да се занимаватъ съ практиката си само съ разрѣшението на висшийтъ Медицинский Съвѣтъ. Най-добритѣ лѣкари сж получили тѣхното образование въ Франция, Руссия, Австрия, Германия или Италия, но мнозина сж ученици на Букурещката и Цариградската школи. Липсватъ особенно добри оператори. Селянетѣ малко се навикнали да се обрьщатъ за лѣкарска помощь и оставятъ своитѣ болни на всевъзможни стари врачки.

Населението живѣе злѣ, но изобщо е здраво. Остатъци отъ застарѣлъ сифилисъ се прѣмахнаха съ държавни срѣдства[1]. Отъ нечистотата и влажностьта на кжщитѣ твърдѣ сж распространени грждните болести. Отъ малкото сжществующи благотворителни учреждения по-вечето сж основани отъ Русситѣ прѣзъ врѣмето на оккупацията, особенно женското благотворително дружество въ София и дружеството Св. Пантелеймонъ въ Пловдивъ, въ свръзка съ тѣхнитѣ сиропиталища. Приютъ за прѣстарѣлитѣ се намира въ монастирьтъ Ильинци при София. За родилни и повивални заведения още нѣма нужда.

---

[1] Бѣжанци изъ Влашко прѣнесли сифилистическитѣ болести, които тамъ жестоко сж върлували прѣзъ войнитѣ на 18-то столѣтие, въ Дунавската областъ, гдѣто тѣ бързо се распространили чрѣзъ пиението изъ общи сждове. Слѣди, по-вечето въ трете поколѣние, често се забѣлѣзватъ въ окржзитѣ Раховский и Ломский. Друго гнѣздо на тая болесть е въ Балканътъ при Ново село, въ Севлиевскийтъ окржгъ, гдѣто въ първитѣ години подирь освобождението се отвори за това приврѣменна правителствена болница Спорадически има я въ окржзитѣ Трънский и Кюстендилский (Прѣколница и Изворска околия), прѣнесена чрѣзъ лѣтнитѣ странствувания на работницитѣ; въ извѣстни села (Поганово, Лисина и др.) трѣбва человѣкъ да се прѣдпазва да се не докосва до стомнитѣ и сждоветѣ на жителитѣ. Источна Румелия, съ исключение на 4 села при Кжзълъ-Агачъ, е съвсѣмъ чиста отъ тая болесть. Въ ново врѣме това зло се распространява въ градоветѣ чрѣзъ свободнийтъ животъ на младото поколѣние.

4. Правосждие.

Кодекси. Организацията на сждилищата. Адвокатството. Подсждимостьта на чужденцитѣ и капитуляциитѣ. Затворитѣ.

Като кодексъ въ страната иматъ сила турскитѣ закони, повечето прѣработени отъ Code Napoleon и прѣведени на български отъ Стоилъ Поповъ и Арнаудовъ. Сждопроизводството е дѣло на русското оккупационно управление, за това при сплѣтени формални въпроси често се изискватъ разяснения отъ Петербургскийтъ Кассационенъ Департаментъ. Недостаточностьта на турскитѣ компилиации скоро поведе къмъ нови проекти. Подирь много нещастни опитвания 1888 биде изработенъ отъ една коммиссия отъ млади български юристи подъ прѣдсѣдателството на министрътъ Д-ръ Стоиловъ единъ новъ наказателенъ кодексъ споредъ образцитѣ на най-новитѣ холандский, италиански, унгарский и русский кодекси, но се отхвьрли отъ Народното Събрание поради твьрдѣ строгитѣ наказания за политически прѣстжпления.

Организацията на сждебнитѣ власти се осланя върху единъ законъ отъ 25 Май 1880. Върховнийтъ Кассационенъ Сждъ въ София, съ 12 членове, има да надзирава за правомѣрностьта на сждебнитѣ рѣшения. Апелативни сждилища има въ София, Пловдивъ и Русчукъ, съ по 10 сждии; окржжни сждилища въ всѣкий отъ 22-та окржзи съ по 3—10 члена. При всѣко отъ названитѣ учреждения има и прокурорь, при окржжнитѣ сждилища по нѣколко сждебни слѣдователи, както и по единъ нотариусъ. Нисшитѣ инстанции, за дѣла по цѣнность до 1000 лева, сж мировитѣ сждии, 93 на брой, назначавани отъ правителството; наприм. въ София сж двоица за градътъ и единъ за селата въ околията. На религиознитѣ учреждения, на епископитѣ и муфтиитѣ, се прѣдставятъ само разводитѣ и подобни семейни въпроси. Прѣнията на сждилищата сж публични.

Отъ начало се срѣщаше голѣмо затруднение поради недостатъкътъ на образовани юристи. Който е пжтувалъ по страната въ първитѣ врѣмена подирь освобождението, можелъ е скоро да забѣлѣжи, че хората отъ всичко сж доволни, освѣнъ отъ сждилищата, и да чуе навсжду оплаквания срѣщу протакания, бъркотии и понѣкогажъ дори срѣщу подкупвания. Недостатъкътъ на юристи бѣше толкова голѣмъ, щото въ министерството се намираше единъ единственъ юристъ и то бѣ самъ министрътъ; двамата началници на отдѣления бѣха още въ 1883 единъ лѣкарь и единъ бивший учитель,

по-късно единъ бившiй началникъ на станция! Като сѫдии дѣйствуваха нѣкогашни учители, търговци, земледѣлци, и т. н. Отъ когато почна да се размножава числото на младитѣ свършивши юристи, раздаванието на правосѫдието се поддигна, но все трѣбва още да е зависимо отъ политическитѣ течения, понеже сѫдиитѣ не сѫ несмѣняеми.

Адвокатурата отначало бѣше съвсѣмъ свободна, и то прѣдставляваше едно чудно зрѣлище, когато наредъ съ учени дипломирани юристи нѣкой дѣлецъ отъ чаршията набързо заключваше свойтъ дюкенъ за да защищава клиентитѣ си прѣдъ Аппелативното сѫдилище. При това малограмотни селяне жестоко страдаха отъ безсъвѣстни хора. Въ Източна Румелия бѣха направили първата крачка, щото правото на упражнение адвокатството да свържатъ съ испитъ. Въ Княжеството то се уведе неотколѣ. Въ 1890 имало 422 адвокати и адвокатски помощници.

За чуждитѣ подданници особенно за оние на Великитѣ Сили, за Румѫния и Гърция, важатъ сключенитѣ съ Турция капитулящии. Процесситѣ само на чужденци помежду имъ ставатъ прѣдъ тѣхнитѣ консули, процесситѣ на чужденци съ Българе прѣдъ мѣстнитѣ сѫдилища при намѣсата на единъ консулский чиновникъ. На мѣстната подсѫдность сѫ подчинени само турскитѣ и сръбскитѣ подданници. Унищожението на капитуляциитѣ зависи отъ състоянието и успѣхътъ на българскитѣ сѫдилища Опититѣ на първитѣ години възбудиха недовѣрие; архивитѣ на консулствата съдържатъ стотини случаи, гдѣто въ тѫжбитѣ тѣ трѣбвало енергически да зематъ подъ защита тѣхнитѣ подданници.

Затвори има 26, въ стари сгради, останали отъ турско врѣме, джамии, дервишки текета, крѣпостни каземати и др. п. Затворитѣ оставятъ още много да се желае.

5. Войската.

Историята на нейното происхождение. Сегашното състояние на дѣйствующата войска. Корпусътъ на офицеритѣ. Военното училище. Всеобщата воинска повинность. Ополчението. Висшитѣ власти. Дунавската флотилия. Турскитѣ укрѣпления и Берлинскийтъ трактатъ.

Историческата основа на българската войска образуваха 8-тѣ доброволчески дружини прѣзъ Русско-Турската война 1877—78, сформировани въ Кишиневъ, Плоещъ и Търново съ помощьта на русски офицери (по-вечето отъ гвардията) и кадри. Слѣдъ свършванието на войната въ Май 1878 тѣ бѣха распустнати и не можеха, поради

тѣхнийтъ доброволческий характеръ, да бѫдатъ удържани за по-нататашна служба като кадри на българската войска. Интеллигентнитѣ между тѣхъ се подготвиха за офицери, болшинството станаха жандарми, митнически стражари, канцелярски служители, пощалиони, дюкенджии и т. н. въ освободеното отечество.

Чрѣзъ първитѣ набори въ Априлий и Августъ 1878 бѣ създадена една войска съ русски офицери и кадри, която обемаше всички родове орѫжие; доброволцитѣ отъ войната бѣха само легка пѣхота. Споредъ първийтъ проектъ искаше се да се създаде само една милиция. Чрѣзъ раздѣлението страната на Берлинскийтъ конгрессъ и тая нова войска бѣше тъй сѫщо раздѣлена, и въ Румелия тя имаше свое собственно развитие. Въ Княжеството въ крайтъ на 1878 милицията броеше 21,000 войници съ 394 офицери (отъ които 36 Българе) и 2694 русски кадри, раздѣлени на 21 дружина, 4 ескадрона, 4 баттареи и 3 роти технически войски.

Въ Българското княжество отъ 1880 — 1885 войската управляваха русски офицери. Военното министерство поглъщаше една третиня отъ държавнитѣ расходи. Милиционната система бѣше захвърлена и се организира редовна линейна армия споредъ русский образецъ; тъкмо при моето пристигание въ България 1879 азъ чухъ отъ единъ щабъ-офицеръ въ българското военно министерство изражението, че войската на Княжеството трѣбвало по устройството и управлението си да бѫде «единъ русский армейский корпусъ.» Бавнийтъ ходъ на организацията, обаче, показва, че за нея отначало не е имало твърдо установенъ планъ. Въ начало имаше 24 дружини пѣхота и отдѣлни баттареи и ескадрони; единственнитѣ по-голѣми съединения бѣха источнийтъ и западенъ корпуси съ штабове въ Шуменъ и София. Отъ военнитѣ министри генералъ Еренротъ образува 1880 кавалерията и артиллерията въ полкове, баронъ Каулбарсъ групира въ Мартъ 1883 пѣхотата въ 4 бригади, князь Кантакузинъ въ Октомврий 1884 въ 8 полкове съ по 3 дружини. Въ случай на война трѣбвало да се образува при всѣкой полкъ четвърта дружина отъ резервисти, послѣ и пета отъ резервисти, новобранци и доброволци, въ случай че дотрѣбва да се формира походенъ полкъ. По врѣмето на Пловдивската революция 1885 войската броеше 8 полкове пѣхота, 2 полка кавалерия (по 4 ескадрона), 2 полка артиллерия (по 6 баттареи), 1 пионерна дружина, 1 конвоенъ ескадронъ и една рота обсадна артиллерия.

Подирь Съединението 1886 военнийтъ министъ майоръ Никифоровъ сформира въ Румелия отъ тамошната милиция 4 полка

пѣхота, 1 полкъ кавалерия, 1 полкъ артиллерия. Но понеже имаше твърдѣ немногобройни кадри за приемание отъ запасътъ, то въ Февруарий 1889 бѣше пристѫпено къмъ сега сѫществующата нова организация.

Споредъ бюджетътъ за 1889 българската войска брои 34, 093 войници съ 4924 коньe.

Пѣхотата брои 24 полка съ по 2 дружини отъ 4 роти, формирани въ 6 бригади съ штабове въ София, Видинъ, Русчукъ, Шуменъ, Пловдивъ и Сливенъ. Тя има 1190 офицери и бѣше въорѫжена съ русската пушка Берданъ, която сега се замѣнява съ австрийската Манлихеръ. Командиритѣ на полковетѣ носятъ майорский чинъ.

Полската артиллерия брои 6 полка съ по 4 батареи и въ общность 162 офицери. Отъ полковетѣ стоятъ 4 въ София, 1 въ Пловдивъ, 1 въ Шуменъ. Освѣнъ това има двѣ обсадни батареи, едната отъ които стои гарнизонъ въ Видинъ. Арсеналътъ се намира въ Русчукъ, артиллерийскитѣ складове пакъ тамъ, а сѫщо въ Разградъ и София. Прѣди србьската война полската артиллерия състоеше отъ материалъ, оставенъ отъ Русситѣ, отъ 47 Крупповски орѫдия (модель 1873, 8 и 9 сантиметра), принадлѣжащи нѣкогажъ на Турската войска и формирани въ 6 батареи, и послѣ отъ 6 батареи по 8 орѫдия тежки русски деветфунтови отъ постаръ родъ (модель 1867). Слѣдъ войната бидоха зарѫчани у Круппа 12 полски батареи и 3 планински батареи, за да замѣстятъ старитѣ русски топове и за да въорѫжатъ единъ новъ артиллерийски полкъ. Днесь полската артиллерия брои, въ случай на мобилизация, 24 батареи съ по 6 топа, изцѣло 144 Крупповски орѫдия (на половина 8 и 9 сантиметрови).

Кавалерията има единъ ескадронъ княжеский конвой (7 офицери съ 200 войници), които носятъ червени униформи, като хусари, и 4 полка съ по 4 ескадрона, обмундировани по образецътъ на русскитѣ драгуни, съ штабове въ София, Пловдивъ, Сливенъ и Шуменъ, съ 96 офицери и 2324 конни войници.

Пионернийтъ полкъ, стоящъ по-прѣди въ Русчукъ, се състои отъ 3 дружини и има 6 пионерни роти, 1 телеграфна рота, 1 желѣзнопѫтна рота, съ 50 офицери.

Обмундированието на войската, съ черенъ калпакъ, лѣтѣ съ плоска бѣла фуражка, прилича на новата русска форма. Командата е русска. Отъ скоро, обаче, се замѣнява чрѣзъ български прѣводи, сѫщо съ български се замѣнуватъ и русскитѣ трѫбни сиг-

нали. Войницитѣ се считатъ за прѣвъсходни; отъ самото начало азъ сьмь слушалъ отъ русскитѣ офицери само добро за тѣхнитѣ способности, а 1885 най-ясно показа това прѣдъ цѣлийтъ свѣтъ.

Прѣзъ годинитѣ 1879—1885 ржководението на войската бѣше въ ржцѣтѣ на Русситѣ. Между офицеритѣ освѣнъ чиститѣ Русси се намираха много Нѣмци, Поляци, Финляндци и Кавказци. Посрѣдъ този офицерский корпусъ имаше много незадоволства. Линейнитѣ офицери гледаха твърдѣ неохотно на гвардейскитѣ офицери, които при встжпванието въ българската войска тутакси прѣскачали единъ чинъ; гвардейский капитанъ въ България веднага ставалъ подполковникъ. Освѣнъ това Князь Александръ авансираше мнозина русски офицери въ неговата армия, но даванийтъ отъ него чинъ важеше само въ България; слѣдъ повикванието отъ Балканътъ назадъ на Нева не единъ силенъ полковой командиръ се е виждалъ пакъ гвардейский поручикъ и трѣбвало да чака едвамъ да командува рота. Между себе си интригуваха тие Русси много; дори дипломатитѣ и генералитѣ се търпѣха на сила и водеха двойна русска политика едни спрямо други. Между офицеритѣ, както и въ русското общество и журналистиката, имаше партии за и противъ българската конституция, и особенно за и противъ Князя Александра. Нѣкои се ползоваха въ висока степень съ благоволението на послѣднийтъ и упражняваха върху него, особенно въ лични въпроси, голѣмо влияние, защо естествено силно ги мразѣха останалитѣ имъ съотечественници. Съ Българетѣ Русситѣ поминуваха добрѣ поради свойтъ веселъ темпераментъ, съ исключение на единични рѣзки типове; не малцина бѣха се оженили за Българки и бѣха съвсѣмъ се сродили съ българскийтъ животъ. Незадоволство възбуждаше тѣхното число, тѣхнитѣ голѣми съдържания изъ българскийтъ джебъ, тѣхното често небезукорно стопанствувание и обстоятелството, че българското правителство приврѣменно настаняваше русскитѣ офицери, ако на врѣмена и противъ волята на послѣднитѣ, на политически и административни длъжности.

Българскийтъ офицерский корпусъ е едно ново образование, произлѣзло въ течение на 12 години. Най-старото поколѣние, малко на брой, сж Бессарабци или емигранти, които още прѣди освобождението сж служили въ Руссия. Въ войната 1877 между другитѣ имало сжщо единъ генералъ и единъ подполковникъ, обаче, първийтъ (Кишелский изъ Котелъ) скоро се помина, а вторийтъ остави военната служба. Останалитѣ по него врѣме бѣха само по-

ручици; сега най-старитѣ отъ тѣхъ сѫ полковници. Слѣдъ освобождението веднага бѣше открито едно военно училище, главно за образованието доброволцитѣ отъ войната, и вече въ Май 1879 послѣдва първото производство на 160 български подпоручици. Тие млади момци повечето бѣха бивши студенти. учители или конторски писари. Отъ тогава всѣка година се повтарятъ такива производства отъ свършившитѣ юнкери въ силно посѣщаемото Софийско военно училище. При раздѣлътъ на страната Руситѣ умишленно назначиха по-старото поколѣние, тогава съ капитанский чинъ, въ Источно-Румелийската милиция. Прѣзъ годинитѣ 1879 до 1885 мнозина млади офицери, както изъ Княжеството, тъй и изъ Источна-Румелия, бѣха испращани въ Руссия за по-нататашно образование, въ Академията на Генералнийтъ Штабъ, въ Артиллерийската Академия, на служба въ войскитѣ и т. н. Въ Княжеството всички по-високи мѣста, съ исключение ония на ротни командири, бѣха заети отъ Руси; отъ по-старото поколѣние единъ единственъ Българинъ командуваше рота. Отъ пролѣтьта 1882 почнаха постепенно да се назначаватъ Българе за ротни командири, при министрътъ Князь Кантакузинъ 48 наведнажъ, при това нѣкои за батарейни командири. Бавно наближаваше минутата, когато Руситѣ щѣха всичко да прѣдадатъ въ български рѫцѣ; генералъ Соболевъ пишеше още 1883, че по истичание на петь години ни единъ русски офицеръ нѣма да се намира въ България. [1] Послѣдва Румелийската революция 1885 и извикванието на останалитѣ още около 150 души русски офицери. Цѣлото военно управление въ единъ день прѣмина въ рѫцѣтѣ на Българетѣ. При приравняванието чиноветѣ на българскитѣ и румелийскитѣ офицери станаха нѣкои неравномѣрности; въ Румелия прѣзъ есеньта 1883 нѣкои отъ по-старото поколѣние бѣха произведени въ майори, а слѣдъ революцията 1885 отъ Князь Александра въ подполковници, чрѣзъ него тѣ добиха прѣднина, обстоятелство, което даде поводъ къмъ много незадоволства. Отъ тогава станахе и ставатъ много повишения. Млади хора, които слѣдъ откриванието на гимназията въ София прѣдъ насъ седѣха на училищнитѣ чинове посрѣдъ подрастающето ученическо поколѣние, послѣ прѣминаха въ военното училище, сега сѫ вече капитани. По-старитѣ офицери сѫ направили вече три похода: срьбско-турската война подъ генералъ Черняевъ 1876, русско турската 1877—1878 (особенно сражения-

1 Нѣмскийтъ прѣводъ на Соболевската брошура, стр. 85.

та при Стара-Загора, Шипка и Шейново) и българо-сръбската 1885. Полковници има само двоица (Николаевъ, Муткуровъ), генералъ е само князьтъ.

Иностранци въ войската сж днесь голѣма рѣдкость, нѣкои господа, които сж служили още въ румелийската милиция.

Жалование получаватъ (1889): полковникъ 10,800 лева, подполковникъ 9,300, майоръ като бригаденъ командиръ 8,700, като полковой командиръ 7,800, инакъ 6,600, капитанъ 4,200, поручикъ 2,700, подпоручикъ 2,100, всички още получаватъ добавъчни квартирни.

Военното училище въ София, основано 1878 и по настоящемъ ржководено отъ майоръ Паприковъ, има военни и граждански прѣподаватели, 300 въспитанници и тригодишенъ курсъ.

Всеобщата воинска повинность обема 20 години (отъ 20 до 40): двѣ години въ дѣйствителна служба, 8 години въ запасъ, 10 въ ополчението. Войницитѣ отъ кавалерията, артиллерията, пионернийтъ полкъ и флотата служатъ въ дѣйствителна служба 3 години, въ запасъ 5 години Съ съкратена дѣйствителна служба се ползуватъ ученицитѣ отъ срѣднитѣ учебни заведения (1 година) и отъ висшитѣ (6 мѣсеци). На мухамеданетѣ, които изобщо неохотно служатъ въ християнска войска, е прѣдоставенъ откупъ; въ бюджетътъ за 1889 се прѣдвиди приходъ отъ него 965.000, за 1891 850.000 лева.

Народното опълчение е още твърдѣ несъвършенно. Къмъ него принадлѣжатъ всички мжжье отъ 20 до 40 години, които не сж въ дѣйствующата войска или запасътъ. Тѣ иматъ 50 дни въ годината за упражнение, въ собственнитѣ си дрѣхи и съ правителственни пушки (русскитѣ Кринка). Военното обучение става чрѣзъ унтеръ-офицеритѣ отъ гарнизонътъ и се ржководи отъ 24 воински началници, които сжщо надзиравать за наборътъ. Военната единица е четата отъ 100 — 200 души, наричана споредъ името на общината и командуема отъ единъ изборенъ четникъ, който назначава наредницитѣ отъ членоветѣ на четата. Управлението води единъ шестичлененъ комитетъ, избранъ отъ четницитѣ на окржгътъ. Работата тукъ е само прѣкарвание на врѣме, една военна праздннична игрaчка, съ по-малко духъ и дисциплина отъ нашитѣ отбранителни дружества (Schützenvereine), сжщо и съ несравненно по-малко упражнение при употрѣбляванието на пушката, едвамъ способни за мѣстна служба, освѣнъ гдѣто ги употрѣбяватъ за караули при затвори, ковчежничества и др. т., кога гарнизонътъ се намира

на маневри. Въ София празничното марширувание на чиновници и дюкенджии въ пьстри граждански облѣкла прѣдставлява смѣшно зрѣлище, още повече че слѣдъ толкова години тѣ нито веднажъ не сѫ стрѣляли въ цѣль.

Понеже сега вече има отслужили войници, на които 8—10 годишнийтъ служебенъ срокъ вече е истекълъ, въ всѣкий воинский окрѫгъ има постояненъ опълченский кадръ. Споредъ бюджетътъ за 1889 означени сѫ за това 24 поручици, като четници, съ унтеръофицери, музиканти и по 21 человѣкъ, заедно съ съдържанието за 8,000 души за прѣзъ 60 дни упражнение.

Върху сегашнитѣ сили на войската въ случай на мобилизация има малко данни. Годишнийтъ контингентъ, който увеличава запасътъ, България смѣташе съ 5—7000, Румелия съ 4,000 души, но истинската цифра на запаснитѣ въ начало на 1887 достигаше само до 65.000, така щото България при една мобилизация сега може да искара малко по-вече отъ 100.000 линейна войска. Годишнийтъ наборенъ контингентъ брои днесь 14.000 души. Споредъ майоръ Паприковъ [1] българската войска слѣдъ 20 годишно траение на воинскийтъ уставъ щѣла да достигне до 360.000 души: 120.000 дѣйствующа войска, 120.000 опълчение изъ отслуженитѣ годишнини, остатъкътъ отъ другитѣ способни къмъ орѫжие хора, особенно отъ освобождаемитѣ ежегодно отъ дѣйствителна служба около 10.000 души поради семейни обстоятелства.

Военното министерство има петь отдѣла. Тукъ по редъ вървятъ висшитѣ военни учреждения, Генералнийтъ Щабъ (началникъ подполковникъ Петровъ), Артиллерийското управление и Върховнийтъ Воененъ сѫдъ въ София, като кассационна инстанция за тритѣ военни сѫдилища въ София, Пловдивъ и Русчукъ. Единъ отъ отдѣлитѣ е за санитарната служба, съ единъ главенъ лѣкарь и съ единъ главенъ ветеринаръ; всѣкий полкъ има два лѣкаря. Военнитѣ и гражданскитѣ болници сѫ отдѣлени.

Къмъ военната сила принадлѣжи сѫщо и Дунавската флотилия, съ 15 невъорѫжени кораби, между които само 4 по-голѣми параходи. Тѣ сѫ часть даръ отъ Руссия, остатки отъ Дунавската флотилия прѣзъ турската война. Русскитѣ имена на корабитѣ на послѣдне бѣха промѣнени споредъ имената на българскитѣ царье отъ срѣднитѣ вѣкове, патриотическитѣ поборници за освобождението въ новитѣ врѣмена и българскитѣ рѣки. Флотскийтъ арсеналъ и ка-

[1] Календарьтъ на Райчева за 1888, стр. 199.

зармитѣ на пристанищната рота се намиратъ въ Русчукъ. Корабитѣ служатъ също за пѫтуванията на князьтъ и казионнитѣ транспорти.

Срутването на старитѣ турски крѣпости се прѣдписва отъ Берлинскийтъ трактатъ (чл. 11), което трѣбваше да направи Княжеството на своя смѣтка въ течение на една година или изобщо въ най-кратко врѣме, при това се запрѣщава въздиганието на нови укрѣпления. Членътъ остана, обаче, неиспълненъ. За разширочението на градътъ срутиха укрѣпленията на Варна, както и една часть отъ руссенскитѣ укрѣпления. Въ Шуменъ турскитѣ табии съвсѣмъ сѫ западнали и обраснали съ трѣва. На прославенитѣ укрѣпления при Плѣвенъ вирѣе хубаво вино. Въ Видинъ отъ крѣпостьта се ползуваха като отъ кариера, особенно при постройката на реалната Ломска гимназия, но въ Срьбската война биде възобновена чрѣзъ земни насипи. Също и София тогава била окрѫжена съ нѣколко импровизирани шанцове въ свръзка съ по-старитѣ турски батареи. Пловдивъ е откритъ градъ.

6. Политическийтъ животъ.

Влиянието на турското господство. Чорбаджии и бегликчии. Интеллигенцията, нейнийтъ строй, образование и имотни отношения. Чиновничеството. Патриотизмътъ. Нравитѣ на обществото. Политическитѣ системи. Конституцията и княжеската власть. Типътъ на висшитѣ власти. Партийнийтъ животъ. Журналистиката, дружества, митинги, празднства, адресси. Изборитѣ и Народното Събрание. Религиознитѣ и националнитѣ въпроси. Отношението къмъ чужденцитѣ. Бѫдущето на държавата.

Въ етнографическийтъ прѣгледъ ние прѣдставихме българскийтъ народъ съ особенно внимание къмъ оригиналното и първобитно селско и пастирско население. Тука ние желаемъ да посветимъ нѣколко кратки бѣлѣжки на образованитѣ политически класси, които господствуватъ въ новата държава, и на цѣлийтъ общественъ животъ. При това трѣбва изрично да забѣлѣжимъ, че това общество по настоящемъ се намира въ постояненъ процессъ на прѣобразование чрѣзъ непрѣкѫснатийтъ притокъ на млади образовани елементи и по тая причина то не може да прѣдстави никаква завършена картина.

То е чудно явление, какъ турскийтъ «ancien régime», слѣдъ едно почти 500-годишно траяние съ неговитѣ въспоминания, неговата организация и неговата политическа терминология така лесно исчезва. То е, обаче, съвсѣмъ естественно: господствующето османско племе и массата на управляющитѣ сѫ били всѣкога общества всѣко само за себе, раздѣлени и по езикъ, и по вѣра, безъ всѣкакви родственни свръзки, дори въ стопански въпроси несглобени едно

съ друго. Въ много пространни гжсто населени планински мѣстности рѣдко сж виждали Турчинъ. Но все турскийтъ режимъ е оставилъ доста слѣди. Такова едно слѣдствие е политическото равнодушие на селянетѣ въ равнинитѣ, особенно на западъ, макаръ че тука не е имало крѣпостно състояние, нито наслѣдственна аренда по боснийскийтъ образецъ. Сжщо и образованитѣ отъ турско врѣме сж повечето пассивни; буйни, дѣятелни и безстрашни сж винаги само по-свободнитѣ планинци, участницитѣ на съзаклятията и възстанията въ послѣднитѣ дни на турското владичество, бившитѣ емигранти и новото нараствающе поколѣние отъ 1876 г. насамъ.

България е страна безъ съсловия и безъ богати и бѣдни въ европейски смисъль. Тамъ има само селяне, пастири, градски дюкенджии и занаятчии, национално духовенство и новитѣ интеллигентни класси, които по своето происхождение стоятъ отчасти твърдѣ близу къмъ селското население. Всѣкий има умѣренъ имотъ и малцина живѣятъ вънъ отъ семейнийтъ кржгъ. При първобитното състояние на индустрията още нѣма никакво подвижно работническо население. По отсжтствието на едро землевладѣние и болѣрство, България прилича на Сърбия и Гърция. И тука, както тамъ, въ обществениийтъ животъ владѣе единъ демократический духъ съ открито отвращение къмъ всѣкакви привилегировани класси, титли, ордени и униформи. Ордени, вънъ отъ военнийтъ медаль за храбрость, сж изрично забранени отъ българската конституция и не се гледатъ съ добро око, вѣроятно, защото въ турско врѣме подобни нишани носеха само «прѣдателитѣ и шпионитѣ» между Българетѣ. Основанитѣ отъ князьтъ ордени никакъ не бѣха въ състояние да прѣмахнатъ това прѣдубѣждение. Обмундировани сж само служащитѣ при пощата и полицията.

Въ турско врѣме единъ видъ по-висока класса образуваха тъй нареченитѣ чорбаджии, което име сж носили офицеритѣ на нѣкогашнийтъ еничерский корпусъ. Тѣ сж били «коджабашиитѣ», «проестоти», или «архонти», на грьцкитѣ земи, по-имотни граждане, землевладѣлци, прѣкупници на даждия, търговци, капиталисти, които били посрѣдници между турската управителна власть и християнското население. Въ Източна Румелия имало нѣколко семейства райя, които стоели по-високо, именно бегликчиитѣ, които като наематели събирали за Портата десетъкътъ отъ овцитѣ (бегликъ) по цѣла Европейска Турция. По-вечето били родомъ изъ Копривщица и Котелъ, и живѣяли въ Пловдивъ; отъ тѣхъ происхождатъ политически издигнатитѣ фамилии Богориди, Вълковичъ, Каравеловъ и др.

Между народътъ и чорбаджиитѣ сѫществува дълбока омраза, която образува основата за сегашнитѣ мѣстни партии; въ всѣкий малъкъ градъ има «аристократи» и «демократи». Чорбаджиитѣ често бѣха благочестиви и родолюбиви хора, правили сѫ много за черковитѣ и училищата, но се занимавали, обаче, съ лихоимство съ високъ, но обикновененъ въ страната процентъ и въ послѣднийтъ периодъ прѣди освобождението се смѣтали като туркофили, често несправедливо. Спрямо занаятчиитѣ и по-бѣднитѣ граждане тѣ се отнасяли гордо, което наумява надутостьта на parvenus въ европейскитѣ дребни градове, но безъ добродушието на послѣднитѣ, а напротивъ, съ прибавка на безчувственно високомѣрие. Най-рѣзка е тая противоположность още днесь въ Габрово, Елена и Котелъ. Въ богатитѣ румелийски мѣстности тойзи расцѣпъ не се хвърля тъй въ очи, вѣроятно, защото тамъ хората притежаватъ несравненно по-голѣма одѣланность и развитие въ животътъ. То сѫ явления, които по прѣди съ сѫщи симптоми сѫ били всеобщо распространени между раята, които въ свое врѣме напр. могло е да се наблюдаватъ въ Тессалия[1] и които при избухванието на грьцката революция твърдѣ ясно се показаха, особенно въ общината Хидра. Но въ България тия чорбаджии никога не достигнаха до мощь, като князьетѣ въ Сърбия или коджабашиитѣ въ Грьция, които 1821 рѫководѣха Морейското възстание и не можеха, като тѣхъ, да бѫдатъ сѫщо водители на политическото движение противъ Турцитѣ.

Между селянетѣ и гражданетѣ сѫществува по-голѣма противоположность само на Западъ, колкото по-необразованъ е народътъ, толкова тя е по-силна, защото недостатъкътъ на образование благоприятствува на градскитѣ дюкенджии и лихвари да експлоатиратъ земледѣлцитѣ. Дългото турско господство е развило голѣма хитрость у селянетѣ; селскитѣ жители се държатъ ягката наедно, безъ партизанства и въ отношенията си съ властьта се прѣдставляватъ, като да сѫ най-бѣднитѣ, най-проститѣ и най-мирнитѣ хора. Но училищата, военната служба и участието въ окрѫжното и народно прѣдставителство почнаха и това да измѣняватъ.

Ядката на народътъ живѣе по двѣтѣ страни на Балканската верига и въ Срѣдня гора, въ множество малки градове отъ Самоковъ и Етрополе до Котленский Балканъ. Най-силнийтъ контингентъ на чиновничеството, политици и министри даватъ Търновската мѣстность заедно съ Свищовъ, Русчукъ и Шуменъ, на югъ Котелъ, Сливенъ, Калоферъ, Копривщица и Стара-Загора. При множеството

[1] Ср. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient II, 248.

градски организми не е възможно неподвижно централизирание. Но новата столица има вече прѣобладание, защото въ нея се съсрѣдоточаватъ интеллигентнитѣ сили.

Господствующата класса е тъй наречената «интеллигенция», обученитѣ и образовани хора. Нейното количество мжчно може да се опрѣдѣли, понеже то бързо расте и се губи надолу въ народнитѣ слоеве безъ рѣзка межда. Сега вече има много хиляди хора: държавни и общински чиновници, юристи, лѣкари, офицери, инженери, духовни, учители отъ всички степени, търговци, прѣдприемачи и т. н. Нинѣ тая интеллигенция се намира повечето на държавна служба или само токо-що е изтикана изъ нея. Юридически образовани адвокати, самостоятелни лѣкари и инженери, обучени окржжни или общински чиновници, както и фабриканти съ по-високо школно образование сж рѣдкость, духовенството е безсилно. Отъ функционаризмъ България страда отъ деньтъ на своето освобождение.[1] Всѣка промѣна на министерството води слѣдъ себе си и промѣнение на чиновницитѣ, най-много въ администрацията, най-малко въ Народното просвѣщение. Постоянни бѣха още чиновницитѣ отъ всички партии въ Финансовото Министерство, защото инакъ всѣкий проектъ щѣше безвъзвратно да бжде изгубенъ. Административнитѣ чиновници често сж повече агенти, нежели прѣдставители на държавата. За назначаванието на нови чиновници нѣма никакви правила. Прѣдпочитатъ се свършившитѣ висши учебни заведения, за това всѣкиго, който се завръща въ отечеството си отъ учение, се стараятъ много да спечелятъ; въ всѣкий случай високъ постъ получава оня, който по рано е свършилъ, а който случайно е позакъснѣлъ, заема по-низкийтъ постъ на низпадающата служебна стълба. Жалованията не сж малки, по-голѣми напр. отъ колкото въ Италия, но сж подложени на многобройни колебания. Слѣдствието отъ тойзи функционаризмъ е упадъкътъ на търговията и индустрията подирь освобождението; търговецътъ прѣдпочита да бжде чиновникъ при нѣкое ковчежничество или митница, занаятчията-разсиленъ или митнический стражарь.

Съставътъ на тая интеллигенция е твърдѣ пъстръ. Тя про-

---

[1] Най-много държавни чиновници имаше организованата не отъ Българе Източна Румелия: въ една околия често само отъ около 16,000 жители фигурираха 1 началникъ, 1 секретарь, 1 сждия съ двама засѣдатели, 1 бирникъ, 1 ковчежникъ, 1 лѣкарь, 1 училищенъ инспекторъ, 1 жандармский офицеръ, при това още телеграфни и пощенски чиновници, писари и т. н. Въ София въ 1881 броеха 251 чиновници и 80 писари отъ българска народность. Статистиката отъ 1888 показва подъ надсловътъ „Гражданска служба, администрация, полиция и сждилища“ въ София 1183, въ Пловдивъ 610, въ Варна 380, въ Шуменъ 283 лица, безъ съмнѣние, тукъ се включаватъ канцелярскитѣ служители и полицейскитѣ.

излиза отъ всички мѣстности, гдѣто има Българе, както изъ сегашното Княжество, така и изъ Македония, Одринската провинция, Цариградъ, Бессарабия и т. н.[1]. Тѣзи хора сѫ получили своето образование въ най-различни училища, въ Цариградъ, Руссия, Ромѫния, Австро-Унгария, Германия, Швейцария, по-рѣдко въ Англия, Италия или Сѣверна Америка, азъ дори сьмь срѣщалъ хора, които сѫ се обучавали въ коллегиитѣ на Малта и Бейрутъ. Наредъ съ тѣхъ има въспитанници само на туземнитѣ училища, както и нѣкои почти самоуци. Прѣди освобождението повечето сѫ били учители или търговци. Историята на мнозина е твърдѣ шарена, дори романтична. Така, има хора, които, като политически опасна райя, сѫ били заточени отъ Портата въ Диарбекиръ, Сенъ-Жанъ-д'Акръ или въ Африканскийтъ Триполисъ. Други живѣяли въ странство, като търговци въ Одесса, Виена или Англия, като турски военни лѣкари въ флотата или въ най-разнообразни гарнизони отъ Босна чакъ до Сана въ Аравия, като английски телеграфни чиновници въ Индия, като русски офицери на Кавказъ, има дори и такива, които сѫ служили у Французитѣ въ Алжирия или Източна Азия. Твърдѣ силна бѣше емиграцията въ Ромѫния. Мнозина бѣха окончателно се заселили въ Цариградъ; тамошната силна българска колония слѣдъ освобождението на отечеството почти съвсѣмъ се разнебити. Тъй сѫщо многобройни Бессарабци и Българе изъ Руссия нахлуха за служба въ освободеното отечество, което за мнозина бѣше само отечество на родителитѣ имъ. Изобщо наддѣляватъ по-млади елементи; отъ чиновницитѣ въ София прѣзъ 1881 година повече отъ половината имаха по-малко отъ 30 години. Това общество се групира по между себе си, както споредъ политическитѣ фракции, тъй и споредъ мѣстностьта, което често е тождественно съ роднинство.

Числото на бившитѣ турски чиновници е крайне рѣдко: нѣколко юристи, цензори, телеграфисти, чиновници на казьонни фабрики, консулски секретари и т. н. Наредъ съ хора отъ значителна опитность и достоенъ характеръ има между тѣхъ други, които, като исти «bandiera d'ogni vento», бързо обрьщатъ вѣтрилото си къмъ кѫдѣто духа вѣтърътъ и струва се, да се наслѣдили най-пробранитѣ страни на старо-византийската евнухска лукавщина.

Не е незначително числото и на ониe, които сѫ били на служба въ Руссия и Ромѫния (Бессарабия). Въ Руссия, струва се,

[1] Въ София 1881 между чиновницитѣ 48·2 проц. происхождали отъ тогавашното Княжество, 22·3 проц. изъ Румелия, 15·1 проц. изъ Македония.

прѣди 1877 нарочно сѫ обучавали българскитѣ емигранти къмъ най-разнообразни клонове на държавната служба.

Твърдѣ силенъ елементъ сѫ бившитѣ учители. Отъ тукъ произлиза извѣстнийтъ дребнавъ педантизмъ на мнозина импровизирани политици. Голѣма роля играятъ, както у всички источни народи, лѣкаритѣ. Тѣхното влияние не е тъй силно, както въ Грьция подирь възстанието, но въ Источна Румелия тѣ рѣшително поведоха великото дѣло и въ новобългарската дипломация тѣ прѣобладаватъ. Извѣстнитѣ министри на Външнитѣ Дѣла Вълковичъ и Странски принадлѣжѫтъ къмъ тая класса и въ междулекътъ на тѣхната политическа дѣятелность ползуватъ здравието на сътечественницитѣ си. Мнозина сѫ изучавали теологията у Гърцитѣ или Русситѣ, безъ да бѫдатъ духовни, като напр. министритѣ Бурмовъ, Балабановъ, Икономовъ. Юристи въ врѣме на освобождението имаше твърдѣ малко, защото съ това образование въ Турция не можеше да се направи никаква кариера. Сѫщо липсваха съвсѣмъ и мѣстни инженери; това поприще бѣше недостѫпно по-прѣди за туземцитѣ, понеже тукашнитѣ училища малко обучаваха въ чертание.

Образованието горѣ-долу е непълно и повьрхностно. Хора съ академическо образование, освѣнъ лѣкаритѣ, изобщо сѫ рѣдки между по-старото поколѣние. Та и нѣмало е нужда да знаятъ много, за да блѣщатъ у дома си, сѫщо и училищата, било въ Руссия или и Франция, били снисходителни къмъ християнетѣ изъ Турция. Отъ това се срѣщатъ изобщо твърдѣ малко, които да сѫ държали докторатъ. То сѫ практически глави; учени теоретици скоро биха изгубили главата си въ хаосътъ на новообразованийтъ животъ. Нигдѣ не може се види тъй рѣзко едно до друго влиянията на различнитѣ школи на образованийтъ свѣтъ. Въспитанницитѣ на пансионитѣ при богословскитѣ и педагогическитѣ училища въ Руссия повечето сѫ педантични, скромни, боязливи; оние пакъ на западнитѣ учебни заведения често се държатъ по-вече о външностьта на културнийтъ животъ и охотно парадиратъ съ чуждеземни «termini technici». Мнозина прѣвъсходни хора се намиратъ между дома образованитѣ, полусамоуци съ жива жажда за знание, желѣзно трудолюбие и бодъръ патриотизмъ.

За мнозина литературата и науката е нѣщо като роскошь, защото слѣдъ свършвание на своето образование тѣ четатъ малко, освѣнъ вѣстници и необходими за службата рѫководства, и скоро изгубватъ свръзката съ напрѣдъкътъ на свѣтътъ. Въ София человѣкъ може да распознае единъ редъ пластове, които се започватъ

съ въспитанницитѣ на французскитѣ училища при Луи-Филиппа и русски при императора Николая, и които сѫ замръзнали на сѫщата точка, при която сѫ напустнали университетътъ. Срѣщалъ сьмь сѫщо и хора, отъ които слойтъ на образованието пакъ е отскоквалъ, като нѣкое лошо лустро; сѫщеврѣменно зачудвали сѫ ме други, — които, безъ никога да сѫ излизали изъ България, прилѣжно чели—съ любознателнитѣ си въпроси върху тънки подробности на различни науки. Това сега се измѣнява чрѣзъ възрастающето влияние на младата литература, която прави несъмнѣненъ напрѣдъкъ и чрѣзъ бързо нарастающето множество на по-млади по-образовани мѫжье.

Приеманието на чужди елементи въ това общество е незначително. То се ограничава съ единични на половина или съвсѣмъobългарени образовани Цинцаре, Гагаузи, Ерменци, Пловдивски полу-Гърци или небългарски Бессарабци. Отъ иностранцитѣ на мѣстна служба малцина сѫ приели българско подданство, което може да бѫде дарувано само отъ Народното Събрание.

Поразително е знанието на езици у тие хора. Ориенталецътъ е полиглотъ, може би, нѣкой да знае само стотини думи и фрази отъ други язици, но той ги употрѣбява добрѣ и вѣрно. Въ училищата, напр. въ Цариградъ, практическото изучение на язицитѣ заема значително мѣсто. Турски мнозина говорятъ съвсѣмъ свободно, но знаянието на Арабското писмо, даже между самитѣ Турци, е било слабо распространено. Въ разговорътъ се срѣщатъ още много турски пословици, изрѣчения и термини. Знаянието на новогрьцкийтъ, който нѣкога е билъ извѣстенъ почти на всички въ търговскитѣ крѫгове, е съвсѣмъ на упадъкъ; той се ограничава у хора, които сѫ живѣли въ Цариградъ, Пловдивъ или Солунъ, както и помежду стари търговци, лѣкари и учители, които сѫ посѣщавали нѣкогашнитѣ полугрьцки училища въ градоветѣ и сѫ получили по нататашното си образование въ грьцкитѣ заведения въ Букурещъ, Цариградъ или Атини. Всеобщо познатъ е русскийтъ языкъ; всички образовани, даже явнитѣ противници на русската политика, четатъ русски книги и списания. Срьбски знаятъ мнозина граждане въ покрайдунавскитѣ градове отъ Свищовъ на горѣ, поради търговси сношения. Распространено е знанието на румѫнскийтъ языкъ отъ врѣмето на емиграцията. Отъ западнитѣ язици господствува французскийтъ; неговото распространение се дължи отъ една страна на Цариградското «европейско» общество съ неговитѣ дипломати, природнитѣ Французи отъ Пера и Галата (Левантинцитѣ)

и французскитѣ училища и мѣстни вѣстници, отъ друга страна на висшето общество въ съсѣднитѣ Ромѫния и Руссия. Често той е най-лошийтъ драгоманофранцузский язикъ на Стамбулскитѣ «Сладки води». Италиянскийтъ, който нѣкога на истокъ господствуваше въ търговията наредъ съ грьцкийтъ, но биде измѣстенъ отъ французскийтъ отъ врѣмето на Наполеонъ I, начева, обаче, да печели почва чрѣзъ влиянието на съединена Италия. Английскийтъ е free становалъ особенно распространенъ чрѣзъ американскитѣ училища. Знанието на нѣмскийтъ язикъ се развива по-силно въ най-ново врѣме чрѣзъ търговскитѣ сношения съ Виена и чрѣзъ учащитѣ се въ Австрия, Германия и Швейцария. Въспитанницитѣ на русскитѣ училища, вѣроятно, вслѣдствие на учебната программа, сѫ най-малко опитни въ чуждитѣ язици, което при извѣстнитѣ познания на чужди язици на висшето русско общество се явява малко нѣщо чудно; наприм. министритѣ Климентъ, Каравеловъ, Икономовъ, Теохаровъ и др. говорятъ само по български и русски.

Земното богатство скѫдно още е отмѣрено и числото на «горнитѣ десеть хиляди» е твърдѣ ограничено. Въ България лесно е да се смѣташь за богатъ человѣкъ, защото при оскѫдицата пари съ малки сумми може да се прави добра работа. Отъ освобождението насамъ се забѣлѣзва нараствание на благосъстоянието, но то още не е старо, нито доста дѫлбоко и въ по-дълги войни или революции може лесно да бѫде изѣдено. Подъ турското господство всѣкий грижливо е криелъ свойтъ имотъ, за да бѫде обезпеченъ, както отъ разбойницитѣ, така и отъ жадностьта на фискалнитѣ и административни чиновници. Още и днесь богатитѣ балкански търговци съ жива стока и заможнитѣ селяне по облѣкло и покѫщнина твърдѣ малко се различаватъ отъ тѣхнитѣ не толкова имотни съсѣди. Сѫщо и чиновницитѣ, въпрѣки добрата заплата, живѣятъ твърдѣ скромно. Повечето политически водители сѫ сиромаси, умѣрени хора. При това Българинътъ изобщо е честенъ. До колкото зная, въ държавнитѣ касси не стаятъ расхищения; рѣдки случаи на злоупотрѣбления сѫ станали съ пари, които сѫ били депозирани въ административнитѣ и сѫдилищни канцелярии. Несправедливи сѫ къмъ Българетѣ, когато ги обвиняватъ въ парична алчность; страстьта къмъ имотъ е естественно проявление подирь бѣдствията на турското господство и буритѣ отъ 1876 до 1878, както и слѣдствие на материалната посока, която минува прѣзъ цѣлийтъ народенъ животъ.

Достоенъ за внимание е патриотизмътъ на Българетѣ. Въ течение на вѣкове Българинътъ бѣше ниско оцѣняванъ отъ всичкитѣ

си съсѣди, но това не попрѣчи на избликътъ на неговото национално самосъзнание. Проникванието на това чувство въ масситѣ бѣше най-голѣмото тържество на българското движение прѣзъ послѣднитѣ двадесеть години прѣдъ освобождението. Тая любовь къмъ отечеството се придружава отъ невъзмутимъ оптимизмъ, който народътъ показа и прѣзъ критическитѣ години, като 1876 — 78 и 1885. Единъ младъ народъ, като младъ человѣкъ, дълбоко вѣрва въ своето щастие и въ своето бѫдуще. Както у всички малки народи съ новъ политический животъ, и тука сѫществува голѣма чувствителность спрямо иностраннитѣ сѫждения: всѣко неодобрение причинява двойна скръбь, всѣка похвала — двойна радость.

Събиранието пари за каквато и да било цѣль не срѣща щедри податели. Българинътъ неохотно развьрзва кисията си на съ потъ добититѣ желтици, но той знае да прави великолѣпни дарове. Това свидѣтелствуватъ многото блѣскави испълнени по завѣщание основания на хора патриотически, разбогатѣли въ Руссия и Румѫния. Габровската реална гимназия се поддьржа отчасти отъ фондоветѣ на Априлова; лѣкарьтъ Петръ Беронъ († 1871) остави едно основание отъ 400,000 л. за българскитѣ училища, търговецътъ Петръ Керемекчиевъ изъ Търново 300,000 лева за стипендии въ иностраннитѣ висши учебни заведения, митрополитътъ Панаретъ Рашовъ цѣлийтъ си имотъ за гимназия и богословско училище въ Търново и др. п.

Темпераментътъ на българскитѣ политици и чиновници е подвиженъ, и между тѣхъ, обаче, има както навсѣкѫдѣ отдѣлни отчаянни лѣнивци. Тѣ съ легкость, безъ специална подготовка, усвояватъ различни служебни клонове, напослѣдне и желѣзнопѫтнийтъ, повечето сѫ проницателни наблюдатели на хората и въ мѫчни моменти запазватъ твърдо чувство на обязанность. Импровизираната Сръбска война се сполучи, защото всѣкий, отъ министръ и началникъ на щабътъ до послѣднийтъ селянинъ, който караше припаси, испълни точно своята длъжность. Между цланинскитѣ Българе и бившитѣ емигранти има мнозина храбри хора. То е поколѣние, израснало въ революции, войни, сиромашия и бѣдствия, навикнало на прѣврати, лишения, кръвопролития. Бурнитѣ врѣмена и занемареното тѣлесно въспитание сѫ имали сѫщо най-противоположно влияние върху слабитѣ натури; въ по-имотнитѣ градски класси има много на брой нерѣшителни и болѣзненни страхливци.

Та и обстоятелствата бѣха неблагоприятни за образование на характерътъ. Една твърдѣ распространена черта е завистьта, продуктъ

на първобитно материално състояние и голѣмо прѣпятствие на общественний тъ животъ; много добри нѣща не сполучватъ, защото единъ другиго не подкрѣпятъ или изъ недоброжелателство развалятъ. Не е добрѣ даже да хвалишь единъ Българинъ въ печатни съчинения: то му създава врагове. Къмъ това се присъединяватъ, както въ цѣлийтъ Левантъ у много личности непостоянство, недостатъкъ въ правдолюбие и наклонность къмъ изопачавание и прѣувеличавание.

Сърдчено пулсирующийтъ животъ на Истокъ не търпи никаква твърда устойчивость въ една политическа посока. Впечатлѣнията не сѫ тъй дѫлбоки, като у насъ. Обикновенний тъ политикъ въ тия земи съ легко сърдце промѣнява своето положение и мнозина значителни мѫжье въ кратко врѣме безъ мѫка опитаха цѣлъ единъ редъ степени на промѣни на фронтътъ. Въ крайтъ на царуванието на Александръ I може да се види, какъ неговитѣ бивши върли противници се явяватъ като най-прѣданни привърженници, а нѣкои отъ неговитѣ подпори и приятели между противницитѣ му или поне между равнодушнитѣ. Главнитѣ врагове на генералитѣ Соболевъ и Каулбарсъ прѣзъ 1882—83 въ Народното Събрание днесь сѫ русски привърженници и напротивъ нѣкои отъ тѣзи, които днесь хвърлятъ и кѫсатъ срѣщу Руссия, прѣдъ очитѣ ни сѫ славила русскитѣ генерали и дипломати. Съ повърхненностьта на впечатлѣнията се свързва и слабата интенсивность на политическата память. Политикътъ тука е погълнатъ отъ настоящето и не му мисли надалечъ, нито пакъ охотно гледа напрѣдъ или озърта назадъ. Произвожда се впечатлѣние, като че ли малцина съзнаватъ напълно исполинското слѣдствие на промѣнитѣ въ продължение на 15-тѣ години отъ Митхадъ-паша до принцъ Кобургский. Инакъ личната память на Българинътъ е почти по-силна отъ нашата, защото изобщо природнийтъ человѣкъ прѣвъсходи въ това културнийтъ человѣкъ, който е навикналъ да си служи съ печатъ и перо.

Въ нравитѣ господствува още пълна борба между подражанието на чуждеземното и домашното народно. Семейнийтъ животъ е редовенъ и благонравенъ; по-вечето хора се женятъ твърдѣ рано. Както навредъ на югъ, много се живѣе на улицата и се разисква по расходкитѣ. Гостиниченъ животъ, какъвто има въ странитѣ, гдѣто пиятъ бира, тукъ липсва; за това пакъ твърдѣ сѫ оживени кафенетата съ високи разговори и свойственната на мѣстото адска врѣва. Повечето събрания ставатъ вечерь въ частнитѣ кѫщи или семеенъ крѫгъ съ чай и папироси. Приказватъ за дневнитѣ събития,

исторически спомени изъ послѣднитѣ врѣмена, мѣстности, народни обичаи, личности и др. п. При това Българинътъ проявява добъръ разказоченъ талантъ, което е свойственно на всички народи по тия земи. Женитѣ не се държатъ на страна отъ разговоритѣ; турската отдѣленность на женскийтъ полъ се е срѣщало само въ градове, гдѣто християнетѣ сѫ съставяли заглъхнало меншинство. Българетѣ много посѣщаватъ едни други, особенно по Великдень и по Коледа, когато цѣлийтъ градъ нѣколко дни наредъ обнхожда отъ кѫща въ кѫща. Расходки вънъ отъ градоветѣ се прѣдприематъ само при угощения на чистъ въздухъ, или по топлитѣ бани и ближнитѣ монастири. Гимнастическитѣ удоволствия на нашитѣ страни тукъ още липсватъ; но има страстни ловчии и наѣздници, но още никакви гимнастически и стрѣлецки празднества, туристски клубове, регатти, припусканье съ кола и на конье. Прѣзъ извѣстнитѣ на мене врѣмена въ оффициалнитѣ крѫгове въ София господствуваше голѣмо другарство; изобщо тукъ хората стоятъ много по-близо единъ къмъ другъ, нежели въ нашитѣ прѣпълнени съ свѣтъ градове съ тѣхнийтъ комфортъ и етикети. То е национално общество, което има бѫдуще, ако удържи свойтъ народенъ, простъ и естественъ характеръ.

Въ София и по-голѣмитѣ градове се забѣлѣзватъ много безпѫтства. Мѣстнитѣ вѣстници често се оплакватъ срѣщу развалеността, която проистича отъ литанието за служби, срѣщу политически и градски интриги, необичьта къмъ умственни занятия и развалленийтъ животъ. Трѣбва да веемемъ въ внимание происхождението на тия класси. Животътъ на турскитѣ чиновници не можеше да служи за образецъ; особенно за нравитѣ на турскитѣ и християнскитѣ ефендии въ главнийтъ вилаетский градъ Русчукъ се расправятъ много чудесни работи. Цариградъ и голѣмитѣ градове въ Румѫния така сѫщо не се славятъ като «люлки на добродѣтельта». Съприкосновението на юношеството съ тия свѣтове внесе всрѣдъ патриархалнитѣ нрави на земята нѣкои непатриархални елементи. Въ София едни убиватъ цѣлото си свободно врѣме въ политически словоизвержения, други прѣкарватъ цѣли нощи въ карточни игри, гдѣто злато и сребро звънти до зори по румѫнски и русски примѣри, и мнозина сѫ плѣнници въ шумнооживенитѣ храмове на грациитѣ, които пълнятъ единъ отдалеченъ кварталъ.

Наредъ съ образованата нѣкогашна емиграция има значение и необразованата. Прѣди освобождението Румѫния бѣше за България мѣстоприбѣжище за множество градинари, тухлари, кръчмари и за-

наятчии, които въ отечеството си бѣха прѣслѣдвани и отчасти сѫ били бивши горски рицари. Мѣстнийтъ терминъ за человѣкъ отъ тойзи родъ бѣше хѫшъ. Отъ тия отчаянници се състави главната ядка на бившитѣ възстаннически легиони и сетнѣ доброволческитѣ дружини въ русската война. По настоящемъ въ България тѣ образуватъ покровителствуваната класса на покрититѣ съ медали поборници за свободата или опълченци, часть отъ тѣхъ заематъ низши държавни служби, а други на подобие на римскитѣ ветерани сѫ наградени отъ държавата съ земи, ягкъ, воинский народъ, който на мѣста се слива съ македонскитѣ харамии, а въ образованитѣ си типове достига сѫщо и до степенитѣ на висшето общество. При по-дълго трояние на войнитѣ тѣ щѣха да добиятъ по-голѣмо политическо влияние, по примѣрътъ на грьцкитѣ паликари съ тѣхнитѣ капитани въ освободителната война.

Идеалътъ на дребнитѣ държави на Истокъ въ държавнийтъ животъ е централистическа Франция или плутократическа Белгия. Лавеле[1] го обявява за погрѣшка и смѣта, че за това общество, селска демократия съ добри основи за мѣстно самоуправление, прѣди всичко трѣбвало да служи като образецъ, Швейцария или Норвегия. Централистическийтъ строй на управление лесно се копира и дава на партиитѣ истинско господство и многобройни служби за възнаграждение на послѣдователитѣ. Самоуправлението, напротивъ, не може да се прѣпише и трѣбва бавно да се развива изъ мѣстна основа, за което, безъ съмнѣние, автономното черковно и общинско управление въ турско врѣме дава готова вече почва.

Днесь всички Българе сѫ послѣдователи на конституционната монархия. Търновската конституция слѣдъ дълги борби биде припозната отъ всички. Та собственно противници на конституционализмъ не е имало никога, консерваторитѣ искаха само ограничение правата на камарата и основание на една горня камара или държавенъ съвѣтъ[2]. Неконституционенъ единъ елементъ е твърдѣ голѣмото влияние на войската отъ врѣмето на прѣвратътъ отъ 1886 година.

Княжеската власть въпрѣки всички усилия на Александръ I не е хванала дѫлбоки корени. Досегашнитѣ князье бѣха чужденци,

[1] Laveleye, La peninsule des Balcans II 80, 155.

[2] При дебатитѣ за конституцията сенатътъ бѣше главнийтъ въпросъ, както и въ Гърция до 1862; за България има значение онова, което Финлей, въ своята History of Greece VII, 329 (Оксфордско издание 1887) казва върху сенатътъ на Грьцкото кралевство.

малко запознати съ языкътъ и нравитѣ на народътъ, принадлѣжащи къмъ друго вѣроисповѣдание и освѣнъ него неженени. Българетѣ се отнасятъ враждебно противъ всѣка по-голѣма власть и лично влияние на държавнийтъ глава.

Прѣзъ първитѣ 5 години имаше 10 министерства, за 10 години се набиратъ 15; отъ 1884 тѣ сж по-устойчиви, Стамбуловъ дори се държи вече четвъртата година.

Въ управлението «Dictionnaire de l'administration française» на Блока е изворъ на по-голѣмата теоритическа мждрость. Канцеларскийтъ стиль е кратъкъ, продуктъ на русскитѣ канцеларии прѣзъ окупацията и българската търговоконторска практика. Формитѣ сж русски; срѣщатъ се указъ, докладъ, приказъ, вѣдомость и т. н. до прѣпълнени съ руссизми обрати и фрази въ книжята. Въ начало канцеларщината съвсѣмъ бѣше погълнала Българетѣ и тѣ мислѣха въ количеството на експедиранитѣ номера да намѣратъ камакътъ на прѣмждростьта; и наистина, писанието е по-лесно, нежели трудни пжтувания, изучения и нареждание на живи прѣдмети. За това много хубави работи сжществуваха дълго врѣме само на хартия или никакъ не отговаряха на тукашнитѣ условия. Извършената прѣписка, наредена споредъ съдържанието си, тутакси се пришива къмъ годишнитѣ папки, което я прѣдпазва отъ распиляване. Служебнитѣ тайни мжчно се запазватъ поради мѣстната наклонность къмъ говорение. Въ канцеларската стая хората сж неспокойни, като всѣкога, нѣматъ усидчивость, пушатъ папироси и много разговарятъ. Въ Източна Румелия при канцелариитѣ имаше дори канцеларски кафеджии, които варѣха черно кафе, съвършенно по турски. Важни въпроси се разгледватъ въ министерствата коллегиално. Но собственно коллегиалнитѣ корпорации не се одѣлотвориха, тѣ се смѣтатъ като синекури и протакатъ всичко съ голѣмо многословие. При водение смѣтки непрѣстанно дрънкатъ търкалцата на счетитѣ по русский или китайский образецъ. Официалнитѣ праздници спрямо многото праздници на черковнийтъ календарь отъ 1880 твърдѣ сж ограничени, съ прибавка на политическитѣ праздници: Сан-Стефанский миръ, деньтъ на кончината на Александръ II, по-късно и третийтъ день на Сливнишкийтъ бой. Служебнитѣ часове сж строго опрѣдѣлени, но хората мжчно навикватъ на това. Турцитѣ живѣеха повечето въ конакътъ и нѣмаха никакви служебни часове, освѣнъ ако мутесарифътъ обѣдва, спи или е отишелъ въ харемътъ; Русситѣ като началници работѣха повечето дома и рѣдко се вѣстяваха въ канцеларията. Публиката се обръща прилично и излага своето

дѣло сериозно, кратко и ясно; рѣдко ми се сѫ срѣщали безмѣрно раболѣпие или нагло прѣувеличение, наслѣдия отъ турското врѣме.

Важенъ единъ въпросъ е чувството на законность. На християнскийтъ Истокъ липсва непрѣкѫснатость въ животътъ по законность и право; въ турско врѣме Турчинътъ произнасялъ рѣшение безъ да изслуша раята и въ много случаи, той го давалъ не споредъ законъ или обичай, но го продавалъ за пари. Дѣйствующитѣ днесь въ страната закони не сѫ продуктъ на вѣковно развитие на правото, но вносна стока. Неразвитото чувство на законность се съглежда тутакси по поведението спрямо собственнитѣ закони. Тѣ не сѫ издадени въ нѣкой нарѫченъ сборникъ, но сѫ пръснати изъ броевeтѣ на обемистийтъ Държавенъ Вѣстникъ, рѣдко достѫпни въ отдѣлни отпечатъци. Да се цитира членътъ на съотвѣтствующийтъ законъ при извѣстни официални книжя е нововъведение на послѣднитѣ години; малцина сѫ тѣзи, които иматъ близко познанство съ тѣхъ. Но най-чудното е, че и високопрѣхвалената Търновска Конституция често се отхвърля на страна и законитѣ не се зачитатъ безъ ни ной-малъкъ свѣнъ.

Въ вѫтрѣшната политика владѣятъ най-ожесточени партизански злоби, всѣкакъвъ родъ интриги, които вирѣятъ на Истокъ. София е истинскийтъ котелъ на вѣщици; който е ималъ случай да проживѣе нѣколко години наредъ въ туземното политическо общество, той прѣзъ цѣлийтъ си животъ ще чувствува кошмаръ при наумѣванието на тая отровна готварница. При това тамъ често день-заденъ се распространяватъ най-невѣроятни политически и полуполитически клюки. Чужденецътъ чува хиляди най-лоши нѣща за отдѣлни Българе отъ самитѣ Българе и послѣ бавно открива, че въ сѫщность хората не сѫ толкова лоши, както взаимно се прѣдставляватъ, заслѣпени отъ завистъ и партизанска страсть. Не прѣдубѣдена оцѣнка на туземни таланти, особенно на политически противници, е исключение. Главатаритѣ на партиитѣ не рѣдко иматъ лична омраза единъ срѣщу другий. Отъ тука бързото овехтяванио на политическитѣ величия и забѣлѣжителното явление, че хора, които извѣстно врѣме сѫ се наслаждавали на най-голѣмо уважение, пакъ бърже ниско се струполяватъ отъ свойтъ пиедесталь. Мнозина душатъ постоянно тайни планове и намѣрения, азъ познавамъ дори личности, които прѣдпочитатъ да четатъ между редоветѣ, нежели самитѣ редове.

Политическитѣ страсти сѫ отъ голѣма дѫлбина и сила. Въ първитѣ врѣмена състоянието на обществото правѣше на единъ хлад-

непокръвенъ наблюдатель впечатлѣние на всеобщо болѣзненно възбуждение на нервитѣ. Въ възбуденитѣ врѣмена, като прѣзъ сессиитѣ на Народното Събрание, много хора до толкова потъватъ въ този партизанский животъ, щото за нищо друго не могатъ да мислятъ, нито да говорятъ, за непосветенитѣ дори цѣлата рѣчь на нѣкои личности звучи, като пустословието на нѣкой развълнуванъ глупецъ. Тия страсти омрачаватъ съжденията и чувството на справедливость. Политическитѣ противници не само се мъчатъ да истикатъ, но също да разрушатъ доброто, което тѣ сѫ направили или започнали, и освѣнъ това самитѣ тѣхъ да оставятъ безъ хлѣбъ.

Партиитѣ вече иматъ своята история. Тѣхнитѣ зачатки се намиратъ въ врѣмето прѣди освобождението. Тѣ отчасти сѫ повечето послѣдователи на политически водители, нежели на политически программи. Нераздѣлни останаха само немногобройнитѣ консерватори; голѣмата либерална партия лекга-по-лекга се раздѣли на четири групи: днесь господствующата голѣма партия на Стамбулова и тритѣ фракции на бившитѣ министри президенти Цанковъ, Каравеловъ и Радославовъ. Румелийскитѣ партии дадоха само материалъ за усилванието на сѣверобългарскитѣ групи. Животътъ на партиитѣ е оживенъ. Въ кѫщитѣ на водителитѣ се намира голѣмъ салонъ съ множество столове; тамъ често се събиратъ неговитѣ послѣдователи и распалено се прѣпиратъ до полунощь, като се гощаватъ съ чай и папироси. Въ малкитѣ градове засѣдаватъ бюра или комитети на партиитѣ, прѣимущественно за изборитѣ. Въ кржгътъ на една или друга партия често попадатъ и чужденци; това е ставало съ князье, съ Русси, съ диплотати и съ пѫтующи писатели.

Не беззначителенъ факторъ е българската журналистика. Първийтъ вѣстникъ на българский езикъ се появи въ Лейпцигъ, вторийтъ 1849 и слѣд. въ Цариградъ. Черковната борба поведе къмъ създавание многобройни вѣстници въ Цариградъ (1858 — 1876), които добиха голѣмо влияние и бѣха добрѣ редактирани, печатани на голѣми листове по образецътъ на Цариградскитѣ французски и английски вѣстници. Сѫщеврѣменно въ Румѫния се разви единъ революционеренъ печатъ, чиито листове тайно се четѣха много въ страната. Подирь освобождението тѣ всички се прѣкратиха; въ Цариградъ излиза само Зорница на американскитѣ миссионери, изобщо най-старийтъ български вѣстникъ, който сега излизи въ 27-та си годишнина. Въ София новооснованитѣ вѣстници биваха по-вечето кратковрѣменни; непрѣкѫснато отъ 1879 излиза само Държавенъ Вѣстникъ. Пловдивскитѣ вѣстници траеха по-дълго врѣме; но бѣха

спрѣни чрезъ революцията 1885; най-обемистийтъ бѣше «Марица» на книжарьтъ Дановъ (1878 — 1885). Въ начало на 1890 въ Княжеството излизаха 41 вѣстници, отъ които 38 български; между тѣхъ 16 политически български вѣстници (София 6, Пловдивъ 4, Русчукъ 2, Разградъ, Плевенъ, Никополь Ловечъ по 1), 1 французски, 1 грьцки и 1 турски вѣстникъ, 1 официаленъ вѣстникъ, 2 общински бюлетина, 1 юмористически листъ и 18 научни, беллетристически и педагогически периодически списания. Между тѣхъ нѣмаше още ни единъ всѣкидневенъ вѣстникъ. Дълго врѣме печатътъ бѣше съвсѣмъ свободенъ, но сега се намира подъ строгъ сѫдебенъ контроль, обаче, безъ всѣкаква прѣдварителна цензура. Сѫщо и разнасянието имъ е свободно. Въ голѣмитѣ вѣстници уводнитѣ статии много пѫти и по мисъль, и по стиль не отстѫпятъ на най-добритѣ иностранни вѣстници, та и повечето политически водители сѫ добри журналисти. Въ дребнитѣ статии грубоститѣ не съставляватъ исключение. За дебелашкото българско чувство журналното приличие е блудкаво и прѣсторено; неговото гърло е навикнало на лютиви приправи. Дребнитѣ мѣстни вѣстници често показватъ невѣроятна умствена нищета и въ висока степень ефемернитѣ юмористически вѣстници изваждатъ на бѣлъ свѣтъ невъобразими нелѣпости.

Отъ иностраннитѣ вѣстници най-много се четатъ многобройнитѣ Цариградски французски вѣстници, повечето редижирани съ но, жици, на които се даватъ субвенции отъ българското правителство-по-прѣди и отъ румелийското, послѣ русскитѣ, румѫнскитѣ и грьцкитѣ журнали. Сѫжденията на западнийтъ печатъ върху страната, който отъ откриванието на желѣзницата стана по-достѫпенъ, се цѣнятъ твърдѣ много. Появяватъ се често брошури и отдѣлни листове, особенно открити писма съ политическо съдържание.

Въпрѣки най-голѣмата свобода за ассоциации, дружествата не вирѣятъ подъ натискътъ на партиитѣ. Дори самитѣ литературни и хуманитарни дружества едвамъ почти сѫществуватъ. Въ политически праздници нѣма недостатъкъ: праздници въ споменъ на исторически събития, княжески праздници, туряние основи на нови сгради, съ банкети, затрапезни слова и т. н. Митинги за обсѫждание на обществении работи бързо се усвоиха и повечето сѫ мирни и сериозни. Сѫщо и адреситѣ сѫ твърдѣ чести, съ протести, молби, оплаквания, при това въ много случаи безъ цѣна. При това ставатъ безредици, които сѫ се случвали и въ турско врѣме, че подписитѣ и общинскитѣ печати се header зематъ отъ безграмотнитѣ селяне чрѣзъ измама за хартии съ съвсѣмъ друго съдържание.

Изборитѣ за Народното Събрание ставатъ съ тайно гласоподавание, съ писани бюлетини, макаръ че писменностьта е малко извѣстна на врьстнитѣ селяне. Устно гласоподавание или приетийтъ въ Гърция и Сърбия способъ да се туря отдѣлна урна за всѣкий кандидатъ щеше да бѫде по понятно за массата. Сѫществува всеобщо избирателно право, безъ цензъ и прѣдставителство на интереси. Избирателнитѣ околии за градове и села не сѫ раздѣлени, въ София селянетѣ отъ околията гласоподаватъ наедно съ гражданетѣ. Въ начало изборитѣ имаха печаленъ изгледъ. Нѣмаше открити прѣдложения за кандидати въ вѣстницитѣ или залѣпени по улицитѣ, никакви кандидатски рѣчи, никакви избирателни събрания съ свободни прѣния на гражданетѣ; законътъ изрично запрѣщава всѣка «агитация», защото подъ това се разбираше само раздаванне на пари! Само по късно се забѣлѣзва повече животъ. Отъ 1881 се започватъ ексцесси при изборитѣ. Отъ тогава деньтъ на изборитѣ е единъ видъ обществени оргии, гдѣто се дава свобода на всички страсти и особено на частни отмьщения и гдѣто се срѣщатъ най печални изненадвания, безъ да исключимъ и убийства. Главнитѣ рѫководители по образецътъ на маджарскитѣ «кортеши», на планинскитѣ паликари прѣзъ изборитѣ и на румѫнскитѣ «чомагаши» сѫ сопаджиитѣ, стари емигранти и млади странствующи агитатори, на служба у партиитѣ.

Върху участието въ изборитѣ има статистически данни само за първитѣ години: 1879 избирали 32·0 проц., 1880 33·3, 1884 28·9 отъ всички избиратели на страната, при допълнителнитѣ избори често само 15·2 проц. Отъ депутатитѣ около половина сѫ селяне, но не прости земледѣлци, понеже споредъ избирателнийтъ законъ прѣдставителитѣ трѣбва да знаятъ да четатъ и пишатъ, но заможни землевладѣлци, кръчмаре, търговци на добитъкъ и селски дюкенджии. Тѣ се обрьщатъ съ своитѣ дневни пари (15 лева) твърдѣ пестеливо. Доста многобройнитѣ Турци държатъ винаги съ правителството, сѣдатъ въ събранието като мълчаливи, очевидно, скучающи статуи, макаръ че тѣ често иматъ съвършенно правилни възгледи върху общественитѣ дѣла. Ораторитѣ говорятъ неприготвени, плавно и ясно. Тѣ често искатъ дума, но говорятъ кратко; уморнитѣ, съ часове дълги парламентски рѣчи на нашитѣ земи скоро щеха да бѫдатъ прѣкѫснати съ буренъ викъ: «въпросътъ е исчерпанъ». Отъ 1879 въ София сѫществува стенографическо бюро; първийтъ неговъ началникъ, извиканийтъ изъ Загребъ Словенецъ профессоръ Безеншекъ уведе въ България системата на Габелсбер-

гера по кроатский образецъ. Печатнитѣ протоколи съдържатъ множество разглаголствувания и наивности, но не водятъ къмъ неблагоприятно осѫждание. Парламентски бури и крайности липсватъ толкова, колкото у народнитѣ прѣдставителства въ другитѣ страни. Галлерията, обаче, не трѣбва нищо да си дозволява, защото въ противенъ случай народнитѣ прѣдставители бързо се искачватъ горѣ и установяватъ редътъ собственорѫчно съ тежкитѣ си пестници. Въ първитѣ години правителството срѣщаше голѣми мѫчнотии въ Народното събрание. Отъ тогава положението съвсѣмъ се измѣни; сега събранието горѣ-долу е въ рѫката на министерството.

Българското движение днесь е национално, безъ черковни елементи; нѣкога тъй жежкитѣ вѣроисповѣдни въпроси изобщо сѫ изгубили своята притегателна сила на полуостровътъ. Спрямо другитѣ исповѣдания Българинътъ е толерантенъ. Срѣща се враждебность противъ Турцитѣ, като бивши угнетатели, но никакъ не и принципиаленъ фанатизмъ срѣщу вѣрата на Мухамеда. Викътъ на муезининътъ и освѣтлението на минаретата никого не докачатъ.

Сѫщото се отноcи и къмъ националноститѣ. Голѣмъ градъ съ разноязично население е типътъ на всички голѣми поселения въ цѣлийтъ Истокъ, отъ долнийтъ Дунавъ до морскитѣ брѣгове на Китай. Въ Силистра наприм. стоятъ мирно едно до друго шесть училища, съ българско, турско, гръцко, ерменско, ромѫнско и испанско-еврейско обучение. Задължително е само изучението на българский языкъ. Старо нѣкакво отвращение, като историческо наслѣдие, Българинътъ има само противъ Гърцитѣ. Срѣща се тъй сѫщо, макаръ по-рѣдко, вражда противъ Сърбитѣ, като отпоръ срѣщу шовинизмътъ на извѣстни Бѣлградски писатели, които причисляватъ половината отъ Княжеството къмъ «Стара Сърбия», и като слѣдствие на взаимнитѣ сръбски и български аспирации върху Македония. Противъ западнитѣ народи въ първитѣ години сѫществуваше чувствителна злоба, поради откритото туркофилство на Англичанетѣ и поради Берлинскийтъ трактатъ. При това се прибавя обстоятелството, че пословичната мѫдрость на западнитѣ страни често жестоко се дискредитира на Истокъ отъ разни авантюристи. Инакъ, напротивъ, Българинътъ е благодаренъ за всичко, което сѫ направили иностранцитѣ, особено писателитѣ на най-различни народи за неговийтъ народъ и земя.

Иностранци, които изъ ентусиазмъ да сѫ жертвували имотъ и животъ за новоосвободената страна, подобно филоеллинитѣ за Гърция прѣзъ революцията, въ България нѣма. За това пакъ новото

управление отначало бѣше пълно съ чужди чиновници, както въ България, тъй и въ Румелия. Русситѣ управляваха войската, но на гражданска служба имаше само нѣколцина чиновници по правосѫдието, инженери и лѣкари. Наредъ съ тѣхъ, особено въ Румелия имаше многобройни Французи, Белгийци, Нѣмци, Швейцарци, Чехи, Хървати, като инженери, юристи, профессори, пощенски и телеграфни чиновници, лѣсничии и т. н. Сега отъ тѣхъ сѫ останали малцина. Нѣкои специалисти бѣха поканени за организационна работа при централната власть чрѣзъ посрѣдничеството на тѣхнитѣ правителства или чрѣзъ прѣки споразумѣния по за 2—5 години съ значително съдържание. Противъ всички тѣзи чужденци, Русси и Западници, се ратуваше, както нѣкога въ Гърция срѣщу «Баварезитѣ». Дребни вѣстници систематически се упражняваха въ фанатическа омраза срѣщу чужденцитѣ. Съ специалиститѣ, обаче, Българетѣ не умѣеха да се обрьщатъ, прѣдоставяха имъ неблагоприятна задача да обогатяватъ архивитѣ съ рѫкописни проекти и между друго бѣха до тамъ неловки, щото мѫжье, които бѣхѫ дошли въ страната съ искренна симпатия къмъ младата държава, тѣ като че ли искаха да исцѣратъ отъ всѣкакво българофилство.

Въ своитѣ бѫдѫщи планове България се влияе отъ най-ближнитѣ образци; ако Гърция, Румѫния и Сърбия сѫществуватъ като независими кралевства, защо и Българетѣ да не получатъ сѫщото? За завладѣванието на Цариградъ въ България никой не мисли; политическото тежнение на народътъ лѣжи въ роднитѣ планини. Полето, дѣто се докосноватъ плановетѣ на полуостровнитѣ народи, лѣжи не на Босфорътъ, а въ Македония. Отдѣлнитѣ интереси, претенции и съперничества на тия малки народи сѫ още твърдѣ силни, за да могатъ направи компромисъ или дори една съюзна държава. «Балканската конфедерация» съ девизътъ «Балканскийтъ полуостровъ за Балканскитѣ народи», която исплува въ послѣдне врѣме, като мъгливъ проектъ, поне при нинѣшното състояние на християнскитѣ дребни държави въ тия земи, е само прѣдставление на фантазията.

Книга шеста.

Прѣгледъ на новѣйшата История.

1. Съзаклѣтия и опити за възстания до 1876 година. Зачаткитѣ на българското движение. Раковский, Каравеловъ, Левский и Ботевъ. Софийскийтъ процессъ въ 1873. Старо-Загорското възстание 1875. Възстанинито въ 1876 и клането. Цариградската конференция.

Политическото самосъзнание на Българетѣ никога не е съвсѣмъ изгасвало, но прѣди началото на нашето столѣтие бѣше силно западнало и пакъ бавно се пробуди отъ послѣднитѣ искри. Социалнитѣ условия бѣха неблагоприятни за политическото развитие на народътъ. Тукъ нѣмаше мѣстна автономия съ утвърждаеми отъ Портата главатари, както въ Сърбия или у Гърцитѣ по островитѣ прѣди възстанието и никаква обрѫжена милиция, като грьцкитѣ арматоли. Липсваше сѫщо и по-високо политическо общество, подобно на грьцко-фанариотскитѣ или ерменскитѣ класси отъ епископи или драгомани при Портата. Вече отъ 17-то столѣтие епископитѣ бѣха съ рѣдки исключения по-вечето рождени Гърци, подъ чието влияние между друго градската ителлигенция получи повьрхностна грьцка окраска. Най-живата часть на страната бѣха чисто българскитѣ планински мѣстности, гдѣто животътъ бѣше по свободенъ и зависеше отъ скотовъдството.

Изникващето отъ осѫдни зачатки новобългарско движение дълго врѣме удържа характерътъ на патриотизмъ, ограниченъ на педагогическа и черковна почва. То подражаваше на свободно развиващитѣ се въ Турция Гърци и Ерменци, подкрѣпено отъ обстоятелството, че отъ 1829 въ продължение на почти половина вѣкъ въ страната нѣмаше никакви войни и вслѣдствие на това скоро се забѣлѣжи економическо поддигание. Въ училищното дѣло скоро се сблъснаха Славянетѣ съ Гърцитѣ. Първитѣ градски училища бѣха смѣсени. но въ това смѣшение българскийтъ потокъ бѣ по-близу до свойтъ изворъ и за това бѣше несравнено по-силенъ отъ еллинскийтъ. Слѣдъ Кримската война борбата влѣзе въ нова фаза. Българетѣ поискаха национални епископи и по-късно възстановяване-

то на нѣкогашната автокефална черкова, което най-сетнѣ 1870 поведе къмъ основание на Екзархията. Умственниятъ центръ на народътъ, сѣдалището на неговитѣ водители и на неговата журналистика, бѣше тогава османската имперска столица. Като национално срѣдоточие се считала българската черкова Св. Стефанъ въ Цариградъ, основана отъ Стефанъ Богориди († 1859), синъ на единъ бегликчия изъ Котелъ. Отъ 1860 движението пустна по-длъбоки корени чрѣзъ влиянието на ржководимитѣ отъ Цанкова, Бурмова, Славейкова и др. вѣстници, както и чрѣзъ намноженитѣ училища, чиито учители често биваха слаби подагози, но добри агитатори. Партизанскитѣ раздори въ българскийтъ екзархийски съвѣтъ въ Цариградъ (1870 и слѣд.) станаха едни отъ основитѣ на партиитѣ въ освободеното отечество; срѣщу «аристократитѣ» съ Вълковича, Балабанова и т. н. стоели «демократитѣ», Д-ръ Чомаковъ, Цанковъ, Славейковъ, Икономовъ и др., хора, които и слѣдъ освобождението играха роля.

На по-старитѣ поборници, духовни, педагози, лѣкари и търговци никакъ не идеше мисъль за една освободителна борба противъ Мухамеданската империя на Османитѣ. Народътъ нѣмаше никаква опитность въ военното дѣло, каквато повторяющитѣ се отъ врѣме на врѣме гверилли дадоха на Сърбитѣ, Албанцитѣ и Гърцитѣ, и очакваше освобождение най-много отъ една нова русска война. Само при Видинъ, Ломъ и Бѣлградчикъ на сръбската граница имаше сериозни опитвания за възстания до Кримската война, до като и тамъ не изгасна жаждата за свобода отъ многократни несполуки; останалитѣ възстания бѣха отдѣлни мѣстни избухвания, често прѣдприятие на нѣколко личности.

Мисъльта за революция изникна късно. Тя бѣше дѣло на българската емиграция, не на оная, която окончателно се бѣше заселила въ Ружния и Бессарабия, но бродящето, постоянно увеличивающето се отъ Кримската война множество образовани, избѣгали изъ отечеството си хора. Нейнийтъ основатель е фантастическийтъ поетъ, историкъ, журналистъ и доброволецъ *Раковский* изъ Котелъ[1]. Той се училъ наедно съ Крьстевича, извѣстнийтъ вторий Генералъ-Губернаторъ на Румелия, въ Гърция и Парижъ на смѣтка на общийтъ имъ сънародникъ Стефанъ Богориди, но скоро се раздѣлилъ и отъ свойтъ покровитель, и отъ свойтъ другарь,

[1] На книгитѣ той се подписва Георгий Стойковъ Р., но истинското му име е било Сава Георгиевъ Р.

защото неговата цѣль била да служи не на Портата, но на революцията. Той билъ человѣкъ непостояненъ, дѣйствующъ по настроение на минутата и прѣкарвалъ авантюристический животъ то въ Турция, то въ Румѫния, то въ Руссия, Сърбия и Унгария. Неговитѣ вѣстници, печатани въ Новий Садъ, Бѣлградъ и Букурещъ (1857 и слѣд.) били първитѣ български листове вънъ отъ достѫпътъ на турската цензура. Той имали сношения съ Ристича и Братиано и въ Бѣлградъ при бомбардирането 1862 организиралъ на смѣтка на български търговци единъ българский легионъ отъ студенти и хайдуци. Освобождението на отечеството чрѣзъ възстание му се струвало невъзможно; той искалъ само да приготви по-добро бѫдѫще, но неговата дѣятелность намѣри откликъ и паметьта му днесь се ползува съ всеобщо уважение въ страната. Чрѣзъ организиранието балканскитѣ хайдуци, които били често извиквани отъ селянетѣ, като отмьстители и защитници противъ турскитѣ разбойници, той искалъ да основе насочено къмъ агитация политическо хайдучество, поддьржанъ въ това отъ свойтъ приятель, войводата *Панайотъ Хитовъ* изъ Сливенъ.[1] Раковский умрѣлъ на около 50 годишна възрасть на 25 Октомврий 1867 въ Букурещъ всрѣдъ сиромашия и бѣдствия, разбитъ отъ непрѣстанно възбуждение и гѫрдоболь.[2]

Емиграцията въ Румѫния почнала тогава да се дѣли на два лагера, «Стари» и «Млади», на едната страна търговцитѣ, банкери, лѣкари, землевладѣлци и т. н., другата безпокойното, безимотното юношество отъ студенти, които не виждали за себе си никакво поприще въ поработеното отечество, и отъ волонтери — майстори на всичко или бандити. При конституционалната свобода на Румѫния партиитѣ скоро основали нѣколко вѣстници и си придавали най-лоши епитети, тукъ «вагабонти», тамъ «християнски Турци». Русската дипломация въ Букурещъ имаше сношения само съ Старитѣ; «Младитѣ» се приближавали по-вече къмъ сръбската Омладина или къмъ полскитѣ и русски емигранти, и тѣхнийтъ идеалъ билъ хетериститѣ, карбонаритѣ и други съзаклѣтници. Тая противоположность и днесь още не е забравена. Въ освободена България се чуватъ най-разнообразни сѫждения върху революционеритѣ и сѫщо изникналата прѣзъ послѣднитѣ години литература е прѣ-

---

[1] Панайотъ живѣе сега съ пенсия отъ държавата въ Русчукъ.

[2] Коститѣ на Раковский бѣха тържественно прѣнесени въ София въ Юний 1885. Българетѣ до сега нѣматъ една биография на тойзи забѣлѣжителенъ человѣкъ.

пълнена съ злоба и противорѣчия. Двоица писатели неотколѣ се заеха съ съставяние обемисти мемуари изъ него врѣме, прѣдсѣдательтъ на камарата Захарий *Стояновъ* († Септемврий 1889 въ Парижъ) изъ Медвѣнъ при Котелъ и Стоянъ *Заимовъ* изъ Тюркмишли при Чирпанъ, сега учитель въ Кюстендилъ. Въ противоположность на списанията отъ самитѣ съврѣменни върху срьбското и грьцкото възстание, съчиненията и на двоицата български селски синове носятъ беллетристический характеръ подъ влияние на русскитѣ романи.[1]

Наслѣдникъ на Раковский бѣше *Любенъ Каравеловъ* (род. 1838, † 1879), синъ на бегликчийтъ Стойчо Каравеловъ изъ Копривщица, сѫщо поетъ и журналистъ (1869 и слѣд.) въ Букурещъ. Въ младини по търговскя дѣла той пропѫтувалъ изъ цѣла България, а послѣ се училъ по историко-филологическийтъ факултетъ въ Москва, високъ человѣкъ съ кѫдрава черна брада и коса, съ страстенъ темпераментъ и немарлива външность, повече наклоненъ къмъ писание, нежели къмъ говорение. До като още Раковский се сношавалъ съ «Старитѣ» и Русситѣ, Каравеловъ скоро застаналъ враждебно и къмъ двѣтѣ страни. Неговийтъ девизъ гласѣлъ: България трѣбва да се освободи съ собственни сили. Той намѣрилъ откликъ и многобройни млади момци се заели да подготвятъ неговото одѣлотворение.

Духоветѣ въ България били сѫщо въ голѣмо възбуждение. Срьбското правителство прѣзъ врѣмето на натегнатитѣ отношения по въпроса на крѣпоститѣ създаде отново прѣзъ зимата 1867—68 единъ българский легионъ отъ 200 души, но пролѣтьта го распустна. Легионеритѣ минаха въ Румѫния. Планътъ за едно смѣло прѣминувание въ България намѣри откликъ въ юнитѣ отчаянници, макаръ че всички по-стари войводи се отказаха да участвуватъ въ дързостнийтъ опитъ. Четата отъ 150 души биде еднакво обмундирувана и обрѫжена. Подъ прѣдводителството на 29-годишнийтъ войвода *Хаджи Димитръ «Асѣновъ»* изъ Сливенъ и байрактарьтъ *Стефанъ Караджа* изъ Тулча, тѣ незабѣлѣжено прѣминали Дунавътъ при Вардинъ подъ Свищовъ, но били истрѣбени въ Търновската лѣсиста мѣстность отъ турскитѣ войски подирь отчаянно

[1] Стоянъ Заимовъ, Минало, очерки изъ българското движение 1870—1877, Варна 1884 и слѣд.. до сега сѫ излѣзли 4 отъ обѣщанитѣ 13 книги (изложени многословно и твърдѣ пространно). Захарий Стояновъ, Записки за българскитѣ възстания 1870—1876, 2 тома 1884—8, съчинение недовършено поради смъртьта на авторътъ (добрѣ разказани, съ силни отклонения към най-новата дневна политика).

съпротивление. Войводата падналъ съ остатъкътъ 25 души на гребеньтъ на Балканътъ въ буковитѣ гори на възвишенностьта *Бузлуджа* между Шипка и изворътъ на Янтра.[1] Нѣколко плѣнници, между които и Караджата, бидоха обѣсени въ Русчукъ; други отидоха на заточение въ казематитѣ на Сенъ Жанъ д'Акръ. Това прѣминувание не възбуди възстание, но неочакваното появявание на една храбра чета съ прѣпорецъ и тржби произведе джлбоко впечатлѣние. Отъ него врѣме Турцитѣ почнаха да се боятъ отъ *Комититѣ* (комита отъ комитетъ, революционенъ комитетъ). Старийтъ свободенъ хайдушки животъ вече пропада, защото отъ като наредъ съ хайдуцитѣ се показаха политически инсургенти, планинитѣ строго се пазеха.

Българскитѣ революционери скоро основаха тайно съзаклѣтие, което наумѣва грьцката хетерия. Главното лице при това билъ дяконътъ *Василъ Ивановъ Левский* изъ Карлово (род. 1837, † 1873).[2] Като се запозналъ съ Раковский, скжталъ се въ калугерски дрѣхи, избѣгалъ изъ България, служилъ и въ двата български легиона, билъ послѣ учитель и 1867 знаменосецъ на Панайота. Въ Мартъ 1870 въ Букурещъ било държано тайно събрание, на което присжтствували 20 души, отъ които половината изъ Турция. Ржководителитѣ на съвѣщанията били Каравеловъ, като прѣдсѣдатель, Левский и Кънчевъ.[3] Наредили уставъ, чиито главни точки гласили: освобождението на България чрѣзъ въоржжено възстание; установявание формата на управлението само слѣдъ освобождението; дружба и съюзъ съ Сърбия, Черна-Гора и Румжния, при извѣстни условия сжщо и съ Гърцитѣ, ако се откажатъ отъ претенциитѣ си върху не грьцки области, и най-сѣтнѣ изяснение, че борбата се води не противъ турскийтъ народъ, а противъ турското правителство. За приготовленията, както и за събиранието парични срѣдства, се грижеха тайни мѣстни комитети, съ два революционни централни комитети въ Букурещъ и Ловечъ; за сношавания служела една тайна поща прѣзъ Гюргево и Турнъ-Магурелъ при помощьта на тамошнитѣ търговци и тѣхнитѣ каикчии. Печатнитѣ хартии се прѣпращали зашити въ сѣдла и самари или упакувани въ тенекиени кутии, прѣвързани съ турски тютюневи бандероли. Каравеловъ билъ

---

[1] Гробоветѣ на Хаджи Димитра и на неговитѣ другари бидоха открити тамъ 1881 и 1885 тържественно имъ издигнаха паметникъ.

[2] З. Стояновъ състави отдѣлна биография на Левский (Пловдивъ 1884).

[3] Ангелъ Кънчевъ изъ Трѣвна, способенъ человѣкъ, обучавалъ се въ Бѣлградската военна академия и въ Таборската землeдѣлческа академия съ Ческо; той се самоубилъ на Русенското пристанище 1872 при арестуванието му.

прѣдсѣдатель на Букурещскийтъ комитетъ, Левский главатарь на пжтующитѣ «апостоли». Уставътъ билъ напечатанъ въ типографията на Караведовъ. За да се спази тайната при печатанието, текстътъ набралъ единъ отъ съзаклѣтницитѣ, Олимпий Пановъ изъ Болградъ въ Бессарабия, тогава слушатель на Букурещското инженерско училище, по-послѣ българский майоръ, разстрѣлянъ въ Русчукъ 1887; ржчната пресса вьртѣлъ Левский. [1]

Извѣстието за централнийтъ комитетъ се распространило почти навредъ срѣдъ българското население, но се казвало, че той е «нигдѣ и навсѣкждѣ». Турцитѣ въпрѣки многото си шпиони дълго врѣме нищо не знаели. Спрямо сжщеврѣменното създание на Екзархията съзаклѣтницитѣ се държели съвсѣмъ хладно. «Свободата на България не иска Екзархъ, иска Караджата», сир. нѣкой храбръ вождь за възстанници, гласеше често повторяемото изрѣчение на Каравелова.

Мрѣжата на тайнитѣ мѣстни комитети, на брой около 200, скоро се проснала отъ Дунавътъ до Родопитѣ (Хасково, Перущица, Батакъ), на западъ прѣзъ София до Кюсгендилъ. Главнитѣ сѣдалища били Русчукъ, Ловечъ и Стара-Загора. Пропагандата се развиваше главно между долнитѣ класси на народътъ. Най-важнитѣ членове били селяне, върху които най-много тежелъ гнетътъ отъ лошото турско управление и които многовѣковното тегло е научило на единодушие и мълчание, послѣ търговци съ добитъкъ, шивачи и ботушари изъ градоветѣ, както и личности отъ долнето духовенство по монастиритѣ и селата, и учители или лѣкари. Дюкенджии и търговци, изобщо заможни граждане били исключение. Новитѣ съучастници привождали нощемъ къмъ клѣтва прѣдъ икона надъ кинжалъ и револверъ; новобранецътъ турялъ въ устата си единъ куршумъ, послѣ пакъ го исплювалъ и цѣлувалъ оржжието и Евангелието. Задъ гърбътъ си «Апостолитѣ», както въ свое врѣме хетериститѣ, виждали Руссия, макаръ че сами тѣ били врагове на Руссия или още днесь сж такива. Корреспонденцията прикривала търговската си форма съ една система исторически псевдоними дори и за градоветѣ (Ловечъ се наричалъ Шишманъ, Стара-Загора Аттила, Габрово Перунъ и т. н.). Цѣли кутии съ фалшиви турски паспорти и

[1] Като мѣстонапечатанието на тойзи уставъ е показана Женева (21 с.). На червената корица има виниетки: знамeното на полумѣсецътъ на заглавната страна е расксжсано отъ българскийтъ гербовенъ левъ, а на задната отъ единъ Българинъ въ калпакъ и съ револверъ. Прѣпечатани у Стояновъ I, 114 и Заимовъ I, 65.

печати фабрикувалъ единъ иконописецъ въ Чирпанъ. Тайна една полиция надзиравала членоветѣ; извършени били сжщо, както у всички тайни дружества, всѣкакви таинственни убийства, напримѣръ въ Орхание билъ упушнатъ единъ нескроменъ диаконъ.

Левский развивалъ неуморна дѣятелность и исходилъ страната въ всички костюми на полуостровътъ, като търговецъ, селянинъ, Турчинъ и т. н. съ разновидно вапсана коса. До турскитѣ власти дошелъ слухътъ за тойзи человѣкъ, «диаконътъ», «кешишъ» или «дервишъ», но той билъ за тѣхъ неуловимъ.

Движението получи прѣбързанъ край чрѣзъ неговата непрѣдвидлива свръзка съ хайдушкийтъ елементъ. Главнийтъ помощникъ на Левский билъ единъ космополитический авантюристъ, извѣстенъ въ България като Димитръ Общий, по рождение Влахъ изъ Дяково при Ипекъ съ разнообразно минало, нѣкогашенъ доброволецъ въ Критъ, Италия, Сърбия, разбойникъ въ Ромжния, най-сетнѣ членъ въ Панайотовата чета. Той играелъ ролята на търговецъ съ оцетъ, ималъ за главно свърталище Правецкийтъ ханъ при Орхание или селото Желява при София, и наврѣмени правилъ нападения съ една чета прѣдрѣшени по арнаутски или по турски балканджии срѣщу турскитѣ разбойници. Най-послѣ той нападналъ въ Септемврий 1872, противъ всички заповѣди на Ловчанскийтъ комитетъ и Левский, на единъ турски париченъ транспортъ по сѣверната страна на Араба-Конакскийтъ спускъ, именно на едни биволски кола съ 136,000 гроша въ торби, съпровождани отъ двама конни заптиета. Облѣклото на четата въ турски униформи, като тѣ да сж уволнени отъ Видинскийтъ гарнизонъ, не ги защитило отъ случайното откривание. Съ ужасъ, намѣсто обикновененъ разбой по пжтищата, Портата откри диритѣ на едно широкорасклонено съзаклятие. Пристжпили къмъ арести въ цѣлийтъ Балканъ отъ Ловечъ до Етрополе. Самъ Димитръ билъ арестуванъ въ Чериковскийтъ ханъ, и противъ всѣко очакване, дори неуловимийтъ Левский билъ плѣненъ по Коледа съ тежка рана въ главата слѣдъ жестока борба въ Какринскийтъ ханъ при Ловечъ. [1] Въ София билъ нареденъ особенъ сждъ подъ прѣдсѣдателството на Али Саидъ Паша и Махзаръ Паша. Димитръ съ откровенностьта на единъ разбойникъ разказалъ всичко, Левский, обаче, не далъ никакви показания и обявилъ, че, ако той умре, ще се намѣратъ стотини други за продължение на дѣлото. Въ

[1] Распространенийтъ навредъ въ страната расказъ, че касиерътъ на Ловчанскийтъ комитетъ, единъ попъ, прѣдалъ Левский, споредъ Заимова, струва се, да е съвсѣмъ безосновенъ.

Февруарий 1873 и двоицата били обѣсени, но Левский вече полумъртавъ, защото той си разбилъ главата по-прѣди о тъмничната стѣна. При нѣкогашната бѣсилница, тогава при циганскитѣ салаши на край София, днесь кръстопѫть на изящни улици, неотколѣ биде въздигнатъ единъ памятникъ на Левский. Останалитѣ осѫдени 80 души хора изъ Плѣвенъ, Ловечъ, Тетевенъ, Орхание и София били пратени на заточение въ Диарбекиръ на Тигръ. Въ многобройнитѣ писма, брошури, протоколи и т. н., които били сбрани отъ арестованитѣ, намѣрили подписътъ на Каравелова, като прѣдсѣдатель на революционнийтъ централенъ комитетъ. Въ слѣдствие на енергическитѣ настоявания на Портата прѣдъ княжеското румѫнско правителство въ началото на Януарий 1873 Каравеловъ трѣбвало да се скрие изъ Букурещъ въ Сърбия, но той пакъ скоро се завърналъ и продължавалъ свойтъ революционенъ вѣстникъ «Свобода» подъ новъ надсловъ «Независимость».

Ударътъ се докосналъ само до западнийтъ клонъ на тайното съзаклѣтие. Источнитѣ комитети вече въ Февруарий 1873 държели събрание въ Стара-Загора и избрали единъ получивший образованието си въ Руссия учитель, младийтъ Атанасъ *Узуновъ* изъ Одринъ, за «главенъ апостолъ». Узуновъ искалъ да уведе споредъ ирландскийтъ образецъ «дѣлото на терроръть,» но билъ уловенъ още прѣзъ Май въ Хасково и съ други 25 члена отъ источнитѣ комитети билъ така сѫщо испратенъ въ Диарбекиръ.

Слѣдъ тая двойна несполука Каравеловъ билъ сплашенъ, 1874 прѣкратилъ свойтъ вѣстникъ и занапрѣдъ се посветилъ на педагогическо и беллетристическо писателство. По-младитѣ съзаклѣтници го обвинявали, при неизбѣжнитѣ въ всички тайни общества интриги, въ парични злоупотрѣбления, най-распаленитѣ дори кроили да го убиватъ. Рѫководението на революционното дѣло поелъ журналистътъ *Христо Ботевъ* (род. 1847, † 1876), талантливъ синъ на единъ учитель изъ Калоферъ, който прѣкарвалъ авантюристический животъ, скюченъ съ най-почетна героическа смърть. Той билъ гимназистъ въ Одесса, селский учитель, добровалецъ при Донскитѣ и послѣ при турско-полскитѣ казаци на Чайковский (Садѫкъ-Паша), кореркторъ и актьоръ въ Румѫния, дори едно врѣме съобщникъ на румѫнски монетни фалсификатори и чупители на каси, до като Каравеловъ не го извадилъ изъ кальта на тойзи вагабонтнический животъ. [1]

---

[1] Една биография на Ботева се появи въ Русчукъ 1889. Рецензия отъ Заимова въ Сборникътъ на Нар. Просвѣщение I, 193 и слѣд.

Херцеговинското възстание въ Юлий 1875 произведе всжду между раята силно вълнение. Българскийтъ печатъ въ Цариградъ въпрѣки всѣка цензура излѣзе съ искания: половината чиновнически постове да се прѣдставятъ на Българетѣ, българскийтъ язикъ да се настанй като официаленъ и християнетѣ да се приематъ въ войската. Емигрантитѣ кроели вече не приготовления, но самото възстание. Въ Букурещъ се съставилъ новъ революционенъ комитетъ подъ прѣдсѣдателството на войводата Панайотъ и ржководението на Ботева. При това се появява като агитаторъ твърдѣ младийтъ Стефанъ Николовъ *Стамболовъ* (род. 1855) изъ Търново, синъ на единъ ханджия, школното образование на когото се ограничава съ българското училище и едно съвсѣмъ кратко врѣме въ Одесската Семинария, младъ человѣкъ съ силно краснорѣчие и остроумно присжтствие на духътъ, дванадесеть години по-късно министръ-президентъ при князь Фердинандъ. Кроили възстания, нахлувания съ въоржжени чети и, както едно врѣме Хетериститѣ, да подпалятъ Цариградъ отъ четиритѣ краища.

Първийтъ опитъ въ Стара-Загора прѣзъ Септемврий 1875 г. съвсѣмъ не сполучи. Възстанническата чета, на брой 20 души съ едно знаме, излѣзла изъ градътъ една вечерь и скоро се прьснала въ Балканътъ при Хаинъ-буазъ. Наедно съ Стамболова билъ при това и Захарий Стояновъ, който едно по друго билъ овчарче, терзийски чиракъ, селски учитель, слуга по желѣзницата и завършилъ своята кариера, като прѣдсѣдатель на Народното Събрание. Споразуменитѣ селяне, 105 души подъ прѣдводителството на единъ хлѣбарь, дошли твърдѣ късно на условеното мѣсто, но не се върнали дома си, а били прьснати отъ турската войска при Елхово на Тунджа. Една чета изъ Шуменъ била истрѣбена при Прѣславъ, друга изъ Червена-вода при Горня Орѣховица. Властитѣ, по издайничество на двама селски учители, изловили въ Стара-Загора, Търново и т. н. около 800 души, по-вечето попове, търговци, учители и ученици, и ги затворили въ единъ турски безистенъ, «Старо Загорската Бастилия.» Почти всички скоро били освободени, освѣнъ осемь души, които били обѣсени подирь възстанието въ 1876 година.

Слѣдствието отъ това било, че и Ботевъ, както по-прѣди Каравеловъ, разочарованъ се отцѣпилъ и тъй сжщо билъ прѣслѣдванъ отъ интриги. Другитѣ революционери, все млади хора, учители, студенти, шивачи, не паднали духомъ, а образували въ най-джлбока тайна, безъ свръзка съ Каравелова или Ботева, новъ *революционенъ комитетъ въ Гюргево.* България била раздѣлена на 5

окржжия, съ центрове въ Търново, Сливенъ, Пловдивъ (собственно Панагюрище), Враца и София, и за тѣхъ имало назначени по единъ апостолъ съ помощници и секретари. Участницитѣ се сдобили отъ срьбската агенция въ Букурещъ съ пасспорти, като срьбски търговци, и въ тихи декемврийски нощи 1875 прѣминали по замрьзналийтъ Дунавъ въ отдѣлни мѣста отъ Ломъ-Паланка до Русчукъ.

Числото на посветенитѣ тойзи пжть било много по-голѣмо, нежели по-прѣди, а сжщо по-голѣмо и въодушевлението за дѣлото. Корреспондирали открито по турската поща, съ приписки отъ химическо мастило. Най-мжчната точка и главната причина на несполуката билъ недостатъкътъ на оржжие: имало само стари кременови пушки, търговията съ куршумъ тъй сжщо била забранена и най-лошъ барутъ продавали само нѣколцина турски търговци. По примѣрътъ на Сърбитѣ по врѣмето на Карагеоргия, направени били дьрвени топове отъ черешови и орѣхови дьрвета, обковани съ желѣзни обржчи и като снаряди за тѣхъ служили металлическитѣ тупузи отъ кантаритѣ. Вслѣдствие съсрѣдоточаванието турскитѣ войски на срьбската и черногорската граници, страната била съвсѣмъ очистена отъ турскитѣ гарнизони, но дома си оставало, готово за борба, добрѣ въоржжено мухамеданско население.

Въ западнийтъ Балканъ и при Стара-Загора, гдѣто населението било сплашено прѣзъ послѣднитѣ години, малко можело да се направи. За това пакъ агитацията имала голѣмъ успѣхъ въ централна Срѣдня Гора и западнитѣ Родопи. Срѣдня Гора била фактически въ ржцѣтѣ на революционнитѣ власти; на мѣсечина прилѣжно се упражнявали по горскитѣ морави и обучавали въ патрулна служба. Пуританска една черта е била запрѣщението на вино и ракия, когато се намирали на такова походно положение. Центрътъ билъ Панагюрище. Назначенийтъ отъ революционнийтъ комитетъ за тойзи окржгъ главатарь, боязливийтъ учитель Воловъ (псевдонимъ Ванковъ) изъ Шуменъ, скоро билъ измѣстенъ отъ человѣкъ съ по-груба натура. Водителството завзелъ неговийтъ помощникъ, Гавриилъ Груевъ Хлътевъ, единъ около 30-годишенъ Копривщанинъ, който се проскиталъ като абаджия по европейскийтъ и анадолскийтъ Истокъ, съ слаби познания въ четението и писанието и врагъ на педантичнитѣ «Грамматици», за това пакъ майсторъ да електризира масситѣ, буенъ неразвитъ человѣкъ отъ народътъ съ деспотически обноски. Името Георгий *Бенковский*, подъ което той билъ извѣстенъ на съучастницитѣ, принадлѣжи на неговийтъ французски пасспортъ,

който първоначално билъ даденъ на единъ полски емигрантъ.[1]) Въ половината на Априлий съзаклѣтницитѣ свикали едно революционно събрание на моравата *Оборище*, въ една дълбока котловина, извѣстна само на ловчиитѣ и хайдуцитѣ, посрѣдъ буковийтъ първобитенъ лѣсъ, при изворитѣ на Мечешката рѣка, $2^1/_2$ часа на сѣверозападъ отъ Панагюрище. Тамъ се събрали отъ 300—350 души. Слѣдъ молебенъ и гощавка се съвѣщавали върху революцията. Едни настоявали за организиранието само на силни чети, други на всеобщо народно възстание. Второто мнѣние надвило и избухванието на възстанието било опрѣдѣлено за 1 Май. Бенковский съ помощьта на селянетѣ получилъ диктатура, отъ което Панагюрцитѣ останали твърдѣ недоволни. Подробноститѣ установила една коммиссия въ Панагюрище съ протоколъ отъ 17 Априлий. Било рѣшено да се запищатъ всички проходи, да се сжсатъ телеграфитѣ и желѣзницитѣ, по-голѣмитѣ градове Пловдивъ, София, Златица, Карлово и т. н. тайно да се подпалятъ и изгорятъ, непотрѣбнитѣ села да се изгорятъ до основа и съ събраното население да се завзематъ дефенсивни позиции въ Балканътъ. Планътъ ималъ за цѣль единъ видъ кървава отбранителна демонстрация, сжщественно различна отъ срьбското и морейското възстание, гдѣто възстаналитѣ масси веднага били поведени къмъ обсада и завземание на Бѣлградъ и Триполица отъ селски войски.[2])

Избухванието било ускорено чрѣзъ измѣна. Единъ отъ пълномощницитѣ на събранието при Оборище, селянинътъ Ненко изъ Балдьово при Куюнтепе, обадилъ дѣлото на Пазарджикскийтъ каймакаминъ. Пловдивскийтъ мютесарифъ, Бошнякътъ Азисъ Паша, тутакси на 19 Априлий отишелъ въ Пазарджикъ и пратилъ двама жандармски офицери въ Срѣдня Гора на рекогносцировка. Единъ отъ тѣхъ, Неджибъ ага, пристигналъ вечерьта въ Копривщица. Съзаклѣтницитѣ на тойзи градъ, обзети отъ безпокойство, нападнали 20 Априлий утреньта конакътъ, убили мюдирътъ съ трима заптп-

[1]) Полякътъ Антонъ (а не Георгий) Бенковский избѣгалъ отъ Сахалинъ прѣзъ Япония въ Турция, продалъ свойтъ пасспортъ въ Диарбекиръ на интернираниитъ тамъ отъ врѣмето на Узуновскийтъ процессъ Заимовъ, който съ него се спасилъ въ Румжния и тамъ прѣдалъ документътъ на Хлътева.

[2]) Литературата върху възстанието 1876 е още непълна; книгитѣ на Стоянова и Заимова не сж довършени. Западнитѣ съчинения се мжчатъ даже да намалятъ значението на възстанието и по-вечето се занимаватъ съ новитѣ кървави сѣтнини, докладътъ на английскийтъ комиссаръ *Барингъ* (Suppl. to the London Gazette, 19 Септемв. 1876, стр. 5115 и слѣд.), книгата на *Макъ Гахана*, The turkish atrocities in Bulgaria, Лондонъ 1876 и отъ двоицата напечатанийтъ докладъ на сѣвероамериканскийтъ дипломатъ *Скайлеръ*.

ета, когато самъ Неджибъ избѣгалъ, и исклали тогава всички мухамедански цигане въ градътъ, около 70 души, като шпиони. Вечерьта възстанието било прогласено и въ Панагюрище, малцината Турци били изловени или избити и написанитѣ вече прокламации били подписани съ крьстъ отъ турска кръвь и распратени. Въ слѣдующитѣ дни послѣдвали театрални процессии въ приготвенитѣ възтаннически мундири при камбаненъ звонъ и тържественно осветявание на знамената.

Цѣлото «Срѣдногорско възстание» трая само десеть деня. То обхващаше двѣ области, централната Срѣдня Гора между Клисура, Петричъ, Раковица на източнийтъ край на Софийската котловина, планината Еледжикъ при Трояновитѣ врата, гдѣто около 2000 семейства стояли въ лагеръ отъ листни хижи, и Бѣловската станция, и послѣ отвадъ равнината мѣстностьта на Батакъ, Брацигово и Перущица въ Родопитѣ. Първото сражение било дадено отъ Бенковский на Георгевъ день при Петричъ, гдѣто башибозуцитѣ и черкезитѣ, уплашени отъ дьрвенитѣ топове, отстжпили. Висшата точка била тържественното влизание на Бенковский въ Бѣлово съ неговата конна чета, напрѣдъ войводата въ калпакъ съ българскийтъ левъ и въ зеленъ мундиръ съ срѣбърни копчета. Първийтъ нещастенъ день билъ изгубванието на Клисура на 25 Априлий, чиито жители слѣдъ една загуба отъ 230 души отъ Тосунъ бея изъ Карлово и неговитѣ башибозуци, били отблъснати къмъ Копривщица; градецътъ билъ ограбенъ и прѣвьрнатъ въ прахъ и пепелъ. Всжду се приказвало за настжпвание на турски войски и бързо мобилизирани башибозуци и за пожарътъ на градовце и села. Единъ продължителенъ дъждъ поврѣдилъ кременовитѣ пушки и хартийнитѣ патрони и съкрушилъ всѣкакъвъ ентузиазмъ.

Азисъ Паша прѣдполагалъ, че цѣлото движение ще може да потъпчи съ четири баталиони, но въ цѣлата Пловдивска провинция нѣмало никакъвъ гарнизонъ. Тогава Пазарджикскитѣ и Пловдивскитѣ аги и беюве, противъ волята на Пашата, още първийтъ день организирали „levée en masse" на мухамеданетѣ и испратили за помощь до Родопскитѣ Помаци и Кърджалиитѣ на Арденската долина. Помацитѣ бързо се спустнали на отреди въ бѣли чалми съ червени знамена, подъ началството на двоица Ахмедовци, Тамрашлиятъ изъ едно село надъ Перущица и Барутунлиятъ отъ височинитѣ на Доспатъ. Тая импровизирана войска се нахвърлила на грабежъ и плѣчка; въ продължение на 20 дни отъ Пловдивъ се гледали селскитѣ пожари въ околностьта.

Прѣзъ това врѣме отъ срьбската граница и Цариградъ били събрани 15 баталиона регулярна войска. Главнокомандующийтъ Адилъ Паша наедно съ Селами Паша и Хафъзъ Паша*) настжпяли отъ Пловдивъ; отъ София настжпялъ Генералъ-майоръ Хасанъ Паша по главнийтъ пжть за Ихтиманъ, полковникъ Хасанъ бей къмъ Златица, за да обгжрнатъ Срѣдня Гора отъ вси страни. Адилъ завзелъ най-напрѣдъ Копривщица. Първенцитѣ на градътъ капитулирали безъ съпротивление, дори тѣ сами молили за пращанието на турски войски. Възстанницитѣ отстжпили въ горитѣ, а градътъ трѣбвало да купи благоволението на побѣдительтъ съ тежко злато. Храбро съпротивление показали на 29 Априлий Панагюрцитѣ отъ 800—1000 души противъ Хафъзъ Паша, който настжпялъ отъ истокъ прѣзъ Стрѣлча съ 3000 души и 2—3 орждия. Тѣ сж единственнитѣ, които се осмѣлили да се биятъ противъ регулярни войски. Турцитѣ прѣдположили по причина на калпацитѣ и бѣлитѣ мундири, че въ Срѣдня Гора загадочно навлѣзли Русси или Черногорци, но распознали неприятельтъ по неговитѣ дѣйствия. Панагюрище било бомбардирано, а възстанницитѣ отхвърлени въ лѣсоветѣ на планината Лисецъ. Нѣкои храбри купчини се защищавали въ баррикадиранитѣ кжщи до смъртьта си. Въ завоюванийтъ градъ три дни наредъ траяло грабежъ и убийства. Българетѣ изгубили 763 души мьртви, отъ които 248 жени и 217 дѣца, които били посѣчени отъ побѣдителитѣ по проста злоба; английскийтъ коммиссаръ Барингъ упоминава при това ,,cruelties worthy of Red Indians" (жестокости), достойни за червенокожи индийци) и приписва най-голѣмата вина на самийтъ турский пълководецъ.

Въ горскийтъ лагеръ при Лисецъ скоро настанали гладъ и отчаяние, защото, въпрѣки всичкитѣ заповѣди на прѣдводителитѣ, жителитѣ не се погрижили да направятъ запаси. Легка-по-легка нѣкои почнали да слизатъ, за да се покорятъ. Само неотколѣ починалий храбъръ знаменосецъ Крайчо Самоходовъ, сериозенъ человѣкъ съ голѣми мустаци, бродилъ съ дружината си по първобитнийтъ лѣсъ чакъ до идущата година, до настжпванието на Русситѣ, безъ да бжде много обеспокояванъ отъ Турцитѣ, понеже скоро срьбската война отклонила отъ тамъ цѣлото имъ внимание; 1883 г. той ми разказа въ Панагюрище своята история, какъ неговитѣ хора отъ 200 най сетнѣ намалѣли до 9 души. Другитѣ водители, Бенковский съ 75 другари,

*) Сжщийтъ тойзи Хафъзъ, родомъ изъ Брусса, който бѣше директоръ на злополучната постройка линията Бѣлово-София-Скопия, по-късно плацкомендантъ на прѣвземенийтъ Алексинацъ и послѣденъ турский главнокомандующий въ Босна.

се промъкнали изъ Петричъ прѣзъ Златишката котловина къмъ Балканътъ, съ лъжовна надѣжда, че Балканската земя е вече щастливо освободена. Но тѣ попаднали въ отчаянно положение; за да се спасятъ отъ гладна смърть, били принудени да се хранятъ съ букова шума, трѣва и конско месо, и освѣнъ това били прѣслѣдвани отъ дъждъ и снѣгъ. Турцитѣ махнали всички пастири и стада отъ планината и завзели всички пѫтища. Печалнитѣ остатки отъ възстанницитѣ бързо исчезвали отъ гладъ, самоубийства и въ ненадѣйни сблъсквания съ башибозушки ордии по прѣбуленитѣ съ мъгла поляни, отгдѣто до тѣхъ се донасяли примамливи гласове и звукове отъ звънци на едно невидимо пастирско стопанство. По-вечето се прѣдали доброволно въ Тетевенъ. Бенковский се скрилъ съ трима другари въ една пещера на Рибарица надъ върхътъ Вѣженъ, но билъ прѣдаденъ чрѣзъ хитрость отъ двама български овчари. Тѣ го примамили, — съ лъжливитѣ донесения, че Турцитѣ сѫ заминали и че отъ срьбската граница се чуе топовенъ гърмежъ, — въ една засада на нарочно направенийтъ мостъ върху Костинска или Свинарска рѣка. Тамъ при вечерь на 12 Май изъ гората се раздалъ гърмежъ. Бенковский падналъ убитъ и главата му била отнесена съ триумфъ въ София; властитѣ навредъ искарвали селянетѣ на пѫтьтъ, за да се научатъ за смъртьта на водительтъ на бунтовницитѣ гяури. Неговитѣ другари били земени въ плѣнъ. Само малцина отъ възстанницитѣ сполучили прѣдрѣшени да стигнатъ Влашко.

Сѫщеврѣменно на отдѣленъ воененъ театръ се бияли едни срѣщу други християнскитѣ и мухамеданскитѣ Българе. Ахмедъ Тамрашлиятъ обсаждалъ въ продължение на петь деня трудолюбивийтъ лозарски градецъ Перущица. Когато при капитулацията башибозуцитѣ почнали диво кланье и подпалвали дървенитѣ кѫщи, остатъкътъ жители се затворили въ каменнитѣ черкови, които Решидъ Паша съ редовни войски обстрѣлвалъ съвсѣмъ щетно още два дни, до като хората, по-вечете дѣца и жени, се прѣдали на 1 Май и излѣзли. «Плѣнницитѣ» били закарани въ Пловдивъ. Жителитѣ изгубили 320 мъртви, освѣнъ убититѣ при бѣганието или по-късно обѣсенитѣ. Осамотената голѣма дърводѣлческа община *Батакъ* била обсадена отъ Ахмедъ Барутунлиятъ съ 4000 Помаци. Жителитѣ обявили, че сѫ готови да положатъ орѫжието си, но само прѣдъ царски чиновници, и се защищавали два деня задъ баррикади отъ греди и колья. Слѣдъ това по между тѣхъ произлѣзло расцѣпвание. Едни се прѣдали, а други още се сражавали, до като дървенитѣ кѫщи и дървенийтъ лагеръ не рукнали съ силенъ пламакъ. Боятъ

се свършилъ съ кланьета въ черковата и училището, отъ които настръхватъ космитѣ на человѣка. Тогава двоицата Ахмедовци се съединили прѣдъ зидарскийтъ градецъ *Брацигово*, но гражданетѣ се защищавали доблестно съ дървени топове и пушки въ продължение на шесть дни, до като на 5 Май не се явилъ Хасанъ Паша съ редовна войска. Нему тѣ сѫ прѣдали, като обявили, че били взели оржжие по нужда за да се защищаватъ отъ башибозукскитѣ разбойнически шайки.

Разбойническата армия на башибозуцитѣ между това се увеличила на 18.000 души, които не били командувани нито отъ единъ Султанский офицеръ. Въ течение на 20 деня тѣ съсипали 58 села и 4 монастири, избили по-вече отъ 10.000 (споредъ Барингъ 12.000, споредъ Скайлеръ 15.000) души и ограбили отъ 35 до 50.000 глави едъръ добитъкъ. То сѫ българскитѣ *кланьета*. „Bulgarian massacres, horros and atrocities." Споредъ турскитѣ извѣстия въ бойтъ паднали само 1836 Българе и 530 мусулмане. Въ Пловдивъ плѣчката се продавала открито по баснословнò ниски цѣни. Още въ крайтъ на Юний тамъ имало затворени 2000, въ Одринъ 1200, въ Търново 500 души; почти цѣлата българска интеллигенция, като подозрителна, била изловена и натъпкана изъ тъмници, бани, мази и казарми. При това мнозина били обѣсени въ Пловдивъ, София, Видинъ, Русчукъ и т. н.

Освѣнъ горнята областъ сериозенъ опитъ за възстание е имало само въ Габровския Балканъ. Една чета подъ главатарството на студентътъ Дюстабановъ била разбита надъ Марагидикъ при Ново Село, друга една отъ 360 души подъ началството на попъ Харитонъ била обсадена отъ Фазлж Паша въ Дрѣновскийтъ монастирь, до като се измъкнала отъ тамъ прѣзъ една дъждовна нощь, но пакъ скоро била прьсната. Дюстабановъ наедно съ 21 другарь били обѣсени на Марнополе въ Търново. Другитѣ търновски съзаклѣтници, между които и Стамболовъ, сполучили да избѣгатъ въ Румжния. Въ Котленскийтъ Балканъ Тузлушкитѣ башибозуци распрьснали една малка чета при Нейково. Къмъ ексцесситѣ вънъ отъ областьта на военнитѣ дѣйствия принадлѣжи съсипванието на Бояджикьой при Ямболъ, жителитѣ на което не поискали да повѣратъ паритѣ си за запазвание на башибозуцитѣ и за това били «наказани» отъ дивизионийтъ генералъ Шефкетъ Паша, сродникъ на поселенийтъ тамъ потомъкъ на татарскитѣ ханове.

Воинственното движение на мусулманетѣ въ Тракия е било само единъ симптомъ на всеобщото беспокойство, което по него

врѣме бродило между Турцитѣ. Другитѣ симптоми бѣха убиванието на консулитѣ въ Солунъ по врѣмето на Срѣдногорското възстание и сваляннето отъ прѣстолътъ Султанъ Абдулъ Азиса на 18 Май.

Между това българската емиграция въ Ромъния се намирала въ постоянно възбуждение. Истински работи знаяли малко, но не искали да вѣрватъ на едно пълно поражение на възстанието. Съ паритѣ на Врачанскийтъ комитетъ билъ обръженъ единъ легионъ, началството надъ който, понеже другитѣ се отказвали отъ тая длъжность, поелъ на себе си *Ботевъ*. Планътъ за минуванието прѣзъ Дунавътъ билъ оригиналенъ. Легионеритѣ, 195 души, се качвали, като прости градинари и надничари съ тежки на глѣдъ, напълнени съ сѣчива сандъци, на ромънскитѣ скели отъ Браила до Пикетъ на австрийскийтъ параходъ «Радецки.» Между Рахово и Козлодуй на 17 Май около 11 часътъ прѣдъ пладнѣ се раздало едно рѣзко изсвирвание на палубата. Пассажиритѣ съ голѣма бързина извадили изъ сандъцитѣ си мундиритѣ и оръжието, завладѣли цѣлийтъ корабъ, а нѣкои до тогава незабѣлѣжени господа отъ първийтъ классъ застанали като прѣдводители. Капитанътъ съ своитѣ 24 души не се осмѣлилъ да покаже съпротивление и трѣбвало дружелюбно да се спуразумѣе съ тѣхъ. Слѣдъ два часа легионътъ излѣзълъ при Козлодуй, на колѣнѣ произнесли клѣтва и весело съ развѣно знаме се упътили на вътрѣ къмъ Врачанската мѣстность. На скалистийтъ голъ Милинъ-камакъ, единъ клонъ на Балканътъ, въ сѫщийтъ день, когато билъ сваленъ Абдулъ Азисъ, Ботевъ ималъ силно сражение срѣщу Черкези и редовни войници, които отстъпили. Въ ближната Враца сѫщеврѣменно произлѣзло възстание и градътъ попадналъ за единъ день въ ръцѣтѣ на тамошнитѣ съзаклѣтници подъ прѣдводителството на апостолътъ Заимовъ. Пратеници безпрѣпятственно сновали насамъ-нататъкъ, кога внезапно настъпилъ Хассанъ Паша съ подкрѣпление и бързо завзелъ Враца. Ботевъ стигналъ Балканътъ при проломътъ на Искъръ, но вечерьта на 20 Май падналъ въ едно сражение подъ планината Волъ при Черепишскийтъ монастирь, улученъ отъ куршумътъ на бѣлобрадийтъ Черкесский главатарь Абаза Джумбулетъ, който, обаче, тъй сѫщо не се спасилъ отъ пушкитѣ на разяренитѣ възстанници. Побѣдителитѣ отнесли главата на Ботева въ Враца; трупътъ лѣжалъ мѣсеци въ пустинята и днесь никой не знае, гдѣ почиватъ коститѣ на храбрийтъ. Главнийтъ отрядъ закопалъ знамето въ пѣсъкътъ на Искъръ и по-вечето попаднали въ плѣнъ. Други легионери гладни нощемъ се струполили въ урвитѣ и пропаститѣ на планината или намѣрили смърть

отъ куршумъ въ отчаяно защищаемитѣ пастирски колиби. Габровецътъ Войновский, въспитанникъ на едно русско военно училище, съ остатъкътъ се проскиталъ още 40 деня по Балканътъ, до като и той, като Бенковский, не билъ убитъ чрѣзъ измѣна надъ Троянъ. Днесь още сж живи около 50—60 души отъ тѣзи легионери, защото плѣнницитѣ не бѣха казнени, но бѣха испратени на заточение въ Сенъ Жанъ д'Акръ, за едно съ тѣхъ и Врачанскитѣ съзаклѣтници.

Въ странство бавно проникнаха извѣстия за жестокоститѣ въ България, но възбудиха особенно въ Англия голѣма буря. Въ Юлий изъ България пропжтуваха за изслѣдвание на тие събития британскийтъ коммиссаръ Валтеръ Барингъ и сжщеврѣменно генералнийтъ консулъ на Съединенитѣ Штатове Евгений Скайлеръ, придружавани отъ новийтъ русский консулъ въ Пловдивъ, князь Цертелевъ и американскийтъ журналистъ Макъ Гаханъ.

Между това на 2 Юлий отъ страна на Сърбия и Черна Гора послѣдва обявлението война на Портата. Новъ единъ българский легионъ отъ 1300 души подъ водителството на хайдушкитѣ войводи Панайотъ, Ильо, Тотю и др. се промъкналъ по Балканътъ изъ Сърбия чакъ до селото Бѣлимелъ въ Кутловишка околия, но билъ принуденъ да отстжпи назадъ поради безредици и недостатъкъ на храна. Доброволцитѣ слѣдъ това образували двѣ дружини на русската бригада, които подъ началството на русски офицери се държали добрѣ на Морава.

По него врѣме Цариградскитѣ Българе испратили една депуация къмъ Великитѣ Сили да дѣйствува за даруване на самоуправление. Тя се състояла отъ Цанкова и Балабанова. Драганъ *Цанковъ* (род. около 1830 г.) изъ Свищовъ билъ търговецъ въ Виена, сѣтнѣ подирь Кримската война журналистъ въ Цариградъ, гдѣто въ началото на черковната борба той излѣзълъ за уния съ Римъ и дори ходилъ съ една българска депутация (1861) при Папа Пий IX. Слѣдъ завръщанието си оставилъ силно нападваната уния съвсѣмъ да пропадне, и като «Драганъ еффенди» станалъ турский чиновникъ, «муавинъ» на пашитѣ Видинский и Нишский. По-късно билъ учитель въ градското училище въ Русчукъ, слѣдъ това отъ 1873 профессоръ на българский языкъ въ «Lycée impérial ottoman» въ Цариградъ, членъ на Екзархийскийтъ съвѣтъ и цензоръ на българскитѣ вѣстници, което не му попрѣчило да прѣведе за своитѣ съотечественници «Miei prigioni» на Силвио Пеллико. По своята външность той наумява християнскитѣ чиновници на Портата. Марко

Балабоновъ (род. 1837) изъ Клисура при Копривщица изучавалъ богословието въ Грьцката Академия на островъ Халки при Цариградъ и правото въ Германия и Парижъ, и послѣ билъ журналистъ въ Цариградъ. Въ противоположность на Цанкова той е добъръ ораторъ, при това майсторъ на византийската многословна риторика. Пратенницитѣ почнали своята обиколка отъ Англия и я завършили въ Руссия, за да бѫдатъ слѣдъ влизанието на Русситѣ въ България първитѣ граждански губернатори въ Свищовъ и Търново.

Опитъ за мирно разрѣшение на българскийтъ и босненский въпроси бѣше Цариградската Конференция въ декемврий 1876 и януарий 1877. България щѣли да организиратъ въ двѣ провинции съ столици Търново и София, които имали сѫщо да обгрѫщатъ Скопье, Битоля и Охридъ въ Македония,*) съ християнски губернатори, назначавани за петь години. Началницитѣ на окрѫзитѣ споредъ болшинството на населението щѣли да бѫдатъ християне или мухамедане. Прѣдвидени били сѫщо и провинциални народни събрания съ постоянни комитети, както и избрани санджакски и околийски съвѣти. Турски войски трѣбвало да останатъ само въ крѣпоститѣ и голѣмитѣ градове, инакъ тѣ щѣли да бѫдатъ замѣстени съ една милиция и жандармерия, съставени отъ всички народи въ страната, чиято организация щѣла да бѫде повѣрена на единъ корпусъ отъ 5000 души белгийска войска. Българскийтъ язикъ трѣбваше да бѫде официяленъ наредъ съ турскийтъ; правосѫдието щѣло да бѫде публично, вѣроисповѣданията съвършенно свободни. На християнетѣ била обѣщана пълна амнистия. Тѣзи проекти, първообразъ на по-късната Източна Румелия, останаха на хартия. Новийтъ великъ везиръ Митхатъ Паша отговори на това съ прогласяванието една турска конституция и свикванието на единъ оттомански парламентъ. Портата се помѫчи да задоволи Българетѣ съ дребни отстѫпки, като назначи на три мѣста български мюдири и като прие нѣколцина Българе между заптиетата.

*) За нейнитѣ граници вижь на Кипертовата „Karte der Staaten auf der Balkanhalbinsel nach den Grenzbestimmungen des Friedens von St. Stefano", Берлинъ 1878.

2. Войната и русската оккупация 1878—1879.

Войната и трактатитѣ на миръ. Русската организация на България. Събиранието на първенцитѣ въ Търново, българската конституция и първото избирание на князь-

Къмъ крайтъ на Априлий 1877 послѣдва обявлението война отъ страна на Руссия. Течението на войната е още прѣсно въ паметьта. България при това пострада по-вече, нежели въ прѣдшествующата година, но не навсѣкждѣ. На сѣверъ само почти околностьта на Плѣвенъ и прѣдѣлътъ при Русчукъ и Елена прѣтърпѣха бѣдствия. На югъ истокътъ на послѣшната Источна Румелия прѣтегли по-зло испитание, нежели западъ отъ възстанието една година по-рано. Слѣдъ настжплението на Сулейманъ Паша противъ Гурко иррегулярнитѣ войски положително опустошиха цѣлата страна отъ Марица до Шипка, наедно съ градътъ Стара-Загора; населението по-вечето избѣгало прѣзъ Балканътъ въ заетата отъ Русситѣ область. Въ Гьопсата сжщо били изгорени отъ турскитѣ войски градоветѣ Калоферъ и Сопотъ, и въ Карлово, гдѣто слѣдъ появяванието на единъ отрядъ казаци цѣла недѣля функционирала българска администрация, били казнени 864 граждане съ най-голѣма бързина. Въ Сливенъ при встжплението на Сулейманъ Паша и двѣтѣ страни на главната улица украсили съ обѣсени Българе, които при настжплението на Русситѣ прѣслѣдвали турскитѣ мародеря. Затворитѣ били пакъ прѣпълнени и подозрителнитѣ бѣсили съ стотини. Въ Цариградъ това не могло да става открито, затова 180 затворници задушили въ тъмницата и тѣлата имъ прѣдали на българската черкова за погребение. Споредъ исчислението на оккупационното управление въ провинциитѣ Пловдивска и Одринска били убити отъ Турцитѣ 623 обѣсени, 65 изгорени, 925 черкови, училища, магазии и 40.860 кжщи разорени или обрани. Въ Пловдивската провинция отъ 129 черкови 103 били опустошени. *)

Многобройни първенци били тогава заточени въ Мало-Азийскитѣ градове. Слѣдъ мирътъ и амнистията множество хора, които се смѣтали вече за изгубени, се завърнаха изъ Ангора, Боли, Диарбекиръ, Аргона-Мадени, Родосъ, Сенъ Жанъ д'Акръ, дори чакъ изъ Бенгази и Триполисъ. Дори самъ старий екзархъ Антимъ билъ смѣненъ въ Априлий 1877 и испратенъ въ Ангора; неговъ прѣемникъ билъ и сега още управляющийтъ Иосифъ, епископъ

*) „Марица" бр. 3 и 27, 1878.

Ловчанский, младъ человѣкъ изъ Калоферъ, който свършилъ правото въ Парижъ. Въ Пловдивъ Иванъ Евстратиевъ Гешовъ, ученикъ на Owen College и Victoria University, три деня прѣди своето настаняване като вицеконсулъ на Съединеннитѣ Штатове, билъ затворенъ поради нѣкаква корреспонденция въ Таймсъ и съ цѣлата фамилия откаранъ тогава въ Цариградъ.

Прелиминарнийтъ миръ на Санъ Стефано отъ 19 Февруарий 1878 установяваше създаванието на едно автономно българско княжество, но излѣзе вънъ отъ границитѣ на Цариградската конференция; новата държава трѣбваше да обеме една прибрѣжна ивица на Егейското море отъ Лагосската лагуна до стокътъ на Бешикското езеро съ пристанището Кавала и на западъ Пиротъ, Враня, Дебъръ, Охридъ, Корча и Костуръ. Тѣзи граници не се одѣлотвориха, но останаха за Българетѣ единъ формулиранъ политический идеалъ. Берлинскийтъ договоръ отъ 1 Юлий раскжса България на едно Княжество по образецътъ на по-старитѣ придунавски княжества, една автономна провинция Источна Румелия и мѣста, които останаха на Турцитѣ. Тие рѣшения възбудиха въ страната голѣмо вълнение. Българетѣ вѣрвали, че съкращението свободата на тѣхното отечество проистича само отъ омраза и прѣзрѣние спрямо тѣхнийтъ народъ.

Русситѣ още прѣзъ войната взеха въ внимание организацията на страната. Основитѣ бѣха положени отъ една коммиссия, състояща отъ Русси, Българе и други южни Славяне на русска служба. Началникъ на гражданското управление бѣше енергическийтъ князь Владимиръ Александровичъ Черкасский (род. 1821, † 1878). Всички интеллигентни Българе бѣха привлѣчени, часть като прѣводчици при войскитѣ, часть вече като набѣлѣзани чиновници. За тая цѣль бѣха прѣдложени точни списъци, но още тогава имаше партийни течения, интриги и списъци отъ различна окраска. *) Наредъ съ русскитѣ военни Губернатори всжду функцироваха български вице- или граждански Губернатори (Цанковъ, Балабановъ, Дриновъ, П. Каравеловъ, Бурмовъ и т. н.). Смъртьта на Черкаский отъ тифусъ въ Санъ Стефано въ деньтъ на сключванието миръть тури работата въ застой. Подирь нѣколко врѣме съгласно съ трактатътъ бѣше назначенъ Императорский коммисаръ за приврѣмененъ управитель на България. Той бѣ князь Александръ Михаиловичъ Дондуковъ-

*) Послѣднийтъ български революционенъ комитетъ въ Букурещъ бѣше растуренъ отъ Русситѣ още прѣди минуванието прѣзъ Дунавътъ и всички негови членове бѣха назначени за чиновници.

Корсаковъ (род. 1822), генералъ-лейтенантъ и напослѣдне Киевский генералъ-губернаторъ. Като твърдѣ богатъ человѣкъ държеше винаги открита трапеза и по своята чиновническа опитность и знаяние на хората той стана твърдѣ популяренъ. Неговото изрѣчение бѣше, че България се нуждава отъ «една желѣзна ржка въ кадифяна ржкавица»; но тогава още нѣмаше ни конституция, ни народно събрание, ни партийно министерство, а само строгъ воененъ режимъ. Администрацията ржководѣха една директория съ 6 началници на отдѣлитѣ: генералъ Домонтовичъ за канцелярията на Коммиссарътъ и дипломатическитѣ дѣла, генералъ Грессеръ за вжтрѣшнитѣ работи, статский съвѣтникъ Лукияновъ за правосждието, Бухъ за финаницитѣ, Българинътъ Дриновъ за просвѣщението, генералъ Золотаревъ за милицията. Отъ Май до Октомврий централнитѣ власти се намираха въ Пловдивъ, а послѣ се прѣмѣстиха въ София. Назначенийтъ въ Санъ Стефано двоегодишенъ срокъ за русското управление биде съкратенъ въ Берлинъ на деветь мѣсеци, което караше русската администрация да бърза. *)

За организацията на българската войска вече се спомена погорѣ на свое мѣсто. Русситѣ много направиха за своитѣ въспитанници, прѣдадоха имъ 112 полски и 31 обсадни орждия, както и Дунавска флотилия, грамадни артеллерийски и барутни складове, конье, обози и т. н. Освѣнъ него между населението бѣха раздадени много хиляди отнемени отъ Турцитѣ пушки и като даръ на Императорътъ 20 хиляди излишни военни конье. Носението оржжие стана съвсѣмъ свободно.

При изборътъ на столицата дълго врѣме се колебаеха между тѣсното Търново и широката запустѣла София и, по настояването на Дринова, се рѣши за послѣдната; това распореждание бѣше единогласно одобрено отъ учредителното Народно Събрание въ XIII засѣдание. Управлението почиваше на голѣма децентрализация, съ малко държавни чиновници и многобройни изборни съвѣти, общинский съвѣтъ, окржженъ съвѣтъ и губернский съвѣтъ, при учредяването на които сж имали въ прѣдвидъ турскитѣ меджлиши, които безъ съмнѣние по-прѣди бѣха достжпни почти само на Турцитѣ. На мѣстото на каймакамитѣ и мюдиритѣ дойдоха русски чиновници, офицери или юристи, съ български секретари, до

---

*) Официаленъ отчетъ върху оккупационното управление, четенъ отъ Дринова въ Търновското Учредително Събрание, се намира въ неговитѣ протоколи. Ср. сжщо българскитѣ вѣстници отъ него врѣме и многобройнитѣ напечатани правилници.

като въ Априлий 1879 всички Русси бидоха замѣстени съ Българе. Намѣсто заптиетата се яви нова една жандармерия отъ Българе и Турци.

Въ правосѫдието се мѫчиха сѫществующитѣ само на хартия турски закони да приложатъ на дѣло. Инстанциитѣ бѣха селско сѫдилище, окрѫжно сѫдилище, губернско сѫдилище и едно върховно сѫдилище. Сѫдиитѣ бѣха исключително Българе, между които, обаче, надали е имало десетина юристи. Въпроситѣ касателно мухамеданскитѣ семейни права бѣха прѣдоставени на юрисдикцията на муфтиитѣ. Подсѫдностьта нв углавнитѣ дѣла прѣзъ врѣмето на оккупацията бѣше запазена за военнитѣ сѫдилища; до колкото азъ зная, тѣ обѣсиха троица Българе (за разбой съ убийство), за това пакъ на нѣколцина български урожденци се достави случай да видятъ Сибирь за бунтъ или мошенничество.

Въ финанситѣ удържаха турскитѣ даждия и гледаха само да регулиратъ управлението. Недоборитѣ до 1877 бѣха опростени; данъкътъ, който плащали християнетѣ на глава (беделъ), като замѣна на военната служба, бѣше унищоженъ, и първийтъ бюджетъ за 1879 даде $23\frac{1}{4}$ миллиона лева приходи и $21\frac{1}{2}$ мил. расходи.

Основателната дѣятелность на Дринова по Просвѣщението ние вече очертахме. Въ черковното управление данъкътъ за владицитѣ (владичнина) бѣ отмѣненъ и замѣстенъ съ държавни съдържания и по-вечето отъ 400-тѣ опустошени черкови въ България и Румелия бѣха подновени чрѣзъ великолѣпни дарове отъ русски благодѣтели.

Въ начало на 1879 новото гражданско управление броеше 2121 Българинъ, а именно 768 назначени и 1353 избрани, и 150 Русси. Правосѫдието и народното просвѣщение бѣха съвсѣмъ български. Отъ Септемврий 1878 българскийтъ язикъ бѣше обявенъ за официаленъ. Чиновницитѣ получаваха значителни съдържания, за да се отнеме всѣка почва за продажность по турскийтъ образецъ. За да се създаде нуждниятъ духъ цѣлийтъ персонелъ бѣше обмундированъ, съ разноцвѣтни вратници и знакове на шапкитѣ; най-дългитѣ шапки имаха учителскитѣ инспектори. Правителственнитѣ длъжности се намиратъ въ свѣсенъ редъ, но новитѣ мѣстни общински и окрѫжни управления оставятъ много още да се желае; поради отчетностьта на селата, градоветѣ и особенно на окрѫжнитѣ съвѣти послѣдваха съ години протакающи се процесси.

Русситѣ и Българетѣ се поминуваха при това твърдѣ добрѣ съ многобройни балове, праздници и банкети. Русското управление

на армията плащаше всичко въ брой и българското градско и селско население пълнеше кисиитѣ си съ легко добититѣ русски полове, които тогава бѣха текущата монета. Сѫщо и българската пресса оживя отново, особенно чрѣзъ редактираната отъ Начевича и Гешова «Марица» (отъ Юлий 1878).

Споредъ чл. 4 отъ Берлинский тъ трактатъ едно събрание отъ български «нотабли» (първенци) въ Търново трѣбваше да изработи «единъ органический регламентъ» (уставъ) за Княжеството още прѣди избиранието на князь. Това първо българско Народно Събрание биде открито отъ Князь Дондуковъ на 10 Февруарий 1879 въ една голѣма зала на Търновската префектура, въ присѫтствие на прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили и оттоманскийтъ комиссаръ Пертевъ—еффенди.*) Събранието броеше 233 члена: 13 духовни, именно 11 владици, 1 муфтия, 1 раввинъ; 105 прѣдсѣдатели на всички сѫдебни инстанции, на всички губернски и окрѫжни прѣдставителства и всички градски съвѣти; 89 избрани прѣдставители; 5 прѣдставители на Рилскийтъ монастирь, на българскитѣ търговци въ Одесса и Виена, на Браилското книжовно дружество и на благотворителнийтъ комитетъ въ Кишиневъ въ Бессарабия; 21 депутати, назначени отъ Императорскийтъ Коммиссаръ, между които 11 души Турци. Болшинството се състави отъ распалени млади хора; селскийтъ елементъ се прѣдставяше по-слабо, нежели въ по-къснитѣ събрания. Като прѣдставитель на правителството функцироваше директорътъ на правосѫдието Лукияновъ.

За прѣдсѣдатель бѣше избранъ бившийтъ Екзархъ Антимъ. Въ сѫщность прѣнията се рѫководѣха отъ подпрѣдсѣдателитѣ. Единъ отъ тѣхъ бѣше Тодоръ Икономовъ, синъ на единъ свещенникъ изъ Жеравна при Котелъ, опитенъ, дѣятеленъ, но не способенъ да гони извѣстна цѣль съ постоянство, своенравенъ, въ младинитѣ си участвувалъ въ униятската дѣятелность на Цанкова, като униятский диаконъ въ Цариградъ, послѣ ученикъ на Духовната Академия въ Киевъ, по-късно учитель и журналистъ, прѣзъ оккупацията училищенъ инспекторъ въ Варна. Той никакъ не е приятель на чужденцитѣ, инакъ е умѣренъ конституционалистъ. Вторийтъ подпрѣдсѣдатель бѣше Петко Каравеловъ (род. 1844), по-младъ братъ на революционерътъ Любенъ, който се помина въ Януарий 1879 въ Русчукъ. Той изучавалъ въ Москва историята

*). Протоколитѣ се издадоха въ Пловдивъ у Данова 1879, 8°, 383 стр. (Вижъ и „Марица“).

и правото, и останалъ тамъ като учитель въ частни заведения, но 17 годишното му прѣстояване въ Руссия не изличило въ него истинскийтъ природенъ синъ на Срѣдня Гора. Той е человѣкъ отъ срѣденъ ръстъ съ кждрава тьмна коса и брада, съ немарлива външность, неспокойно нервозенъ, но при това остроуменъ и добъръ ораторъ, въ политиката конституционенъ монархистъ съ радикална окраска, и освѣнъ това начитанъ любитель на книги. Параднийтъ ораторъ на Събранието бѣше епископъ Климентъ, прѣдишнийтъ беллестритъ Василъ Друмевъ въ мирскийтъ животъ (стр. 302), изъ Шуменъ (род. 1839), 1874 билъ посветенъ като викарий на руссенскийтъ митрополитъ съ титулъ епископъ Браницкий, *) напослѣдне управляющий Търновската епархия. Старъ борецъ е писательтъ и поетъ Петко Р. Славейковъ изъ Трѣвна (род. 1827), едно слѣдъ друго казанджийски чиракъ, селский учитель, отъ 1857 журналистъ въ Цариградъ, народенъ ораторъ съ интересна физиономия и селский изгледъ. Консервативнитѣ монархисти бѣха Григоръ Дим. Начевичъ, получивший образованието си въ Цариградъ и Парижъ, синъ на единъ търговецъ изъ Свищовъ, който трѣбвало отъ 1867 да напустне отечеството си като бѣженецъ, по-късно търговецъ въ Виена, прѣзъ оккупацията редакторъ на «Марица» и послѣ прѣдсѣдатель на Софийскийтъ губернский съвѣтъ; Димитръ Панайотовъ Грековъ изъ Болградъ въ Бессарабия (род. 1847), отъ полугагаузско происхождение, юристъ отъ французска школа, бивший прокуроръ и адвокатъ въ Ромжния, и младийтъ тънко образованъ Константинъ Стоиловъ изъ Пловдивъ (род. 1853), който прѣди малко билъ свършилъ въ Хайделбергъ докторъ на правото,

При отварянието на събранието духоветѣ бѣха възбудени по причина на «всенароднийтъ въпросъ», именно чрѣзъ оппозицията противъ Берлинскийтъ договоръ. Единъ мемуаръ съ протести, датиранъ отъ Октомврий 1878 противъ раскжсванието на земята и съ указвание връху малката трайность на бждущего положение, бѣше подаденъ на прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили въ Цариградъ отъ една депутация, състояща отъ Начевича, Грекова и Икономова. Мнозина урождени Румелийци (Балабановъ, Икономовъ, Каравеловъ, Стоиловъ и др.) оставиха отечеството си и засѣдаваха между Търновскитѣ нотабли, като чиновници на Княжеството. Въ Търново по него врѣме пристигна и една румелийска депутация, състояща

*). Това е единъ титулъ „in partibus“: Βρανιτζα споредъ извѣстието отъ 1019, собственно Браничево въ Сърбия (срав. моето съчинение Heerstrasse 77).

отъ Иванъ Евстр. Гешовъ и Д-ръ Янкуловъ, по пжтьтъ за къмъ Великитѣ Сили. Една партия между прѣдставителитѣ искаше да подкрѣпи тази депутация и съ пратеници отъ Княжеството и да отложатъ събранието до нейното възврьщание. Слѣдъ откриванието на Събранието и слѣдъ бавното испълнение на формалноститѣ, въпросътъ исплува въ прѣнията, особенно вслѣдствие пламеннитѣ рѣчи на Балабанова и Стоилова. Бѣше рѣшено да се испрати новъ мемуаръ къмъ Великитѣ Сили отъ страна на самото Събрание. Движението бѣше спрѣно чрѣзъ енергическото обявление на русскийтъ прѣдставитель, че съставянието на подобенъ единъ мемуаръ е вънъ отъ пълномощията на Събранието. Вслѣдствие на това мемуарътъ бѣше съставенъ отъ вънъ Събранието и при това твърдѣ умѣренъ и насоченъ главно противъ турскитѣ гарнизони на Балкана, и бѣ прѣдаденъ на дипломатическитѣ агенти въ Търново.

Само подирь цѣлъ единъ мѣсецъ пристжпиха къмъ разглеждванието на прѣдложенниятъ отъ оккупационното управление проектъ за «органический уставъ.» Тойзи русский проектъ исцѣло бѣше малко либераленъ. Споредъ него Събранието щѣло да се образува така; 1. избрани прѣдставители по единъ на 20.000 души; 2. назначавани отъ князьтъ членове по число, равно на половината отъ избраннитѣ прѣдставители 3. Екзархътъ или неговийтъ намѣстникъ, половината отъ епископитѣ, половината отъ членоветѣ на върховнийтъ сждъ и половината отъ прѣдсѣдателитѣ на всички губернски, окрѫжни и търговски сждилища. Единъ родъ горня камера щѣлъ да бжде държавнийтъ сжвѣтъ, състоящъ отъ 10 сенатори, избрани отъ събранието и 7—11 назначавани отъ князьтъ. Тойзи уставъ щѣлъ да бжде само приврѣменъ за първитѣ петь години и слѣдъ това да се прѣработи. Князь Дондуковъ каза въ рѣчьта си при откриванието, че проектътъ е само една программа; «че той не трѣбва да стѣснява и да свързва вашитѣ убѣждения» и че всѣкий може «да се исказва съ пълна свобода и независимость.» За разглежданието на тойзи проектъ Събранието избра 15-членна коммиссия. Изборътъ стана скоро прѣди раздѣлението на партиитѣ, което се прояви напълно при въпросътъ за мемуарътъ. Тогава за првъ пжть се чуха имена консерватори и либерали. Консерватори се нарекоха оние, които напослѣдъкъ се произнесоха противъ съставянието на мемуарътъ въ самото Събрание, на чело Балабановъ, Икономовъ, д-ръ Вълковичъ, Начевичъ, Грековъ, Стоиловъ и архиереитѣ; Либерали тѣхнитѣ на брой по-силни противници, които искаха да постоянствуватъ на първото рѣшение, на

чело Цанковъ, Каравеловъ и Славейковъ, и съ тѣхъ цѣлата младежь на Събранието. Въ коммиссията се намираха 12 консерватори и само три либерали.

Докладътъ на коммиссията искаше по-вече да ограничи волноститѣ на проектътъ, особенно да свърже избирателното право съ цензъ и прѣдполагаше, че е «необходимо въ нашата конституция да вѣе духъ на разуменъ консерватизмъ.» Това възбуди силна буря. Слѣдъ горѣщитѣ рѣчи на Каравелова и Славейкова докладътъ биде отхвърленъ и Събранието пристжпи къмъ пълното прѣработвание на русскийтъ проектъ. Измѣненията не бѣха неудобни за Русситѣ; тѣ желаеха да надминатъ румелийскийтъ уставъ съ колкото се може по-голѣми волности въ Княжеството. По прѣдложението на Цанкова името «органическій статутъ» (уставъ), макаръ и прѣдписано отъ Берлинскийтъ договоръ, се замѣни съ конституция, послѣ биде унищожено всѣко напомвание за вассалнитѣ отношения къмъ Турция, цивилната листа отъ 1 мил. бѣ намалена на 600.000 лева, всички титли, ордени и чиновнически униформи отмѣнени, сенатътъ отхвърленъ, съставътъ на Народното Събрание съвсѣмъ прѣработенъ и всичко обявено не като приврѣменно, но като окончателно дѣло. Прѣнията бѣха много распалени, дори слѣдъ приеманието неограничена свобода за печатътъ и събранията, консерваторитѣ за нѣкое врѣме още правѣха отпоръ.

Слѣдъ 27 засѣдания Учредителното Събрание биде закрито на 16 Априлий и протоколътъ за неговото закривание се подписа отъ русскийтъ и оттоманскийтъ коммиссари, прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили и 208 депутати. Тъкмо на другийтъ день, на 17 Априлий, рожденнийтъ день на Императора Александръ II, се събра избраното между това врѣме (по 3 прѣдставители на всѣки 10.000 души) Велико Народно Събрание за изборъ на Князь. Русскийтъ коммиссаръ въ кратката си рѣчь при откриванието напираше, че Императорътъ забранява кандидатурата на всѣкий Руссинъ и за по-бързо назначи за прѣдсѣдатель бившийтъ Екзархъ Антимъ; сжщо и провѣрката на депутатскитѣ пълномощия бѣше отмѣнена, понеже тѣ били провѣрени отъ административнитѣ власти.*) Слѣдъ това депутатитѣ останаха сами при закрити врата. Епископъ Климентъ назова кандидатитѣ: принцъ Рейссъ, принцъ Валдемаръ Датский и принцъ Александръ Баттенбергский. Когато нарече послѣднийтъ

*) Това, прочее, бѣше първото нарушение на вчерашната конституция (Чл. 145).

като русский кандидатъ и плѣменникъ на Императора, и посочи на неговото участие въ войната, тогава въ залата се подигна цѣла буря на одобрение и изборътъ биде свършенъ съ акламация.

При новоизбранийтъ Князь, който получилъ извѣстието за свойтъ изборъ на единъ тържественъ обѣдъ въ русското посолство въ Берлинъ и тутакси заминалъ при Императорътъ въ Кримъ, бѣше отправена една шестичленна депутация, състояща отъ митрополитъ Симеонъ Прѣславский, Бурмова, Д-ръ Каракановский, Стоиловъ, единъ селянинъ Гачо Цановъ изъ Кула и единъ старъ Турчинъ Хаджи Муеззинъ еффенди, за да му прѣдадатъ избирателнийтъ актъ. Прѣнесена отъ Варна за Ялта на единъ русский военен корабъ, на 4 Май тя била приета отъ Князьтъ въ дворецътъ Ливадия и била прѣдставена на Императорътъ и Императрицата. Отъ тамъ Князьтъ, придружаванъ отъ Стоилова като секретарь, направи обиколка за да се прѣдстави прѣдъ дворовете на Великитѣ Сили. Оккупационното управление между това бързо завършваше своята дѣятелность, русскитѣ полкове отпѫтуваха прѣзъ Русчукъ и всички погранични въпроси бѣха наредени; въ крайтъ на Май Сърбитѣ прѣдадоха Трънъ, Брѣзникъ и Царибродъ на Княжеството, послѣднето пакъ прѣдаде на Портата въ Юний Джумая въ Струмската область и въ Августъ Котелъ на Източна Румелия. На 12 Юний Князьтъ отъ Цариградъ, гдѣто се прѣдставлѣвалъ на Султанътъ, пристигна на единъ русский военен параходъ въ Варна, тържественно приетъ отъ Дондукова, Цанкова, като тамошенъ губернаторъ, и многобройни депутации. Оттамъ заминуватъ съ тържество изъ пѫтьтъ прѣзъ Русчукъ за Търново, гдѣто на 26 Юний князь Александръ даде клѣтва за вѣрность на конституцията прѣдъ сѫщото Събрание, което бѣше го избрало. Императорскийтъ коммиссаръ веднага отпѫтува отъ Търново за Русcия. Князьтъ побърза за София, гдѣто на 1 Юлий тържественно го поздрави съ «добрѣ дошелъ» губернаторътъ Бурмовъ, на чело на централното управление.

3. Първитѣ години отъ управлението на князь Александра I.

Първитѣ консервативни и либерални министерства. Прѣвратътъ 1881 и периодътъ на пълномощията. Министерството на генералъ Собелевъ 1882—3. Възстановлението на конституцията 1883. Цанковъ и Каравеловъ вторий пѫть като министри-президенти.

Първата десетгодишна история на новото Княжество ние ще прѣдставимъ въ сгѫстенъ прѣгледъ. Нейнитѣ източници, особенно на дипломатическитѣ актове, сѫ още твърдѣ непълни. Малката ли-

тература е пълна съ страсть и прѣувеличения и съдържа при оцѣнката на първийтъ Князь и ръководящитѣ политици съвършенно диаметрални противоположности.*)

Князь Александръ I (1879—1886) при встъпванието на прѣстолъ бѣше само 22 годишенъ момъкъ. Баща му, принцъ Александръ Хессенъ-Дармштадтский († 1886), братъ на русската императрица Мария Александровна, съпруга на императоръ Александръ II, командовалъ като русский генералъ на Кавказъ и въ Унгария, като австрийский генералъ въ Ломбардия 1859 и на Майнъ 1866 и напослѣдне, като излѣзълъ въ отставка, живѣялъ въ замъкътъ Югенхеймъ въ Хессенъ. Майка му, прѣкрасната принцесса Юлия, била дъщеря на генералъ-лейтенантъ графъ Морицъ фонъ Хауке, родомъ изъ Саксония, който при избухванието на полската революция 1830 билъ убитъ въ Варшава отъ инсургентитѣ; въспитана при дворътъ на императоръ Николай, слѣдъ бракътъ тя получила отъ Великий херцогъ Хессенский титлата принцесса Фонъ Баттенбергъ, споредъ името на единъ замъкъ и градъ въ прусското окръжие Висбаденъ. Българскийтъ князь билъ вторий тѣхенъ синъ, роденъ 5 Априлий (н. с.) 1857 въ Верона. Слѣдъ кратко учение той билъ назначенъ за поручикъ въ Хессенскийтъ драгунский полкъ. Прѣзъ русско-турската война неговий царственъ вуйка го назначилъ като русский улански поручикъ при генералнийтъ штабъ. Той участвувалъ при минуванието прѣзъ Дунавътъ при Свищовъ, въ първийтъ прѣходъ на Гурко прѣзъ Балканътъ, въ кавалерийскийтъ походъ къмъ Каяджикъ за прѣкъсванието на желѣзницата отъ Одринъ за Пловдивъ, при Ново-Загорската битва, обсадата на Плѣвенъ и при сключванието договорътъ въ Санъ Стефано. Още тогава газетнитѣ извѣстия го посочваха, като бъдущий българский князь. Слѣдъ свър-

*) Най-важнитѣ извори за първитѣ години сѫ Държавенъ вѣстникъ, Протоколитѣ на Народното Събрание, българскитѣ и румелийски вѣстници, както и брошуритѣ, и дребнитѣ списания отъ тойзи периодъ и нѣкои дипломатически сини книги. Литература: А. Г. Драндаръ (македонский журналистъ изъ Велесъ), Cinq ans de règne. Le prince Alexandre de Battenberg en Bulgarie, Paris, Dentu 1884 (партизанско съчинение съ Цанковистско направление, съдържа много невѣрности дори и въ датитѣ; то е било написано най-напрѣдъ по нѣмски, понеже авторътъ не знае французски, и послѣ отъ други прѣведено и редактирано). Адолфъ *Кохъ*. Fürst Alexander von Bulgarien Darmstadt 1887 (авторътъ, като евангелический придворенъ проповѣдникъ, стоеше твърдѣ близо до Князьтъ, но бѣ далечъ отъ българскитѣ кръгове). Павелъ А. *Матвѣевъ*. Болгарія послѣ Берлинскаго конгресса, Петербургъ 1887, 8⁰. 327 стр. (авторътъ никога не е живѣлъ въ София, но бѣше на служба нѣколко врѣме въ Румелия въ дирекцията на Правосѫдието; той е враждебенъ къмъ князь Александръ и много прѣписва отъ Драндара). „Russie et Bulgarie. Les causes occultes de la question bulgare“, Paris 1887 (анонимно, отъ българска консервативна страна).

шването на войната той се завърналъ въ Германия и живѣялъ въ Потсдамъ, като поручикъ въ прусскийтъ гвардейский корпусъ.

Неговата висока снага съ хубави черти на лицето, неговата воинска външность (Българетѣ никога не сѫ го виждали въ цивилни дрѣхи) и неговата лична привѣтливость му спечелиха твърдѣ много симпатии. Освѣнъ свойтъ матеренъ языкъ (той винаги се чувствуваше съ гордость като нѣмецъ) той говореше твърдѣ свободно французски и малко нѣщо английски и италиянски. Макаръ че неговитѣ родители знаеха добрѣ русски и полски, него не бѣха научили ни на единъ славянски езикъ. Русски бѣ научилъ прѣзъ войната само нѣколко думи, понеже тамъ той не заемалъ никаква команда и се въртѣлъ исключително около говорящитѣ французски штабни крѫгове. Български той се научи лесно, обаче, дълго врѣме даже въ сношение съ своитѣ министри си служеше съ помощьта на прѣводачи и не можеше още 1881 да чете дълги рѫкописни книжя; при това у него остана бавно изговаряние съ чуждъ акцентъ. Придворнийтъ животъ бѣше простъ. Князьтъ имаше при себе си само четворица Нѣмци; русскитѣ и българскитѣ адютанти бѣха назначени още отъ Дондукова, и канцелярията подъ Стоилова като началникъ биде скоро съвсѣмъ българска. Въ София той се сношаваше съ много хора; до пладнѣ той се посвещаваше на занятия, приемаше чиновници, офицери, дипломати и депутации, слѣдъ пладнѣ прѣдприемаше расходки. При дворътъ не липсваха балове, военни праздници и тържествении обѣди. Лѣтото той прѣкарваше въ Варна, Русчукъ или Рилскийтъ монастирь, къмъ това се присъединяваха ежегодни по-голѣми пѫтувания въ странство. На ловъ Князьтъ намираше малко удоволствие. Неговото четение се ограничаваше повечето само съ вѣстници*). За частнийтъ му животъ внимателнийтъ наблюдатель не може каза нищо лоше; той винаги се държеше съ достоинство и бѣше честенъ человѣкъ. Неговийтъ главенъ недостатъкъ бѣ непрѣдвидлива говорливость, която въ способнийтъ къмъ интриги Истокъ е по-опасна, защото тамъ всѣка дума бързо се разнася, тълкува и изопачава.

Многобройни бѣха промѣнитѣ на вѫтрѣшната политика. Вѫтрѣ въ петь години князь Александръ прѣмина цѣлата стълба отъ една

---

*) Единъ панегиристъ откровенно признава „едно малко прѣдубѣждение" на Князьтъ противъ „классата на ученитѣ", при все това анекдотътъ у Коха стр. 32 не е вѣренъ; нѣкои по-високи чиновници, за да прѣгледатъ умственнитѣ сили на новата администрация, броили 1879 свършилитѣ юристи между Българетѣ и намѣрили въ София само — петь? Срав. стр. 334.

твърдѣ свободна конституция до абсолютизмъ и се завърна пакъ назадъ, и прѣзъ него врѣме едно подиръ друго той управлява съ всички партии. Българскитѣ политици много скоро разбраха, че Князътъ твърдѣ малко е вѣщъ въ гражданското управление, че въ затруднителнитѣ въпроси слѣдва само мнѣнията на своитѣ дипломатически и български съвѣтници и не може да противостои срѣщу пагубното господство на интриги съ търпѣливо спокойствие. Тѣ скоро забѣлѣзаха неговото отвръщение къмъ Търновската конституция, сѫщо откриха скоро, че той притежава твърдѣ малко имотъ и зависи отъ цивилната листа. Скоро започнаха Българетѣ да гледатъ и на него, като на всички чужденци, навѫсено. Неговата популярность биде подхвърлена на най-силни колебания и особенно слѣдъ прѣвратътъ 1881 падна твърдѣ ниско. Князътъ отъ самото начало видя твърдѣ ясно, че за укрѣпяването на своето положение той ще трѣбва да разрѣши нѣкоя велика национална задача и още отъ приемнийтъ день въ Ливадия, при всѣкий случай той говореше за нѣобходимостьта на едно съединение съ Източна Румелия.

Отблизу разгледана, вѫтрѣшната история на седемгодишното управление на Александръ I оставя впечатлѣние на нѣкакъвъ си безпокоенъ процессъ на брождение, една постоянна революция, която се върти то отгорѣ, то отдолу, прѣкѫсвана само приврѣменно отъ по-спокойни периоди. Мѣстнитѣ сили трѣбваше най-напрѣдъ да се мѣрятъ на новото поле. Ни единъ българский водитель нѣмаше авторитетъ въ страната. Политическитѣ начинатели, и отъ стоящитѣ на чело, се колебаеха насамъ-натамъ отъ оптимическо самопрѣвъзнасяние до бързо изгубвание главата си, прѣслѣдвани отъ грамадната противоположность на настоящето и на прѣсното минало и отъ - противорѣчието на теоретическото упражнявание въ опити съ неумолимата строгость на фактоветѣ. Но при всичкото беспокойство нѣмаше междуусобна война, най-много нѣкое сбивание по изборитѣ, и страната правеше мощенъ напрѣдъкъ, безъ това да съзнаватъ ясно участницитѣ въ това упоявание съ партизанскитѣ страсти.

Вече съставянието на първото министерство бѣше свързано съ голѣми мѫчнотии. Коалиционно едно министерство стана невъзможно поради личнитѣ отношения между Цанкова и Грекова. Само на петийтъ день слѣдъ пристиганието въ София на 5 Юлий 1879 бѣше съставенъ чрѣзъ княжескийтъ указъ Н-ро 1 единъ чисто консервативенъ кабинетъ отъ меншинството на Търновското Учредително Събрание. За неговото съставяние много се потруди русскийтъ дипло-

матический агентъ Давидовъ, тънъкъ дипломатъ отъ старата школа и никакъ не приятель на новобългарскийтъ радикализмъ *). Президентъ и министръ на Вѫтрѣшнитѣ дѣла бѣше назначенъ Софийскийтъ губернаторъ Теодоръ Стояновъ Бурмовъ, Габровецъ, въспитанникъ на Киевската духовна академия, по-късно учитель и журналистъ, напослѣдне чиновникъ въ русското посолство въ Цариградъ, единъ старъ педантиченъ господинъ; Външнитѣ дѣла пое Балабановъ, Финанциитѣ Начевичъ, Правосѫдието Грековъ, Просвѣщението старийтъ лѣкарь д-ръ Атанасовичъ изъ Свищовъ (напослѣдъкъ професоръ въ Букурещъ), Военното министерство русскийтъ Генералъ-Майоръ П. Д. Паренцовъ. Това ново туземно правителство скоро засѣдна въ единъ хаосъ отъ хиляди мѫчнотии. Силно турско разбойничество вече на 10 Юлий поведе къмъ прогласяванието военно положение въ источнитѣ окрѫзи, що повлия неизгодно върху отношенията къмъ Портата, които рѫководеше Цанковъ, като пръвъ български дипломатический агентъ въ Цариградъ. Партиитѣ се образоваха скоро; конституцията бѣше главнийтъ прѣдмѣтъ за прѣпирни, княжескийтъ титулъ тѣхнийтъ лозунгъ, защото въ Конституцията той гласи Свѣтлость, а консервативното министерство защищаваше исканийтъ отъ Князьтъ титулъ Височество. Отъ Августъ имаше вече сѫщо вѣстникарски распри и митинги, обаче, всичко още пристойно и почти идиллически.

Въ Октомврий станаха изборитѣ на 168-тѣ прѣдставители за първото Обикновенно Народно Събрание. Кой има болшинството, бѣше тьмно; отъ избранитѣ, гдѣто прѣобладаваха селяне, по-вечето сами не знаеха, къмъ кои тѣ принадлѣжатъ. При свикванието, обаче, опозицията взе въ рѫцѣтѣ си селянетѣ; Каравеловъ биде избранъ за прѣдсѣдатель, Славейковъ и младийтъ революционеръ Стамболовъ, който прѣзъ оккупацията бѣше чиновникъ при Търновската полиция и по-късно въ дирекцията на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла, водители на болшинството. При тържественното откритие на 21 Октомврий въ едно дьрвено здание, първоначално назначено за театрални прѣдставления, Князьтъ, сѣдишкимъ на единъ тѣсенъ дьрвенъ тронъ отъ мѣстна работа, прочете съ твърдъ гласъ своята първа тронна рѣчь на български; тя извѣщаваше внасянието на 17 законопроекти и съвѣтваше врѣмето да се употрѣби съ полза. Но щомъ излѣзе Князьтъ и замълчаха акламациитѣ, веднага се започна едно бурно засѣдание, при което поради изборътъ на бюрото работата почти дойде до сби-

*) Давидовъ умря 1886 като посланникъ въ Япония.

вание. Сжщийтъ характеръ имаха и по-послѣшнитѣ прѣния, които се проточиха петь недѣли.* Слѣдъ бурнитѣ прѣния при отговорътъ на тронното слово Князьтъ прие оставката на кабинетътъ, дадена още отъ първийтъ день на засѣданието, но Каравеловъ не бѣше въ състояние да сформира ново министерство, още по-вече че то трѣбвало да бжде смѣсено. Най-сѣтнѣ въ XX засѣдание на 24 Ноемврий министръ-президентъ Бурмовъ въ свойтъ фракъ съ златни копчета се искачва на трибуната, за да прочете единъ таинственъ указъ. Той съдържаше распущанието на Събранието, понеже било причинило отставката на министерството безъ да може да даде новъ единъ кабинетъ. Въ безредица, която приличаше на бѣгъ, прѣдставителитѣ оставиха залата.

Първото министерство слѣдъ тази енергическа постжпка можеше да продължи своето управление, но не можеше да се удържи. То бѣше началото на голѣмо ползование на хора, което характеризира първитѣ години на българското управление. Въ деньтъ на распущанието се появи нова листа: министръ-президентъ и министръ на Просвѣщението Климентъ, министръ на Вжтрѣшнитѣ дѣла Икономовъ, който въ него врѣме бѣше источно-румелийский префектъ въ Сливенъ и сега желаеше да създаде една срѣдня партия; Начевичъ (приврѣменно и на Външнитѣ дѣла), Грековъ и Паренцовъ си останаха. Къмъ крайтъ на Януарий бѣха назначени нови избори; между новоизбранитѣ имаше по-вече образовани хора, но консерваторитѣ пакъ имаха едвамъ 20 прѣдставители. Князьтъ замина слѣдъ това за Петербургъ да присжтствува на юбилейтъ за 25 годишното царувание на Императорътъ и бѣше очевидецъ на покушението въ зимнийтъ дворецъ. Князьтъ се исказалъ тамъ за ново распущание на Народното Събрание и за суспендиранието свободата на печатътъ и събранията, но Императорътъ и русскитѣ министри му съвѣтвали да почака и да се споразумѣе полюбовно съ българскитѣ партии. Инструкции отъ тойзи родъ получилъ новийтъ русский прѣдставитель А. М. Кумани, человѣкъ отъ грьцко происхождение, бивший морский офицеръ.

На 23 Мартъ 1880 бѣше открито второто Обикновенно Народно Събрание. Оппозицията се готвѣше силно да нападне Грекова и Начевича, другитѣ министри желаеше да остави. Слѣдъ една дълга горѣща прѣпирня между Цанкова и Каравелова върху изборътъ за

---

*) Протоколъ I стр. 1—170. Драндаръ, който, обаче, тогава се намираще въ София, прави (стр. 38) отъ петьтѣ недѣли — „Six jours"!

прѣдсѣдатель въ деньтъ на откритието министръ-президентътъ направи лаконическо съвсѣмъ неочаквано съобщение, че министерството смѣтало себе си за приврѣменно и за това вчера си е дало оставката.*) Слѣдъ единъ дългъ кризисъ, понеже Климентъ и Икономовъ отклониха всѣко участие, и между Цанкова и Каравелова произлѣзоха разнорѣчия, либералното министерство бѣше готово на 26 Мартъ: величественно спокойнийтъ Цанковъ прие прѣдсѣдателството и Външнитѣ дѣла, подвижнийтъ Каравеловъ стана министръ на Финанциитѣ, другитѣ пакъ портфейли бѣха дадени на русски въспитанници безъ политическо значение, Правосѫдието на Софиянецътъ Христо Стояновъ, по-прѣди журналистъ въ Цариградъ, Вѫтрѣшнитѣ дѣла на Свищовецътъ Тишевъ, по-прѣди секретарь на Екзархията, Просвѣщението на Габровецътъ Гюзелевъ, учитель и съставитель на учебници по физиката. Дойде и новъ воененъ министръ генералъ-лейтенантъ Казимиръ Густавсонъ Еренротъ, единъ Финляндецъ, строгъ къмъ себе си и къмъ другитѣ, който съ своята енергия бързо спечели Българетѣ, но като человѣкъ на една добрѣ наредена автономна конституционна страна, той бѣше малко въсхитенъ отъ българскитѣ начини на управление, назначавание чиновници безъ испити и тѣхното смѣнявание по една министерска прищевка.

При това въ 75 засѣдания бѣха вотирани и първитѣ закони, и първийтъ бюджетъ. Не липсваха и избухвания на партизански страсти. При провѣрката консерваторитѣ бѣха намалени до 12 души и омразнийтъ Грековъ бѣше лишенъ дори отъ българско подданство. Прѣдводитель на болшинството бѣше рѣзкийтъ младъ Стамболовъ, който тогава ратуваше за замѣняванието на назначаемитѣ административни чиновници съ изборни и войската съ народно опълчение съ изборни офицери, при това врагъ на Князьтъ. Въ прѣнията по бюджетътъ ненадѣйно се раздѣлиха чиновническата интеллигенция и болшинството на селянетѣ, които съкратяваха всички заплати.**)

*) Икономовъ гледаше съ крайно злорадство на нападкитѣ на оппозицията и сѣтнѣ, на нейното смущение. Изложението у Драндара стр. 51 и у неговитѣ прѣписвачи, че ужъ Събранието наедно съ публиката свалили министерството, е съвсѣмъ невѣрно.

**) Една „cause celèbre“ бѣше унищожението контрактътъ на французскийтъ съвѣтникъ на Финанциитѣ Хогде, вслѣдствие на което по енергическитѣ искания на републиката българското правителство трѣбваше да плати 85.000 лева обезщетение. Контрактътъ е напечатанъ въ “Българский Гласъ“ I бр. 46. Нарушението на контрактътъ се дължи само на слѣпото ожесточение противъ всички мѣрки на прѣдишнитѣ управления; по-късно господинъ Евменъ Кейлле заема безостановъчно 2 1/2 години сѫщийтъ постъ.

Прѣзъ есенната сессия министерството два пѫти се прѣустроява. Цанковъ въоружи противъ себе си духовенството и Русситѣ съ единъ привремененъ законъ, издаденъ по вѣроисповѣданието безъ да обрьща внимание на Екзархийския уставъ, а Австрия чрѣзъ острийтъ конфликтъ съ графъ Кевенхюллеръ поради Дунавската конференция въ Галацъ. На 28 Ноемврий цѣлийтъ кабинетъ биде прѣустроенъ: *Каравеловъ* президентъ, на Финанциитѣ и Правосѫдието, Цанковъ на Вѫтрѣшнитѣ дѣла, Никола Стойчовъ (изъ Шуменъ, по-прѣди чиновникъ въ дружеството на желѣзницата Русчукъ-Варна) на Външнитѣ дѣла, Славейковъ на Просвѣщението. Но Князьтъ скоро поиска съвършено исключвание на Цанкова изъ министерството, съ което си създаде отъ него непримиримъ врагъ. При измѣнението на 17 Декемврий Славейковъ пое вѫтрѣшнитѣ дѣла, а директорътъ на Статитическото бюро Сарафовъ (изъ Търново) Просвѣщението. Събранието вотира бюджетътъ въ два деня. То прѣдостави на министерството по прѣдложението на Цанкова, въпрѣки виковетѣ за нѣкаква си диктатура, пълномощие да издава привременно административни закони, съ по-подирно утвърждавание отъ Събранието въ най-ближната есенна сессия.

Между това всичко се поукроти и въ министерствата пакъ се заловиха за пълна организационна работа. Но ожесточението на партиитѣ постояно растеше, съ една болѣзненна нервозность въ всички политически крѫгове. Правителството при всичкото си надмощие не можеше да се удържи отъ прѣслѣдвание на противницитѣ, смѣняванието на чиновници нѣмаше край и скоро сѫщо се начнаха конфликти съ Князьтъ, който не искаше слѣпо всичко да подписва. Слѣдъ убийството на императоръ Александръ II нѣкои либерали дори въ вѣстницитѣ се изразиха подозрително върху печалната кончина не Царь Освободительтъ. Консерваторитѣ въ своитѣ вѣстници и адресси почнаха тогава походъ срѣщу «българскитѣ нихилисти», при което въ много градове дойде до партизански сбивания. Князьтъ отсѫтствуваше на погребението въ Петербургъ и послѣ въ Берлинъ, Дармщадтъ и Виена.

Единадесеть деня слѣдъ възврыщанието на Князьтъ, утреньта на 27 Априлий 1881 въ цѣла София говорѣха за *прѣвратъ* и падание на министерството. Около 1 часътъ слѣдъ пладнѣ стана извѣстна печатаната прокламация на Князьтъ, въ която обявяваше, че слѣдъ двѣгодишни опити и излъгани надѣжди той щѣлъ да се откаже отъ прѣстолътъ и да възвърне «короната и сѫдбата на България» въ рѫцѣтѣ на едно Велико Народно Събрание; че мо-

жалъ да остане само въ случай, ако бждатъ испълнени извѣстни условия, които въ скоро врѣме ще се опрѣдѣлятъ. Военнийтъ министръ *Еренротъ* стана президентъ на приврѣменото управление до свикванието на Народното Събрание съ три портфейля (Войната, Вжтрѣшнитѣ и Външнитѣ дѣла). Отъ членоветѣ на прѣдишнийтъ кабинетъ остана само Стойчевъ, отсжтствующийтъ въ Виена по конференцията на желѣзницитѣ. Въ послѣднийтъ моментъ директорътъ на Банката Желѣзковичъ (Свищовецъ) прие Финанцитѣ, прѣдсѣдательтъ на Кассацията Стаматовъ (Бессарабецъ изъ Аккерманъ) Правосждието, като приврѣмененъ управляющий. На другийтъ день биде утвърденъ, като управляющий министерството на Просвѣщението главнийтъ секретарь на сжщото министерство, авторътъ на тая книга. *)

Въ София отъ начало всички бѣха смутени. Различнитѣ главатари на партиитѣ лесно можеха да се споразумѣятъ, да идатъ при Князьтъ и бързо да уравнятъ работата съ истинский патриотизмъ. Но хората не бѣха узрѣли за таково нѣщо и таково споразумѣние се постигна чакъ подирь двѣ горчиви години. Правиха се доста опити, особенно когато Екзархътъ нарочно дойде отъ Цариградъ въ София, цѣлуваха се и прѣгржщаха при това съ вжтрѣшно лицемѣрие, и най-послѣ безуспѣшно се разотидоха, слѣдъ ожесточени обвинения едни срѣщу други. Когато оппозицията се окопити, тя почна да агитира, — подкрѣпена отъ английскитѣ партизани, които въ прѣвратътъ съзираха само единъ русский шахматенъ ходъ, — открито за сваляннието на князьтъ и прѣдлагаше кандидатурата на источноумелийскийтъ генералъ-губернаторъ Александръ Богориди.

Първоначалната история на тойзи прѣвратъ е съ тъмно прѣбулена. Князьтъ отъ самийтъ си изборъ гледаше на Търновската конституция, като изворъ на всички злини и въ това възрѣние го поддържаха мнозина дипломати, консерваторитѣ и Московскитѣ политици, Аксаковъ и Катковъ. При това той не съзрѣ, че много мрачни страни, особенно недостатъкътъ на устойчивость, лѣжатъ не въ учрежденията, но въ характерътъ на партийнитѣ водители и на

*) Ср. Забѣлѣжкитѣ на Желѣзковича въ „Търновската Конституция“ 31 Мартъ 1884 бр. 26. Азъ токо що бѣхъ се завърналъ отъ едно пжтувание въ западнитѣ окржзи и бѣхъ твърдѣ неприятно изненаданъ отъ прѣвратътъ, понеже той ми разваляше всички мои планове за работа, пжтувания и изучвания. Вслѣдствие на него азъ изгубихъ двѣ лѣта и една зима, но взамѣна на това можехъ да изучвамъ охолно отъ извора духътъ на политическитѣ кржгове въ София.

цѣлото политическо общество, които при новизната на държавнийтъ строй сѫ съвършенно естественни. Изъ тогавашнитѣ разговори на Князьтъ съ висшитѣ чиновници и иностраннитѣ корреспонденти *) става ясно, че мисъльта за прѣвратътъ принадлѣжи нему самому, безъ външни влияния и че той искалъ да възбуди това дѣло въ есенната сессия на Народното Събрание 1881, но слѣдъ завръщанието му отъ пѫтуванието възбуденитѣ духове на Софийскитѣ партийни крѫгове принудиха го да побърза. На поддръжката на Великитѣ Сили той можеше да разчитва, понеже по него врѣме всички, наедно съ новийтъ русски императоръ Александръ III, желаеха, щото Князьтъ да остане въ България. Въ всѣкий случай то бѣше единъ рискъ и Князьтъ на всичко бѣше готовъ; въ дворецътъ тогава сърдчено отдѣляха частнитѣ нѣща на Князьтъ отъ държавнитѣ мобили и ги облѣпяваха съ съотвѣтствующи етикети отъ обратната страна. Отъ английската Синя Книга се вижда, че кабинетитѣ Виенский и Петербургский намирали стѫпката прибързана; на сѫщото мнѣние бѣха въ България мнозина привърженници на Князьтъ, които не можеха да намѣратъ никакви специялни мотиви за ненадѣйното прѣдизвикване на таково едно опасно положение.

Една недѣля подирь прокламацията пристигна новъ дипломатический агентъ, понеже Князьтъ бѣше издѣйствувалъ повикванието назадъ на неприятнийтъ нему Кумани. Това бѣ Михаилъ А. Хитровъ, потомъкъ на една стара Московска болѣрска фамилия, който вече служилъ 22 години на полуостровътъ, като консулъ въ Битоля, генераленъ консулъ въ Солунъ и Цариградъ, и който свободно говори по български. Той тръгналъ отъ Петербрргъ съ инструкции да попрѣчи на подобенъ единъ скокъ, за приготовленията на който били узнали нѣщо чрѣзъ Кумани, и по пѫтьтъ въ Виена билъ настигнатъ съ извѣстието за извършенийтъ прѣвратъ. Подирь пристиганието си той скоро се скара съ Еренрота, но поддържа дѣлото на Князьтъ съ вси сили. Русскитѣ партии въ своитѣ вѣстници се опълчиха едни срѣщу други: либералитѣ рѣзко нападаха Князьтъ и Еренрота, Московскитѣ старо-русси прославяваха всѣко срѣдство и мѣрка противъ българската конституция.

Еренротъ лесно можеше прѣзъ-нощь да изпозатвори главаритѣ на либералитѣ и да спре тѣхнитѣ вѣстници, но той не попрѣчи никому въ опозиция; голѣмийтъ крѣсъкъ той считаше за

*) Ср. разговорътъ съ Валласа, корреспондентътъ на „Стандартъ" отъ крайтъ на Юний 1881, (въспроизведенъ напр. въ Виенскитѣ вѣстници въ начало на Юлий).

признакъ на слабость. Неговийтъ способъ на дѣйствие, че само съ 150 души русски офицери ще може да управлява страната при пълна разюзданость на страститѣ, мнозина считаха, особенно въ дипломатическитѣ кржгове, за опасно легкомислие Дори чиновницитѣ бѣха малко измѣнени, всички служебни телеграмми се прѣпращаха безъ шифри, и органътъ на падналото министерство «Независимость», изригающий огънь и пламакъ противъ поручикъ Батембергъ», можа беспрѣпятствено да излиза два пжтя въ недѣлята до деньтъ на Великото Народно Събрание, макаръ че той заплашваше Князьтъ даже съ сждбата на Людовикъ XVI и императоръ Максимилианъ Мексиканский. Само когато се откриха нѣкои случаи на злоупотрѣбявание съ службата въ полза на оппозицията, послѣдва единъ избликъ на страхъ. Еренротъ постави полицейскитѣ чиновници и жандармерията подъ военна подсждность и извѣсти за уреждането на петь военни сждилища за тѣхъ, което остана на хартия, но постигна цѣльта си.

На 13 Май въ Държавнийтъ вѣстникъ се появиха условията на прѣизбиранието: 1. *извънредни пълномощия за седемь години*, за прѣобразование на управлението и създавание на нови учреждения, особенно на единъ *държавенъ съвѣтъ*, съставенъ отъ Българе; 2. Отмѣняванието на оная годишното Народно Събранне и продължавание текущийтъ бюджетъ и за идущата година; 3. свикване на едно Велико Народно Събрание прѣди истичанието на септипататътъ, за *прѣгледвание Конституцията.* Сжщеврѣменно Князьтъ, придружаванъ отъ Хитрово, прѣдприе едно пжтувание по цѣлата страна, отъ Кюстендилъ до Варна. Показа се, че всички сж расположени къмъ Князьтъ, съ исключения на една ивица отъ Рахово чрѣзъ Плѣвенъ къмъ Търново. Освѣнъ това въ изборитѣ спечелиха консерваторитѣ, поддържани отъ явното русско заявление въ полза на Князьтъ, особенно чрѣзъ спечелванието селянетѣ противъ повечето либерални градове. Изборитѣ бѣха назначени за 14 Юний, допълнитѣлнитѣ слѣдъ една недѣля. По между 319 избрани имаше само четире либерали; въ Търново бѣха избрани Цанковъ, Каравеловъ, Славейковъ и Сарафовъ. Болшинството прѣдставители бѣха селяне. Тукъ-тамъ при изборитѣ станаха колоссални сблъсквания, особенно въ Плѣвенъ, Рахово и Никопоиь, гдѣто масси, напоени и прѣдводими отъ агитатори, по-вечето чиновници на послѣдното министерство, нападнаха правителственитѣ учреждения, тъй щото тамъ трѣбваше да се прогласи военно положение и изборитѣ изобщо не станаха. Но пакъ при това не се извърши никакво убийство.

Великото Народно Събрание се събра на 1 Юлий въ Свищовъ, въ нарочно за това направенъ дървенъ павильонъ. Князьтъ пристигна въ навечерието изъ Варна и живѣеше, като готовъ да отпжтува, на държавнийтъ параходъ «Голубчикъ», единъ почтенъ, направенъ 1840 параходъ. Слѣдъ пристиганието си той прие дипломатическото тѣло, дойенътъ на което германскийтъ дипломатический агентъ фонъ Тилау му прочете коллективното заявление на Силитѣ, установено слѣдъ дълги разисквантя между кабинетитѣ, съ най-искренни благопожелания за неразривно единение между Князьтъ и България; Князьтъ билъ въ очитѣ на Европа една гаранция за спокойствието и редътъ и поржка за честитото развитие на страната. Засѣданиито бѣше кратко, като въ Търново 1879, безъ провѣрка на изборитѣ и дори безъ бюро. Присжтствующитѣ депутати бѣха 306, между които 59 Турци; 4-та либерали отсжтствуваха. Князьтъ прочете една кжса тронна рѣчь, висока акккламация «да живѣе князь Александръ» се разнесе въ салонътъ, набързо се приподписа единъ протоколъ, слѣдъ което Князьтъ сключи съ нѣколко благодарственни думи. При това бѣше раздаденъ отпечатанъ единъ манифестъ, който имаше забѣлѣжително дѣйствие. Миналото се обричаше на забравяние, съобщаваше се, че пълномощията ще служатъ само за прѣмахвание на безрединитѣ, произволитѣ и угнетенията, и прѣдставляваха, като главни цѣли на правителството правосждието, законната защита на личностьта и положителната и систематическа работа.

Това правителство, обаче, не бѣше още готово. Еренротъ поради своитѣ отношения кънъ Хитрово и поради омразата за прѣвратътъ, която навлѣче върху себе си, даде си оставката и веднага замина; той сега заема длъжностьта статсъ-секретарь на Финляндия. Министерството бѣше окончателно съставено въ деньтъ на Събранието на параходътъ «Голубчикъ» съ голѣма мжка, едно пъстро съединение на разнородни елементи, иностранци и умѣренни Българе, половината само напослѣдне извикани телеграфически изъ Руссия и Источна Румелия. Нѣмаше никакъвъ президентъ; Князьтъ искаше да бжде свой собственъ министръ-президентъ. Като старший прѣдсѣдателствуваше военнийтъ министръ, старийтъ генералъ Владимиръ Вас. Криловъ, който познаваше Дунавскитѣ земи още отъ Кримската война. Управляющий на Вжтрѣшнитѣ дѣла, слѣдъ дълги прѣния, по прѣпоржката на Еренротъ, се назначи подполковникъ Арнолдъ фонъ Ремлингенъ, напослѣдне началникъ на щабътъ въ българската войска, неуморно дѣятеленъ человѣкъ, но който налѣ-

гаше своята тежка ржка то на либералитѣ, то на консерваторитѣ и за това стана твърдѣ нелюбимъ, до като въ Януарий 1882 не го смѣни Начевичъ. Важна личность бѣше министрътъ на Външнитѣ работи, д-ръ Георгий Вълковичъ изъ Копривщица, до тогава директоръ на общественнитѣ сгради въ Источна Румелия, възпитанникъ на Парижскийтъ университетъ, който като турский воененъ лѣкарь бѣше достигналъ чинъ полковникъ съ титла «бей.» Правосждието пое Георгий Теохаровъ, полуцинцаринъ изъ Пещера,, напослѣдне русский прокуроръ. Отъ приврѣменното правителство въ новото министерство прѣминаха министритѣ на Финанцинтѣ и Просвѣщението.

Нищо не бѣше по лесно, отъ да се създаде съ по-крѣпка ржка цѣлесъобразна и солидна гражданска администрация. Образованнитѣ класси бѣха спечелени чрѣзъ увеличавание на тѣхната заплата, манифестътъ прогласяваше пълна амнистия, оппозицията бѣше спокойна и вжтрѣшно распаднала, дори Каравеловъ съ други бѣше емигриралъ въ Источна Румелия и даже вѣстницитѣ почти всички се прѣкратиха. Но пакъ не се постигна спокойно развитие: хората си останаха сжщитѣ и партизанството не можа да се пропъди съ никакви промѣни въ формитѣ на управлението. Князьтъ скоро се остави да го ржководятъ политици отвънъ министерството, и въ учрежденията липсваше дисциплина, понеже мнозина консервативни чиновници слѣдваха по-вече на своитѣ партийни влѣчения, нежели на своитѣ главатари. Насмалко министерството щѣше да бжде разнебитено три недѣли слѣдъ Свищовското Народно Събрание чрѣзъ несвоеврѣменното изникване на желѣзнопжтнийтъ въпросъ, който бѣше постояннийтъ бичъ за страната.*) То се задържа, но се распадна на партии, на привърженници на манифестътъ и поборници на единъ абсолютизмъ, и всѣкий вършеше, каквото му скимне. Положението имаше много неясности; щѣше да бжде много по-добрѣ, ако бѣха суспендирали извѣстни параграфи отъ конституцията, но строго да пазѣха останалитѣ. Консерваторитѣ приписваха Свищовската побѣда на себе си и искаха плѣчката, сирѣчь управлението. Вече кждѣ

*) Въ министерскийтъ съвѣтъ на 20 Юлий и на слѣдующийтъ день, въ който приемаха участие министритѣ, освѣнъ Теохарова, началникътъ на княжеската канцелария Стоиловъ и главнийтъ инженеръ Копитковъ (единъ Руссинъ), Князьтъ твърдѣ се излагаше за проектътъ на линията София—Русчукъ, която прѣдлагаше генералъ Струве, като прѣдставитель на прѣдприемачътъ Гинцбургъ; найсѣтнѣ дадоха разрѣшение на Струве да прави изучения на свои собственни разноски. Министрътъ на Финансиитѣ дори си даде отставката. Брошурата „Les causes occultes.“ ст. 41 казва освѣнъ, една погрѣшна дата, тъй сжщо погрѣшно, че сж участвували въ министерскийтъ съвѣтъ Хитрово и Струве.

новата година кабинетътъ стана невъзможенъ и мнозина министри нетърпѣливо се домогваха до своята отставка.

Държавнийтъ съвѣтъ се одѣлотвори съ голѣми мжчнотии. Князьтъ искаше само назначени членове, но прие проектътъ на профессоръ Дриновъ като прѣдполагаемъ прѣдсѣдатель, споредъ който двѣтѣ третини отъ 12-тѣ сенатори трѣбвало да бждатъ избрани чрѣзъ Scrutin de liste изъ списъкътъ на всички Българе съ висше образование, чрѣзъ гласни, като въ окржжнитѣ прѣдставителства. Въ тѣзи избори (въ Ноемврий 1881) побѣдиха консерваторитѣ. Дриновъ не прие прѣдсѣдателството, понеже консерваторитѣ при изборитѣ на всѣкждѣ агитираха противъ него, и си остана въ Руссия. Балабановъ тъй сжщо се отказа отъ тази длъжность и дори прѣмина къмъ оппозицията. Най-сѣтнѣ Икономовъ стана прѣдсѣдатель, но слѣдъ нѣколко мѣсеци си излѣзе. Сенаторитѣ, консерватори и умѣрени, между тѣхъ и единъ Турчинъ, почнаха своитѣ засѣдания въ Януарий 1882. Между членоветѣ отъ начало се намираше единъ единственъ юристъ, малко по-късно ни единъ, а напротивъ напослѣдне петима нѣкогашни турски чиновници. Гордо позирающитѣ съ свойтъ чинъ стари учители, лѣкари, бивши теолози и търговци прѣвождаха и компилираха прилѣжно закони, но често излишно се мжчеха да изнамѣратъ работи, които стоятъ готови въ ржководствата. Подирь двѣ години това учреждение биде отново унищожено безъ всѣкакъвъ гласъ и шумъ.

Цанковъ, тогава училель, въ Софийското общинско училище, искаше да се въсползува отъ явнийтъ раздоръ и почна агитации за създавание на комитети и свикване на митинги. На 6 Февруарий Цанковъ биде събуденъ въ тьмни зори отъ полицейски чиновници, каченъ на пощенска кола и интерниранъ въ Враца. Това насилие стана безъ знание на министерскийтъ съвѣтъ и имаше за слѣдствие, че изведнага почнаха вслду да говоратъ за полузабравенийтъ Цанковъ, да го възвеличаватъ като мжченикъ и че Врачанскитѣ консерватори отъ любовь къмъ тѣхнийтъ недоброволенъ гость станаха либерали. *)

Отъ тогава брождението въ Софийското политическо общество прие съвсѣмъ застрашителни форми, които бѣха напълно сходни съ състоянието на миналата зима. Хитрово отдавна вече не бѣше въ

*) Авторътъ въ своята далечна канцелария научи новината за Цанковото откарвание само около 1 часътъ слѣдъ пладнѣ отъ чиновницитѣ си и побърза въ държавнийтъ съвѣтъ при Икономова, който му каза, че откарванието е станало по заповѣдь на самийтъ Князь.

добри отношения съ Князьтъ. Планътъ на Икономова, да се състави ново смѣсено министерство, Князьтъ отхвърли, защото него тогава прѣслѣдваше окаянната мисъль да проси въ Руссия министръ-президентъ. Въ Априлий той ненадѣйно отпжтува, ужъ за въ отечеството си Хессенъ, а въ сжщность право за въ Петербургъ. Отъ императорската двойка той билъ приетъ твърдѣ дружелюбно, но исканието му единъ министръ-президентъ, новъ воененъ министръ и новъ дипломатический агентъ срѣщнало затруднения. При всичко това Хитрово биде испратенъ въ Египетъ. За другитѣ длъжности, подирь дълги дирения, намѣрили двоица млади генералъ-майори между русскитѣ азиятски специалисти: министръ президентъ стана Леонидъ Н. Соболевъ, авторъ на една книга върху Авганистанъ, въ послѣдната война началникъ на канцеларията у Черкасский, слѣдъ това генералъ-штабофицеръ на Шипка, воененъ министръ баронъ Александръ В. Каулбарсъ, авторъ на едно съчинение върху Аралското море. Тѣхното пращание било свързано отъ Императорътъ съ условия, че тѣ ще останатъ на българска служба най-малко двѣ години. *)

На 23-ий Юний 1882 новото министерство встжпи въ своята длъжность. Другаритѣ на генералитѣ бѣха троица консерватори, отбрани отъ Князьтъ: Вълковичъ за Вънкашнитѣ дѣла, Начевичъ за Финанциитѣ, Грековъ за Правосждието, къмъ тѣхъ се прибави Теохаровъ за Просвѣщението. Скоро избухнаха нови конфликти. Генералитѣ настояваха да се правятъ желѣзницитѣ на държавни срѣдства съ помощьта на войската и ангажираха, като директоръ на Общественнитѣ Сгради Князь Михаилъ Хилковъ, Руссинъ съ изгледъ на единъ Янки, който по-послѣ се отличи при постройката на Туркестанската желѣзница за Самаркандъ; консерваторитѣ, съ Вълковичъ на чело, бѣха за частни прѣдприемачи. Сжщо генералитѣ не искаха нищо да знаятъ и за прѣслѣдвания противъ либералитѣ, разрѣшиха пакъ единъ оппозиционенъ вѣстникъ (редактиранъ отъ Балабанова) и позволиха на Цанкова едно пжтувание въ странство.

Прѣзъ зимата се свика едно Народно Събрание, не споредъ старийтъ строй, но само съ 56 прѣдставители, споредъ единъ избирателенъ искусственъ законъ, изработенъ въ Държавнийтъ Съвѣтъ, съ исключавание всички чиновници, учители, сждии и свещенници, избирани чрѣзъ двойни избори дори и въ градоветѣ. При изборитѣ либералитѣ прокараха само 10 кандидати, но тѣ не бѣха вери-

*) Двѣ години показва Соболевъ въ своята брошура; Князьтъ тогава ми каза за три години. По-нататашнитѣ подробности сж неизвѣстни.

фицирани. Останалитѣ 46, между които 12 Турци, засѣдаваха отъ 10 Декемврий 1882 до 13 Февруарий 1883 въ Софийската Гимназия, понеже дъсченото здание бѣше изгорѣло, и бѣха настанени на държавни разноски въ двѣ гостинници, «за да ги прѣдпазятъ отъ влиянието на политическитѣ партии.» Скоро и въ това миниатюрно Събрание се образува наредъ съ консерваторитѣ една фракция отъ 14 «независими.» На мѣсто на конституцията депутатитѣ се заклѣха на законитѣ и княжескитѣ пълномощия. Прѣдсѣдательтъ бѣше Симеонъ Прѣславский. Събранието, което имаше да рѣшава само финанциални въпроси, работеше съ голѣмо усърдие, но обноскитѣ на консервативното болшинство поведе къмъ по-голѣмо расцѣпление между генералитѣ и консервативнитѣ министри. *) Въ Януарий Вълковичъ биде замѣненъ съ Стоилова и назначенъ за прѣдсѣдателъ на Държавнийтъ Съвѣтъ Въпрѣки многото балове въ дворецътъ и у генералитѣ настроението бѣше мрачно, дори Икономовъ и други открито прѣдлагаха слѣдъ новата година да се свика едно Велико Народно Събрание, като единственно срѣдство за исходъ. По въпросътъ за жандармерията консерваторитѣ отъ Събранието дойдоха въ противорѣчие и съ Князьтъ; тогавашната военна жандармерия или 8-тѣ ескадрона «драгуни» та искаха да подчинятъ пакъ на гражданското управление и съ това, споредъ както се мълвеше, окрѫжнитѣ управители да могатъ пакъ да агитиратъ, да прѣслѣдватъ нелюбимитѣ партийни противници и за себе си да събиратъ яйца, кокошки и прасета. Князьтъ потвърди бюджетътъ само слѣдь поправяние въпросътъ за жандармерията.

Министерската криза не накара да я очакватъ дълго врѣме. Екзархийскийтъ синодъ въ Цариградъ свали Софийскийтъ митрополитъ Мелетий, единъ македонский Светогорский калугеръ, поради неговитѣ конфликти съ Софиянцитѣ и тази мѣрка биде веднага испълнена отъ Стоилова, като министръ на Исповѣданията. Напусто генералитѣ се застѫпиха за сваленийтъ черковенъ първенецъ. Поради произлѣзлийтъ отъ това конфликтъ тримата консервативни министри си дадоха отставкитѣ. Освѣнъ него поднесоха на Князьтъ единъ обширенъ французский мемуаръ, въ който обвиняваха генералитѣ, че тѣ искали да изгонятъ Князьтъ и да обърнатъ България въ русска провинция и, като единственъ исходъ, съвѣтваха свикване-

*) Характеристично за промѣнливостьта на българското положение е обстоятелсвото, че тогавашнитѣ най-рѣшителни противници на генералитѣ между прѣдставателитѣ (тогавашни консерватори Д-ръ Цачевъ, Анневъ, Шивачевъ) сега 1890 сѫ привърженници на Русския.

то на едно Велико Народно Събрание. Князьтъ далъ тойзи конфиденциаленъ документъ на генералитѣ да го четатъ, което консерваторитѣ не могатъ да му простатъ и до днесь. *)

Новийтъ кабинетъ на генералитѣ отъ 3 Мартъ се състоеше отъ Руссп, умѣренни консерватори и либерали, които всички бѣха само управляющи: Кириякъ Цанковъ (племенникъ на либералнийтъ главатарь) на Външнитѣ дѣла, Теохаровъ на Правосѫдието, Агура (Бессарабецъ) на Просвѣщението, Бурмовъ на Финанциитѣ, Хилковъ на Общественнитѣ Сгради. Популярностьта на Князьтъ стоеше тогава злѣ; либералното болшинство отъ интеллигенцията още бѣше настроено съвсѣмъ неблагоприятно срѣщу него и консерваторитѣ му се сърдѣха, че той не ги билъ поддържалъ въ борбата съ генералитѣ. Въ дипломатичеткитѣ крѫгове считаха неговото положение за съвършенно расклатено.

Въ априлий Князьтъ прѣдприе едно дълго пѫтувание, посѣти Цариградъ, Ерусалимъ, Атина, Черна Гора, Дармштатъ и замина най-сѣтнѣ за Москва да присѫтствува на тържествата по коронацията, дѣто сѫщо се намиралъ и Соболевъ. *) Тая бѣше послѣдната срѣща на Князьтъ съ братовчедътъ му, императоръ Александръ III. Той получи орденъ Владимиръ I степень, но неговата молба да повикатъ назадъ двамата генерали била отхвърлена, като несвоеврѣменна; но обѣщали испращанието на единъ дипломатический посрѣдникъ.

На 12 Юлий Князьтъ се завърна въ своята столица прѣди Соболева. Тогава се разрази една остра криза, която измѣни съвършенно положението. При това не се виждаше никакъвъ ентузиазмъ за партизански въпроси; хората бѣха изтрѣзнѣли, замислени и загрижени. Партиитѣ се сблизиха една съ друга. Князьтъ позволи на Цанкова да остави Враца и толкова прѣслѣдванийтъ до сега водитель на либералитѣ се завърна въ София съ триумфално шествие. На 3 Августъ пристигна и Соболевъ, и биде привѣтствуванъ тъй сѫщо съ ентузиазмъ отъ либералитѣ, понеже тѣ съ увѣренность очакваха отъ неговийтъ конфликтъ съ Князьтъ възстановлението на конституцията. Сѫщо и подписанийтъ на 8 Августъ, отъ Икономо-

*) Тойзи мемуаръ на консерваторитѣ се яви съ бѣлѣжки отъ Соболева въ „Русская Старина" 1886 Септ.. прѣведенъ и на нѣмски въ брошурата: Sobolev, Der erste Fürst von Bulgarien, Leipzig Duncker nnd Humbolt 1886.

*) Тържествата по коронацията се празднуваха и въ София три деня наредъ съ ѣдение, пиение и дълги рѣчи при голѣмото одушевление на либералитѣ, които искаха съ това да подразнатъ консерваторитѣ и да си изравнятъ пѫтьтъ къмъ управлението. Военнийтъ министръ Каулбарсъ бѣше носенъ изъ улицитѣ на рѫцѣ.

ва прокарваний примирителенъ договоръ между консерваторитѣ и либералитѣ, имаше за цѣль възобновяванието на прѣдишнийтъ конституционенъ режимъ и говореше за смѣсено министерство пакъ съ участието на двоицата генерали. На 11 Августъ пристигна посланникътъ за Бразилия А. С. Ионинъ, единъ старъ господинъ, който прѣдставлявалъ Руссия много години въ Черна Гора, като дворенъ человѣкъ на русскийтъ Императоръ. На 21 Августъ допълнителнитѣ избори за Народното Събрание донесоха побѣда на либералитѣ. Князьтъ водеше възбудени прѣговори съ Ионина; но щетно искаше отставкитѣ на генералитѣ. На 30 Августь се появи единъ манифестъ, въ който Князьтъ посочваше на Свищовскийтъ манифестъ и обявяваше, че ще свика подъ собственно прѣдсѣдателство една коммиссия и отъ двѣтѣ партии, която да изработи новъ единъ проектъ за конституция, който ще се подложи на едно Велико Народно Събрание. На 4 Септемврий въ недѣля бѣше открита една извънредна сессия на Обикновенното Народно Събрание, което трѣбваше да се произнесе само върху въпросътъ за желѣзницата на основание заключенията въ Виенската конференция и върху договорътъ за русскийтъ оккупационенъ дългъ (стр. 321). Слѣдъ пладнѣ Грековъ завърши едно споразумѣние между партиитѣ. Вслѣдствие на това на 6 Септемврий Народното Събрание въ свойтъ адрессъ единогласно поиска възстановяванието на Търновската Конституция и прѣвръщанието на извънредната сессия въ редовна, и тутакси въ пълнийтъ си съставъ отнесе актътъ въ дворецътъ. Новъ единъ манифестъ отъ сѫщийтъ день възстанови, наистина, конституцията, но канеше Събранието да прѣмисли върху необходимитѣ въ нея измѣнения. На слѣдующийтъ день министерството на генералитѣ подаде мотивирована отставка, вслѣдствие противорѣчията на двата манифеста, която биде приета. Веднага се състави едно коалиционно министерство: Цанковъ на Вѫтрѣшнитѣ и президентъ, Балабановъ на Външнитѣ, лѣкарьтъ д-ръ Молловъ (изъ Беброво, русский въспитанникъ) на Просвѣщението отъ либералитѣ, Начевичъ на Финанциитѣ, Стоиловъ на Правосѫдието, Икономовъ на Общественнитѣ Сгради отъ консерваторитѣ. Грековъ стана прѣдсѣдатель на Събранието. Послѣдва всеобща политическа амнистия. Ионинъ не протестира противъ измѣнението и настойчиво поддържаше новийтъ министръ-президентъ.

Обаче, слѣдъ този компромисъ, Цанковъ нѣмаше вече съ себе си цѣлата либерална партия. Каравеловъ, който се завърна пакъ въ София, Стамболовъ, Сукнаровъ и др. съставиха една радикална

група, която се произнесе противъ всѣкаква ревизия на конституцията, отхвърли компромисътъ на партиитѣ и поведе една агитация за растурянието на миниатюрното Събрание, избрано споредъ законитѣ на пълномощинскийтъ периодъ. Тази нова оппозиция се показа твърдѣ руссофилска и направи на генералитѣ при тѣхното заминувание голѣми овации.

Соболевъ и Каулбарсъ получиха въ Руссия комманди на бригади. Въ Петербургъ тѣ се оплаквали противъ двоица Русси, адютантитѣ на Князьтъ, Лѣсовой и Ползиковъ, които били въ подозрѣние, че работятъ противъ русската политика. Тѣзи двама офицери бѣха бързо повикани назадъ, което толкова огорчи князь Александра, щото той тутакси уволни приврѣменийтъ управляющий Военното министерство, единъ русский полковникъ и незабавно исключи всички Русси отъ княжеската свита. Русското правителство почна да извиква назадъ многобройни други офицери, повечето такива, които дълго врѣме бѣха въ страната. Тоя новъ конфликтъ биде завършенъ въ Ноемврий чрѣзъ една конвенция, сключена въ София отъ полковникъ баронъ Николай В. Каулбарсъ, братъ на послѣднийтъ военнъ министръ. Главнитѣ нейни точки бѣха, че за напрѣдъ русски офицери въ България могатъ да бѫдатъ опрѣдѣлени на служба само за три години и само на военна служба, съ исключвание на всѣкакви политически порѫчки и даже приврѣменно испълнение на граждански и полицейски длъжности; сѣтнѣ, че функцирующийтъ като военнъ министръ русский офицеръ се назначава отъ Князьтъ слѣдъ прѣдварително споразумѣние съ Императорътъ, въ политическитѣ въпроси не е солидаренъ съ българското министерство, но за своята дѣятелность ще бѫде отговоренъ прѣдъ Народното Събрание. Слѣдъ това послѣднийтъ русский военнъ министръ въ България бѣше генералъ-майоръ князь Михаилъ Алекс. Кантакузенъ, единъ нисъкъ старъ господинъ отъ висшата аристокрация, който съ всички поминуваше добрѣ. На мѣстото на Ионина като дипломатический агентъ дойде А. И. Койяндеръ, който съ години бѣше служилъ въ Китай, но въ България спечели малко симпатии.

Между това Цанковъ се распореждаше посрѣдъ учрежденията на пълномощинскийтъ периодъ, унищожи Държавнийтъ Съвѣтъ и прогласи пълна свобода на печатътъ, което даде чудни плодове. Съ болшинството либерали той скоро се скара чрѣзъ едно прѣдложение да се прѣгледа конституцията, съ което Народното Събрание биде изненадано въ едно тайно засѣдание на 5 Декемврий. Главното нѣщо въ него бѣше една горня камера отъ 36 члена, по-вече-

то избрани отъ Народното Събрание. Прѣдложението биде прието само подъ условие, че испълнението се отлага за подирь три години, обаче, никога не се приложи въ дѣйствие и подирь Съединението биде унищожено въ Юлий 1886 отъ Събранието съ всички гласове противъ 3. На новата 1884 година консерваторитѣ Начевичъ и Стоиловъ излѣзоха изъ министерството и бѣха замѣнени отъ либералитѣ Сарафовъ и Помяновъ.

Правителството попадна скоро въ единъ конфликтъ съ Сърбия. Въпрѣки дребнитѣ погранични въпроси до тогава съсѣднитѣ отношения бѣха доста дружелюбни; Българетѣ посрѣщнаха сръбскитѣ дипломатически агенти, полковникътъ Савва Груичъ (сегашнийтъ министръ-президентъ) и господинъ Георги Симичъ съ голѣмо дружелюбие, дори корреспонденцията се водеше не на дипломатическийтъ французский языкъ, а на двата тъй сродни между себе си языци. Подирь възстанието на радикалитѣ на Тимокъ въ Октомврий 1883 Българетѣ дозволиха на множина сръбски бѣженци да живѣятъ въ Видинъ и София, което чувствително докачи Сръбското правителство. Къмъ това се притури едно погранично оскърбление. Своенравнийтъ Тимокъ бавно, чрѣзъ измѣнението на главното течение, притикалъ къмъ българското село Брѣгово на дѣснийтъ брѣгъ единъ островъ, на голѣмина около 15 хектара, който отъ 1833 отчасти принадлѣжалъ на Сърбия *). Българското правителство, което обяви днешнийтъ главенъ ръкавъ като граница, поиска за себе си цѣлийтъ островъ и въ една майска нощь съ сила чрѣзъ жандарми изгони отъ тамъ сръбската митническа стража. Сърбитѣ поискаха незабавно удовлетворение, но Българетѣ не щѣха да отстѫпятъ, и на седмийтъ день слѣдъ тая случка сръбскийтъ прѣдставитель Симичъ отпѫтува изъ София. Въ българската столица всѫду се говореше за възможность на една война съ Сърбия, но повечето на шега, офицеритѣ, обаче, мислѣха сериозно върху тази задача. Въпросътъ остана за напрѣдъ откритъ.

Сѫщеврѣменно въ Май станаха изборитѣ за едно Обикновенно Народно Събрание, съобразно съ конституцията, което този пѫть трѣбваше да засѣдава въ либералното Търново, което Князьтъ слѣдъ една обиколка по Балканскитѣ мѣстности пакъ трѣбваше да посѣти за прьвъ пѫть подирь встѫпванието си на прѣстолъ. При избирателната борба работа идеше за Цанкова или Каравелова; сла-

*) Споредъ Каница I, 282 въ турско врѣме една четвьрть отъ островътъ принадлѣжалъ на Сърбитѣ, билъ заграденъ и пазенъ отъ единъ сръбский пограниченъ карaулъ.

битѣ консерватори се държеха съвсѣмъ на страна. Когато Каравеловъ биде избранъ за прѣдсѣдатель на Събранието, Цанковъ веднага си даде отставката като министръ-президентъ. На 30 Юний 1884 се образува ново едно правителство, което противъ до сегашното правило се задържа 25 мѣсеци: *Каравеловъ* президентъ и на Финанциитѣ, *Илия Цановъ* изъ Видинъ, нѣкога директоръ на турска държавна фабрика и защитникъ на Ботевитѣ легионери прѣдъ сѫдилището въ Русчукъ, на Външнитѣ дѣла, Радославовъ (единъ токо-що свършивший Хейделбергский докторъ на Правото изъ Ловечъ) на Правосѫдието, директоръ на гимназията Каролевъ (изъ Габрово) на Просвѣщението, Славейковъ на Вѫтрѣшнитѣ дѣла (по-късно замѣненъ за кратко врѣме съ адвокатътъ Сукнаровъ изъ Свищовъ). Прѣдсѣдатель на Народното Събрание стана *Стамболовъ*, който въ тази криза излѣзе като господарь на положението.

Обикновенната есенна сессия на Народното Събрание се проточи чакъ до Февруарий 1885. Да се удържатъ отъ прѣслѣдвание на противницитѣ, щѣше да бѫде противъ обичайтъ. Една коммиссия изслѣдваше паричното разнасяние прѣзъ пълномощинскийтъ периодъ и чрѣзъ раскритията си причини на мнозина извѣстно беспокойство. Едно движение въ полза на Македония поведе къмъ голѣмо развитие на панбългарската идея, въ Май една чета отъ 52 Македонци подъ прѣдводителството на единъ русский доброволецъ Калмиковъ опита едно нападение въ Турция, но скоро биде распрьсната отъ турскитѣ войски. Въ Априлий при живото участие на Князьтъ въ София се празднува хилядогодишнийтъ юбилей на славянскитѣ апостоли Св. Кириллъ и Методий. Прѣдприятието по постройката на линията Царибродъ-Вакарель отъ българското дружество на Грозева биде утвърдено отъ извънредната сессия въ Май и направата тържественно открита отъ Князьтъ. Партизанската борба се въртеше вече около «династическийтъ въпросъ»; Каравелиститѣ и консерваторитѣ бѣха за Князьтъ, Цанковиститѣ, насърдчавани отъ Русситѣ, противъ него. На 12 Августъ Князьтъ отпѫтува за императорскитѣ маневри на австрийската армия при Пилзенъ, на 20 Августъ има разговоръ съ русскийтъ министръ на Външнитѣ дѣла Гирса въ Франценсбадъ, за да си отвори пѫть за едно сближение, слѣдъ завръщанието си склюочи на свойтъ именъ день маневритѣ на българската войска въ Шуменъ и замина на почивка за Варна въ свойтъ лѣтенъ дворецъ. Слѣдъ нѣколко деня въ Източна Румелия избухна възстание.

4. Источна Румелия.

Историята на нейното происхождение. Русската оккупация. Международ ната коммиссия и Органическийтъ уставъ. Генералъ-губернаторътъ князь Богориди (1879—1884). Положението на страната и духътъ на населението. Мисъльта за съединение. Лѣтописитѣ на провинцията. Гавриилъ Крьстовичъ като вторий генералъ губернаторъ (1884—1885). Родопскийтъ въпросъ и Помашката република.

Берлинскийтъ договоръ създаде въ южната часть на българската земя една автономна турска область, наречена Источна Румелия, съ главенъ градъ Пловдивъ. Споредъ опрѣдѣленията на договорътъ областьта трѣбваше да се намира подъ прѣката политическа и военна власть на Султанътъ, но получаваше административна автономия съ единъ християнский генералъ-губернаторъ, назначаванъ отъ Портата винаги за петь години съ съгласието на Великитѣ Сили. Споредъ членъ 15 Султанътъ имаше право да защищава границитѣ на областьта съ укрѣпления и гарнизони, но тие гарнизони могли да се състоятъ само отъ редовни войски, съ исключвание на башибозуци и Черкези, не могли да живѣятъ у жителитѣ и при минувание прѣзъ областьта не бивало нигдѣ да се спиратъ. За поддържание вѫтрѣшнийтъ редъ длъжна бѣше да се грижи една туземна мѣстна полиция и жандармерия. Членъ 16 даваше право на генералъ-губернаторътъ въ случай на нужда да повика турски войски въ страната. Една международна коммиссия трѣбваше да установи вѫтрѣшнитѣ наредби на областьта върху основата на Цариградскитѣ рѣшения отъ 1876 и да управлява Источно-Румелийскитѣ финанции до организиранието на страната.

Тази область бѣше единъ искусственъ образъ безъ мѣстно историческо минало и съ по-слаби основи нежели създаванитѣ въ свое врѣме отъ Наполеонъ I дребни държави. Оние, които я начертаха на картата, нѣмаха никакво точно знание за етнографическитѣ отношения на страната и никакъ и не подозираха силата на българскийтъ елементъ въ нея. Въ самата страна извѣстието за това опрѣдѣление на трактатътъ възбуди най-голѣмо незадоволство. Хората, които 1876 и 1877 най-много пострадаха, сматряха на своето възвръщание назадъ подъ господството на Портата, като на една извънмѣрно жестока и несправедлива сѫдба; на обѣщаната автономия се вѣрваше толкова, колкото на блѣскавитѣ обричания отъ периодътъ на турскитѣ реформи.

Управлението на областьта бѣше веднага отдѣлено отъ онова на Княжеството. Отъ Октомврий 1878 я управляваше генералъ-

лейтенантъ Аркадий Д. Столипинъ, който въ войната командуваше българскийтъ доброволческий корпусъ — като «Генералъ-Губернаторъ на Източна Румелия.» На 14 Октомврий пристигна международната коммиссия и скоро дойде финансовийтъ директоръ на областьта Пруссакътъ Шмидтъ, до тогава директоръ на Отоманската Банка. *)

Въ страната владѣеше голѣмо възбуждение. На всѣкждѣ бѣха организирани «гимнастически дружества,» въ същность воински обучени стрѣлкови дружества, на които Русситѣ раздадоха 80,000 пушки. **) Българетѣ скоро се раздѣлиха на двѣ партии. Крайнитѣ, на чело съ тогавашнийтъ коммендантъ на воинскитѣ български части, припадающи се на Източна Румелия, родомъ изъ Пловдивъ, русский подполковникъ Кесяковъ, свещенникъ Тилевъ, писательтъ Величковъ и др. искаха при очакваното влизание на турскитѣ гарнизони да почнатъ отчаянно съпротивление и съ сила да прѣмахнатъ създаванието на Източна Румелия. Умѣреннитѣ, на чело съ Екзархътъ Иосифъ, който по него врѣме се намираше въ Пловдивъ, митрополитъ Панаретъ, лѣкаритѣ д-ръ Чомаковъ и д-ръ Вълковичъ, писательтъ Груевъ и др., въ прѣдвидъ на омаломощаванието страната прѣзъ послѣднитѣ тригодишни бъркотии, смѣтаха за бесполезно всѣкакво противодѣйствие, но туряха нѣкои условия за да се подчинятъ на опрѣдѣленията на договорътъ. Гнѣвътъ на населението се обърна противъ Шмидта, който, споредъ пръснатото въ страната мнѣние, щѣлъ билъ да изсмуква богатството на страната за Портата. При едно инспектбрско пжтуванне той почти щеше да бжде убитъ съ камьни въ Сливенъ, тъй щото тамъ трѣбваше да се прогласи военно положение. ***)

Международната коммиссия прѣстоя въ Пловдивъ почти деветь мѣсеци. Тя имаше чести срѣщи съ български депутации и скоро дойде до убѣждение, че отъ една страна увожданието на турски

*) Членоветѣ на коммиссията бѣха сжръ Дрюмондъ Волфъ за Англия, Каллай за Австро-Унгария, фонъ Брауншвейгъ за Германия, баронъ де Рингъ за Франция, кавалеръ Вернони за Италия, генералъ Шепелевъ, Пловдивскийтъ губернаторъ и князь Цертелевъ, генералнийтъ консулъ въ сжщийтъ градъ, за Руссия, Ассимъ Паша и Абро Ефенди за Турция.

**) Потикъ за това движение даде — тогавашнийтъ стогодишенъ юбилей на отецътъ на нѣмскитѣ гимнастически дружества Янъ! Редактираната отъ Начевича „Марица“ напечата брой 6 (15 Авг. 1878) една биография на Яна, брой 8 подлистници върху гимнастиката и т. н. По-късно организацията ржководеха русски офицери.

***) Върху румелийското положение 1878—79 ср. наедно съ тогавашнитѣ Пловдивски и Сливненски вѣстници особенно общийтъ отчетъ на Столипина въ русскийтъ „Правительственный вѣстникъ“, прѣпечатанъ въ „Марица“ бр. 110 и слѣд. и маркизъ Батъ Observations on Bulgarian affairs, London 1880.

гарнизони не ще да е възможно безъ кръвопролитие, и отъ друга, че изборътъ на първийтъ генералъ-губернаторъ изисква най-голѣма прѣдпазливость. Спрямо организацията на страната Портата желаеше единъ ограниченъ вилаетский законъ, а Европейскитѣ прѣдставители, напротивъ, либерални учреждения, за да съперничатъ съ съсѣдното българско Княжество. На 14 Априлий 1879 биде подписанъ Органическийтъ уставъ, единъ твърдѣ подробенъ административенъ кодексъ съ 496 члена, при него още 13 приложения съ по-нататашни 637 члена *. Въ него не могли да се правятъ никакви измѣнения, освѣнъ съ съгласието на всички Сили, подписавши договорътъ и Портата. Тойзи уставъ има много празднини и недостатъци, обясняеми отъ бързата компиляция, но въ общность може да се счита като сполучливъ. Своеобразни сѫ изобрѣтателнитѣ клаузи за защитата на меншинствата и изобщо за прокарването на една пълна национална и религиозна равноправность.

Румелийцитѣ между това испратиха Иванъ Евстратиевъ Гешова и лѣкарьтъ д-ръ Янкулова, като депутация, до Великитѣ Сили; тѣ пѫтьомъ минаха прѣзъ Търново, но слѣдъ щетнитѣ усилия за едно съединение на Румелия съ България се завърнаха дома прѣзъ София въ Юлий 1879. По него врѣме голѣмитѣ военни смотрове прѣзъ Априлий придаваха на страната воинственъ изгледъ, единъ —отъ генералъ Скобелевъ въ Сливенъ на милицията и гимнаститѣ, другъ единъ — отъ генералъ Столипинъ при Пловдивъ на русскитѣ войски, румелийската милиция и 15.000 гимнастици. Само прѣката намѣса на русскийтъ Императоръ доведе страната до пълно умиряване. Той испрати въ Източна Румелия генералъ-адютантътъ Обручева, който прѣдалъ едно писмо отъ царьтъ на Султанътъ; той пристигна въ Пловдивъ на 24 Априлий и на слѣдующийтъ день събра Българетѣ въ катедралната черкова. Тамъ прочете една императорска прокламация, която указваше на широката мѣстна автономия за Румелия, не одобряваше мисъльта за съпротивление и изискваше отъ населението довѣрие въ бѫдущето; Обручевъ чете текстътъ на русски, Екзархътъ на български. Отъ Обручева, който посѣти и други градове, Румелийцитѣ за пръвъ пѫть чуха съвсѣмъ опрѣдѣлено, че турскитѣ войски нѣма да стѫпятъ въ страната, ако населението остане спокойно.

Постътъ генералъ-губернаторъ или по български главенъ управитель, съ който се съединяваше една заплата отъ 300,000 зла-

*) Statut organique de la Rouméie Orientale. Цариградъ, Пера 1879, 4° (рѣдкость). Българ. прѣводъ (отъ Груевъ), Пловдивъ, у Данова 1879, 8°.

тни грошове наедно съ 100,000 гроша прѣдставителни, получи князь Александръ Богориди, извѣстнийтъ въ турскийтъ служебенъ языкъ подъ името Алеко Паша. Той е синъ на първийтъ князь Самосский Стефанъ Богориди (стр. 362), който произхождаше изъ Котелъ, но скоро се ассимилиралъ чрѣзъ служба на Портата и родственни свръзки съ грьцкитѣ драгомански и посланнически фамилии въ Цариградскийтъ Фенеръ. Отъ синоветѣ на Стефана по-старийтъ Николаки се прѣселилъ въ Молдавия (неговитѣ потомци носятъ името Конаки-Богориди); по-младийтъ Алеко служилъ въ турската дипломатия, напослѣдне като посланникъ въ Виена. Главнийтъ Управитель не знаеше български и се сношаваше съ Румелийцитѣ, както и неговата съпруга Аспазия, една цариградска Гъркиня, французски, турски и грьцки. Той бѣше вече старецъ, при това бездѣтенъ, не обичаше оффициални приеми и освѣнъ него бѣше крайно пестеливъ; въ продължение на петь години той даде на Румелийцитѣ единъ единственъ тържественъ обѣдъ.

Назначението на Богориди направи въ Румелия най-добро впечатлѣние: единъ високъ турски сановникъ съ наслѣдственъ авторитетъ между Българетѣ, при това като че въ едно лице Българинъ, Гръкъ и Турчинъ. Прѣдъ пристиганието му въпросътъ като какво ще носи той на главата си бѣше извънмѣрно остъръ. На 15 Май 1879 Главнийтъ Управитель прѣмина границата въ червенъ фесъ, вслѣдствие изричната заповѣдь на Портата, макаръ че възбуждението на духоветѣ въ Пловдивъ бѣше извѣстно. Слѣдъ прѣминаванието на Харманлийската станция виждаха Богориди гологлавъ, а въ Пловдивъ, влѣдствие русското посрѣдничество, слѣзе на станцията съ български милиционенъ калпакъ. За това и срѣщанието му бѣше съвършенно дружелюбно. Въ черковата Екзархътъ му каза привѣтственно слово на български, Богориди отговори на грьцки. На слѣдующий день замина генералъ Столипинъ. На 18 Май прѣдъ конакътъ тържествено се прочете ферманътъ за назначението му на турски и български, въ присѫтствие на Европейската Коммиссия, но слѣдъ дълги расправии турскийтъ флагъ не развиха. Послѣднитѣ русски полкове оставиха Бургаското пристанище въ началото на Августъ; сѫщо и коммиссията отпѫтува прѣзъ него мѣсецъ, когато всичко изгледваше да е въ редъ.

Новата организация биде бързо уведена. Отъ основнитѣ черти на областнитѣ права достойно е за отбѣлѣзвание и слѣдующето. Директорътъ и префектитѣ утвърдява Султанътъ, но ако неговото утвърждение или вето не послѣдва въ течение на единъ мѣсецъ,

назначенийтъ се счита за утвърденъ. Султанътъ назначава всички висши офицери на милицията; назначенията отъ капитанъ на долу се повѣряватъ на Главнийтъ Управитель. Всички сѫдебни рѣшения ставаха въ името на Султанътъ, който също имаше право на помилование. Приетитѣ отъ Областното Събрание закони, както и бюджетътъ, се нуждаваха отъ одобрението на Султанътъ, но влизаха въ дѣйствие, ако утвърждението или ветото не послѣдваше въ продължение на два мѣсеци. Турскитѣ закони оставаха въ сила, но можеха да бѫдатъ подобрявани или измѣнявани отъ Областното Събрание. Областното Събрание имаше право освѣнъ законитѣ да постановява привременни административни правилници, които прогласяваше самъ Главнийтъ Управитель. Горитѣ, рудницитѣ и недвижимитѣ турски държавни имоти бѣха собственность на областьта. Портата получаваше три десети отъ приходитѣ на страната и вънъ отъ това имаше участие и въ приходитѣ отъ митата (5000 лири годишно), както и отъ пощитѣ, и телеграфитѣ. Въ страната важеха три официални язици, българский, турский и грьцкий. Когато въ нѣкой окрѫгъ националното меншинство се равняваше на половината отъ болшинството, тогава всички официални извѣщения трѣбваше да ставатъ на тѣхний языкъ. Законитѣ и правилницитѣ за цѣлата область се издаваха на всички три язици; въ сѫдилищата всѣкой можеше да се ползува съ свойтъ языкъ.

Администрацията водѣха шесть директори: за Вѫтрѣшнитѣ дѣла, Милицията, Правосѫдието, Просвѣщението и Обществениитѣ Сгради (наедно съ търговията, земледѣлието, пощитѣ и телеграфитѣ). Тѣ бѣха назначени тутакси подирь дохожданието на Богориди. Директоръ на Вѫтрѣшнитѣ дѣла, който като главенъ секретарь на областьта, бѣ прѣдставитель на Главнийтъ Управитель и също трѣбваше да се грижи за дипломатическитѣ дѣла и вѣроисповѣднитѣ въпроси, бѣше Гавриилъ ефенди Крьстовичъ изъ Котелъ. Тоя старъ треперящъ господинъ съ снѣжнобѣла коса изучавалъ въ Парижъ по врѣмето на Луи Филиппа правото, послѣ нѣколко врѣме служилъ въ управлението на автономнийтъ островъ Самосъ, сѣтнѣ като членъ на Върховнийтъ Кассационенъ Сѫдъ участвувалъ въ изработванието на турскитѣ кодекси и се считалъ въ Цариградъ като прѣвъсходенъ знатокъ на търговското право. Въ българскитѣ въпроси той приемаше живо участие прѣзъ черковната борба. Той бѣше вѣренъ служитель на Портата, въ длъжностьта упоритъ работникъ; въ Областното Събрание говорѣше винаги, като съ малки дѣца, строго и съ кратки прѣдложения. Милицията въ първитѣ мѣ-

сеци управляваше полковникъ на французскийтъ легионъ отъ чужденци, **Виталисъ**, по рождение Перотъ, една въ висока степень безврѣдна, почти комическа личность, послѣ отъ Августъ 1879 почти петь години наредъ образованийтъ и енергический Пруссакъ Вилхелмъ **Штрекеръ**, като турский артиллерийский генералъ називаемъ **Рашидъ Паша**, който билъ на служба у Портата отъ 1854 († въ Януарий 1890). Финансовийтъ директоръ **Шмидтъ** бѣше способенъ администраторъ, но си повреди съ своята българофобия и трѣбваше въ Априлий 1880 да си даде отставката; неговий прѣемникъ биде българский лѣкарь Д-ръ Георгий **Странский** изъ Калоферъ, който се училъ въ Букурещъ, прѣзъ войната работилъ въ русскитѣ болници и въ Търновското Учредително Събрание приемаше участие като Плѣвненский прѣдставитель.*) Правосѫдието пое старийтъ патриотъ Тодоръ Искровъ **Кесяковъ**, братъ на по-горѣ споменатийтъ подполковникъ, Общественнитѣ Сгради Д-ръ **Вълковичъ**, Просвѣщението педагогическийтъ писатель Иоакимъ **Греувъ**, и тримата изъ Копривщица.

Областното Събрание, което трѣбваше всѣка година да се събира прѣзъ есеньта на два мѣсеца, броеше 56 прѣдставители, а именно споредъ първитѣ избори 40 Българе, 6 Турци, 5 Гърци, 2 Ерменци, 2 Евреи и 1 Французинъ (католическийтъ епископъ), всички чиновници, лѣкари, духовни, търговци, но ни единъ селянинъ. Изборни бѣха 36 прѣдставители, отъ които половината трѣбваше да се възобновяватъ всѣки двѣ години; 10 депутати назначаваше Главнийтъ Управитель изъ интеллигенцията и търговската класса, 10 други бѣха прѣдставители по право, именно началницитѣ на седемьтѣ исповѣдания (Българе, Гърци, Ерменци, Католици, Методисти, Мусулмане и Евреи), както и два прѣдсѣдателя на сѫдилища и главнийтъ контрольоръ. Активно избирателно право имаха Румелийци, които иматъ по-вече отъ 21 година, които или сами иматъ землевладѣния или сѫ синове на землевладѣлци, или стоятъ на чело на нѣкое търговско или индустриално занятие или сѫ свършили образованието си; подирь истичанието на 15 години до изборитѣ трѣбвало да се допущатъ само грамотнитѣ. Областното Събрание, което засѣдаваше въ една бивша баня, можеше да се занимава само съ икономически и административни въпроси, но никакъ не съ политика. «Тронната рѣчь» на Глав-

*) Между многото приказки, които вѣстницитѣ распространиха върху тие страни, принадлѣжи и историята за тойзи балкански Българинъ отъ махалата Страно въ Калоферъ, че той билъ Полякъ или Чехъ.

нийтъ Управитель винаги четеше Груевъ на тритѣ официални язици въ страната. Областното Събрание всѣка година избираше единъ десетичленень Постояненъ Комитетъ, който сжщеврѣменно бѣше съвѣтъ на Управительтъ.

Управлението бѣше наредено по французский образецъ. Между 28-тѣ околийски началници имаше 3 Турци (въ Рупчосъ, Кърджали и Айтосъ) и 3 Гърци (Станимака, Кавакли, Анхиало). Въ правосждието служеха мнозина Австрийци, по вечето Чехи. Финанциитѣ бѣха винаги слаби, съ дефицити и дългове. Бюджетътъ отъ 1882 показва 75 мил. гроша приходи, 87 мил. разноски, 1883 79 мил. приходи и 81½ мил. разноски. Митническа граница сжществуваше само при морето и срѣщу Княжеството. Много се правеше за Обществениитѣ Сгради. Училищата бѣха вѣроисповѣдни, а поддържанитѣ отъ страната срѣдни училища само български.

Организацията на милицията бѣ дѣло на французскийтъ военъ аташе въ Цариградъ Де Торси. Всеобщата дванадесетгодишна повинность трѣбваше да се произвожда на три класси, активната служба споредъ жребието или по пълни двѣ години, или само по два мѣсеца годишни обучения. Отъ 12 дружини обикновенно трѣбваше да се показва само по една кадрова рота. За образованието на офицери и унтеръ-офицери служеше учебнийтъ баталионъ: 2 роти пѣхота, 1 каваллерийский ескадронъ (най-добрата войска въ цѣлата милиция), 1 полубатарея съ 4 русски отъ-отзадъ пълнящи се орждия и 1 рота технически войски. Годишнийтъ контингентъ броеше 4118 души. Подъ оржжие стоеха около 2800 души, именно 18 кадрови роти пѣхота (3-тѣ дружини Пловдивска, Хасковска и Бургазска имаха всѣка по три роти) и учебнийтъ баталионъ. Войскитѣ нѣмаха знамена, точно прѣдписаната, по исканията на Руситѣ, въ уставътъ униформа бѣше заимствувана отъ опълченскитѣ дружини прѣзъ войната, и командата бѣше на русский языкъ. Между офицеритѣ освѣнъ Българе имаше много Руси, Нѣмци, Французи и полуфранцузи, но малко коллективенъ духъ.*) Българскитѣ офицери скоро почнаха да се занимаватъ много съ политика. Избрана войска бѣше организираната споредъ французский образецъ жандармерия (1425 души). Нейнийтъ началникъ бѣше единъ старъ Англичанинъ Бортвикъ (Махиръ бей), генералъ, безъ да е служилъ въ нѣкоя войска, който по външность наумяваше нѣкой състоятеленъ митнический инспекторъ.

*) Срав. (фонъ Махъ, бълг. майоръ) Elf. Jahre Balkan. Erinnerungen eines preussischen Officiers aus den Jahren 1876 bis 1887. Breslau 1889.

Особенностьта на областьта, която у българскийтъ народъ се наричаше автономия (въ противоположность на княжество) можеше собственно по-ясно да се забѣлѣжи само въ Пловдивъ и Бургазъ; инакъ другадѣ за разликата спрямо Княжеството наумяваше най-много прогласяванието на сѫдебнитѣ рѣшения въ името на Султанътъ. Слѣдъ голѣмитѣ бури и загуби послѣдва дѫлбокъ миръ съ неочаквана безопасность. Страната, една отъ най-богатитѣ на полуоствовътъ, скоро се оправи. Политически бъркотии, като ония въ Княжеството, тамъ нѣмаше. Всичко тамъ неотмѣнно бѣше наредено по органическийтъ уставъ и се намираше подъ многократенъ контролъ: на Портата, консулитѣ, Областното Събрание, тритѣ националности и свободнийтъ печатъ. Чиновницитѣ рѣдко се смѣняваха, понеже споредъ органическийтъ уставъ уволняванието изискваше сѫдебна прѣсѫда. На кормилото бѣха не емигранти но мѣстни отдавна тукъ заселени хора, особенно бегличийскитѣ семейства изъ Копривщица и происходящитѣ отъ тѣхъ Пловдивски патрици. Противъ триязичната столица Пловдивъ изстѫпяше Сливенъ, като центръ на българското национално движение. Скоро се забѣлѣзаха зачатки на румелийский мѣстенъ патриотизмъ: интеллигенцията, обезпечена чрѣзъ трайни и тлъсти приходи и по-образована вслѣдствие сношенията съ Цариградъ и морето, считаше себе си за нѣщо по-добро отъ хората отвадъ планинитѣ, въ Княжеството. За партии между Българетѣ тукъ прѣзъ първитѣ три години нище не се забѣлѣзваше, понеже тѣ бѣха съединени за да противостоятъ на другитѣ националности, до като тие имаха нѣкакво значение.

Идеята за съединение остана винаги популярна. Тя постоянно се поддържаше чрѣзъ непрѣкѫснатитѣ шикани на Портата противъ «привилегированийтъ вилаетъ», чрѣзъ постоянно откритийтъ въпросъ за турскитѣ гарнизони и особенно чрѣзъ митническата граница срѣщу Княжеството, което бѣше за Румелийцитѣ най-важното тържище за тѣхнийтъ извозъ. Князь Александръ получаваше на своитѣ праздници многобройни поздравителни телеграми изъ румелийскитѣ градове, виждаше на своитѣ придворни балове постоянно Пловдивски гости и често приемаше прѣминаващитѣ румелийски политици. Автономната область можеше да има бѫдущность, да бѣше тя островъ като Критъ и Самосъ; но въ една вътрѣшна земя, всрѣдъ искусственни граници и при едно силно народно движение, тя не можеше да се задържи за дълго врѣме. Населението гледаше на областната организация само като на нѣщо привремѣнно.

Аналитѣ на областьта сѫ монотонни. Отъ начало Богориди се

намираше съвършено подъ влиянието на младийтъ русский генераленъ консулъ князь Цертелевъ и онова на д-ръ Вълковичъ. Първото Областно Събрание прѣзъ есеньта 1879 подъ прѣдсѣдателството на Иванъ Евстр. Гешовъ, който по-подирь стана директоръ на финанциитѣ, произвождаше съ своята сериозность най-добро впечатлѣние. То вотира голѣми сумми за разоренитѣ прѣзъ военното врѣме села, но тѣ били по-вечето заличени отъ Портата, за да се не намали румелийскийтъ трибутенъ дѣлъ. При увождането на уставътъ бѣха унищожени гимнастическитѣ дружества и тѣхнитѣ членове бѣха включени въ запаснитѣ класси на милицията. Завръщанието на турскитѣ бѣженци поведе къмъ образувание при Айтосъ (Августъ 1879) и Кърджали (Февруарий 1880) турски чети, съ които областната милиция трѣбваше да се бие. Въ Май 1880 стана единъ таенъ конгрессъ за съединение въ Сливенъ, въ който участвуваха Стамболовъ и Живковъ, да се не прѣдприема нищо безъ съгласието на Великитѣ Сили; въ сѫщото врѣме единъ заемъ 60,000 лири отъ българската Народна Банка въ София на румелийскитѣ земледѣлчески касси поддигна много излишенъ шумъ.*) Убиванието майката на генерала Скобелева близу до Пловдивъ, която пѫтуваше по България съ благотворителни цѣли, отъ румелийскийтъ инженеръ-капитанъ Узатисъ, Перотъ, който бѣше служилъ и въ русската армия, и отъ нѣколко Черногорци, възбуди въ Юлий голѣмо вълнение. Това убийство бѣше една отъ главнитѣ причини за умопобърканието, което постигна русскийтъ прѣдставитель Цертелевъ; неговъ прѣемникъ бѣше Е. Р. Кребель, който по-прѣди служилъ много години въ Персия.

Прѣвратътъ въ Княжеството 1881 получи отгласъ въ Румелия, гдѣто противъ него ратуваха и на митингитѣ, и въ вѣстницитѣ, които дори проповѣдваха «убийството на тиранътъ.» Богориди блѣнуваше за българскийтъ тронъ. Той попадна скоро подъ влиянието на емигрантинътъ Каравеловъ, учитель въ гимназията, по-късно Пловдивский кметъ; назначаванието на Каравелова за румелийски директоръ на финанциитѣ не допустнаха Руссия и Турция. И Българетѣ въ Румелия образуваха тогава партии, консерваторитѣ се наричаха съединисти, радикалитѣ съ една русска дума казьони или ловчии за служби. Още 1882 при замѣстителнитѣ избори побѣдиха консерваторитѣ, а 1883 вече радикалитѣ, къмъ които се присъедини сѫщо и д-ръ Странский, за да стане скоро прѣдсѣдатель на Областното Събрание. На свършекътъ директорията се

*) То не бѣше заемъ на румелийското правителство и сѫщо бѣше излишно да се одобрява въ тайно засѣдание на Народното Събрание.

състоеше на половина отъ радикали: Саллабашевъ на Правосѫдието, въспитаникъ въ Прага, математикъ, изъ Стара-Загора, Дагоровъ на Обществениитѣ Сгради, земледѣлецътъ Иванъ Хаджи Петровъ изъ Котелъ на Финанцинтѣ, съ тѣхъ Крьстевичъ, Груевъ и Штрекеръ.

Въ Априлий 1884 се свърши петгодишниятъ служебенъ срокъ на Богориди. Съ Русситѣ той бѣше съвсѣмъ развалилъ отношенията си поради дребни конфликти съ генералнийтъ консулъ, а сѫщо и Портата не му даде разрѣшение за едно пѫтувание къмъ кабинетитѣ на Великитѣ Сили. Въ страната радикалитѣ усърдствуваха за неговото прѣизбирание, съединиститѣ за назначаванието князь Александръ за Главенъ Управитель. На 26 Априлий Султанътъ подписа назначението на Крьстевича, който за напрѣдъ официално се наричаше Гаврилъ Паша. Радикалитѣ, чийто водитель Каравеловъ между това се завьрна въ Княжеството, се поставиха враждебно спрямо новийтъ Главенъ Управитель, но при изборитѣ бѣха тъй силно разбити, щото останаха въ Областното Събрание съвсѣмъ безъ прѣдставители. Новата директория се състоеше само отъ консерватори или съединисти, които, обаче, като правителственна партия, трѣбваше да се обхождатъ твърдѣ прѣдпазливо съ свойтъ идеалъ: Н. А. Начовъ (изъ Стара Загора, до тогава префектъ въ Сливенъ) на Вѫтрѣшнитѣ дѣла, д-ръ Хакановъ (отъ сѫщото мѣсто) на Обществениитѣ Сгради, Бобчевъ (изъ Елена) на Правосѫдието, Маджаровъ (изъ Копривщица) на Финанцинтѣ, Величковъ на Просвѣщението; милицията командуваше пакъ единъ Пруссакъ на служба у Портата, генералъ Дригалский.

Изъ миналото на Областьта трѣбва да споменемъ и Помашкийтъ въпросъ въ Родопитѣ, който има своята история. Прѣзъ войната Русситѣ бѣха минали мухамеданскитѣ мѣстности чакъ до Арда, прѣзъ окупацията бѣха ги отнели и топографически, но по-послѣ крѫгътъ на форпостоветѣ биде намаленъ до послѣдня степень поради мѫчното настаняване и прѣхранвание на войскитѣ изъ пръснатитѣ планински колиби. Въ вѫтрѣшностьта на планината по него врѣме помашки башибозуци, турски мародери и обрѫжени мухамедански бѣжанци изъ цѣла Румелия образуваха една неорганизирана «разбойническа войска», чиито началници станаха нѣкои английски и полски авантюристи.

Берлинскийтъ договоръ прокара границата прѣзъ тие мухамедански области. Румелийското правителство пое отъ Русситѣ само мѣстноститѣ Чепино и источнийтъ Рупчосъ. Чисто турското Кърджали бѣше получено по добъръ начинъ, мѣстнитѣ длъжности бѣха заети отъ

туземни Турци, на които много се хареса редовната мѣсечна заплата, и всички недобори бѣха опростени. Въ источнийтъ Рупчосъ поставиха за началникъ единъ Пловдивский бей. Но остатъкътъ, родината на Баташкитѣ и Перущинскитѣ грабители, не се присъедини. По тойзи начинъ по между договорната и истинската граници произлѣзе една независима планинска страна, непрѣдаденитѣ или неподчиненитѣ села или Помашката республика, 22 общини подъ най-високитѣ върхове на Родопитѣ, по цѣлото горне течение на Кричимската рѣка, една ивица земя отъ Истокъ къмъ Западъ широка 10—12 часа, съ 19.000 души въ около 2.500 кѫщи.[1]) Тя е една непроходима планинска страна безъ шоссета или сгодни керванни пѫтища, въ която вирѣятъ само високи борове и храбри мѫжье. Скотовъдство, дърварство, правение катранъ, сѣяние ленъ и тъчение прости аби сѫ единственнитѣ поминъчни клонове на първобитнитѣ, но храбри жители. Главатарьтъ имъ бѣше ползующийтъ се съ лоша слава отъ 1876 Ахмедъ Ага Тъмръшлия. Други аги бѣха избрани за ковчежници, бирници и т. н., устроена бѣ жандармерия и даноцитѣ намалени до минимумъ.

Твърдѣ боязливитѣ опити на румелийското правителство да добиятъ тази планинска страна иматъ своята история.[2]) Въ Декемврий 1880 Портата обѣща да прѣдаде четиритѣ западни села, но работата стигна само до едно свиждание между Сѣрскийтъ мютесарифъ, когото придружаваше прочутийтъ съ Баташкитѣ злодѣйства Ахмедъ Барутунлиятъ, и Пазарджикскийтъ префектъ въ селото Довленъ. И слѣдствието му бѣше, че румелийскитѣ чиновници трѣбвало найсърдчено да яхнатъ отъ тамъ назадъ по срѣдъ тълпи отъ фанатически, добрѣ обрѫжени мухамедане, като изъ една неприятелска страна. Ахмедъ Ага Тъмръшлиятъ самъ прѣдлагалъ веднажъ да се подчини, ако го назначатъ за началникъ, но румелийското правителство не желаяло да има между своитѣ чиновници едного отъ найглавнитѣ виновници на незабравенитѣ кланьета. Когато азъ посѣтихъ 1883 сѣвернийтъ склонъ на планината, въ вѫтрѣшностьта имаше вълнение. Агитѣ упражняваха истинско юмручно право, от-

[1]) Къмъ околията Рупчосъ трѣбваше да принадлѣжатъ: Грохотна. Джиовренъ, Мъгла, Триградъ (съ срѣдневѣковни развалини) Кюстенджикъ (съ селцето Дешюкъ-дере), Беденъ или Беденъ Баня съ топли минерални извори, Михалково, Балабанъ, Чуруково, Осиково, Петваръ, Лясково, Брѣзие, Настанъ; къмъ тие 14 села 1881 се присъединиха сѫщо Тамрашъ или Тъмръшъ, Брѣзовица и Черешово. Къмъ Пещерската околия трѣбваше да се отнесатъ: Довленъ, Карабулакъ, Наиплии, Селча и пръснатитѣ Колиби Бабякъ при Чепино.

[2]) Хр. П. Константиновъ (журналистъ, родомъ изъ Ахъръ-Челеби), Непрѣдаденитѣ села въ Родопската область, 1877 и слѣд. 2 книжки.

немаха отъ селянетѣ воловетѣ, ако имъ харесваха или поженваха житото у сиромахътъ. Нѣкои села прѣдлагаха доброволно да сѐ подчинатъ, но партията на агитѣ бѣше по-силна и задуши незадоволството съ сила. Слѣдъ това Портата завзе общинитѣ, безъ да гледа на Берлинскийтъ договоръ, и ги расподѣли между казитѣ Ахъръ-Челеби и Неврокопъ; агитѣ получиха ордени. Румелийцитѣ се покориха на своята сждба и се помжчиха само недоплащанията на трибутътъ да отдадатъ на непълнотата на тѣхната территория. Съ награденийтъ съ ордени Ахмедъ Тъмръшлиятъ, който носеше мундиръ на юзбашия (капитанъ) и имаше лейбгвардия, тѣ се обрьщаха тогава като съ единъ съсѣденъ князь.

5. Съединението съ Източна Румелия 1885 и неговитѣ послѣдствия. [1]

Пловдивскийтъ прѣвратъ 1885, срьбско-българската война, Букурещскийтъ миръ Цариградскийтъ протоколъ върху Съединението 1886. Крайтъ на царуванието на Александра I (1886). Изборътъ на князь Фердинанда (1887).

Отъ начало на 1885 въ Румелия имаше вече вълнение, макаръ че страната външно изглеждаше да е спокойна. Радикалитѣ, съ д-ръ Странский и революционерътъ отъ 1876 Захарий ловъ на чело, ревностно експлуатираха мисъльта за съединение противъ управляющитѣ «лъжесъединисти.» Мисъльта за съединение намѣри сега по-голѣмъ откликъ, нежели по-прѣди, по много основания. Портата се ползоваше безмѣрно отъ своето вето; отъ досегашнитѣ шесть бюджета само единъ получи височайше утвърждение, сжщо тъй и отъ законитѣ твърдѣ малко. Администрацията си служеше съ безбройно множество приврѣменни правилници, които трѣбваше отъ година на година да се възобновяватъ. Противъ едно незначително споразумѣние на Румелия съ Княжеството (въ начало на 1885) Портата протестира на основание на суверенитетътъ си. Румелийцитѣ отговориха, че тѣ плащатъ на Портата за митата само една опрѣ-

[1]) Литература: (майоръ фонъ Махъ), Elf Jahre Balkan, Breslau 1889. Д-ръ Шарль Руа (Швейцарецъ изъ Ваадскийтъ кантонъ, който прѣкара нѣколко години въ София като лѣкарь), Souvenirs politiques et militaires de Bulgarie, Paris 1887. А. фонъ Хунъ. Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit и Aus bulgarischer Sturmzeit, Leipzig 1886 (газетенъ корреспондентъ, съ близки отношения къмъ Князьтъ). Спиридонъ Гопчевичъ, Bulgarien und Ost-Rumelien, Leipzig 1886 (газетенъ корреспондентъ, Сърбинъ, неблагоприятенъ на Князътъ и Българетѣ). „Подполковникъ Хунгербюлеръ, Die Schweizerische Militarmission nach dem serbisch-bulg. Kriegsschauplatz, Frauenfeld 1886 mit vielen Plänen (на мѣстото събранъ военно-исторический материалъ у срьбскитѣ и българскитѣ военни власти). Срав. английскитѣ и италиянскитѣ Сини книги и Роленъ-Жакмена въ Revue de droit international XVIII, 378 и слѣд. и XIX, 82, 202.

дѣлена сумма, и че то е тѣхна работа, като какъ тѣ ще я доставятъ. Тогава Портата поддигна въпросъ за суммата, искаше сама да поеме управлението на митницитѣ, дори прѣдвиждаха цѣла ревизия на Уставътъ съ цѣль да натоварятъ по-вече Областьта. Прѣзъ лѣтото Главнийтъ Управитель замина за Цариградъ, особенно за да наредатъ въпросътъ за митата и се завьрна чакъ на 1 Септемврий.

Между това се показаха симптоми на едно силно народно движение. Радикалнитѣ Пловдивски и Софийски вѣстници ревностно въспѣваха култътъ на българскитѣ съзаклѣтници и възстанници прѣзъ послѣдното турско врѣме и обстоятелно разгледваха въпросътъ, дали Источна Румелия заслужва по-нататъшно сѫществувание. Стояновъ даде на движението една организация по образецътъ на нѣкогашнитѣ тайни комитети противъ турското господство. Въ нея приеха участие многобройни депутати, лѣкари, жандармски и милиционни офицери; на послѣднитѣ това бѣше лесно, понеже областнитѣ войски, по нѣмание знамена, не даваха клетва. Лѣтнитѣ обучения на милиционнитѣ дружини тъкмо прѣдставяха благоприятенъ случай за въорѫжено възстание. Едно тайно събрание въ Дермендере при Пловдивъ на 25 Юлий опрѣдѣли избухванието на революцията между 15 и 20 Септемврий. Съзаклѣтницитѣ испратиха една депутация при князь Александра въ Варна съ молба, да може той да се тури на чело, но бѣха рѣшени и безъ него да извършатъ дѣлото.

Нѣкои дребни мѣстни вълнения въ Панагюрище, Чирпанъ и Конаре ускориха избухванието, защото областното правителство стана по-внимателно и особенно слѣдеше Стоянова. Послѣдва критическата Пловдивска нощь срѣщу Петъкъ на 6 Септемврий 1885. Всички русски офицери, научени за приготовленията въ навечериетѣ, очаквающе останали си дома, между тѣхъ и полицейскийтъ префектъ, единъ руский майоръ. Въ тьмни зори майоритѣ Николаевъ, Филовъ и Муткуровъ отъ лѣтний лагеръ встѫпиха въ градътъ и обиколиха конакътъ съ викъ: «да живѣе съединена България!» «да живѣе князь Александръ!» Стояновъ влѣзълъ въ жилището на Главний Управитель, който токо-що се обличалъ и му съобщилъ, че той е сваленъ и арестованъ. На съмвание послѣднийтъ «Источнорумелийский Паша» качиха въ една кола, едно Българско момиче въ калпакъ и съ сабля въ рѫка сѣдна до него и уплашенийтъ старецъ прѣкараха въ театрално триумфално шествие прѣзъ градътъ. Послѣ го прѣпратиха прѣзъ Срѣдня Гора за София, отъ гдѣто по-късно го отпуснаха прѣзъ Варна за Цариградъ. Сѫ-

щата участь постигна Дригалский и Бортвикъ. Цѣлата революция се извърши безъ кръвопролитие, освѣнъ паданието на двамина.[1]).

На утреньта се състави приврѣменното правителство подъ прѣдсѣдателството на д-ръ Странский; майоръ Николаевъ се назначи за главнокомандующий на милицията, всичко способно за отбрана население се свика къмъ оржжие вжтрѣ въ 40 часа, спрѣ се всѣкакво телеграфическо съобщение и се испрати отдѣленъ тренъ съ пионерната рота за да прѣкжсне желѣзницата при Харманлии. Въ страната революцията бѣше готова въ единъ мигъ, съ камбаненъ звонъ и флагове.

Погледитѣ на водителитѣ бѣха обърнати къмъ Варна. Тамъ на 3 Септемврий князь Александръ прие пратеницитѣ на съзаклѣтницитѣ, прѣдводими отъ македонскийтъ журналистъ Ризовъ, но понеже нѣмалъ твърда вѣра въ това дѣло, ги убѣждавалъ, да се откажатъ отъ него. На 6 Септемврий по пладнѣ се получва една телеграмма отъ Странский и Николаевъ за сполуката на революцията. Да не приемеше Князьтъ провъзгласяванието, той трѣбваше срѣщу разюзданото народно движение да противопостави едно безславно отказвание отъ прѣстолътъ; приеме ли, на вѣрно ще има всички Велики Сили противъ себе, а българскийтъ народъ цѣлъ съ себе си. Той се рѣши на послѣдното, незабавно заповѣда мобилизиранието на войската въ Княжеството и замина прѣзъ Търново, придружаванъ отъ Каравеловъ, Стамболовъ и единъ адютантъ. слѣдъ бързо пжтувание на 9 Септемврий вѫлзи въ Пловдивъ, гдѣто бѣше привѣтствуванъ съ бурна радость. Веднага свиканото Народно Събрание въ София одобри Съединението и единогласно отпусна извънреденъ кредитъ на 15 мил. лева.

Портата бѣше изненадана, но се задоволи съ протести и отбранителни приготовления противъ едно очаквано нападение на Българетѣ на Одринъ и Македония. Бързото участие на Князьтъ въ единъ враждебенъ актъ противъ Берлинскийтъ договоръ не се хареса на Великитѣ Сили. Само Англия открито поддържаше това народно движение. Руссия повика назадъ всички русски офицери изъ България и Румелия, които бѣха испратени тамъ като приврѣменни инструктори и не можеха да идатъ срѣщу Султанътъ безъ едно сжщеврѣменно обявление на война отъ тѣхнийтъ суверенъ. Тѣхни-

[1]) Началникътъ на пощенската станция, Бессарабецътъ Тодоровъ, на поканата да я прѣдаде, упушналъ майорътъ Райчо Николовъ, но билъ раскжсанъ на парчета отъ народътъ при трупа на популярнийтъ офицеръ и хвърленъ въ Марица. Майоръ Райчо бѣше онова българско момче, което 1854 отъ Силистра прѣплува Дунавътъ, за да извѣсти на генералъ Горчаковъ готвящето се прѣминувание на Турцитѣ, и вслѣдствие на това бѣше въспитанъ на русско иждивение.

тѣ мѣста трѣбваше скоро да се попълнатъ съ млади, неопитни сили, което не бѣше никакъ мжчно, понеже съ голѣма щедрость бѣше възпитавано многобройно българско офицерско съсловие. Военното министерство на 10 Септемврий пое артиллерийскйтъ капитанъ Никифоровъ, капитанъ Петровъ стана началникъ на Щабътъ, млади капитани, които по-вечето бѣха добили воинска опитность въ опълченскитѣ дружини на 1877 година прѣзъ Старо-Загорскитѣ, Шипченскитѣ и Шейновскитѣ дни, по душа, тѣло и по призвание солдати, станаха полкови командири. Мобилизацията на 50—55 хилядната войска на Княжеството биде точно извършена и изстжпи къмъ границата.

Румелийската милиция въ петь деня бѣше готова, понеже подробноститѣ за мобилизацията бѣха приготвени отъ Штрекера и Русситѣ. Отъ 18-тѣ кадрови роти направиха 18 дружини, отъ пѣхотата на учебната дружина чрѣзъ прибавка на нѣкогашнитѣ гимнастици 17 запасни дружини, отъ ескадронътъ чрѣзъ прибавка на жандарми и доброволци единъ кавалерийский полкъ, въ общность 38.230 души съ 254 офицери. Обмундированието бързо се попълни чрѣзъ Сливненскитѣ сукнени запаси. Околията Кърджали веднага се присъедини къмъ Портата и не се повърна вече въ български ржцѣ. Главнийтъ корпусъ стоеше на Марица и Тунджа съ фронтъ къмъ Одринъ, по-дребни отряди при Бургазъ, Родопитѣ и при Кюстендилъ, всички задъ нови полски укрѣпления. [1])

Дипломатическитѣ надѣжди на Съединението стоеха лоше. Молдавия и Влахия въ свое врѣме лесно се съединиха, защото тѣ и двѣтѣ бѣха равноправни княжества, но тукъ се касаеше до едно трибутарно княжество и една привилегирована область. Русскитѣ заявления бѣха благоприятни за съдинението, но неблагоприятни и лично раздразнени противъ Князьтъ. Скоро князь Александра постигна сжщата сждба, както нѣкога си князя Ипсиланти за неговото участие въ грьцкото възстание; съ единъ приказъ отъ Царьтъ по армията отъ 24 Октомврий той биде обявенъ за лишенъ отъ всички чинове въ русската армия.

Съединението силно възбуди Гърция и Сърбия. Политицитѣ на двѣтѣ кралства се заловиха за теорията на равновѣсието отъ 18-ийтъ вѣкъ, за която не бѣха си наумили при съединението на румжнскитѣ придунавски княжества, и искаха тъй сжщо територилни прибавки. Освѣнъ това печалното вжтрѣшно състояние на Сърбия потикаше Краль Милана къмъ нѣкакво външно прѣдприятие.

1) Военнитѣ подробности вижь въ книгата „Elf Iahre Balkan“ стр. 260 и нататъкъ.

Още на 10 Септемврий сръбската войска бѣше мобилизирана, въ брой 45.000 души; три дивизии стоеха при Нишъ, една при Зайчаръ, една при Лѣсковецъ. Сръбската армия не бѣше линейна войска съ призивни прослуживши запасни, каквато въ подражание на русската армия бѣ българската на Княжеството, но само въ два похода испитана милиция, чиито постоянни кадри на мирно положение броеха само 24 проц. отъ активнийтъ първий призивъ. Войскитѣ мислѣха, че ще вървятъ противъ Турцитѣ, но въ срѣдата на Октомврий послѣдва обръщение на фронтътъ срѣщу България. Краль Миланъ очакваше прѣработката на Берлинскийтъ договоръ и желаеше въ тоя случай да обезпечи за себеси нѣкой дѣлъ земя, не отъ Портата, а отъ България — западната нейна часть или Видинъ, или поне Трънский окрѫгъ. Князь Александръ до послѣденъ мигъ не вѣрваше въ възможностьта на една сръбска война, но неговийтъ Щабъ бѣше на друго мнѣние и накара да подобратъ западналитѣ Видински укрѣпления, да се укрѣпи София, водораздѣлътъ на Сливница и Трънскийтъ пѫтенъ вѫзелъ, да се усили западнийтъ корпусъ при Кюстендилъ и да се състави единъ малъкъ сѣверенъ корпусъ при Видинъ. Сърбитѣ дразнѣха дребнитѣ български погранични патрули, за да иматъ нѣкакъвъ «Casus belli», до като въ сѫбота на 1 Ноемврий въ пустошитѣ между Божица и Власина не дойде до пушкание. На утреньта на 2 Сърбитѣ обявиха война.

Войната се продължава само 14 деня, но чрѣзъ своитѣ обратъ възбуди такова голѣмо внимание, щото скоро започнаха да се смѣятъ на твърдѣ голѣмата литература за този «миниатюренъ походъ.» Сръбскийтъ планъ на войната билъ расчитанъ, че Тимошката дивизия (12.180 души) ще прѣвземе Видинъ, другитѣ четире дивизии (33.110 души) ще настѫпятъ концентрически къмъ София, а именно Дунавската и Дринската дивизии по линията Пиротъ-София, Моравската дивизия прѣзъ Враня, Трънъ, гдѣто тя трѣбвало да се съедини съ идущата отъ Пиротъ Шумадийска дивизия. Българскийтъ западенъ корпусъ се състоеше отъ $13^{1}/_{2}$ дружини, расположени при Кюстендилъ, Трънъ, Царибродъ и София. Въ недѣля на 3 Ноемврий слѣдъ жестокъ бой Българетѣ очистиха укрѣпенитѣ позиции при Трънъ и Врабча, слѣдъ което на 5 Сърбитѣ завзеха Брѣзникъ и на слѣдующийтъ день достигнаха до селото Сопица на югъ отъ този градецъ, като най-отдалечената точка въ този прѣдѣлъ. Слѣдъ упорити боеве въ понедѣлникъ на 4 главнийтъ сръбский корпусъ подстѫпи прѣдъ водораздѣлътъ при *Сливница*, 38 километра отъ София, гдѣто въ една студена безлѣсна планинска

страна, между голи скалисти планини, Българетѣ бѣха приготвили една 15 километра дълга, укрѣпена фронтова линия съ шанцове въ 2—3 етажи и батареи на опорнитѣ точки. Главната квартира на краль Милана бѣше въ Драгоманъ, — князь Александръ, който бързо пристигна отъ Пловдивъ, имаше своята въ Сливница; българскитѣ войски командуваше майоръ Гуджевъ, артиллерията капитанъ Пановъ, Сърбитѣ—генералъ Милютинъ Иовановичъ. Задачата на Българетѣ се състоеше въ това, да се удържатъ въ шанцоветѣ, до като задъ тѣхъ се събере войската, която се връщаше назадъ изъ Румелия съ форсировани бързи походи. На 4 на мѣстото имаше само 9 български дружини съ 32 орждия, но вече на вторийтъ вечерь пристигнаха 10 други, подирь които бързо слѣдваха останалитѣ. Тридневнитѣ боеве при Сливница на 5, 6, 7 Ноемврий се свършиха съ отстжпванието на Сърбитѣ. Критический бѣше третийтъ день. Боеха се отъ едно движение на сърбитѣ отъ Брѣзникъ право на София и Князьтъ побърза на нѣколко часа въ столицата, гдѣто подъ впечатлѣнието на ближнитѣ топовни гърмежи върлуваше найстрашна паника. Сърбитѣ, обаче, тръгнаха отъ Брѣзникъ за Сливница, но при *Гургулятъ* бѣха отблъснати отъ капитанъ Попова. Сжщеврѣменно дѣсното крило подъ началството на ротмистръ Бендеревъ настжпи изъ шанцовитѣ укрѣпления надъ твърдѣ обходнитѣ скалисти ридове *Три уши* и съ щикове нападна срѣщу Драгоманъ. [1]) На Сърбитѣ, които страдаха и отъ недостатъкъ на провиантъ, не оставаше нищо друго, освѣнъ да отстжпятъ, съ намѣрение наново да си опитатъ щастието при Пиротъ. Българетѣ ги слѣдваха по петитѣ; та най-сетнѣ и на брой бѣха тѣ по много, нежели нападающитѣ Сърби.

Капитанъ Поповъ завзе Брѣзникъ и Трънъ. Капитанъ Паница, членъ на Военото сждилище, Търновецъ, който прѣзъ отпускътъ си способствува на Септемврийската румелийска революция, съ единъ легкъ отрядъ, състоящъ повечето отъ македонски доброволци, а именно отъ набрани харамии, завзе планинската страна между Балканътъ и Пиротското шоссе. Походътъ се сключи съ двудневни сражения подъ *Пиротъ* на 14 и 15 Ноемврий, гдѣто Сър-

1) Аврамъ Гуджевъ изъ Сопотъ при Карлово билъ офицеръ прѣди 1877 въ русската пѣхота. Поповъ изъ Шуменъ свършилъ 1876 учението, сражавалъ се подъ Черняева при Делиградъ, послѣ въ българ. дружини при Стара-Загора, Шипка и Шейново. Анастасъ Бендеревъ изъ Горня-Орѣховица при Търново е единъ отъ двамата юнкери, които 1879 свършиха съ отличие новооснованото Военно училище въ София, тутакси стана адютантъ на военнийтъ министръ и слѣдъ това се учи въ Петербургската Академия на Генералнийтъ Щабъ; братъ му (въ Търново) бѣше единъ отъ нашитѣ най-добри окрлжни училищни инспектори.

битѣ 35—40.000 души подъ началството на полковникъ Топаловичъ бѣха атакувани въ тѣхнитѣ отбранителни позиции отъ 42.000 Българе подъ началството на подполковникъ Николаевъ, и градътъ Пиротъ бѣше изгубенъ. Понататъшното кръвопролитие на 16 бѣше спрѣно чрѣзъ австрийското посрѣдничество.

При Видинъ сърбскийтъ генералъ Лѣшанинъ тѣснеше Българетѣ отъ тѣхнитѣ позиции отъ Кула къмъ Ломъ и безуспѣшно въ продължение на шесть деня обсажда Видинъ, защищаванъ отъ инженерь-капитанъ Узунова.

Загубитѣ на Сърбитѣ, споредъ официални данни, възлизатъ на 6957 души: 746 убити (14 офицери), 4570 ранени (97 офицери), 1641 пропаднали или сѫщински плѣнници (5 офицери); загубитѣ на Българетѣ, за които нѣмаме никакви официални свѣдѣния, сѫ около 6219 души: 1000 убити (13 офицери), 4000 ранени (22 офицери), 1019 (3 офицери) войници, доброволци и 200 опълченци земени въ плѣнъ. Българетѣ отнѣха само 2 орѫдия, Сърбитѣ 8. Военнитѣ разноски на България, около 25 милиона, бѣха покрити безъ заемъ изъ запаснитѣ сумми на ковчежничеството и съ реквизиционни записи, които до крайтъ на 1888 лекга-по-лекга се исплатиха. Срьбскитѣ финанции твърдѣ много пострадаха отъ войната. Обозътъ у Сърбитѣ бѣше лошъ, когато у Българетѣ той точно се доставяше подъ рѫководството на окрѫжнитѣ власти; напротивъ, санитарната часть на Сърбитѣ бѣше образцова, на Българетѣ слаба. Борбата бѣше между една линейна армия и милиционна войска; румелийската милиция взе участие само подъ Пиротъ. Срьбскитѣ офицери прѣвъсхождаха българскитѣ и по възрасть, и по практика и движенията се испълняваха отъ тѣхъ точно, когато у Българетѣ отъ начало имаше много бъркотии; напротивъ солдатитѣ у Сърбитѣ бѣха твърдѣ малко обучени. Сърбитѣ отиваха противъ воля въ братоубийствената война, когато Българетѣ се чувствуваха пълни съ въодушевление, че сега тъкмо му е врѣмето да покажатъ на свѣтътъ, що струва тѣхнийтъ народъ.

Окончателно прѣмирие стана въ Пиротъ на 9 Декемврий чрѣзъ посрѣдничеството на военнитѣ атташета на Великитѣ Сили въ Виена; демаркационната линия бѣше границата на страната съ една взаимна неутрална зона. Съ посрѣдничеството на Портата на 19 Февруарий 1886, деньтъ на Санъ-Стефано, се сключи Букурещскийтъ миръ, подписанъ отъ турскийтъ директоръ на прессата Маджидъ Паша, срьбскийтъ посланникъ въ Лондонъ Миатовичъ и българскийтъ директоръ на банката Иванъ Е. Гешовъ; той съдържа единъ единственъ кратъкъ членъ за възстановлението на миръть.

Слѣдъ това се подхвана въпросътъ за съединението. Въ Румелия по него врѣме бѣ останалъ майоръ Шиваровъ само съ една българска линейна дружина, 4 румелийски запасни дружини и 1 ескадронъ отъ доброволци. Послѣдваха миссиитѣ на Гадбанъ ефенди и Шакиръ Паша въ София, а отъ новата 1886 година прѣговоритѣ на министръ Цановъ съ великийтъ везиръ Кямилъ Паша и министрътъ на Външнитѣ дѣла въ Цариградъ. Голѣмо вълнение възбуди въ България искането на Портата да се допустне турский гарнизонъ въ Бургасъ, и Турция и България взаимно да се поддържатъ чрѣзъ спомагателни корпуси на европейската территория. Най-послѣ Султанътъ пристана всѣки петь години да назначава българскийтъ князь за Генералъ Губернаторъ на Источна Румелия, (вслѣдствие русската намѣса безъ да се означава неговото име), като обезщетение за правото, споредъ Берлинскийтъ договоръ, да има турски гарнизони въ Источна Румелия; околията Кърджали и земята на свободнитѣ Помаци въ Родопитѣ да се присъедини къмъ турската территория и да се прѣгледа румелийскийтъ органический уставъ отъ една българо-турска коммиссия. Това споразумѣние биде одобрено съ *Цариградскийтъ протоколъ* на 24 Мартъ 1886 отъ посланницитѣ на Великитѣ сили, слѣдъ това Шакиръ-Паша на 13 Априлий поднесе на Князьтъ въ София на една тържественна аудиенция ферманътъ за назначението му, като Главенъ Управитель.

Тоя резултатъ възбуди въ България голѣмо незадоволство: на сѣверъ отъ Балканътъ пожизненно наслѣдственно Височество, на югъ отъ него петгодишенъ санъ на Паша. Сжщо и отстжпването на мухамеданскитѣ Родопски кжтове породи много критики; Турция получаваше чрѣзъ това една близка естественна крѣпость срѣщу градоветѣ Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ. Между това въ румелийската администрация бѣше унищожена всѣка особенность, централното управление на двѣтѣ страни се съедини за по-голѣма икономия, чиновницитѣ се замѣстиха едни съ други и всичко се уравни. Сжщо и румелийската милиция подъ ржководството на Бендерева биде прѣвърната въ регулярни полкове. Обаче, духътъ на единство, който поведе къмъ побѣди, бѣше изгубенъ. При авансирането и распрѣдѣлението на ордени мнозина се чувствуваха прѣскочени; капитанъ Паница напр. стана майоръ, Бендеревъ си остана ротмистръ, и между капитанитѣ, които командуваха полкове и които командуваха само роти, зина голѣма пропасть. Привремѣннитѣ офицери прѣзъ войната, юнкери или унтеръ-офицери, трѣбваше пакъ да се повърнатъ въ Военното училище или да се подложатъ на испитъ. Въ

правителствената партия се забѣлѣзваше движение противъ министръ-президентътъ Каравеловъ, на чело на което се тури неговий другарь министръ Радославовъ. Отношенията къмъ Руссия оставаха нетърпими. Цанковиститѣ, усилени чрѣзъ румелийскитѣ недоволни, се подкопаваха подъ Князьтъ, на когото и много офицери, които бѣха служили въ Руссия или бѣха се въспитавали тамъ, гледаха като на вѣроломенъ клиентъ на русскийтъ царь. Ентузиазмътъ на правителствената партия спрямо Князьтъ не можеше да пропъди слѣдствията отъ прѣдишното многогодишно подкопавание; всѣкий си наумѣваше, какъ още неотколѣ Стамболовъ говореше противъ Князьтъ, какъ Захарий Стояновъ въ периодътъ на пълномощията трѣбваше да избѣга изъ Княжеството за единъ отровенъ пасквиль и какъ либералнитѣ сатирически вѣстници беспощадно псуваха Князьтъ още прѣди двѣ години. Разнизвающето се положение разясняватъ появившитѣ се тогава брошури при пълната свобода на печатътъ; едни отъ тѣхъ отъ Май и Юний открито искаха отъ Князьтъ и Каравелова отставкитѣ.

При изборитѣ, съединени съ кървави ексцесси, прѣзъ Май въ Румелия по-вечето побѣди правителството. Отъ 2 Юний до 11 Юлий въ София засѣдава̀ Народното Събрание, усилено чрѣзъ 91 румелийски прѣдставители. Тронната рѣчь нанираше на честитата война и извършенното съединение, прѣдставляемо и чрѣзъ самото Народно Събрание съ прѣдставители и отъ двѣтѣ страни. Събранието вотира кредити за попълвание на военнитѣ материали, одоб ри купуванието желѣзницата Русчукъ-Варна, но имаше и нѣколко бурни засѣдания. Радославовъ излѣзе изъ кабинетътъ и се тури на чело на една рѣзка либерална оппозиция противъ Каравелова, положението на когото бѣше твърдѣ расклатено.

Князьтъ посѣти на 20 Юлий Кюстендилъ, за да участвува при праздникътъ на пѣхотнийтъ Струмский полкъ. Два деня по-подирь въ София пристигнаха турскитѣ коммиссари за ревизията на румелийскийтъ уставъ, при което Портата най-много се грижеше за нататашното получавание на своитѣ приходи. Голѣмата врѣва върху мнимитѣ приготовления на Сърбитѣ възбуди вълнение, вслѣдствие на което се поставиха нѣкои наблюдателни постове по границата. Слѣдъ това прѣзъ нощьта въ Петъкъ на 8 Августъ първийтъ князь на съединена България биде нападнатъ въ дворецътъ си отъ военни метежници и арестованъ. Въ историята на християнский Истокъ тойзи случай не е единственъ; можемъ да припомнимъ за свалянието на първийтъ краль на освободена Гърция и на първийтъ князь на

съединена Румжния. Споразумѣни били около 80 офицери, особенно Струмскийтъ полкъ, първийтъ Артиллерийский и Военното училище; на чело стояли майоръ Груевъ, началникътъ на Военното училище и капитанъ Бендеревъ, замѣстникътъ на болнийтъ воененъ министръ. Прѣвратътъ бѣше подражание на свалянието и откарванието на Гавриилъ паша. Князьтъ, прочее, билъ прѣдупрѣждаванъ, но не давалъ никога вѣра на прѣдизвѣстията. Съзаклѣтницитѣ се отнесоха съ свойтъ плѣнникъ, на когото тѣ всички нѣкога се бѣха клѣли въ вѣрность, високомѣрно и жестоко. Тѣ го откараха въ Рахово и отъ тамъ на неговата собственна яхта «Александръ I» въ русскийтъ пограниченъ градъ Рени, отъ гдѣто русското правителство му разрѣши по нататашното пжтувание прѣзъ Лембергъ (Львовъ) за своето Хессенско отечество.

Революционеритѣ владѣха София само три деня. Военнитѣ бунтовници успѣха да съставятъ едно министерство едвамъ вечерьта на първийтъ день, съ Климента и Цанкова на чело, но то бѣше само министерска листа, понеже нѣкои отъ тие министри се намираха далечъ. При все това властитѣ и войскитѣ на всѣкждѣ дадоха клѣтва на новото министерство. Но то скоро изгуби главата си прѣдъ признацитѣ на едно оппозиционно движение въ цѣлата страна и на 12 Августъ отстжпи, слѣдъ което въ София се създаде регентство подъ **Каравелова** съ министерство отъ либерали и консерватори. Подполковникъ Поповъ завзе съ 3000 души безъ орждия изъ Сливница градътъ; революционеритѣ 2000 души съ 24 орждия излѣзоха на източната страна, заплашваха съ бомбордирание, но на 15 Августъ прѣзъ Владая отстжпиха къмъ Перникъ. Между това на всѣкждѣ контръ-революцията дойде въ движение. На чело се намираха прѣдсѣдательтъ на Събранието **Стамболовъ** въ Търново и бригаднийтъ командиръ подполковникъ **Мутку ровъ** (Търновецъ) въ Пловдивъ. На 18 Августъ Мутку ровъ влѣзе въ София съ 4 полка пѣхота заедно съ кавалерия и артиллерия, макаръ че градътъ отдавна се намираше въ ржцѣтѣ на неговийтъ съмисленникъ Поповъ. Съ тоеги и сопи се почна ловъ на подозренитѣ; по-вече отъ сто души, често съвсѣмъ невинни: офицери, бивши министри, служащи при постройката на желѣзницата, търговци и т. н. съ бѣсна ревность бѣха натикани въ затворътъ.

Водителитѣ на контръ-революцията съ телеграмми до князь Александра въ Львовъ го канѣха да се завърне. Тържественно приетъ на границата отъ Стамболова, прѣзъ Русчукъ и Пловдивъ той се завърна на 22 Августъ срѣдъ бурни привѣтствия пакъ въ дворецътъ,

отъ който прѣди 14 деня бѣха насилно го искарали. На слѣдующий день въ Перникъ се сдадоха остатъкътъ бунтовници, безъ всѣкакво сражение. Но положението не бѣше крѣпко. Князьтъ изново се опита за сближение съ Руссия и въ една телеграмма до Императорътъ се изразяваше, че той слага назадъ короната въ неговитѣ ржцѣ, едно необмислено прѣдложение, понеже суверенътъ на българскийтъ вассаленъ князь споредъ Берлинскийтъ договоръ е Султанътъ, а не Русскийтъ Императоръ. Рѣзкийтъ отговоръ отне у Князьтъ всѣкаква надежда. Той се отказа отъ прѣстолътъ съ единъ манифестъ отъ 26 Августъ и напусна прѣзъ Видинъ страната, тържественно придружаванъ. Прѣдъ заминуванието си той назначи едно регенство, състояще отъ Стамболава, Каравелова и Муткурова, макаръ че тава назначение не отговаряше на члѣновете 28, 29, 151 на конституцията, и едно министерство: Радославовъ президентъ и на Вжтрѣшнитѣ, Начевичъ на Външнитѣ, Стоиловъ на Правосждието, Гешовъ на Финанциитѣ, Иванчовъ (Търновецъ, образуванъ въ Монпеллие) на Просвѣщението, Николаевъ на Войната.

Послѣдва едно дълго регентско врѣме което никакъ не приличаше на идиллия, понеже нѣмаше никакъвъ княжеский авторитетъ за да заглушава избухванието на диви партизански страсти. Каравеловъ биде принуденъ да си даде оставката и Живковъ се назначи за третий регентъ, тъй щото регентството се състоеше отъ троица Търновци, дѣятелно поддържани въ управлението на войската отъ единъ четвъртий Търновецъ, майоръ Паница, въ Събранията отъ новийтъ прѣдсѣдатель на камарата, Захарий Стояновъ. Новоизбраното посрѣдъ кървави борби Велико Народно Събрание отъ 522 прѣдставители (отъ които 470 отъ правителствената партия) избра въ Търново на 29 Октомврий едногласно единъ прѣдполагаемъ русский кандидатъ, принцъ Валдемаръ Датский, но той се отказа отъ прѣдложенийтъ прѣстолъ. Скоро подиръ това Руссия прѣкжсна всички сношения съ Княжеството и на 8 Ноемврий послѣднийтъ неинъ агентъ въ София, генералъ-майоръ баронъ Николай Каулбарсъ, отпжтува съ всички русски консули. Образува се една нова емиграция въ Цариградъ, Ржмжния и Руссия, между които около 60 офицери. Мѣстни избухвания станаха въ Бургазъ, съ открита поддържка отъ Русситѣ. Въ начало на 1887 при посрѣдничеството на Портата въ Цариградъ се достигна до едно сближавание съ русската дипломатия и се сговаряха за троица кандидати, принцове Лейхтенбергский, Олденбургский и Мингрелский. Но емигрантитѣ обѣщаха на Русситѣ

да измѣнатъ по-лесно положението чрѣзъ възстание. Въ деньтъ на Санъ-Стефанскийтъ миръ послѣдва воененъ бунтъ въ Русчукъ и Силистра, но бѣше бързо потъпканъ, и три деня по-късно седемь души отъ офицеритѣ, между тѣхъ защитникътъ на Видинъ, майоръ Узуновъ и командирътъ на артиллерията при Сливница, уволненийтъ въ запасъ майоръ Пановъ, също и единъ адвокатъ, и единъ руссенский търговецъ бѣха слѣдъ рѣшение на Воененъ сѫдъ разстрѣляни близу до Русчукъ. Регенството се намѣри въ конфликтъ съ министръ президентътъ Радославовъ, който, както по-прѣди противъ Каравелова, тъй сега дѣйствуваше противъ Стамболова. Тие обстоятелства караха да бързатъ съ избирането на князь.

На 25 Юний 1887 сѫщото Велико Народно Събрание избра въ Търново 26 годишнийтъ католический принцъ **Фердинандъ** фонъ **Кобургъ-Кохари** (роденъ на 14/26 Февруарий 1861), най-младийтъ синъ на князь Августъ фонъ Саксенъ Кобургъ и на принцесса Клементина Орлеанска-Бурбонска, дъщеря на краль Луи Филиппа. Новийтъ князь встѫпи въ управлението, но и до сега не е получилъ споредъ чл. 3 на Берлинскийтъ договоръ изискваното съ съгласието на Великитѣ Сили утвърждение отъ Портата, вслѣдствие отклончивото държание на Руссия, която обяви изборитѣ за това Велико Народно Събрание за недѣйствителни и освѣнъ него указва на 28 членъ отъ българската конституция, че само на първийтъ князь се дозволява да не принадлѣжи къмъ православната църква. Правителството е продължение на регентството: Стамболовъ министръ президентъ и на Вѫтрѣшнитѣ, полковникъ Муткуровъ, по-послѣ отъ Февруарий 1891 майоръ Саввовъ на Войната, Живковъ на Правосѫдието, д-ръ Странский, по-късно Грековъ на Външнитѣ; Финанциитѣ управляваше Начевичъ, по-послѣ Румелиецътъ Саллабашевъ, слѣдъ него отъ Ноемврий 1890 Бѣлчевъ, сѣтнѣ пакъ Начевичъ, Правосѫдието Стоиловъ, отъ Декемврий 1888 Румелиецътъ Тончевъ. Радикалитѣ (партията на Стамболова) и консерваторитѣ поддържатъ Князьтъ; вѣрна на Князьтъ оппозиция образува фракцията на Радославова, противни на Князьтъ групитѣ на Каравелова и емигрантинътъ Цанковъ. Майоръ Паница се отдѣли отъ своитѣ политически приятели, организира съзаклѣтие, но биде арестованъ при подготовленията и на 16 Юний разстрѣлянъ въ София по прѣсѫда отъ Военний сѫдъ.

СЪДЬРЖАНИЕ.

ЧАСТЬ ПЬРВА.

БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА.

Книга пьрва.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПРѢГЛЕДЪ.

Книга втора.

НАРОДОНАСЕЛЕНИЕ.

Книга третя.

НАРОДОСТОПАНСТВА.

Книга четвьрта.

ДУХОВНО ОБРАЗОВАНИЕ.

Книга пета.

ДЬРЖАВНО УСТРОЙСТВО И ДЬРЖАВНО УПРАВЛЕНИЕ.

Книга шеста.

44
43